

ВАЛЕНТИН ОВЕЧКИН
СЕРТАШВИШ БАҲОР

Очерклар

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1983

Редколлегия

САРВАР АЗИМОВ (редколлегия раҳбари), ҲАФИЗ АБДУСАМАТОВ, ЗИЁД ЕСЕНБОЕВ, ЖУМАНИЕЗ ЖАББОРОВ, ВОҲИД ВОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, САЪДУЛЛА ҚАРОМАТОВ, МИРМУҲСИН, МУҲАММАД АЛИ, НАЗИР САФАРОВ, ТУРОБ ТУЛА, АЛЕКСАНДР УДАЛОВ, РАҲМАТ ФАЙЗИЙ, ПИРМАТ ШЕРМУҲАМедОВ, КОМИЛ ЯШИН, МАТЕҚУВ ҚУШЖОНОВ

*Мели Норматов
таржимаси*

Овечкин В. В.

Р 2
0—18 Серташвиш баҳор: Очерклар [Редкол.: С. О. Азимов ва бошқ; М. Норматов тарж.].— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.—448 б.— (Дўстлик кутубхонаси. СССР халқлари прозаси.)

Мартинов, Ворзов, Мария Сергеевна, Долгушин, Медведев ва бошқалар феъл-атворлари, мақсадлари жиҳатидан турли-туман образлардир. Уларнинг ўзaro баҳслари, эъдиётлари, истак-орзулари, интилишлари В. Овечкиннинг «Серташвиш баҳор» очерклари тўпламида ўз ифодасини топган.

Овечкин В. В. Трудная весна: Очерки.

О 4702010200—6 121—83
М 352 (04)—83

Р 2

Ёмғир уч кундан бери шаррос қуярди. Уч кун бадалида қуёш атиги икки мартагина бир неча соат жамолини кўрсатди-ю, баъзи паст жойлар илк эрта баҳорги тошқин вақтида сув остида қолган ўтлоқ сингари сув босган далалар у ёқда турсин, ҳатто томларни ҳам қурита олмади.

Райкомнинг иккинчи секретари кабинетида районда илғор, энг бадавлат саналмиш «Власть Советов» колхози раиси Демьян Васильевич Опёнкин ўтирарди; қорни катта, мўйлови узун, оппоқ сочлари калта қирқилган, эгнидаги парусин плашчи ҳўл. У отда келган эди. Зотдор жийрон оти райком ҳовлисидаги бостирма тагида эгарланган ҳолда тураркан, тизгинини узмоқчи бўлиб типирчилаб бош чайқар, кишнар эди. Опёнкин йўғон бўйнини зўрға буриб, аҳён-аҳёнда елкаси узра деразадан отига қараб қўярди.

Райком секретари Пётр Илларионович Мартинов кабинетда у ёқдан-бу ёққа бориб келаркан, юмшоқ гилам поёндоздан. этикда юргани эшитилмасди.

— Сендан ортиқ ғалла олмаймиз,— деди Мартинов.— Қутулгансан. Бунинг учун чақирганим йўқ сени, Демьян Васильич. Сен эски раис, тажрибали хўжалик бошлиғи. Мана шундай ҳавода далада нима юмуш қилиш мумкин, маслаҳат бер. Ҳали уч минг гектар ғалла ўрилмай турипти. Нимага қисталанг қилмоқ зарур? Шундай бўлсинки, натижада одамлар колхозларда биз берган телефонограммалардан кулмасинлар... Кеча «Завети Ильича»да раис столи устида шахсан ўзим берган телефонограммани кўриб, тан олиш керак, уялиб

кетдим. Барча машиналарни ишга солишга мажбур этганмизу ўзим эса улар олдига пиёда бордим. «Газик» далада тиқилиб қолди, қишлоққа етиб олиш учун ҳўкиз сўрашга тўғри келди.

— Ҳозир машинада юриб бўларканми! Ҳаммаёқ ачиб ётибди-ку!..

— Бундай ҳавода чалғи, ўроқ билан ўриб ололмаймизми? А?..

— Илларионич, лойгарчиликда ғалла ўриб кўрмаганман, — жилмайди Опёнкин. — Бизнинг колхоз йиғим-теримни ҳар вақт қурғоқчиликда тугаллаб олади... Чалғи-ўроқ билан ўрса бўларди, хўш, бундан нима фойда? Ғалла шундай лой устига ташланади. Бунақа ҳаво чўзилиб кетса — чириб қолади. Юганини узиб юбормасайди, баттол! — Опёнкин стулни ғирчиллатиб, вазминлик билан дераза томон ўгирилди-да, табақаларни очди. — Тек тур, Кальян! Бўлмаса ҳозир... — у ҳовлидан ўтиб кетаётган райком отбоқарини кўриб қолди. — Никитич! Нўхтанг борми? Барака топкур, бўлса уни нўхталаб, юганини олиб қўйгин.

Мартинов дераза олдига келди:

— Бунақа чиройли отни қаердан олгансизлар?

— Сальск чўлларида. Дон оти. Пишиқ. Салт минадиган яхши зотдан.

— Узоқ вақт минилмай, туриб қолингиди-да. Тез-тез миниб туриш керак.

— Мана, миниб юрибман-ку. Кеча «Челюскин» совхозигаям миниб борувдим. Оғирлигим нақ юз ўн кило. Ҳазилакам юк эмас бу.

— Нима учун бунчалик беўхшов семириб кетясан? — Мартинов Опёнкиннинг қорнига уриб қўйди. — Муштумзўрга ўхшаб қолибсан.

— Нега бу қадар семириб кетаётганимни ўзим ҳам билмайман, Илларионич, — Опёнкин қўлларини келди. — Турмуш тинчлигидан эмас. Колхоз йириклаштирилгандан кейин жуда силлам қуриди. Уч минг гектар ер, етти бригада. Қанча ташвиш тортсам, шунча семиряпман.

— Иштаҳанг яхшими, дейман?

— Ҳа, иштаҳа хусусида шикоят йўқ...

Шамол ёмғир томчиларини сачратиб, дераза токчасида ётган журналларни ҳўл қилди. Опёнкин деразани беркитди. Мартинов нари бориб, стол четига ўтирди.

— Яна ўтган йилдагидек бўлиб қолмасмикин? —

Опёнкин қоп-қора, ақлли, бир оз ҳорғин кўзларини Мартиновга тикди.

— Ҳтган йилдагиси нимаси?

— Қўшниларимиз плани зўрға етмиш процентга етказишди, бизга яна қўшимча план берасизларми?

— Ғалладанми? Йўқ, бу масала ҳозир жуда жиддий бўлиб турипти... Балки, қарз тариқасида топширишни илтимос қилармиз. Сенда ғалла кўп, бошқаларда ҳозир янчилгани йўқ. Уларни қутқазсанг, кейин беришади.

— Шунақа-да! — Опёнкин оғир ғижирлаган стулда бир қимирлаб қўйди. — Яна бирон нима ўйлаб топасизлар деб айтмабмидим. Бир балони бошласанглар керак, деб ўйловдим ўзимам. Сизларга шилиш бўлса. Урушдан кейинги йиллар ичида бошқа колхозларга қанчадан-қанча қарз бердик! Йўқ, мени бир яхши ревизор текшириши керак! Бошқаларга қарз берганим учун аллақачон мени суд қилиш керак эди!.. Қўшнижонларимиз минг центнерлаб қарздор биздан. Уларнинг ғалла топшириш планиниям бажариб қўйдик, уруғлигиниям бердик. Уларни эса парволарига ҳам келмайди. Раислардан: «Биродарлар, қачон инсоф қилиб, қарзни узасизлар ахир?» — деб сўрасангиз: «Коммунизмда узамиз», — деб кулишади. Менимча, — Опёнкин хафа бўлиб ўрнидан тураркан, оғир пишиллаб, ивиб, тарашага ўхшаб қолган плашчини стуллар суянчигига шатиллатиб тегизиб, кабинетда юра бошлади, — менимча, бу лаънати боқимандаликни тугатмагунимизча коммунизмни қуриб бўлмайди! Коммунизмни барча баробар қурсин-да! Бировлар қурапти, меҳнат қиляпти, бировлар эса, бошқалар меҳнати эвазига тараллабедод қилиб юрмоқчи бўляпти!..

— Шошма, кўп ҳовлиқма, Демьян Васильич, — деди Мартинов. — Эҳтимол, қарз олмасдан ҳам бир амалини қилармиз.

— Қанақасига қарз бўларкан! Хайр-садақа деб айтаверинг тўппа-тўғриси. Бу йил ҳам бизга ҳеч ким эски қарздан бир грамминиям бермайди. Қошимизга келиб кўз ёши қилишади, сизларнинг ўзингиз ҳам: «Сабр қилинглар, қарзни ундирманглар. Донлари оз қолди. Меҳнат кунигаям бирор нима тақсимлашлари, уруғликка олиб қўйишлари керак-да», деб туриб оласизлар.

У Мартинов қаршисида тўхтади — баланд бўй, барваста, йўғон оёқлари. керилган.

— Мени, Пётр Илларионич, қизганяпти, деб ўйлама асло. Мабодо дейлик, экинларни дўл урса ёки сув боёса-ю, одамлар танг аҳволга тушиб қолса, нега колхозга ёрдам бермаслигимиз керак? Чин юракдан ёрдам берамиз. Бироқ улар бригадирларидан тортиб раисларигача эрталабгача партўшакларда ҳузур қилиб ётишлари касрига қолишяпти, бунақада қарз билан ҳам ёрдам бера олмайсан! Мен ўз колхозимдан ташвишланаётганим йўқ. Биз қашшоқланиб қолмаймиз. Яна минг центнер тақсимлаб берсак ҳам камбағаллашиб қолмаймиз. Аммо бу билан қийинчиликдан қутулиб бўлмайди! Бунақа хайр-садақа беришу эркалатиш билан қолақ колхозлар ишини ҳеч қачон тузата олмайсизлар!..

— Мен ҳам қолақ колхозларни шу усулда кўтариш тарафдори эмасман,— деди Мартинов, ўн йилдан бери колхозга раислик қилиб, кўп нарсаларни кўрган Опёнкиннинг ақлли кўзларига тик боқиб.— Бу аҳволда колхозларда тартиб ўрната олмаймиз, районниям кўтара олмаймиз... Сенга қўшимча план берилмайди. Ҳар қанақа шароитда ҳам.

Опёнкин ишончсизлик билан бош чайқади:

— Сен ҳозир бу ерда биринчи ўринда ишлаб турибсан. Виктор Семёнич келса-чи? Келгандан кейин: «Қани, Демьян Богатийни яна бир силкитиб кўринг-чи!» дейди.

— Виктор Семёничниям инонтиришга ҳаракат қилиб кўрамиз. Сени ва сен сингари планини муддатидан илгари бажарганларни силкитиш энг жўн усул.

— Отпускази қачон тугайди?

— Даволаниш муддатини чўзишмаса — шанба кунни келади.

— Йўлдан келиб бир-икки соат дам олган бўлади-ю, ундан кейин яна алғов-далговини бошлайдилар!

Мартинов жавоб қилмади, дераза олдига бориб, гапни бошқа мавзуга бурди.

— Ҳар нечук колхозларда хўжалик ишлари ёмон ташкил қилинган. Ёмғир бемаврид ёғиб қолди — мана, мушкул аҳволга тушиб ўтирибмиз. Мабодо, шунақа обҳаво яна икки ҳафтага чўзилиб кетса-чи?.. Ғалла сушилкалари, усти ёпиқ хирмон жойларни ўн баравар қуриш керак.

— Илгари деҳқонларнинг шунақа саройлари бўлгувчи эди — рига дейиларди,— деди Опёнкин.

— Сарой бўлмасаям, ақалли тепаси похол билан ёпилган бостирмалар бўлсаям майлийди.

— Деворсиз бўлса — янаям соз, — рози бўлди Опёнкин. — Шамол тегиб, тезроқ қурийдим... Экин майдонлариям илгаригидек эмас, Илларионич. Илгари хўжайиннинг кўпи билан беш десятина экин майдони бўларди. Қани, ўша ригаларни уч-тўрт минг гектар ерга қуриб кўринг-чи!

— Шунинг учун айтяпман-да, — Мартинов давом этди, — бу ишларни бутунлай бошқача миқёсда планлаштириш керак деб! Колхозга галла қуритадиган учта хирмонжой қурилсин, деб топшириқ берамиз. Аслида йигирмата, ўттизта керак!.. Гоҳо қургоқчилик тинкамизни қуритади, гоҳо ёгингарчилик йигим-теримга ҳақиқат бериб, тайёр етилиб турган ҳосилни нобуд қилади. Бу нарсаларга қачон барҳам берилади?.. Кўриб турибман, Демьян Васильич, бу нарсалар сени кўпам ташвишга солмайди. Сен бўлса-бўлмаса: «Менга йигим-теримни тугаллаб олиш учун ҳаво икки ҳафтагина туриб берса кифоя», деб ўйлаётгандирсан. Аммо билиб қўй, сен ҳам кўп катта кетаверма. Борди-ю, йигим-теримга тушган дастлабки кундан бошлаб ёмғир қуйиб берса, нима қилардинг? Унда сен ҳам аюҳаннос солардинг! Бу аҳвол ўн йилда бир марта юз берсам, бари бир бунақа йилга тайёр туришимиз лозим.

Опёнкин Мартиновнинг гапларини хотиржамлик билан тинглаб, жилмайиб деди:

— Шунақа йилгайм тайёрлик кўряпмиз. Колхозимиздан ўн киши уч ойдан бери Киров областида ёғоч тайёрлаш ишлари билан банд. У ёқдан ўн беш вагон ёғоч олдик. Яна уч марта шунчадан юк жўнатишади. Ана унда электростанциягайм, клубгайм, хирмонжойлар устини ёпишгайм, сушилкаларгайм етади.

— Сизларга етарди албатта!..

Опёнкин бир оз жим қолиб, деди:

— Илларионич, сенга колхозимизда ишлар нега қизгин кетаётгани, одамлар ҳар нарсага аҳиллик билан киришаётгани сабабларини айтиб бераман. Шунинг учунки, колхоз бой, меҳнат кунига галла ҳам, пул ҳам беради. Бизда инсон учун энг оғир жазо — правление қарори билан уни уч кунгина колхоз ишидан четлатиб қўйиш.

Мартинов кулиб юборди:

— Яхши тушунтирдинг! Колхоз шунинг учун бойки, одамлар аҳиллик билан ишлашади.

— Ҳа, — Опёнкин жилмайди, — шундай бўлгани учун ишлар яхши кетяпти... Бизлар ҳам озмунча қи-

йинчиликларни бошдан кечирмадик... Бир вақтлари, уруш пайтлари, колхозимизга «Волни революции» райси Михей Кудряшов келиб қолди, қандай юмуш билан келгани ёдимда йўқ. Уни тушлик қилгани уйимга олиб бордим. Дастурхонда қора нонни кўриб: «Уят эмасми? Райс бўлатуриб яшашни билмайсан! Ҳеч бўлмаса ўзингни кини тўғрилаб қўймайсанми?» дейди. Нимаси уят? Уруш, оғир пайтлар бўлса, Қизил Армия фонди учун пландан ташқари бир ярим минг центнер ғалла топширганмиз. Яна ихтиёрий равишда топширдик. Чидаймиз деб аҳд қилдик. Картошкани нонга қўшиб есак ҳам, ишқилиб амаллаймиз! Ўтган йили ёзда «Волна»га бориб қолдим. Шахсан Кудряшов қанақа нон еяётганини билмайману, лекин барча колхозчиларники қора нон. Яна қарзга уруғлик ҳам сўрашди. Бизнинг колхозчилар эса, урушгача бўлганидек бир неча йилдан бери оқ нон ейишадди. «Хўш, қалай, энди ўзингга уят эмасми?» дедим. Агар ўзини одамлардан ажратмай, қора нон еганида, аҳтимол, ҳамияти қўзиб, қийинчиликларни тезроқ бартараф этишга кўпроқ ҳаракат қилармиди! Менинг фаҳмимча, колхоз — фақат биз, райсларнинг дабдабали ҳаёт кечиришимиз учун тузилган эмас. Барча яхши яшаса, биз ҳам яхши яшаймиз...

...Мартинов Опёнкин кетгандан кейин унинг ҳақида яна анча вақт ўйлаб қолди. Қани энди райондаги ҳамма колхоз райслариям худди шундай бўлса! Мана, унинг ишлари юришиб кетган—колхоз бадавлат, шу сабабли одамлар яхши ишлашадди. Айрим колхозлардаям ишлар «юришиб» кетяпти, лекин аксинча: меҳнат куни эвазига арзимаган нарса оладилар, негаки, ҳосил ёмон бўлган, колхозчилар ёмон ишлаганлар, шунинг учун ёмон ишлаганларки, ўтган йилиям меҳнат кунларига жуда кам миқдорда ғалла олганлар. Бу ерда энди ишларни «юришиб» кетяпти, деб бўлмайдди, мушкул вазият юз берапти. Аммо нима қилиб бўлсаям, бу аҳволга чек қўйиш керак! Хўш, бу аҳволга ким чек қўя олади? Халқ мулкани ўзиникидай кўрувчи ана шундай кишилар... Мартинов қишда «Власть Советов» колхозининг ҳисобот-сайлов мажлисига қатнашганди. Ушанда райсликка яна Опёнкин номзодини кўрсатишганда бир колхозчи сўзга чиқиб, уни «самимий коммунист» деган эди.

Шамол деразага йирик ёмғир томчиларини бамисоли шағалдек зарб билан урарди. Мартинов кун бўйи кўп одамларни — райкомнинг барча бўлим мудирлари-

ни район агрономини, район ижроия комитети қишлоқ хўжалиги бўлими мудирини ўз масалалари бўйича қабул қилди. Маълум бўлишича, ҳаво бузуқ бўлганлиги сабабли бутун партия активи уйда экан.

— Негадир ишларимиз кўнгилдагидек эмас, ўртоқлар,— деди Мартинов.— Йигим-терим шундай оғир аҳволда турган бир пайтда ҳаммамиз уйда бекиниб ўтирибмиз. Ахир ҳозир айни колхозларда бўладиган пайтимиз-ку!

— Ҳозир колхозда нима иш қилиш мумкин? — деб сўрашарди ундан.

— Ҳеч бўлмаса янчилган донларни сақлаб қолиш керак. Шундоққина ёмғир тагида ётибди. Сушилкалар, усти ёпиқ хирмонжойлар қуриб, донларни ўша ёққа ташиш, шопириш керак. Машиналар юролмаса — ҳўкизларни араваларга қўшиб, қуриган буғдойларни элеваторга элтиш лозим.

Унда энди, мабодо ёмғиргарчилик чўзилиб кетадиган бўлса, районда етти ёшдан етмиш яшаргача барчани оёққа турғизиш керак ва зарур деган қарор пишиб етилган эди. Биргина ана шу масала юзасидан кеч соат тўққизда кичик кенгашга бюро аъзоларини тўпланг, деб ёрдамчисига буюрди.

Мартинов кун сўнгида тушлик қилгани энди уйига кетишга тараддуланиб турганида кабинетга биринчи секретарь хотини Марья Сергеевна Борзова кириб келди. Сал семира бошлаган, истараси иссиқ, кенг, мулоийм юзларини майда сепкил босган, қўй кўзлари чақнаб, кулиб турган бу ёш жувон «Сортсемовош» район идорасининг директори бўлиб ишларди.

Мартиновга яқинда колхозлардан бирида, бизда муттасил уч йилдан бери тарвуз пишмай қоляпти, кузакда хомлигича йиғиб олиб, чўчқаларга беряпмиз, дейишган эди. У қанақа нав экан? — деб сўради. Маълум бўлишича, уруғ Кубандан юборилган экан. Мартинов бу обком ва қишлоқ хўжалиги министрлиги олдига қўйиладиган муҳим масала эканини сезди ва Борзовадан, идорангиз қаёқлардан қанақа сабзавот уруғлари олишини рўйхат қилиб, шу рўйхат билан ҳузуримга келинг, деб илтимос қилган эди.

— Мана, рўйхат қилдим, Пётр Илларионич,— деди Борзова, стол устига ёзиб тўлдирилган қоғоз варақларини қўяркан.— Накладнойлар ичидан танлаб олдим. Тўғри, негадир мичуринчасига бўлмапти. Ўзимизда маҳаллий яхши уруғ навлари бор, область идораси

қажқадир жўнатяпти, бизга бошқа навларни беришди. Тарвуз, қовун уруғлари — Кубань, Қримдан. Помидорларникиям — Кубандан.

— У ёқларда ёз бир ярим ой чамаси узунроқ бўлади. Тарвузлар бунақа ёзга ўрганиб қолган, шу сабабдан шошмай ўсади,— деди Мартинов.

У рўйхатни кўздан кечирар экан, Марья Сергеевна, ҳўл елкапўшини ечиб қўйиб, стол ёнига, креслога бориб ўтирди.

— Менинг ўртоқ Борзовим бугун келади,— деди у.

— Қанақасига бугун келаркан? — Мартинов бошини кўтарди.— Ҳали отпускаси тугагани йўқ-ку.

— Чидаб туrolмаган бўлса керак-да. Мен тошшириғига биноан, сводка берилган область газетасини авиапочта қилиб юбориб турардим.

— Агар бугун бўлса, келган бўлиши керак,— Мартинов стол устидаги соатга қаради.— Поезд ўтиб кетди.

— Мен ҳам шуни ўйлаб турибман — қайсинида келаркин? Балки кечаси, соат бирдагисида келар? Унда бошқа числога ўтиб кетади-ку. «Йигирма учинчида бораман, ўпаман», деб телеграмма берипти.

— Шошмай тур, менгайм қандайдир телеграмма олиб келишган эди-я, ҳали кўрганим йўқ,— Мартинов стол устидаги қоғозларни титкилади.— Ҳа, мана, ундан келипти: «Йигирма учинчида бораман». Фақат «ўпаман» сўзи йўқ.

Марья Сергеевна хўрсинди:

— Яна ҳар кеча мажлисбозлик бўларкан-да? Ҳар бюрода тонггача жанжаллашасизларми?

— Билмадим,— деди Мартинов,— энди, Ессентуки сувидан кейин ўзини қандай ҳис этаркан. Балки яраси унчалик азоб бермас.

— Иккимиз турмуш қурганимизда ҳали яраси йўқ эди. Мен-ку кўпдан бери биламан-а. Бу касаллигидан эмас. Иккалангизнинг характерингиз бошқа-бошқа! Ужар ўжардан қолса... Сизларни бошқа-бошқа районга юборишса бўлармиди!

— Бошқа районни сўра, деган гапни шу билан учинчи одамдан эшитяпман,— деди Мартинов.— Безор бўлдингларми мендан?

— Мен, бошқа районни сўра деганим йўқ. Сизларни ажратиб юбориш керак, деяпман. Ёки у қолиши керак бу ерда, ёки сен... Қани, айт-чи, Пётр Илларионич, иккаланглар нимани бўлишолмайсизлар?

Мартинов мийиғида кулди:

— Нега мендан сўрайсан? Узидан билиб олишинг сеснроқ-ку.

— У ўзича тушунтиради.

— Қандай? Ҳа, Мартинов газетачи, мазаси йўқ қаламқаш-да, қоғозни қоралаб юраверса бўлмасмиди. Партия ишида ҳеч балога ақли етмайди дегандир-да, шундайми?

— Ҳа, шундай ҳам деганди...

Телефон жириглади, Мартинов трубкани олиб, узоқ гапиришди. Кейин колхозлардан партия билети олгани беш киши келди, қабулингизни кутиб ўтиришибди, деб айтишди. Борзова ўрнидан қўзғалди.

— Майли, Марья Сергеевна, бирор вақт гаплашармиз. Бу рўйхатни олиб қоламан, менга яна маҳаллий ва келтирилган уруғлик навларининг ҳосилдорлиги тўғрисидаги маълумотларни ҳам юбор.

— Яхши, юбораман... Уйга бориб, овқат тараддудини қилиб қўйай. Эҳтимол, шу бугун келиб қолар. Балки поезд кечиккандир.

Мартинов ёш коммунистларга партия билетларини топшириб, уларни партия сафига ўтганликлари билан табриклади, колхоз ишлари хусусида суҳбатлашди, кейин стол тортмаларини қулфлаб, кийиниб, энди коридорга чиққан ҳам эдики, райкомдан жўнаган машина овози гувиллаб эшитилиб қолди ва зинапоядан хўжайинга хос бир-бир дадил қадам ташлаб, Борзов юқорига чиқа бошлади. У ўрта бўй, чорпаҳил, юзлари заҳилроқ киши бўлиб, эғнида узун, қарийб товонига тушадиган чарм пальто бор эди.

— Хайрият, ўзинг келиб қолдинг, — деди Мартинов коридорда тўхтаркан. — Сени энди кундузги поездда келмассан деб турган эдик. Салом!

— Меҳнаткашларга салом! — Борзов қўл узатди.

— Ишлаб юрибмиз. Сен бу дейман, нега Конституцияни бузаясан? Дам олиш ҳуқуқидан тўла фойдаланмаясан?

— Дам олиб бўладими! — Борзов шляпасини олиб, силкитиб қоқди, ҳўл пальтоси тугмаларини ечди.

— Кабинетга кирамизми?

— Бир нафасга кирамиз. Ҳали уйга борганим йўқ... Дам олиб бўладими! — Борзов вешалка олдида калош ва пальтосини ечиб, стол ёнига ўтди, аммо секретарь креслосига эмас, ёнбошдаги стулга ўтиб ўтирди. — Шу топда даволанишга аҳмоқлар боради! Нуқул йиғим-те-

рим, ғалла топшириш, кузги экинларни экиш деган сўзларни эшитасан радиодан. «Правда» бoш мақоласида областимизни уч марта қолоқлар сафида эслатиб ўтди.

Мартинoв ҳам креслога ўтирмай, дераза олдида турарди. У чорпаҳил, сочлари қиртишлаб олинган Борзовга нисбатан новча, офтобда қорайган, кўк кўз, ориқ, бир оз букчайган, бесўнақай одам эди. Улар бир-биридан етти ёш фарқ қиларди: Мартинoв ўттиз бешларда бўлса, Борзов қирқлардан ошган.

— Айб ўзингда, — деди Мартинoв. — Баҳорда, экиш тугагач борардинг. Сенга айтдим-ку, ҳозир путёвка сўраб олгину, бориб даволаниб кел деб.

— Экиш тугалланса — ўтоқ қилиш бошланади. Сурункали ишимиздан бирор вақт чиқиб кетиб бўлармиди? Қишдаям курортга боришнинг қизиғи йўқ... Ҳа, майли, қўявер, гапир-чи, ишлар қалай?

— Қачон келдинг? Ун уч-у қирқда келадиган поезд ўтиб кетди.

— Вокзалдан тўғри элеваторга ўтдим. Машина сўраб телефон қилмадим, МТС директорининг «Газик»и дуч келиб қолди. Элеваторга ғаллани қандай олиб боришаётганини текширдим... Ғалла топшириш ёмон, Пётр Илларионич!

— Ҳа, яхши бўлиши мумкин эди... Ёмғиргача графика қаттиқ амал қилдик.

— Модомики «Власть Советов», «Красний Октябрь» ва «Заря» каби уч колхоз бир ҳафтадан бери ғалла топширмаётган бўлса, қандай қилиб графика қаттиқ амал қилдинглар?

— Бошқа колхозлар кунлик нормасига нисбатан кўпроқ топширишди. «Власть Советов», «Октябрь» ва «Заря»лар эса планларини бажариб бўлди.

— Қанақасига бажариб бўларкан?

— Ҳа, батамом бажариб бўлди. Натура билан тўлаш бўйича ҳам — ҳамма ишлар учун ҳам ҳисоб-китоб қилишди.

Борзов Мартинoвга ўкинч билан қаради:

— Раисларгайм: «Сизлар бажариб бўлдинглар», деб айтяпсанми? Эҳ, Пётр Илларионич! Сенга ҳадеб ўргатаверарканман-да! Колхозлар сводкаси қаерда?

У секретарь ўрнига ўтиб ўтираркан, кескин ҳаракат қилиб, олдидаги ортиқча нарсаларни — лампа, кулдон, чойи ичилмай қолган стаканни нари суриб қўйди. Қалин ойна тагида колхозларнинг экин майдони, чорва

сони, топшириш планлари кўрсатилиб, графаларга бўлиниб, рақамлар ёзилган катта қоғоз варағи ётарди. Мартинов Опёнкиннинг: «Келгач, икки соатча дам олган бўлади-да, кейин яна ўша дағдағасини бошлай-веради», деган сўзларини эслаб, беихтиёр жилмайиб қўйди.

— Ҳа, кўриб турибман, келиб тўғри қилибман,— у тоза бир варақ қоғоз, қалам олди, бармоғини ойна устида юргизди.— «Власть Советов». Уларники қанча эди? Хўш... Давлат плани ва натура билан тўлаш... Хўш. Бу — еттинчи группа бўйича. Комиссия ҳосилдорлик бўйича еттинчи группага киритган. Улар тўққизинчи группага киритилса-чи?..

— Энг юқорисигами?

— Ҳа, энг юқорисига. Қани нима бўларкин? Ҳисоблаб кўрамиз... Тўққизинчи группа бўйича Демьян Богатийдан яна бир ярим минг центнер олинаркан. «Заря»дан эса саккиз юз центнер. Ҳа, «Октябрь»дан ҳам шунча олинаркан. Мана. Болакай. Улардан ғалла қандай олишни билмайсанми?

Мартинов ҳамон жилмайганича стол ёнига борди.

— Мен болакай эмасман, Виктор Семёнич. Бу нарсалар менга ҳам беш қўлдай маълум. Лекин ростини айтганда, уларга чек қўйиш вақти етди! Сен нимага асосланиб уларга юқори группа бўйича ҳисоблаб чиқиб натура билан ҳақ тўлашни таклиф этяпсан?

— Шунга асосланияпманки, мамлакатга ғалла зарур!

Мартинов индамай чекар, ўзини қўлга олишга, қи-зишмасликка ҳаракат қилар эди.

— «Власть Советов»да, албатта, ҳосил бошқа колхозларникига нисбатан юқори. Лекин шундай бўлса-да, тўққизинчи группага чиқиб олишлари учун ҳали анча бор. Йиғим-теримни яхши ва тоза ўтказишди, ҳеч қанақа нобудгарчиликка ҳам йўл қўйишмади. Икки картадаги кузги буғдойни дўл уриб кетган бўлса, бунга улар айбдор эмас. Шундай бўлгач, нега уларни энди тўққизинчи группага, яна ўтган число билан кири-тиб қўйилар экан? Опёнкин колхозчиларга нима дейди?

— Нима деса дейверсин. Бизга ғалла керак. Нега унга жон куйдирасан? У ўта устомон одам! Йўлини топади!

— Биламан, колхозчиларни ишонтиради, ғаллани олиб бориб топширишади. Лекин масала ойдин, хўжа-

сизлик ва тартибсизлик ҳукм сурган қолхозлар учун ғалла оламиз улардан.

Район ижроия комитети раиси Иван Фомич Руденко яланг гимнастёркада, фуражкаси ҳовлидан югургилаб келди. Райсовет шундай ёнбошда, қўшни уйда жойлашган эди.

— Салом, Виктор Семёнич! Зиёрат қабул! Деразадан қарасам — таниш одам зинапоядан чиқиб келяпти. Охиригача ўйнай олмабсан-да?

— Салом, Фомич. Ҳа, ўйнай олмадим.

Руденко Борзовнинг хўмрайган, жаҳли чиққан юзига, папирос мундштугини асабий ҳолда чайнаётган Мартиновга назар ташлади.

— Қўққисдан тортишиб қолдингларми дейман-а? Балки халақит бергандирман?

— Йўқ. — Борзов стол нарёғидан чиқиб, Руденкога қарамасдан, унга стулни суриб қўйди. — Ўтир. Қани, давом эт, Мартинов.

— Нимани давом этаман, — Мартинов папирос қолдигини кулдонга эзиб ўчириб, ўрнидан турди. — Бюро аъзоси сифатида қарши овоз бераман. — Руденкога муурожаат қилди: — Опёнкин ва бошқа планни бажарганларга тўққизинчи группа юзасидан ғалла топширишни тавсия этапти.

— Йўғ-йўғ-э... — Руденко мужмал жавоб қилди чўзиб. — Буни ўйлаб кўриш керак...

— Одамлар ҳалол ишлаган қолхозлардаям, палапартиш ишлаган қолхозлардаям меҳнат куни тақсимотиға баробар ғалла қолсин учунми!.. Мен ҳам биламан, Виктор Семёнич, мамлакатға ғалла зарурлигини, — давом этди Мартинов. — Район планини бажаришгаям мажбурмиз. Аммо планни ҳар хил бажариш мумкин. Баъзи бир ерларда нон масаласи чатоқ бўлиб қолган тақдирдаям, шундай бажариш мумкин, аммо одамлар тушуниб, рози бўлади: ҳа, совет адолатпарварлиги ана шундақа-да, дейишади. Агитаторларимиз халқ билан гаплашганда ишонарли асос бўлади. «Меҳнат қилиб топганларингга яраша ҳақ оласизлар», дейди. Майли, шундай ёнидаги «Власть Советов»даги одамлар уч баробар кўп ғалла олишсин! Сиёсатни шунга қараб олиб бормоқ зарур-да! Планни шундай бажариш мумкинки, аслида... — Мартинов қўл силтаб, кабинетда юра бошлади.

— Ҳа, Виктор Семёнич, ишқилиб олтин тухум қилладиган товўқни сўйиб қўймасайдик, — деди Руденко,

Борзов яна стол нарёгига ўтиб ўтирди.

— Яхши. Ҳиссблаб кўрайлик-чи, уларга тегмаган ҳолда, бошқа колхозлардан қанча олиш мумкин.— У колхозлар номи ёзилган биринчи графа устидан бармоқ юритди.— Қайсисини оламиз? Мана, масалай, «Рассвет». Бугунга қадар уларда қанчадан янчилган?

— Ҳеч вақоси йўқ,— жавоб қилди Мартинов.— Ёмғир ёққанга қадар яхши топширишди, кун бўйи янчганларини йиғиштириб олишди. Ўрилгани ғарамлаб қўйилган, ҳали ўн процентчаси ўрилгани йўқ.

— Уларга МТС панд берди,— қўшимча қилди Руденко.— Ёш комбайнчиларни, курсантларни берди. Машиналар янги, ишлашдан кўра кўпроқ бекор турди.

— Хўш. Демак, «Рассвет»да ҳозир дон йўқ эканда. Ғалла топшириш плани-чи...

— Олтмиш икки процент бўлди,— деди Руденко.

— «Красний пахар»да қандай?

— У ердаям аҳвол шу.

— «Наш путь»да-чи?

— У ерда аҳвол чатоқ.— Мартинов стол ёнига келди.— Ўттиз процент чамаси ғалла ўрилгани йўқ, ўрилганим ғарамланмаган... Уларнинг раислари йўқ-ку, ахир,— бир оз жим туриб, қўшиб қўйди у.— Энг қолоқ колхозга энг ишончсиз одам юборилган. Жазолаш тариқасида қилинганми дейман? Промкомбинатда ишни расво қилгани учунмикин?

— Хўш... «Вторая пятилетка»да-чи?

— У ерда янчилган дон кўп,— деди Руденко.— Аммо далада шундай уюлиб ётибди. Қуритиш керак.

— Шундай экан, нега менга адолат, сиёсат хусусида бундай бўлмағур гапларни гапиряписизлар?— Борзов кафти қирраси билан столга урди.— Ғалла қани? Шундай ғаллаки, ҳозироқ, шу онда машиналарга ортиб, элеваторга олиб бориш мумкин бўлсин!

— Шундай ғалла бўлгандаям, лекин ҳозир машинада ташиб бўлмайди,— Мартинов деразага — ташқарида челакдан қуйгандек шаррос ёғиб турган ёмғирга ишора қилди.

— Ёмғир тинса, бир кунда қурийди. Аммо ғалла қани, ғалла? Бажарганларнинг парвойи фалак, район еводкаси билан қора чақачалик ишлари йўқ, янчилган ғаллалари йўқ. Обком, биз бу ерда ўша адолатни ўрнатганимизча кутишга розилик берармикан? Бу беш кунликда биз реал нимани кўтараоламиз? Навбатдаги маълумотда нима кўрсатамиз? Сиё-сат-ни-ми?

— Агар планлар сиёсатсиз бажариладиган бўлса, унда райком секретарларининг ҳам кераги йўқ. Биронта вакилга топшириб қўйиш мумкин, — жавоб қилди Мартинов.

— Кўриб турибман, — деди Борзов, — бугунги кунда районда ғалла топширишнинг асосий тўсиғи — бу сен, ўртоқ Мартинов. Ўзинг бундоқ дуруст иш қилмаяпсан, бошқаларниям совутяпсан. «Бажардилармиш!» Партия ташкилотини ёмон йўлга бошлаяпсан.

— Бу энди жуда ҳаддан ташқари бўлди-ку, Виктор Семёнич! — Руденко қовоғини солиб, стулда қўзғалиб қўйди.

Мартинов ўтирди, қўли билан сочларини тортаркан, стул суянчиғига суяниб, Борзовга тикилиб қарар эди. Унинг офтобда қорайган юзлари оқариб кетди. Аммо бир нима деб улгуролмади. Борзов қўнғироқ чалди, кабинетга секретарь ёрдамчиси, малларанг ёш йигит, Саша Трубицин кирди.

— Келиб қолдингизми, Виктор Семёнич?!

— Ҳа, келдим. Салом. Ўтир, ёз... «Барча МТС директорларига, колхоз раисларига, колхоз бошланғич партия ташкилотлари секретарларига... Районнинг йигим-теримда ва ғалла топшириш планини бажаришда чидаб бўлмас даражада орқада қолаётганлиги фақат сизларнинг жинояткорона бепарволигингиз ва давлат манфаатини мутлақо унутиб қўйганлигингиз билан изоҳланади...» Ёздингми? «Мазкур телефонограммани олган заҳоти дарҳол барча комбайнлар ва энг оддий қурол-воситаларни ишга солиш масъулияти шахсан сизларнинг зиммангизга юклатилади...» Ёздингми? «Молотилкалар кечаю кундуз сурункасига ишлаши таъмин этилсин... Ўтган беш кунликда топширилмай қолган ғалла яқин икки-уч кун ичида қўшимча равишда топширилиб, ғалла ташиш бўйича кундалик топшириқлар бажарилиши сўзсиз таъминлансин... Жамийки уловлар — автотранспорт ва от аравалар ғалла ташишга жалб этилсин... Топшириқ бажарилмаса, қаттиқ партия ва давлат жавобгарлигига тортиласиз...» Имзо — Борзов. — Руденкога кўз қирини ташлади. — Ва Руденко.

Руденко қўл силтади.

— Билганингни қил!

— Шу телефонограммадан бир нусхасини эҳтиёт қилиб қўйгин-а, Трубицин, — деди Мартинов. — Эҳтимол вақти келиб асарларимиз мукамал тўпланини чоп этишар.

Саша Трубицин остонада тўхтаб, Мартиновга ҳайрат савол назари билан қаради.

— Бор, ёз, — деди Борзов, — бир соат ичида ҳамма колхозларда бўлсин!

Трубицин чиқиб кетди.

— Бу «молния»ни кўнгилга таскин бериш учун жўнатаядсанми? — сўради Мартинов. — Ҳар ҳолда нималардир қилинди, хатлар ёзилди, стандарт телефонограммалар юборилди дейилган гап бўлади-да.

— Бирор оригиналроғини сен ёзақол. Қўлингдан келади, адабиётчисан, — деди сохта хотиржамлик билан Борзов ва Руденкога ўгирилиб, у билан сўзлашмоқчи бўлди, нима ҳақдадир сўради, аммо Руденко саволга жавоб бермай, Мартиновга ишора қилди.

— Йўқ, Виктор Семёнич, унинг таклифларига бир қулоқ солгин-а.

— Хўш, қанақа таклиф экан?

— Таклифим шуки, — Мартинов стулини Борзов томон силжитди, — ёмғир ёғиб турганда ўрмонда хода, шох-шабба кесиб бўладими? Бўлади. Шийпон устини похол билан беркитиш мумкинми? Тепангдан сув чакиллаб оқиб турганда ёмон, албатта, аммо беркитиш мумкин. Фронтда ёмғир ва ўқ ёғиб турган пайтда ҳам кечувлардан ўтмоқ учун кўприклар қурган эдик. Лойгарчиликда машинани ишлашга кўндириб бўлмайди, аммо одамни кўндирса бўлади. Ҳозир мана шунга зўр бериш керак!

— Бири иккинчисига халақит бермайди, — жавоб қилди Борзов.

— Йўқ, халақит беради! Колхоз раиси миясини ҳар хил бемаъни гаплар билан тўлдириямиз — шундай бўлаверса, фойдали маслаҳатлар ҳам у қулоғидан кириб бу қулоғидан чиқиб кетадиган бўлиб қолади. «Барча комбайнлар ишга туширилсин» эмиш. Бунақанги телефонограммалар — беҳуда сафсата! — Ниҳоят, Мартиновнинг жаҳли чиқиб кетди. — Ундай бўлса: ёмғир ёғишига қарамай, кузги бугдой экилаверсин, кузги шудгор қилинаверсин, деб тавсия этайлик бўлмаса.

— Биз обкомдан бунақа телеграммалар олмаймизку! Баъзан: «Нега экмаяпсизлар?» деб телефон ҳам қилишмайди. Далаларимизда эса қор ҳали тиззадан келади.

— Область катта. Бир жойда қор бўлса, бир жойда иссиқ, бир жойда ёмғир ёғаётган бўлса, бир жойда қурғоқчилик... Бу ерда эса ҳамма нарса кўз ўнгимиз-

да!.. Биласанми, Виктор Семёнич, галлакорлар кўрсат-маларимизнинг нимасига ҳеч тоқат қилаолмайдилар? Бемаъниликка. Ахир дон қандай етиштирилишини биздан кўра ёмон билишмайди-ку улар.

Борзов анча вақт жим қолди. У бир оз мулоҳим оҳангда гапириш учун ҳазилакам ҳаракат қилмади, ниҳоят гап бошлади.

— Чин юракдан маслаҳат бераман, Пётр Илларионич: обкомга бориб, мен ҳақимда нима десанг деявер, марҳамат, лекин айтгинки, бундан буён иккимиз бирга ишлай олмаймиз. Сени бошқа районга ўтказишсин. Ўз томонидан мен ҳам тавсия этаман, сени биринчи секретарь қилиб юборишсин. Ҳа, обкомдаям одатда шундай қилишади. Бирон ерда иккинчи секретарь биринчи секретарь билан мураса қилолмай, жиловни ўз қўлига олмоқчи бўлса, йигит гайратли бўлиб кўринса, бошқа районга биринчи секретарь қилиб юборишади: қани, оғайни, ўзингни бир кўрсат-чи, қандай мустақил ишлай оларкансан, деб синаб кўришади. Бориб, гаплашиб кўр. Қачон хоҳласанг, бугун бўлсаям майли. Сенга бирон районни, балки қўшни районни беришар. Мусобақалашамиз. Раҳбарлик қил! Сен — ўша деҳқонча адолат билан, мен эса — пролетарчасига.

— Туф-э! — Руденко ўзини тутолмади, — топган галларинг шу бўлдимми? Пролетарчасига-ю, деҳқончасига-ю! Бунақа ифоданинг ўзи йўқ. Большевикчасига раҳбарлик қилиш керак!

— Бошқа районга ҳам боришни истамайман, — жавоб қилди Мартинов, — колхозларниям, одамларниям шу ерда билдим ва жиловни ўз қўлимга олишга ҳаракат ҳам қилмайман. Мени тўғри тушунмадинг, Виктор Семёнич. Мени эса иккинчи секретарь лавозимидаям қиладиган ишларим ошиб-тошиб ётибди. Лекин мен «ўз фикриниям айтишга юраги бетламайдиган» Индамасвой эмасман.

У вешалка олдига бориб, пальтосини кийди.

— Юринглар, овқатланиб келайлик. Соғлом танда — соғлом ақл. Марья Сергеевна келган эди, сени кутяпти, телеграмма олган... Соат тўққизга бюро чақирганман. Қолдирмайсанми?

— Йўқ, нега энди, — жавоб қилди Борзов. — Бюро ни ўтказиш керак. Ишни бошлаймиз. — Ёрдамчига телефон қилди: — Бюрога колхозларга биркитилган ҳамма вакилларни чақириш керак.

Мажлис жуда қизгин бўлди. Бир қисм бюро аъзолари кўп масалаларда Мартиновни қўллаб-қувватласа, бир қисми — Борзовни қувватлади. Ҳар нечук комиссия галла планини бажарган колхозларни юқори гуруҳга ўтказишни ҳозирча тавсия этмади. Об-ҳаво қандай бўларкин, бошқа колхозларда галла янчиш қандай бораркин, қани бироз сабр қилиб турайлик-чи, деган қарорга келишди.

Уйларига ярим кечада, ёмғир шариллаб қуйиб турганда тарқалишди. Мартинов билан Руденко катта кўчада то муюлишгача бирга кетишди.

— Бугун сеники ҳам жуда тутди-да! — деди Руденко. — Ҳеч бир нарсада унга бўш келмадинг. Худди дуэлга чиққандай-а, бокс тушаётганга ўхшайсизлар.

— Бир ой ичида ундан ётсираб қолибман, — деб жавоб қилди Мартинов.

— Биласанми, Илларионич, у келганидан кейинги биринчи беш кунликда сенинг вақтингда топширилганидан икки баробар кўпроқ галла топшириш учун, жонини жабборга берапти. Обкомда: Мартинов берган галлани кўринглару Борзов берган галлани! — деб таққослашлари учун қилиняпти бу... Санаторияга-ям хотиржам бўлиб кетмади. Қандай қилиб обком йиғим-терим бошланай деб турганда унга даволанишга рухсат этдийкин? Ишончи кўпроқми дейман сенга?..

Руденко муюлишда чапга бурилди, тор кўчадан сўкиниб, қоронғида кўлмак сувларга тушиб кетиб ва калошини лойга булғаб, ўзича тўнғиллаб борарди: «Бундан чиқди, мансабда биринчи бўлган билан киши ақлли бўлавермас экан-да...» Мартинов катта кўчадан тўғри квартирасига кетаркан, лойда сирланиб ва ўнқир-чўнқир ерларда халқоб сувларга тушиб кетиб, у ҳам ўзича сўкинар ва ўйларди: «Қанча вақт, қанча кучни баҳсга сарф қиляпмиз, шуни ишга сарф қилсак бўлмасмиди! Катталар уришса, фуқаронинг ҳолига вой...»

Мартинов эрталаб барвақт отда қолақ колхозлар ичида энг каттаси «Красний пахар»га жўнади. У ерда икки кун турди. Коммунистлар ва фронтовикларни йиғиб суҳбатлашди. Фронтовикларга ёмғир шаррос қуйиб турганда йўлсиз жойларда станокли пулемётларни қандай кўтариб ўтишганини, тўпларни судрашда отларга кўмаклашган энг оғир кунларни сўзлаб берди. Янги идора қуриш учун тайёрлаб қўйилган гишт ва ёғочларни сушилкалар, усти ёпиқ хирмонжойларга

ишлатишни маслаҳат берди. Барча бригадалар далага чиқди — биров замбилда похол ташиди, биров ғалла. Ғарамланган ғаллани жойида янчиб кўриш учун қўйилган молотилкалар устига бостирма қуришга ҳам киришган эдилару, аммо эртасига кечқурунга бориб ёмғир тинди. Кечасиям ёмғир ёрмади. Эрталаб қуёш кўринди, шарқдан салқин шамол эса бошлади. Бир неча кунгача ҳаво очиқ бўлди.

Районда йигим-терим ва бошқа дала ишлари маълум даражада изга тушди. Йўллар қуриб, янги янчилган ғалла юкланган автомашиналар колоннаси яна турнақатор бўлиб ўта бошлади. Натижада шундай бўлдики, Борзов курортдан қайтиб келганидан кейинги биринчи беш кунликда колхозлар аввалги ёмғирли кунлардагига нисбатан кўп ғалла топширдилар. Район ғалла топшириш планини эл қатори бажарди.

Марья Сергеевна Борзова кунларнинг бирида Мартиновга:

— Пётр Илларионич, нега бизникига кечқурунларги, мундоқ гаплашиб ўтиргани келай демаясан? — деб қолди.

— Раҳмат, — Мартинов сал ажабланиб ташаккур билдирди. Кўпдан бери Борзовлар томонидан меҳмондорчиликка таклиф қилинмаганди. — Кечқурунлариям бундоқ бўш вақт бўлмапти-да.

— Йўқ, рост айтяпман, келгин. Нега Виктор Семёнич билан ҳадеб тортишиб, уришаверасизлар? Гаплашиб ўтирамиз.

Мартинов боришга ваъда берди, аммо ваъдаси устидан чиқишга шошилмасди. «Дастурхон устида бизни яраштириб қўймоқчи бўлаётганмикин?» — ўйлаб қолди у.

Орадан кўп ўтмай Борзовни обком биринчи секретарларининг ўн кунлик семинарига чақириб қолишди, Марья Сергеевна нима бўлса-да, Мартиновга телефон қилди.

— Пётр Илларионич, бугун шанба, шанбада ишни эртaroқ тугатишга рухсат этилади. Кечқурун мажлисинг йўқми? Колхозга бормаيسانми? Ваъданг эсингдами? Ундай бўлса келгин-а, кутаман.

Марья Сергеевна уни ясаниб қарши олди, у уйимга келишга қистаганимни Мартинов нима деб ўйларкин деб, бир оз хижолат чекаётган эди. Шоҳи блузкасига Ленин орденини тақиб олганди.

— Шаҳарчамиз шундайки,— дерди у буфет ёнида идиш-товоқларни жаранглатиб,— бир четидан чучкурсанг — иккинчи четидан: «Саломат бўлинг!» дейишганини эшитасан. Эртагаёқ: Борзованинг эри уйда йўқлигида Мартинов уникига чой ичгани келипти», деб ҳаммаёққа овоза қилишади. Аммо мен бу гапларга парво қилмайман!

Марья Сергеевна дастурхон тuzатгунча Мартинов хоналарни бир-бир кўздан кечириб чиқди. У ўтган йили, бу ерга янги ишга келган пайтларида икки марта келган эди. Кампир—Борзовнинг онаси болалар хонасида набираларини ухлатишга ётқизиб, эртак айтиб берапти. Ёш болалари иккита бўлиб, бири олти ёшли ўғил, бири тўрт ёшлар чамаси қиз эди. Катта қизлари, Нина, уйда йўқ, афтидан ё кинога кетган, ёки дугоналариникига. Залда пианино олдидаги креслода каттакон Сибирь мушуги ухлаб ётибди. Барча хона деворларига чуғурчуқ, саъва, майналар солинган қафаслар осиб ташланган. Бир жуфт ит, бири овчарка, яна бири ирланд сеттери, полни тирнаб, Мартинов кетидан эргашиб юрарди. Емакхона бурчагидаги пўстак устида кичкина типратикан ётарди. Борзов қуш ва жониворларни яхши кўрарди.

— Марья Сергеевна, орденни нима учун олгансан,— деб сўраб қолди Мартинов диванга ўтираётиб.— Гоҳида байрам кунлари тақиб юрганингни кўриб, кўпдан бери сўрамоқчи бўлиб юргандим. Партизанлик қилганмисан?

— Йўқ, партизанлик қилган эмасман. Буни урушдан олдин олганман...— Марья Сергеевна хўрсиниб қўйди.— Тракторда яхши ишлаганим учун орден беришган.

— Қара-я? Тракторчи бўлганмисан?

— Эҳ, ҳозир одамлар фамилиямниям унутиб юборишган!..

— Борзовани-я?..

— Э йўқ, Борзова эмас. Қизлик вақтдаги фамилиям — Громова эди.

— Громова?.. Шунақа де! Унда, узр, билмабман... Ангелина билан мусобақалашган ўша Маша Громова-я? «Правда»да портретларинг ёнма-ён берилганди. Демак, ўша мен дегин?

— Маша Громова, ҳа... Асли Ростов областиданман.

— Эсимда — Ростов областидан эди.

— Дон казаги... Борзов ҳам районимизда райком

комсомол секретари бўлиб ишларди. У билан ўттиз (аккизинчи йили танишганмиз. Мен иккинчиси, биринчи хотини вафот этган. Нина — биринчи хотинидан. Қани, столга яқин ўтиб ўтир-чи, Илларионич, ўзинг қайси ўлкадансан? Авваллари нима иш қилардинг?

— Таржиман ҳолимдаям бирор фахрланадиган томони йўқ. Иши юришмаган ёзувчиман,— Мартинов ҳеч ўкинмай, қувноқлик билан гапира бошлади.— Йигирма йил аввал бир очеркча ёзгандим, уни «Комсомольская правда»да босиб чиқаришган эди, шундан бери адабиётга қизиқиб қолганман. Роман ёзамади деб икки центнерча қоғозни сарфладим — бирор маъни чиқмади. Газеталарда ишладим, кўп кездим, махсус мухбирлик қилдим. Бу ерга келишимдан аввал Н. областида район газетаси редактори бўлиб ишладим. Уша ердаям ёзишни қанда қилмадим. Ҳар доим почтани, редакциялардан жавоб кутаётганимни ўғилчам яхши билади. Гоҳо: «Дада-чи, дада, тезроқ уйга боринг, сизга каттакон хат олиб келишди!» — деб қичқириб югуриб қолади. Эҳ, ўғлим хурсанд қилди, деб ўйлайман! Э, хат кичкина бўлса яхши бўларди. Катта бўлса, демак, қўлёзма қайтиб келган. Раҳмат, бир танқидчи: «Роман ёзиш афтидан сизнинг ишингиз эмас. Ўзингизга, ўртоқ, ҳаётда бошқа касб-кор танланг», — деб ёзипти рўйирост. Мана, бошқа иш танладим, ҳаммамизнинг-ку мақсадимиз битта-ку. Бу ишни ўзим танлаганим йўқ, партия ишига ўтишимни таклиф қилишди — рози бўлдим.

Мартинов кулиб юборди:

— Газеталарда райком секретарларини кўп марта танқид қилганман, койиганман. Ажабо, ўзимнинг ишларим қандай бўларкин-а!..

— Ҳеч сир бермайман, Пётр Илларионич,— деди Марья Сергеевна, бир оз жим тургандан кейин,— гоҳида афсусланиб қоламан, ўзимни энг ёмон сўзлар билан койинман: нега ўша ишни ташладим, нега колхоздан кетиб қолдим! — дейман. Ҳали Паша Ангелина билан мусобақалашсам бўларди! Ким билсин, қайси биримиз ҳақимизда ҳозир кўпроқ ёзишарди!.. Борзовга турмушга чиққанимдан кейин яна бир йилча трактор ҳайдаб, сўнгра ташладим. Мени бригадиримиздан қизганди. Беҳудага рашк қилди. Бизнинг хотин-қизлар бригадамизга шунақанги оғир-вазмин одамни бригадир қилиб тайинлашгандики, хоҳласанг бозорга сут-қатиқ ортиб борсанг ҳам бўлаверар эди. Эрта тонгда даладан

уйга келардим — мотоциклда қатнардим, — уйда сўроқ бошланарди: «Кечаси ким билан бирга бўлдинг? Кеч-қурун алмашишинг керак эди». — «Кечани «Натик»им билан ўтказдим. Шеригимнинг тоби қочиб қолди, унинг ўрнига ишлашга тўғри келди», дейман. Эрталаб МТСга бориб, шеригим ўтган кеча ҳақиқатан ишламаганлигини текширади. Кейин уй сотиб олдик, юмушлар кўпайди, уйга дам олгани келса, ҳаммаёқ саранжом-саришта бўлиши, тинчлик керак-да... Мана шунақа бўлган. Маша Громованинг машҳурлиги кўпга бормади. Бу ерга келгандан кейин бирор юмуш бер деб бу ишни ўзим сўраб олганман. Шу идорага директор қилиб юборишди. Зап сабзавотчини топишди-да! Уруғлик хусусида ҳеч нимага ақлим етмайди. Уйимизда, онамникидаям ҳатто карамак эммаганман. Бўйим чўзилиб, эсимни танишим билан машинага ўтирдим, билганим фақат техника бўлди. Ҳа, ўтган ишга салавот. Энди автол чаплашдан ўтдим, қизил сурияман, — Марья Сергеевна кулги аралаш қўшиб қўйди: — Қопқорайиб юрсам, эрим ёмон кўриб қолади.

Столга кўз югуртирди.

— Яна нимани қўймабман?.. Нон йўқ-ку дастурхонда. Эсим қурсин, чой дамламабман. Уй бекаси шунақа бўларканми?.. Кечир, сўзингни бўлиб қўйдим, гапинг чала қолди, — деди ошхонадан қайтиб келиб Марья Сергеевна.

— Э, гапирадиган гапим ҳам йўқ. Газетадан шу ерга келиб қолдим. Тақсимот бўйича. Областимиз — илғор. Биздан қанча одам олишгани эсимда йўқ, мен ишлаб турган райондан икки киши — мен билан яна бир райкомда инструктор бўлиб ишлаб турган йигитни олишганди. Бу ерга қайси хизматларим эвазига келиб қолганимни билмайман. Хайрлашув чоғида айрим ўртоқлар: «Сен билан хайрлашиш алам қилади кишига, лекин начора — энг яхши кадрларни қолақ областларга танлаб жўнатилсин деб буюрилган», дейишса, баъзилари: «Сендан қутулишяпти, Мартинов — газетангда танқидни ҳаддан ошириб юбординг, конференцияларда ҳам қаттиқ сўзга чиқяпсан»... дейишди. Аммо умуман, бу ерга келганимдан афсусланмайман. Ҳаммаёқда ҳаёт, одамлар...

— Борзов билан ишлашинг қийинми?

— Қийин...

Марья Сергеевна стол ёнига, Мартинов рўпарасида қўлини чеккасига тираб ўтирди.

— Биласанми, сени нега чақирдим? — Унинг сепкилли, кулиб турадиган ажинли содда юзлари жиддий тус олди. — Ушанда райкомда бошланган гапимизни давом эттириш учун... Ол, еб ўтир, Пётр Илларионич, — олдига пишлоқ қўйилган ликобча, салатница, нонни суриб қўйди. — Сенга нима қуяй? Мен Дон бластининг токзор ериданман, у ерда мусаллас ичишади.

— Менга бари бир. Ўзингга ёққанини қуявер.

Мария Сергеевна иккита қадаҳга оқ мусаллас қуйди.

— Менга айт-чи, Виктор Семёнич билан ораларингда нималар бўляпти?

Мартинов дарҳол жавоб қилмади.

— Бу катта гап, Марья Сергеевна... Пленумларда, партия активи йиғилишларида ўзинг ҳам бўласан-ку.

— Менга у: «Мартинов амалга интиляпти, ташкилотларда ўзига обрў орттиряпти, мени бу ердан сиқиб чиқармоқчи бўляпти», деб айтди.

— Шу гапга ишонасанми?

— Йўқ, ишонмайман.

— Чакки қиласан, — мийиғида кулди Мартинов. — Ҳа, менимча партия иши — унинг иши эмас. Шу фикримни обкомдаям исботлашга ҳаракат қилиб кўраман.

— Шунақа дегин..

— Менинг обрў орттиришимга, амалга интилишимга келсак, бемаъни гап... Ҳа, бу ерга биринчи секретарликка бошқа ўртоқни тавсия қилишлари мумкинми ахир? Нега мен иккинчи секретарь бўлиб ишламас эканман? Ҳақиқий инсон билан бирга ишлашни, ундан ўрганишни жуда-жуда истар эдим. Аммо Борзовдан ўрганадиган ҳеч нарса йўқ. Хафа бўлма тагин, Марья Сергеевна...

Мартинов қадаҳдаги мусалласдан ҳўплаб қўйди.

— Ўттиз саккизинчи йили турмуш қурганмисизлар?

— Танишганмиз. Ўттиз тўққизинчи йили турмуш қурганмиз... Ун икки йилдан бери бирга яшайпмиз...

— Бу ерга Дондан қачон келгансизлар?

— Бу ерларда у жанг қилган. Сиёсий ишлар бўйича полк командири муовини бўлган. Область озод этилгач, шу ерда қолдиришган... У билан ҳозир учинчи районда бўлишимиз. Бариям шунақа ўртамиёна район эди. Ҳеч бири илғор бўлаолмади.

— Бундан чиқди, ўша районлардаям елкасида шу ортиқча юк — қолоқ колхозлар бўлган экан-да. Буна-

қа юклар билан баланд парвоз қилолмайсан. Қани, айт-чи, Марья Сергеевна, очиги, мендан нима истайсан? Бизни яраштириб қўймоқчимисан? Ахир биз, жанжаллашганимиз ҳам, бозорда уришиб ҳам қолганимиз йўқ-ку.

— Йўқ, кўриб турибман, сизларни яраштириб бўлмайди... Баҳсларинг нима тўғрисида бўлаётганини шунчаки ўзим билиб қўймоқчиман.

— Нима десам экан... Агар собиқ Миша Громова бўлмаганингда, балки айтмоқчи бўлган гапларимни ҳеч айтмаган бўлармидим сенга. Аммо қишлоқни сут сотувчи аёллар орқалигина билувчи хотинлар хилидан эмассан. Ўзинг колхоздан чиққансан.

— Оҳо,— Марья Сергеевна мийғида кулди.— Зап аёлни топибсан-ку. Виктор Семёничга неча марта айтдим-а: «Мени тракторлар ремонти сифатини текширувчи комиссияга киритгин деб. Мен қабул қилиб оладиган трактор мавсумда нақ минг гектар ер ҳайдаб беради!» дедим.

— Гап машиналарни ва қишлоқ хўжалигини яхши билишингда эмас. Менимча бу нарсалар сенга қадрдон, яқин.

— Ҳамма қариндош-уруғларим колхозда яшайди. Ойим, бузим, икки акам, уч опа-синглим... Районимиздан колхозчилар ҳалигача хат ёзиб туришади, барча қувонч ва ғам-аламлари билан ўртоқлашишади.

— Эринг йўқлигида уни гапиришамиз,— давом этди Мартинов анчадан сўнг,— бир оз яхши бўлмаяпти. Аммо бу гапларни унинг ўзигаям айтаман. Ҳа, айтганман ҳам... Агар бугунги меҳмондорчиликни суриштирадиган бўлса, ўтган гапларнинг барини оқизмай-томизмай айтишинг мумкин...

Сен Борзов билан шунча вақт бирга яшаб, уни яхшироқ билиб олганингда кейин ҳам, бунақалигини ҳеч қачон хаёлингга келтирмаган бўлсанг керак-а? Мана, у шудгор қилинсин, ғалла ташилсин, барча планлар бажарилсин, деб ҳовлиқяпти, қистаяпти, ташвишга тушяпти, лекин буларни юрагига яқин оляптими? Мамлакатга ғалла керак, керак бўлгандаям жуда кўп керак-а? Бизга ғалла келгуси йилдаям зарур ахир, кейин ҳам яшашимиз керакми? Агар бирон колхозда шудгор қилинмаса, одамларга баҳорда оғир бўладими? Барча сводкалар ва рақамларимиз замирида одамларнинг турмуши яхши ёки ёмонлиги акс этадими? Эҳтимол, у фақат ўзини ўйлар? Агар анави план-

ни бажармасак, манави планни бажармасак — обкомда ёмонлар қаторида район билан унинг секретари бўлади. Унинг хизмат обрўсига доғ тушади.

— Жуда даҳшатли нарсаларни гапиряпсан, Пётр Илларионич,— деб жавоб қилди Марья Сергеевна ўйланиб.

— Шу гапларни гапиришга мажбур қилганингдан кейин энди эшит-да... Уртамизда нималар бўляпти? Нима хусусида тортишяпмиз? Назаримда, энг асосий нарса ҳақида... Нега бизнинг район ўртаҳол? Нима, ҳамма колхозлар ўртачами бизда? Агар шундай бўлса, чидаса бўлади. Лекин бундай эмас. Районда энг бойбадавлат, кучли колхозлар ҳам, заиф колхозлар ҳам бор. Шу томонларини эътиборга олиб, ўртачасини чиқарамиз. Менимча бунақа ҳар хиллик эски замондаги қишлоқлардаям бўлмаган. Ҳар бир қишлоқда батрақлар, ўрта ҳол деҳқонлар, қулоқлар бўлган, албатта, одамлар турлича яшаганлар, аммо бир волостдаги қишлоқлар ўртасида ҳозиргичалик тафовут бўлмаган, бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Бу қандай гап, бир колхозда уч миллион сўм даромад қилинса-ю, шундоққина ёнидаги иккинчи бир колхоз даромади уч юз минг сўмни ташкил қилса. Ериям баробар ва бир хил, об-ҳавосиям бир, қуёш ҳам бир хилда нур сочади, машиналарни бир МТС беради, лекин фарқи ер билан осмонча! Бунинг сабабларини қачон тушуниб етамизу бу ҳар хилликка қачон барҳам берамиз? Колхозлар ташкил қилганимиздан бери озмунча вақт ўтмади. Уруш, оккупация, вайронагарчилик, мана, уруш туганигаям анча вақт бўлди... «Қолоқ колхоз», десанг, Виктор Семёничга ёқмайди. «Орқада қолган», деб тuzатади. Бу сурункали касаллик эмас-ку, ўткинчи нарса эмиш: бугун—орқада қолса, эртага—етиб олармиш. Аммо ифода аниқлангани билан ўша қирқ учинчи йилдан бери «орқада қолган» колхозларда одамларга енгиллик бўлмайди-ку...

Бас, шундай экан, қолоқ колхозларни қандай қилиб илғорлар кўражасига кўтара оламиз? Ҳа, қандай қилардик, этагидан кесиб, енгига ямаймиз-да. Утган йили беш колхозда ғаллалар янчилмай шундай ғарамлаб қўйилган ерда қолиб кетди, улар учун ғалла топшириш планини «қарз тариқасида» ва «келаси йил ҳисобидан» қилиб «Власть Советов», «Труженик», «Победа» колхозлари бажардилар. Бундай нарсалар бир вақтлар каллаварамлик деб аталарди. Бу аҳволда илғор кол-

хозлардаям ишни барбод этиб қўйиш мумкин. Нима, биз бир умр—дангасалар ўрнига ишлайверамизми, дейишадия, энг яхши колхозчиларниям қўллари ишга бермай қолади. Э, йўқ, ўша қолақ колхозларда одамлар ўзлари пиширган ошни ўзлари ичаверсинлар. Ёмон ишладингларми?—демак, меҳнат кунигаям шунга яраша ҳақ олинглар. Ёнбошдаги «Власть Советов» да эса ҳар меҳнат кунига беш килограммдан ҳақ бериш керак. Одамлар ўз айбларини сезсинлар. Аммо биз ҳам ўз хатоларимизни, айбларимизни гушуниб етишимиз зарур. Бундай колхозлар учун ҳақиқий раҳбарларни қачондир топишимиз керак-ку ахир, шундайми? Ҳамма иш раисларга боғлиқ-ку! Агар раиснинг калласи бўлмаса, ҳар қандай ўта фавқулоддаги вакил ҳам колхозда тартиб ўрната олмайди! Райондаги ўттиз минг аҳолидан ўттизта яхши, раисбоп одамни танлаб ололмаймизми?.. Жуда ғалати бўляпти, Марья Сергеевна,— Мартинов тўсатдан кулиб юборди, стул орқасига суянди, шундай ҳам тўзиб ётган сочларини титкилаб, тортқилади.—Ҳамма колхозларга вакил юборамиз — бунинг учун бизда одамлар етади. Улар ўша ерда ойлаб, ёз давомида яшайдилар. Район марказида уларсиз ҳам ҳаёт ўз маромида кетаверади. Идоралар ишлайверади. Модомики, бир одамни вакил қилиб юборарканмиз, демак, ишни тузатади, деб ишонамиз, уни раисдан ақллироқ ҳисоблаймиз. Шундай экан, ўша одамни колхозда бутунлай қолдирсаям бўлар? Бунинг устига, идораси у йўқлигидаям бинойидек ишлаётган бўлса... Айтгандай, бу идоралар ҳам жуда сертармоқ бўлиб кетди — саноғига етолмайсан. Бир жойда «Зигир тайёрлаш» бўлса, шундоққина — ёнида «каноп толаси трести» мавжуд. Буларнинг барини зигирпоя ёки каноп толасидан қилинган бир чилвир билан боғлаб, бириктириб қўйса бўлмасмикин?.. Мана шунинг учун қишлоққа гастролга юборишга одам етарли, доимий ишлашга эса одам тополмаймиз деб айтяпман-да. Гоҳида колхозчиларга шунақанги бир муттаҳамни раисликка зўрлаб қабул қилдирамизки, бунақа одамни ижтимоий хўжаликка зинҳор яқинлаштириб бўлмайди...

— Эҳтимол, Виктор кадрларни яхши билмаётгандир?..

— Ҳа, балли, ишни худди шундан бошлаш керак! Одамларни ахтариш керак! Йўқса — шарманда бўламиз... Жойларда, колхозлардаям одам ахтаришни

давом эттирмоқ зарур. Колхозларга олий маълумотли мутахассисларни жўнатиш хусусида янгидан-янги кўрсатмалар берилгани билан бизга одамларни пастдан юқорига кўтаришни тўхтатиш керак, деб ҳеч ким айтгани йўқ-ку!..

Ҳишда, колхозларда ҳисобот-сайлов мажлислари ўтаётган пайтда Борзовга шундай бир воқеани сўзлаб берганман,— давом этди Мартинов,— бу воқеа Н. областидаги бир районда юз берган. Область газетасида ишлаётганимда ўша ёққа боргандим. У ерда «Сеятель» деган бир қолоқ колхоз бўларди. Чинданам шу колхозни нима қилишга бошимиз қотиб қолганди. Унлаб раислар келиб-кетган, ҳеч қайсиси удалай олмаганди. Интизом расво, одамлар ишга чиқмайди, ҳамма бозорда савдо-сотик билан банд, ҳосилдорлик паст, меҳнат кунига ҳемири олмайди. Бир тўда юлғич-жигилдон бандалари йиғилиб олишган. Янги келган раисни бадном қилишади, ёки ичириб маст қилиб, бирор ўғирлик ишга аралаштириб қўйишади, ёки шу даражага олиб боришадикки, натижада ҳамма нарсадан воз кечиб, кун бўйи одамлардан яшириниб юради, раисни на идорадан тополасан, на уйдан, ҳамма нарсага қўл силтаб, билганларингча ишлайверинглар, дейди-ю, далада бирон ғарам тагида ухлаб ётади.

«Сеятель»га вакил бориб, навбатдаги ҳисобот-сайлов мажлисини ўтказадиган бўлди. Райком секретари унга: «Уларга кимни тавсия этишниям билмай қолдим. Ўзимни тавсия қилсаммикин ёки ижроком раисини? У ерга раис бўлмаган фақат биз қолдик. Одамларни синчиклаб кўздан кечир. Балки раисликка, ўзларидан биронта муносиб номзод топилиб қолар?» дейди.

Правление ҳисоботини эшитиб, раисни ишдан олиб ташлашади, колхозчилар вакилдан: «Нега ҳеч кимни олиб келмадингиз? Кимга овоз берамиз?» деб сўрашади, Вакил эса: «Бундан буён сизларга раис олиб келмаймиз. Колхоз — сизларники, раис хусусида ўзларинг бош қотириглар!» деб жавоб қилади. «Ахир бизда сайлайдиган одам йўқ-да!» деб бақришади колхозчилар. Иттифоқо кимдир: «Нега сайлайдиган одам бўлмас экан? Мана — Степка Горшка. Нега раис бўлаолмас экан», деб қолди. Шовқин-сурон, кулги кўтарилади. «Степка Горшка бўлсин!» «Степа, ўрнингдан туриб ўзингни халққа кўрсатиб қўй!» деган овозлар эшитилади. Аммо ҳамма ҳам кулмади. Кўпчилик кол-

хозчилар: «Степан Горшковни сайлаймиз!» деб жиддий таклиф қилишади.

Степан олдинги скамейкада ўтирарди, оёқ кийими дабдала, шимининг бир почаси тиззасидан йиртилиб тушган, бошида милицияча фуражка — бир вақтлар шаҳарга кетиб, милицияда хизмат қилган, кейин яна колхозга қайтиб келган. Степан трактор бригадасига прицепчи бўлиб хизмат қилар, яхши ишлар, меҳнат куни кўп, аммо колхозда меҳнат кунига оладиган ҳеч вақо йўқ. Оиласида бемор хотини-ю, еттита боласи бор.

«Степка Горшкани сайлаймиз!» деб бақириварди одамлар. «Горшокми, поршокми — барибир!» Вакил мажлис бўлиши олдидан колхозда икки кун турган, хонадонларга кириб, одамлардан Горшков тўғрисида сўраб-суриштирган. У ишни табелни кўришдан бошлаган. Қарайдикки, бошқа колхозчиларга нисбатан меҳнат куни икки баробар кўп. Қанақа одам экан? Кўринишдан хунук, шими йиртиқлигини мустасно этганда, ҳеч ким у ҳақда бирон ёмон фикр айтмаган. Афтидан колхоз юмушларидан ортиб, бозор-ўчаргаям бориб келишга вақт тополмаса керак... Кулги, ҳазил-мутойиба гаплар билан бўлиб, иш овоз беришга келиб тақалди. Горшков сўз сўраб, ўрнидан турди: «Ўртоқлар, ҳали кеч эмас, овоз берганларинг йўқ — яхшилаб ўйлаб кўринглар. Ишончларинг учун ташаккур, лекин ҳар ҳолда яна бир карра ўйлаб кўринглар. Кейин афсусланиб юрманглар. Балки баъзи бировларга ёмон ҳам бўлар». У шундай деб ўрнига ўтирди. Ҳазилкашлар тиниб-тинчишмайди: «Ёмон бўлмайди!», «Бундан ёмон бўлмайди!», «Овоз бераверинглар!» дейишади. Овоз беришади. Колхоз раислигига Степан Горшковни сайлашади.

Эртасига Горшков правлениега эски раисдан ишни қабул қилиб олгани келади. У аввалгидек тўзиган кийимда эди, фақат шими ямалганди. Собиқ раис ўзи қабул қилиб олгани каби ишни тез топшираман, деб ўйлайди: «Мана, муҳр, мана муҳрнинг ёстиқчаси — ўтириб ишни бошлайвер, Степан», дейди. Степан эса: «Чуқур ревизия бўлмасдан қабул қилмайман», дейди. «Ҳисобот-сайлов мажлиси олдидан, бундан уч кунгина аввал ревизия бўлган-ку!» дейишади. «Ўғри ўғрини текширган», деб туриб олади у. Райондан ревизор чақиртиради. Нақ икки ҳафта ғалвирдан ўтказиб текширишади. Омборлардаги жамийки дон-дуну, маҳсулотларни

қайтадан тортишади, ўзи бухгалтериядаги ҳар бир қозни текшириб чиқади, уч йил аввалги дело-ишларгача кўтаради, умуман, колхозни шундай қабул қилиб оладики, собиқ правление ва ревизия аъзоларидан беш кишининг иши судга оширилади. Сўнгра бригадирларни чақиртириб: «Ҳовлима-ҳовли, итларни ғашига тегиб, одамларни ишга чақириб юришни бас қилинлар. Бу йил кимки ғалласиз қолишни хоҳламаса — таклифларингиз далага чиқсин», дейди. Ҳар бир оилада нуқул янги раис ишни қандай қабул қилиб олганини-ю, юлғичларнинг таъзирини берганини гапиришаркан. Эҳтимол, энди ишлар бошқача бўлиб кетар, меҳнат кунига оладиган нарсалар ҳам бўлар, уйда ўтириб, яна бирон хатога йўл қўйиб қўймайлик, деб ўйлашибди одамлар. Шундай қилиб, ҳамма ишга ёпирилиб чиқибди.

Шундан бошлаб колхоз юксала борди. Ерни яхши ҳайдашди, экинни ўз вақтида экишди, ҳосилни, ғаллани ўриб-йиғиб олишди! Сал жир битса, хўжаликнинг ривожланиши тезлашиб кетади! Икки йил ичида «Сеятель» районда илғор колхоз даражасига кўтарилди. Горшковни ишни йўлга қўйиб бериш учун бошқа қолоқ колхозга юбормоқчи бўлишганди — қаёқда! Колхозчилар кўнмади! «Степан Егорични ҳеч қаерга бермаймиз!» деб қаттиқ туриб олишди. Москвага вакил юбориб, олиб қолишди.

— Мен тракторчи бўлиб ишлаган колхозга жуда ўхшаб кетаркан, — деди Марья Сергеевна. — Бизнинг раис ҳам яхши одам эди, униям районга, райкомнинг қишлоқ хўжалик бўлими мудири қилиб олиб қўйишганди. У ерда колхоз раиси ишда сал ўзини кўрсатса, дарров районга кўтаришга шошилиб қолишади. Биз бир йилдан кейин янги раиснинг кавушини тўғрилаб қўйдик — унинг вақтида иш ҳеч юришмади, ахийри эски раисни, Иван Романович Шульгани сайлашга қарор қилдик. У райкомда ишларди, биз уни ўзимизча мажбуран раис қилиб сайладик. Шу қарорни кўтариб обкомга бордик. Мақсадимизга эришдик, Иван Романовични қайтариб олдик.

— Ҳа, мана шу-да! Яхши ходимларни колхоздан кўтаришга шошилаемиз. Худди идораларимиз ўзи учун яшайдигандек. Ўзи учун яшамайди, колхозлар учун яшайди! Ҳа, райком партия ва райсоветларимизнинг барча бўлимларида профессорлар, иқтисод фанлари докторлари ишлаган тақдирдаям, модомики, колхоз-

ларда лапашанглар, пиянисталар бўларкан, барибир аҳвол яхшиланмайди!..

Бир куни Горшков билан шу хусусда, унинг ўтган ҳаёти тўғрисида, колхоз ҳақида гапиришиб қолдим, — деб давом этди Мартинов. — Колхозимизда ўғрилар, муттаҳамлар ружу қўйганини кўриб, дейди у, юрагим туздай ачишиб кетди. Колхозни ташкил қилишаётганда активлардан бири эдим, қулоқларни бадарға қилганман. Менга деразадан ўқ узишган, хатамга ўт қўйишган, шундай бўлса-да, бу колхозда то оёғимдаги этигим йиртилиб тугамагунча яшаб келдим. Ҳар қанақа аблаҳ устимдан кулиб: «Мана, бизга ваъда қилган ўша жаннатинг, Степка, сен одам Атога ўхшаб қолибсан», дейди. Колхозни ўзлари расво қилишади-ю, яна устингдан кулишади. Эҳ, дейман, қани энди ҳокимият қўлимда бўлса-я! Сенларниям бошлаб адабингни бериб қўярдим-а!»

Бу воқеани Виктор Семёничга нима сабабдан айтиб бердинг дегин! Асло ёмон ниятда эмас. Биз ҳам ўшанақанги «юраги туздай ачишадиган» кишиларни қидириб топишимиз керак эди. Колхозга эса нуқул партиядан ўчиб кетишдан қўрқиб ёки район марказидан энди ҳеч қанақа мансаб тегмаганлар боради — бунақа раис бир тийинга ҳам қиммат! Хўш, нима бўлди дегин? Мен гапириб беряпману у ғиқ демаса-я, эртасига ҳисобот сайлов мажлисини ўтказгани «Наш путь» колхозига жўнаб кетди — анави ярамас Камневни сайлашмагунча колхозчиларни ҳол-жонига қўймай уч марта қайта-қайта овоз беришга мажбур этибди: оқибатда ҳозир Камнев моллар қирилиб кетганлиги ва растрат қилгани учун судланадиган бўлиб турибди.

Камнев номзодини бюрода муҳокама қилганимизда у ҳақда кўп нарсалардан беҳабар эдик. Промкомбинатда ишни эплайолмаганини, мой заводдан нафс балосига учгани учун ишдан олиб ташланганини билардик. Ушанда ўртоқлар: бу эски гаплар, унинг учун жазосини олган, келгусида эътиборга олади, дейишганди. Аммо у ерда колхозчилар шунча кўп гапларни айтиб беришганки, албатта, бундан кейин мажбуран овоз беришга қистамасдан, мажлис аҳли олдида ўз хатоси учун узр сўраб, бошқа одам номзодини ўйлаши керак эди. Ўзи қўшни қишлоқдан бўлиб, ҳамма танирди. «Минбарда — булбулигўё, ишда эса — қорақарға», дейишаркан одамлар. Партизан медалини фирибгарлик

билан олган, дейилган маълумотлар ҳам бор эди. Соқол-мўйловини ўстириб олиб, ҳеч ким танимайдиган бошқа райондаги қариндошиникида яшаган, қаҳрамонлиги шундан иборат. Эвакуация қилинган молларни сотиб, чайқовчилик қилган. Аммо Борзов қаттиқ туриб олган, ҳеч нимани текшириб кўрмаган. Бюро қарори борми — амалга ошириш керак, деб турган. Хиралик қилиб мажлисни кўндирган. Райком номуносиб кишиларни колхозга юбормайди-ку деган. Агар бирон ерда одамлар бизникиг бирор масалада хатомизни тuzатса, бундан фақат райком обрўсига путур етади, деб ўйлайди...

— Ҳа, энди билдим! — бирдан Мартинов гул-гул очилиб, ўрнидан турди-ю, хонада юра бошлади. — Ҳар вақт бир масала ичимни тирнаб келади: нега бизда партия активи орасидан ихтиёрий равишда колхозларга раис бўлиб боришни хоҳловчилар кам? Агар ҳатто амалий равишда мулоҳаза қилиб кўрадиган бўлсак ҳам ўз ташкилотинг билан колхоз ўртасида югуриб, оёқдан қолиб, бир умр қишлоқда вакил бўлиб тургандан кўра раисликка юбора қолишгани афзал-да! Яна бошқа ишдан олиб жўнатилганларга юқори маош белгилаб қўйишган. Ҳосилдорлик яхши бўлган йирик колхозда раис оладиган даромадни райком секретариям ололмайди. Шундай бўлсаям, хоҳловчилар йўқ. Нима бало, бу ерда район қандайдир бошқача, сехрлими дейман? Бизда, у ерда бунақа нарсалар муаммо эмасди. Ниҳоят, фаҳмладим: Борзовдан кўрқишади. Бу ердаям идорасини колхоздаги жонли ишга бажони дил алмаштиришни истовчилар бор, аммо ундан кўрқишади. Бари бир, қандай яхши иш қилсак ҳам, ҳаммаси бекорга кетади, деб чўчишади. У ҳосилдорлик группаси билан ҳам тинкангни қурилади, жалада комбайнлар ишламаганлиги учун ҳам бекордан-бекорга ҳайфсан ёпиштиради, дейишади. Албатта, колхоз раиси учун энг ёмони раисликдек оғир ишда хатолар қилиб қўйсанг, фақат иш учун койиб қўймай чин кўнгилдан ёрдам беришларига, ўзбошимчалик, зўравонлик қурбони бўлиб қолмасликларига ишонмасликдир... Умуман, шундай хулоса чиқариш мумкин: мабодо бирон ерда партия интизоми туфайлигина кишиларни колхозга раислик лавозимига жўнатяпмиз, деб шикоят қилгудек бўлсалар, бунинг сабабини яна райкомнинг ўзидан ахтаринг. Балки мендан раис психологиясини қаёқдан биласан, деб сўрарсан ҳам? Ахир мен колхоз-

га уч йил раис бўлганман-ку, айтиш ёдимдан кўтарилибди. Очеркимниям ўша ерда ёзганман. Мениям «кўтаришган». У ерда: «О, ўзимизнинг ёзувчимиз бор!» дейишди-ю, мени район газетаси босмахонаси мудирлигига тайинлашди. Газеталарда ишлашим ўша ердан бошланган.

— Бу кашфиётингдан, Пётр Илларионич, бугун тун бўйи мижжа қоқмасам керак,— деди Марья Сергеевна.— Дарвоқе, гоҳо ўйлаб қоламан,— давом этди у гамгин қулимсираб,— нима сабабдан у мени севдийкин? Ўзим ҳам бундоқ гўзал қизлардан эмасдим. Машҳур стахановчи қизларга уйланиш ўша вақтда одат тусига кириб қолганди. Ижроком раисимиз ҳам дастлабки нишондорлардан бўлган бир звеновой сдий қизга уйланганди. Ўша қиз ҳақида ҳам барча газеталарга ёзишганди...

— Э-э, сизлар томонда қандай бўлганидан хабарим йўқ,— жавоб қилди Мартинов.— Бу масалада бирон тўғри хулосага келишингга кўмаклашишим даргумон.

Мартинов папиросини ёндириб, ўтирди ва Марья Сергеевнадан чой қуйишни илтимос қилди.

— Агар ҳар қандай ажойиб иш ҳам бепарволик, совуққонлик билан қилинса, барбод бўлиши турган гап,— давом этди у.— Мана ҳозир бизга: колхоз раислигига қишлоқ хўжалиги мутахассислари, агрономлар, зоотехниклардан кўтаринглар, деб айтишди. Тўғри-да! Аллақачон шундай қилиш керак эди! Буни қаранг, саноатда, заводларда цех бошлиқлари албатта инженер бўлади, завод директорлари ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. У ерларда кадрларни ўқитиб, обдон тайёрлашади. Ахир баъзи колхоз иш кўлами жиҳатидан бир завод-да: деҳқончилиги катта, минг гектарлаб ери, чорваси, ҳар хил қўшимча соҳалари, суғориш иншоотлари, қурилишлари бор, дарахт ҳам ўтқозишади. Шуларни барини ўз-ўзидан етишган одамлар зиммасига юклаймиз. Энг яхши раисларимиздан бири Демьян Васильич Опёнкиннинг эса атиги черков-қавм мактабининг учинчи синфи ҳажмида маълумоти бор. Раисларни ўқитяпмизми? Ҳа, ўқитяпмиз. Мана, колхоз раислари тайёрлаш уч йиллик область мактаби бор. Районимизга иккита ўрин беришганди, икки кишини жўнатдик. Ҳамма раисларни шу мактабда ўқиттириб бўлгунча орадан эллик йил ўтади.

Колхоз раҳбарлик лавозимларига, албатта, кўпроқ

агрономларни кўтариш керак. Эртами ёки кечми, бари бир шунга келамиз, барча бригадирлар агрономлар бўлади. Аммо бу нарса ҳозир қандай ҳал қилиняпти бизда?.. Борзов столи устида колхозларга раисликка юбориладиган саккиз агрономнинг рўйхати ётибди. Юборилсин эмиш! Кимни юбориш, қандай юбориш эса — уни унчалик ташвишга солмайди. Ишқилиб сон жиҳатидан топшириқ муддатида бажарилса-ю, обком олдида ҳисоб берилса бўлгани. Лекин бу томониям борки, агроном раислик вазифасини уддалай олиши учун, дипломдан ташқари, ташкилотчилик қобилиятига ҳам эга бўлиши зарур. У етакчи, жонкуяр халқ тарбиячиси бўлмоғи керак. Бошлиқ эса ниҳоятда машаққатли бу постда совет ҳокимиятига ишонч ва ҳалол хизмат қилишга тайёр турмоғи лозим!.. Мана, қолоқ колхозга Аксеновни юбордик. Йигирма йилдан бери Сельхозснаб идорасида ўтирган экан, ўз мутахассислиги бўйича эмас, ҳисобчи, қандайдир нарядлар ёзаркан, эҳтимол, институтда ўқиган бутун ўша агротехниканиям аллақачон унутиб юборган бўлиши керак. Колхоз қурилиши қийинчилигидан қочиб, ўша ерда жон сақлаб юрган. Бунақа қўрқоқдан қандай қилиб яхшилик кутамиз? Аммо обком олдида ҳисоб беришга ярайди, агрономиядан олий маълумоти ҳақида дипломи бор...

Бунақалардан нима фойда бор? Агар бир йигит Кинематография институтига конкурдан ўтолмагани туфайли Қишлоқ хўжалик институтига кирган бўлса ва бунинг устига колхоз қурилиши бўйича барча практикалар — каникулда колхозларга йиғим-теримга чиқиш билан ўтган бўлса-чи? Мана шу хилдаги агрономлардан ҳам иккитасини колхозларга юбордик. Аммо йигитлар менга ёқди. Комсомол аъзолари, чўчимайдилар. Гайрат-шижоатлари кўп, биз аллақачон чидаб, кўникиб қолган нарсаларга янги кўз билан қараб, чинакамига ҳайратланыптилар, шундай илғор фанимиз, механизациямиз бўлатуриб, нега биз шу чоққача гектаридан икки юз пуддан ҳосил ололмаймиз? — дейишяпти. Агар ёрдамлашилса, ишлари юришиб кетар. Лекин дастлабки кундан бошлаб столни муштраб: «Ахир мутахассис бўлсанглар! Бошқа раислардан кўра кўпроқ билсанглар! Нақ териларингни шилиб оламан-а!» — деб дўқ уриб турилса, билмадим, ишлари қандай бўларкин...

Ҳозирча очеркнинг давоми йўқ, негаки қарийб воқеликдан ёзилапти. Балки, ўсиб қисса бўлар, аммо бунинг учун ҳаётда воқеалар ривожланмоғи зарур. Мен бир районда шунақа одамларга дуч келяпман, Мартинов билан Борзов ўртасидаги баҳслар сингари баҳсларни эшитяпман.

У район тўғрисида обком қандай қарор қабул қилади, бундан буён у ерда иш қандай кетади, дастлабки бобларда ўқувчиларга таништирилган кишиларнинг шахсий тақдири қандай кечади, — буларнинг барини ҳали ҳаётда кузатмоқ даркор. Эҳтимол, кейинги боб мазмуни айти шулар бўлар.

1952 й.

1

Кузнинг сўнги кунларидан бири, эҳтимол, сўнги кунидир.

Кеча ва аввалги куни ҳам қуёш жамолини кўрсатиб турганди. Ҳаво жимжит бўлганда, қуёшнинг қия нурлари сойликлар, ёнбағирларда ерга тик тушиб турганда ҳатто қиздирарди ҳам. Эрталабки совуқдан сал қовжираган кузги экинлар майсаси ҳали қуёшга бўй чўзиб турарди. Барглари тўкилган дарахтзорларда қушлар — учиб кетишдан кечиккан саъвалар, қизилтўшлар чуғурлаб сайрашарди. Пешинга бориб сой бўйларидаги қирраси ўткир нозик музлардан ном-нишон қолмасди. Ҳали ҳавода мезонлар учиб юрар, бурганлар устида чивинлар гужгон ўйнарди. Машина ойнасига капалак ўзини урарди.

Бугун эрталабдан эса аччиқ шимол шамоли эса бошлади. Дала ва ўрмонзорлар жимжит бўлиб қолди — на қушлар овози ва на чўпонлар ҳайқириғи эшитиларди. Атиги дала сичқонларигина қуруқ хаслар устида югуриб, инларига кўпроқ озуқа ташиш пайдан бўлардилар. Оғир булутлар ер устига ёпирилиб олди. Ҳадемай қор гупиллаб ёғади-ю, бўрон уни далаларда чирпирак қилиб учиради, совуқ уради...

Ҳайдаб тугатилмаган ер четида тракторчилар эркалаб, «натик» деб аташадиган трактор турарди, ёнида эса икки киши бор эди.

— Анавилар ёнига бур,— деди Мартинов шофёрга.

«Победа» анғиздан юриб, улар олдида тўхтади.

— Ҳорманглар, седовчилар! — деди Мартинов машинадан тушаркан.

Икки ёш йигит — тракторчи билан прицепчи тракторнинг шамол урмайдиган биқинида, ҳали совумаган мотор олдида исиниб туришарди.

— Саломат бўлинг...

— Нега седовчилар бўларканмиз, ўртоқ Мартинов? — сўради қулча юзли, паст бўйли, қора кўзлари айёр тракторчи йигит, Костя Ершов.

— Тракторларинг шу топда худди Арктикадаги музёрага ўхшайди. Музга ўраса бас, шу ерда қишласаям бўлаверади.

— Яна ўн беш гектар ерни ҳайдаб тамомлаш керак, — деди Ершов. — Ҳамма машиналар МТС га кетди, бу ерда фақат Кузьма иккимиз азоб чекиб ўтирибмиз.

— Нега бекор турибсизлар?

— Ёнилғи тугаб қолди. Олиб келишини кутяпмиз. Аллақачон хабар берганмиз. — Тракторчи ердан учига бир боғ қуриган бурган боғланган узун ходани кўтарди. — Ҳов ана, қишлоқдан чиқиб келяпти.

— Мен эса: мотор совигунча кутамиз, карбюраторни қайтадан тортамиз, дейсанми деб ўйловдим, — деди Мартинов. — Эсингдами, тариқ ўрим-йиғими чоғида олдиларингга келгандим?

— Эсимда, — деди Ершов атрофга аланглаб. — Ушанда ҳазиллашгандим.

— Қани, райком секретарининг техникадан бирон нарсага ақли етармикан, деб синамоқчи бўлганмидинг?..

Мартинов шудгор қилинган ерни оралаб бораркан, энгашиб, эгатларни ковлаб кўрди-ю, қор ёғай деб турган сўнгги соатда шудгор қилинмай қолган сўнгги гектарларни ҳайдаётган бу «қишлоқчилар» олдига келганида пайдо бўлган илиқ ҳиссиёт бир зумда йўқолди қолди.

— Нима экасишлар? — сўради у.

— Биз билмаймиз, ўртоқ секретарь, — деб жавоб қилди тракторчи елкасини қисиб жилмаяркан. — Бизлар кичик одаммиз. Ҳайда дейишса — ҳайдаймиз, сихмола қил дейишса — сихмола қиламиз. Бу ерга колхоз нима экади — бу уларнинг иши.

— Сен колхозчи эмасмисан?

— Колхозчиман.

— Ундоқ бўлса нега ўз хўжалигинг билан қизиқ-

майсан? Бу ерга нима экилишини билмайсанми?.. Сен ҳам билмайсанми? — Мартинов прицепчи томонга ўгирилди.

— Биламан, — жавоб қилди прицепчи Кузьма Ладигин. — Бу ҳам билади. Нега бекорга вайсайсан, Костя? Раис бу ерга лавлаги экамиз, деганди-ку.

— Лавлаги экилади?.. Лавлаги экилса, нима қил-япсизлар ахир? Ўттиз сантиметр чуқурликда ҳайдаш керак, бу ернинг чуқурлиги эса, — Мартинов ана эгат устига энгашиб, бармоқлари билан чуқурликни ўлчаб кўрди, — ўн беш сантиметр ҳам келмайди-ку.

— Мен бунга аллақачон айтганман, — Ладигин тиржайиб турган тракторчига зарда билан қаради. — Ота-си темирчи, онаси сут соғувчи, далага чиқмайди. Менинг эса, онам билан синглим лавлагикор. Эҳтимол, худди шу ерни уларга ажратиб беришар. Бу ердан унадиган қанд оиланинг икки марта чой ичишига етади-да! Бу ерда эса фақат қўлнинг қадоқ бўлгани қолади, бошқа ҳеч нима!..

Тракторчи индамай турарди. Унинг семиз, офтобдан қорайган кулча юзидаги кулги йўқолди.

— Нега бундоқ таваккалчилик қиласан, ахир, Ершов? Участкани текшириб, қабул қилиб олишади-ку. Яроқсиз топишиб, қайтадан мажбур қилиб ҳайдатдиришади — ёнилги ўз ҳисобингдан... — Мартинов ҳайдалган ерга қаради. — Анави жойни кеча ҳайдаганми-сан? Кўриниб турибди, чуқур ҳайдалган. Бу ерни бугун эрта билан ҳайдагансан-а? Плуг билан тирнаб кетгансан.

— Биласизми, Пётр Илларионич, у нимага ишонган, — деди шофёр Мартиновнинг олдига яқин келаркан, қўли билан булутни кўрсатиб. — Қорга.

— Ҳайдалган ерни қабул қилишга улгуришмайди — қор ёғиб, ҳамма айбни беркитиб кетади, деб ўйладингми?..

— Машина тортмаяпти, ўртоқ секретарь, — тракторчи ўзини оқлай бошлади. — Компрессия йўқ. Қанча вақтдан бери ремонтсиз ишлаяпман!

— Кеча тортиб турганди, бугун тортмай қолди-ми?..

Ершов телпагини пешонасига суриб қўйиб, гарданини қашлади.

— Нега чуқур ҳайдаш керак экан, ўртоқ секретарь? Ҳали газетада ўқигандик: Сибирда бир лауреат

мутлақо ерни ҳайдамасдан экин экиб, яхши ҳосил олар экан-ку.

— Мальцевми?.. — Мартинов тракторчига тикилиб қаради: майнавозчилик қилаётганмикин ёки ураллик колхозчи — олим Терентий Мальцев агротехникасини чинакамига ана шундай нотўғри тушунганмикин? — Биринчидан, Мальцев ерни сира ҳайдамасдан экин экмайди. Ҳар йили бўлмасаям, аммо ҳайдайди. Ҳайдаган чоғдаям эллик сантиметрлар чамаси чуқурликда ҳайдайди. Иккинчидан, ҳайдалмаган далага нима экади? Бугдой, арпа. Бу ерга эса лавлаги экилади. Илдиз мева. Говак тупроқ керак бу экинга. Биздаям, Ершов, баъзи бир майдонларни ҳайдамаслик мумкин. Масалан, лавлагикор ерларни. Тоза, бегона ўтлар бўлмаса, культиваторлар билан ишлов берилган бўлса бас-да. Бундай майдонларни яна баҳорда қайта ҳайдашнинг нима ҳожати бор? Сихмола қилиб бугдойни экавер. Тушунарлими? Қаердаки лозим бўлмаса, бутунлай ҳайдама, лозим бўлган ерни яхшилаб ҳайда.

— «Бутунлай ҳайдама» деган гапни менга айт-япсизми? Оҳо! Бундай қилишга қандай ҳақим бор?..

— Бу ерларнинг эгаси — сен. Колхозчисан-ку, ахир.

— Эгасисан?.. — Ершов чўнтагини ковлаб, бир чимдим тамаки билан газета парчасини олди-ю, бармоқ йўғонлигида тамаки ўраб, чека бошлади. — Ҳо анави «Новая пятилетка» колхозида бир бригадир ўтган йили ўттиз гектар лавлаги ерига ҳайдамасдан ғалла эккан экан. Уни суд қилишибди. Гектаридан йигирма беш центнердан ҳосил олинибди. Қайта ҳайдалган лавлаги ерларидан эса — ўн центнердан олишибди. Ҳосилни йиғиштиришаётганда колхозчилар унга: «Ишингни қайта кўриш учун судга ариза бер», дейишибди. У ариза берибди, лекин шу чоққача негадир ҳеч нима эшитилмаяпти — ўзини оқлаганмикин? Хўжайинлар бизга ўхшаганларни мана шунақа қилишади!..

Мартинов тракторчининг гапларини диққат билан тинглади.

— Юринглар, анави ғарам тагига бориб ўтирайлик. Иссиқроқ.

Тракторчи, прицепчи, шофёр ва Мартинов ғарам панасига бориб ўтиришди.

— Менга қара, Ершов. Наҳотки ўз колхозинг юқори ҳосил олишидан манфаатдор бўлмасанг-а?

— Нега манфаатдор бўлмас эканман? Манфаатдор-ман...

— Унда нега бемаъни иш қиляпсан?..

Тракторчи жимиб қолди.

— Э, унга лавлагидан манфаат кам-да. Меҳнат кунига лавлаги тақсим қилинмайди, — деди шофёр. — Қани, Пётр Илларионич, галла хусусида сўраб кўринг-а. Қолхоз галладан яхши ҳосил олиши учун хоҳиш-истаги борми? Мана, масалан, ўрим-йиғимни олайлик. Дейлик, гектаридан ўн центнер дон чиқадиган жойинми ёки ўттиз центнер чиқадиган ердаги буғдойни ўриш фойдалироқми?

Ершов кулимсиради:

— Албатта, ўн центнер чиқадиганини ўриш фойдалироқ-да.

— Қани, нега бундайлигини тушунтириб бер-чи?

— Буни ҳеч тушунтирадиган ери йўқ, авом кампир ҳам биладики... комбайнчи янчилган дон ҳисобидан ҳақ олади, мен эса тракторчи, комбайнни судраб юрман, мен гектари кўпроқ бўлиши тарафдориман. Галла сийрак бўлса комбайн яхши ишлайди, тўхтамасдан юргани-юрган! Нормамни ошириб бажарсам, илғорлик учун ҳисоблаб устама ҳақ тўлашади. Ўттиз центнердан ҳосил берадиган участкага тушиб қолсак-чи, буғдой нақ девордек бўлиб туради, комбайн тўла куч билан ишлайолмайди — мана бунақа жойда ушланиб қоламиз! Ярим норма ҳам бажариб бўлмайди. Ёқилғиям ортиқча сарфланади. Бунинг устига яна ёмғир ёғиб турса борми, галла ётиб қолади. Қарабсанки иш па-чава!..

— Ҳа-а, — чўзди Мартинов. — Ўттиз центнердан кўра ўн центнердан бўлгани фойдалироқ дегин? Қизиқ... Беш центнердан бўлса янаям фойдалироқдир-а?

— Нима десамикин... Бизга ҳар хил минимум белгилаб қўйилган. Меҳнат кунига икки килограммдан ҳам, уч килограммдан ҳам беришади. Яхши галла бўлса — уч, ёмонроқ бўлса — икки килограммдан ҳақ оламиз. Шундай қилиб, ёмон галладан кўп меҳнат кунни тушираман. Икки ўн беш — бир ўттиз, яна ўша боягидек бўлиб чиқаверади.

— Ҳисоблаб чиққанмисан?

— Ҳисоблаб чиққан! — Мийиғида кулди шофёр. — Юрист!..

— Бунинг фаҳмига яхшилаб етилса, — деди прицепчи, — комбайнчигаям бўлиқ ҳосилни йиғиштириш

фойдали эмас. Шу сарф қилинган вақт ичида ўртача битган ғалладан кўп дон янчади.

— Турган гап! — тасдиқлади шофёр. — Уртача ғаллани ўрганда ҳамма нарса ўз маромида кетади. Ҳеч қанақа ушланиб қолиш бўлмайди, қаердаки ўттиз центнердан бўлса, молотилка қайтадан ишлаб чиқаролмай бузилиб, тўхтаб қолади.

Мартинов анчагача индамай ўтирди-да, кейин тўсатдан қаттиқ, болохонадор қилиб сўкинди.

— Уқдингизми, Пётр Илларионич? — сўради шофёр.

— Уқдим, — жавоб қилди Мартинов. — Шундайлигини илгариям билардим, лекин негадир чуқурроқ ўйлаб кўрмаган эканман. Қаёққа қараб кетяпмиз ўзи? Бу қанақа меҳнатни ташкил қилиш бўлдики, юқори ҳосил етиштиришдан тракторчига манфаат бўлмаса? Қишлоқ хўжалик министрлигида шу хусусда ўйлашармикин? Колхоз ҳаётини минглаб мутахассислар ўрганади-ку. МТС ва колхозларда меҳнатни ташкил қилиш хусусида қанчадан-қанча диссертациялар ёзилган, брошюралар нашр қилинган!.. Шошмай тур, Ершов, кел, ҳаммасини ипидан-игнасигача текшириб кўрайлик. Наҳотки ҳосилдорликдан сизларнинг ҳеч қанча манфаатдорликларинг бўлмаса? Ҳар меҳнат кунига икки-уч килограммдан дон олиш сизларнинг гарантияланган минимумингиз, буни ҳар қандай шароитдаям оласизлар. Бироқ колхозда кўпроқ, тўрт-беш килограммдан тегадиган бўлса-чи, — унда сизларгаям ўшанча беради-ку, ахир.

Ершов билан Ладигин кулиб юборишди.

— Нега куласизлар?

— Уртоқ Мартинов, районимизда урушдан кейинги йилларда бирон колхозда меҳнат кунига беш килограммдан ғалла тақсимланганми ўзи? — деди Ершов.

— Борзов даврида барча колхозларга бир хилда қараляпти-ку, — деди Ладигин. — Қаерда йигирма центнердан ҳосил етиштирилса, қолоқ колхозлар ҳисобидан ғалла топшириб, планни бажаришга мажбур қилишяпти. Борзов билан ишламаганмисиз, уни билмайсизми? Мана энди биз, тракторчилар билан прицепчилар минимумда кўрсатилганидан зиёдроқ олишимизга ишонмаймиз.

— Кубанда-чи, Пётр Илларионич, — шофёр Мартиновга ўғирилди. — Ишлар бошқача йўлга қўйилган. Акам ўша ерда ўқитувчилик қилади. Тез-тез хат ёзиб

туради. Колхозлар МТСдан уларнинг иши учун хафа бўлмас экан, тракторчилар ҳам колхозлардан хизмати учун ранжимас экан. Улар қандайдир келишиб ишлашаркан. Минимумда кўрсатилганидан зиёдроқ ҳақ олишга ана у ерда ишонишади-да тракторчилар! Колхозларда меҳнат кунига беш-олти килограммдан галла беришаркан. У ерда кадрлар яхшимикин дейман?

— Эҳтимол, Василий Иванович, — жавоб қилди Мартинов, — тракторчилар меҳнатига ҳақ тўлаш бошқачароқ йўлга қўйилганда, Кубандаям янада кўпроқ ҳосил олиш мумкин бўлармиди?.. Кубань нима бўпти? Узимизда-чи, ўрта минтақадаям яхши МТС ва колхозлар камми? Аммо бари яхши бўлиши керак-да!

...Ёнилғи ташувчи машина етиб келди. Ершов прицепчи билан бирга бакларни тўлдириб олиб, моторни юргизишди, плугни зарур чуқурликда ҳайдашга мослади. Машина плугларни енгил тортиб борар, мотор ҳатто тўла қувват билан ишламасди ҳам. Мартинов ўқрайиб тракторчига қаради.

— Йўқ, Ершов, бунинг учун сени асло кечирмайман! — қичқирди у, трактор ёнида анғиздан бораркан. — Ҳар ҳолда виждонли бўлиши керак инсон, оғайни! Колхоз раисини юбораман. Акт тузсин! Қайтадан ҳайдаб улгурмасанг — меҳнат кунингдан қирқади.

Ершов ўзини кўзига қум кирган сингари кўрсатиб, тескари ўтирилди, терлаб кетган юзини ёғ тегиб ифлосланиб кетган пахталиги сингари қоп-қора рўмолчаси билан арта бошлади.

Мартинов соат сайин қиш тушишини кутиб ётган шип-ийдон, жимжит даладан кўнгли гаш бўлиб борарди.

«Нима бу, ҳар бир тракторчи бошига бориб туриш керакми? — ўйлади у. — Эгатларни ковлаб, «компрессияларни» текшириб, плугларни чуқурлатиб туриш керакми? Йўқ, бу аҳволда иш юришмайди. Бунақа Ершовларга ақчаю килограммдан бўлак ҳеч нима таъсир қилмайдиган кўринади... Ахир бу машина-трактор станцияси олдинги саф-ку! Ҳосил шу ерда етиштирилади! Юзлаб одамларнинг тақдири бир тракторчига боғлиқ-а. У омборларни донга тўлдириб юборишям

мумкин, колхозчиларни ғалла-нонсиз қолдиришиям мумкин. Қанча ўғитлама, қанча семиртirma, ерингни ана шунақа «юрист» ҳайдаса — ҳайдаса эмас, тимдалатиб кетса — унақа ердан ҳосил оламан деб овёра бўлма! Қуруққа чопиб қолаверасан!..

Албатта, нуқул виждонга умид боғлаб ўтириш ҳам ярамайди. Меҳнатга ҳақ тўлаш системасиниям қайта кўриб чиқмоқ керак. Қандай кўриб чиқмоқ лозим? Буни ўйлаб кўриш керак. Наҳотки ҳосилдорлик қанча юқори бўлса, одамлар меҳнати кунига шунча кўп ҳақ оладиган формаларни топиш мумкин бўлмаса?.. Обкомга ёзиш керак. Обкомдагилар ташвишга соладиган хатларни ёмон кўришади. У ердагилар: ёш секретарь шошиб қолибди, худди шу тартиб-интизом вақтида бошқалар ҳам ишлаган эди-ку, унга эса қандайдир қайтадан тузишлар лозим бўлиб қолибди, деб айтишади.

Ҳа, ўша Ершовга: «Қаерни ҳайдамаслик яхшироқ бўлса — ўша ерни ҳайдама», деб ноўрин гап қилдим. Яна кимга айтдим? Оддий бир тракторчига. Бунақа «ташаббус»ни қўллаб-қувватлашга ҳар қанақа колхоз раисиям жазм қилавермайди... Бизда — лавлаги, жанубда эса маккажўхори, кунгабоқар экиладиган майдонларни ҳайдамаслик мумкин. «Яшил шудгор» деб аталади буни. Ақлли ғаллакор ҳеч қачон «яшил шудгор» қилинган ерни қайтадан ҳайдамайди, яхши ишлов берилганини, албатта. Бегона ўтлар қириб ташланган, нами сақланган бунақа ерларни қайта безовта қилишнинг ҳожати йўқ. Поя — илдизларни териб ташлаб, майдонни тозалайди-ю, сихмолалаб, уруғни сепаверади. Ҳар йили ҳосил юқори бўлади, қурғоқчилик келган йили эса, кузги шудгор қилинган ерга нисбатан икки баробар кўп ҳосил етишади. Ҳозир колхоз раисини яшил шудгорни ҳайдатмай экдириб бўпсан! Ҳали майса униб чиқмай, ким ҳақ: тажрибали ғаллакор — ўша раис ҳақлими ёки экиш инструкциясини ижод этган идора хизматчилари ҳақлими, ҳали аниқланмай туриб, агротехника қондаси бузилганлиги учун прокурор олдида Ершов айтган бригадирни кимга ўхшаган «иш» турибди-да! Агар биз, район хизматчилари, «бузғунчи»ни кечирсак, адабимизни беришади. Маълумотга қарашади: экиш плани юз процент, баҳорги шудгор қилиш плани эса бажарилмаган. «Қандай мўъжиза билан экдинглар? Сизларда, оғайнилар, негадир гапларнинг билан ишларинг бир-бирига тўғри келмаяпти.

Қани, ўша бетайинларни бир кўриб қўяйлик-чи!» дейишади.

Гоҳида кўрсатма ва резолюцияларимизда қачон, қандай экиш, қандай ўриб-йиғиб олиш кераклигини батафсил ёзамиз, гўё колхозчилар кўрсатмаларимизсиз отниям аравага тўғри қўшаолмайди, деб қўрқамиз. Худди ғаллакорларни билмайдигандекмиз. Бу билан ўз вақтимизни ҳам майда-чуйда нарсаларга сарфлаймиз, одамларнинг яхши ташаббусларини ҳам бўғиб қўямиз. Модомики колхоз раиси ёки МТС директори қобилиятига ишонмас эканмиз, ундайларни ушлаб турмаслик керак. Қишлоқ хўжалиги эпчиллик, жасурлик, топқирликни талаб қилади. Бу ердаям, жангдайдек, дала-нинг ўзида қарор қабул қилишга тўғри келади. Бир йил асло иккинчи йилга ўхшамайди. Ҳамма нарсани кабинетда туриб олдиндан кўриб бўлмайди. Баъзан эрта баҳор демай, кеч демай, гоҳ қурғоқчилик бўлади, гоҳ ёмғир қуйиб қолади. Мана, айтайлик, сурункали ёмғир ўрим-йиғим ишларини тўхтатиб қўяди. Ана шундай бир пайтда комбайнларга биркитиб қўйилган участкаларда ўроқ машиналарини ишлатиб кўр-чи! Бундай ҳавода на фақат ўроқ машиналарини — чалғи, ўроқларгача — бор қуролларни ҳосилни сақлаб қолишга ташлаш зарурлиги гарчанд ҳаммага равшан бўлса-да: «Механизацияга қарши кайфият!» деб айблашади.

Бизда саноатдагидек иш куни тугадими, дарҳол натижаси жамланиб, маҳсулот «мана мен» деб кўзга кўриниб турмайди. Ғаллакор ўз маҳсулотини кўрсатгунча бутун йил бўйи тер тўкади. Қишлоқда жўжани кузакда санайдилар. Шундай экан, биз ҳам «бузганлик» учун ҳайфсанларни эълон қилишга шошмаслигимиз керак. Бас, одамлар, ёзма буйруқда кўрсатилганига нисбатан яхшироқ бажаришни хоҳлар эканлар, «бузилган ишлар»га чидам билан муносабатда бўлмоқ даркор. Бутун қишлоқ хўжалиги йилидан юлиб олинган қандайдир бир «компания» учун эмас, балки етиштирилган ҳосилга қараб ё койиш, ё раҳмат айтиш керак...

«Бугунги кунда бизнинг энг даҳшатли душманимиз — расмиятчилик, — ўйларди Мартинов, кўзларини юмганича ўриндиқ суянчиғига бошини қўйиб. — Эҳ, оғайни, Пётр Илларионич! Бу районда чинакамига ишлашни хоҳлар экансан, кунбай ишлашни тугатмасанг, сенга жуда қийин бўлади! Расмиятчилик деган

нарса жуда тармоқ отиб кетган. Расмиятчилик билан раҳбарлик қилиб, колхозларни қолоқликдан чиқариб бўлмайди. «Кўрсатилсин», «мажбур этилсин», «таклиф қилинсин», деб юзта резолюция ёзсанг ҳам бари бир. Колхозчиларнинг яхши меҳнатга нисбатан бўлган ҳақиқий манфаатдорлигини бачкана васийлик билан алмаштириб бўлмайди... Колхоз ҳосилдорлиги тақдири эса механизаторлар қўлида. Бироқ маълум бўлдики, ҳар гектардан ўттиз центнерга нисбатан ўн центнер ҳосил етиштириш улар учун фойдалироқ экан. Жумбоқ ана шунда! Чигални худди ана шундан еча бошлаш лозим. Коммунист механизаторларни райкомга йиғиб, улар билан гаплашиб олиш керакмикин...»

— Мудраяпсизми, Пётр Илларионич? — сўради шофёр.

— Йўқ, — Мартинов кўзини очди. — Ўзим шундай хаёл суриб кетибман...

— Қор ёғяпти.

Мартинов ўчиб қолган папирос қолдиғини ташламоқчи бўлиб, эшикни қия очди. Ичкарига шамол ҳуштак чалиб урилди. Далалар қоронғилашиб қолган. Лайлак қор ёғмоқда.

— Костя ҳисоблаб чиққан экан, кимёгар-ей! — деди шофёр. У фирибгарликнинг юқори нуқтасини аниқлаш учун «юрист» ва «кимёгар» сўзларини ишлатарди. — Нақ нуқтага тегди! Эрталабгача ерлар оппоқ қорга бурканади, эгатларни ҳеч ким ковлаштириб ҳам юрмайди.

— Йўқ, Василий Иванович, — жавоб қилди Мартинов бир оз жим тургандан кейин. — Биз чала қолдирган ерни ҳеч қандай қор оқартиролмайди. На қору, на қоғоз-сводкалар. Ёз келса, қандай ишлаганимизни ҳосил кўрсатади.

— Тўғри айтасиз, Пётр Илларионич. Дардни яширсанг — иситмаси ошкор қилади, деганлар.

— Буям худди шундай бўлди!..

Шофёр чироқни ёқди. «Победа» фараларини ялтиратиб, кутилмаганда об-ҳавонинг бунақа ўзгариб қолишидан саросимага тушиб, барвақт ўрnidан қўзғолган, ҳаётида биринчи бор қорни кўрган ёш қуёнчаларни ва шамолдан беркиниб, йўл чеккаларидаги буталар орасига ўзини урган какликларни қўрқитиб, пастқам қишлоқ йўлидан учиб борарди.

Ҳатто батамом механизациялашган чоқда ҳам, эҳтимол, йилда шунақа ҳафталаб ва ойлаб қишлоқ йўлларида одатдаги чаналардан бошқа ҳеч нарсада ўтиб бўлмайдиган вақтлар бўлса керак. Қор куровчилар катта асфальт йўлларда ишлайдилар, аммо уларни қишлоқдан-қишлоққа музлаган сойлар, ботқоқлик ўтлоқлар, жарликларни тикка кесиб ўтган «илон изи» йўлларга тушириб бўлмайдикю.

Қор бўрони кундузиёқ кўтарилган, ҳозир эса соат тўққизларга яқинлашиб қолганди. Қоронғи тун, теварак-атроф оқимтир зулмат — қани энди бир қора доғ, бир дарахт, бир телеграф устун кўринса. Йўл кўмилиб кетган, тизгинни бошқариб боришнинг фойдаси йўқ. Ақлли қари от қор уюмларида оёғи остидаги қотган йўлни йўқотганида, гоҳ сўлга, гоҳ ўнгга ўзи бурилиб борарди.

Мартинов ва Семидубовка МТСи директори Глов мажлисдан кейин колхозда тунаб қолсалар, оқилонани иш қилган бўлардилар, албатта. Аммо ҳозир айбдорни, «жўнаймиз!» деган кишини суриштириб ўтириш учун вақт ўтган эди. Энди бир илож қилиб ўйга етволиш керак.

— Чух, чух, Болакай! — қамчинни силкитарди Глов.

— Бу Болакайнинг юз ёшга кирган бўлса керак, — деди Мартинов.

— Нима? — Глов шамол гувиллашидан эшитолмади.

— Болакайларнинг аллақачон бир неча марта бо-бо бўлган бўлса керак, — деди бақариб Мартинов, Гловнинг юзига қараб.

— Одам боласи йигирма ёшида йигит бўлади. Отларнинг эса ўз саноғи бор, — деб жавоб қилди Глов, — чух-чух! Қимирласанг-чи!

Чана говак, қалин қорда зўрга силкиниб борарди. Иккаловиям шамолга ёнбош бўлиб ўтириб олишганди.

— Уша мен ишлаган районда Тихон Петрович Глушченко деган бир раис бор эди, — деди Мартинов, Гловга яқинроқ сурилиб ўтираркан, музлаб қолган Сейм дарёсидан ўтишаётганда бўлиниб қолган суҳбатни давом эттириб. Улар дарёдан ўтаётганда чанага енгил бўлсин деб тик адирга пиёда чиққан эдилар. — Уша

Глушченко бир вақтлар райком секретари бўлиб ишлаган, омади келмай, районни эплай олмаган. МТС директори қилиб юборишган. Кўнгилсиз бўлиб борган, у ердаям бирон дурустроқ иш қилаолмаган, МТС ҳам бирнав, ўртача бўлган. Кейин йирик, энг қолоқ колхозга раис қилиб жўнатишган. Оёқ тираб туриб олган, хохламаган, партиядан ўчиб кетишига оз қолган. Ноилож борган. Шунда, қани бир кўрай-чи деб, ишга жон-жаҳди билан киришиб кетган! Икки йил ичида колхозни районда энг бой колхоз даражасига кўтарган. Биласанми, ўша Тихон Петрович ишни нимадан бошлаган?

Глотов пўстин ёқаси ичидан бир нима деб гудранди.

— Шундан бошлаганки, барча бригадирлар ва колхоз агротехнигига усиз МТСдан бир гектар ҳам ҳайдалган ерни қабул қилиб олишни қаттиқ тақиқлаган. «Мен бу сифат бузувчиларни яхши биламан! Сифатини шахсан ўзим текшираман!» деган у. Биринчи ёздаёқ ҳосил ўтган ёздагига нисбатан икки баробар юқори бўлади. Ана шундан бошлаб ишлар юришиб кетган. Колхозчилар уни нақ бошларида кўтариб юришарди. Қўшни колхозларда эса тўғри келган сўзлар билан ҳақорат қилишарди! «Сени қара-ю, ўзинг директор бўлган пайтингда барча колхоз ерини ҳозир МТСдан талаб қилаётганингдек ҳайдаб, экиб бермасдинг-ку?» дейишарди. Мана шунақа гаплар, ўртоқ Глотов. Қалай? Чекамизми? Меники тугабди, қани папиросдан ол-чи.

Қалин кийинган Глотов зўр-базўр ўгирилиб, пўстин ва пахтали пальтоси барини қайириб, пиджаги чўнтагидан бир қути «Север» олди. Қўлқопларини ечиб, қўлларини шамолда ачиштириб, бир қути чамаси гургуртни сарфлаб, аранг ёндириб чекишди.

— Балки сениям колхоз раиси қилиб юбориш керакмикин? Нима дединг? Ақалли вақтинча? Ўз ишингни четдан туриб томоша қилиш учун-а? Ўз ўзини қўйдан туриб танқид қилиш учун, майлими?..

— Ҳамма колхозларга раис қилиб юбориш учун директорлар етишмайди, — деб жавоб қилди Глотов. — Районимизда учта МТС бор, колхоз эса ўттизта.

— Папиросинг ҳам директорлар чекадиган папирос эмас экан, — деб қолди Мартинов. — Папирос чекиш ҳам ҳосилга қараб бўлса-да. Колхозчилар олдида ҳат-

то «Казбек» чекиш ҳам ярашмас эди. Даромадга қараб буромад-да.

Глотов яна бир нималар деб тўнғиллади.

— Ҳазил-ҳазил билан-у, Иван Трофимич,— давом этди Мартинов анчадан сўнг,— лекин сиз, МТС директорларини, ҳар ҳолда, ҳосилдорлик учун қандай қилиб жон куйдиришга мажбур этса бўлади?

— Нима, биз ҳосилдорлик учун жон куйдирмаяп-мизми?

— Ҳосилдорлик учун эмас, иш унуми учун жон куйдирияпсизлар, ҳе, жин урсин сизларни! Гектар учун курашасизлар. Бу худди бирон бир завод ишини станоклар айланиши миқдорига қараб баҳолашдай бир гап. Бу йил станоклар ўтган йилдагига нисбатан икки марта кўпроқ айланса, демак, завод икки марта яхшироқ ишлаган бўлади-да. Айлантириш нима ўзи? Падарига қусур ўша айлантиришни. Маҳсулот керак!

Глотов Мартинов томон ўгирилди.

— Янгилик кашф қилмоқчи бўляпсан, Пётр Илларионич. Бу нарсалар аллақачон ҳал қилинган.

— Нимаси ҳал қилинган?

— Биздан фақат иш унуминигина эмас, шунингдек ҳосилниям талаб қилишади.

— Қандай талаб қилишаркан? «Э-вой, уят эмасми, қанчалик ноинсоф одамсизлар, ҳосилни нобуд қилдинглар-а!» Шундайми? Бу талаб қилиш эмас.

— Қишлоқ хўжалиги кўрғазмаси қатнашчилари учун чиққан янги қоидага нима дейсан? Ҳозир МТС гектарларни ҳайдагани билангина кўрғазмага қатнашмайди. Ҳосил ҳам ҳисобга олинади.

— Ҳа, кўрғазмага қатнашиш катта гап, албатта. Аммо ҳосил ёмон бўлса, моддий жиҳатдан нима билан жавоб берасан? Яхши ҳосилдан нима ютасан?.. «Ҳаммаси ҳал қилинган эмиш. Ҳеч нима ҳал қилингани йўқ ҳали, оғайни!.. Извошчи бўлганинган кейин йўлга қараб бор-да. Учириб кетай дейди-я! Шу об-ҳавода да-лада тунаб қолишини ўзи бўлмайди. Бирон бир ғарамга етиб олсак ҳам майли эди.

Глотов қўшқорак ёнидаги қорга қамчи дастасини тикиб кўрди.

— Йўл.

— Жуда беғам одамсан-да, Иван Трофимич,— Мартинов энди зарда оҳангида яна гап бошлади.— Сени колхоз мажлисларида шартномаларни бажармаганлик

учун нақ уч кун пўстагингни қоқиб дўппослашди-ю, сен бўлсанг парвойинг фалак!

— Менинг пўстагимни қоқишган бўлса, мен ҳам қараб турганим йўқ, — жавоб қилди Глотов. — Менга вақтида ёнилги етказиб беришмади, прицепчи ажратишмади, тракторчилар овқатига яхши қарашмади.

— Демак, сен ҳам мажбуриятингни бажармабсан, колхозлар ҳам бажармабди. Шу билан ора очиқми? Шу билан ярашиб кетавердингларми? Бу баҳсда ким устун чиқиши керак? Сен қишлоқда давлат манфаатини ҳимоя қилувчи вакилсан!..

Чана қори нақ бир ярим метр келадиган жарга кириб қолди. От тўхтади.

— Қистама, дамини олсин, — деди Мартинов ва чанадан ирғиб тушди.

У деярли белигача қорга ботиб, отнинг олд томонига ўтди, қийшайиб қолган шотини тўғрилади, бўйинча ва жабдуқларни ушлаб кўриб, бирдан кулиб юборди:

— Бу қанақа механизация бўлди?

— Нима қилди?

— Бўйинча боғланмасдан, гайка билан тортилган экан-да. Яна контргайка билан-а.

— МТСимизда қайишдан кўра бир парча тунука топиш осонроқ.

— Унда отни ҳам хашак ўрнига тунука қириндиси билан боқар экансизлар-да, а? Бу жонивор бизни негадир олиб бориб қўйгиси келмаяпти.

— Олиб бориб қўяди. Кўпи кетди, ози қолди, ҳа, бўл, Болакай!

Улар қор уюмларидан ўтиб, қорини шамол учириб кетган тепаликка чиқишиб, довон тепасига кўтарилишди: Олдинда чироқлар яқиндан кўрина бошлади — бу чўлдаги шаҳарча, МТС қўрғони эди.

— Етиб келдик!

— Ҳали етганимизча йўқ. Қўрғонга келдик. Хоҳласанг — шу ерда, идорада тунаб қол, хоҳласанг. бизникига қишлоққа борамиз, яна уч километр.

— Тракторчилар ётоқхонасига бур-чи, исиниб олайлик.

Ланг очилган эшикдан буғ гупиллаб чиқди. Зинапоядан ички кўйлакда бир йигит югуриб чиқди-ю, қор уюмидан бир челак олиб, шу томонга келаётган чанани кўриб, зинада тўхтаб қолди, қўлини пешона-

сига соябон қилиб қаради: чироқ ёруғида кимлар келганлиги кўринмасди.

— Семидубовка МТСининг меҳмонхонаси шу ердами?— деб сўради Мартинов, чанадан тушаркан.— Бўш номерлар борми?

— Бор, бор, ўртоқ Мартинов!— тракторчи чанада келганлар райком секретари билан МТС директори ёканлигини билиб, дарҳол ҳазилга жўр бўлди.— Ваннаси ҳам, сартарошхонаси ҳам, ресторани ҳам бор!

Мартинов билан Глотов ичкарига киришди.

— Бўш номерлари-ку бор экан,— деди Мартинов сўриларни кўздан кечириб.— Ресторани қаерда?

— Мана,— тракторчи устида катта чўян қозонда нимадир биқиллаб турган печкани кўрсатди.— Картошка қайнатамиз, ҳар хил қилиб пиширамиз. Сув камлик қилди, қор соламиз. Ун минутдан кейин тайёр бўлади.

Каттакон хона жуда яхши иситилган. Икки қаватли қилиб қўйилган сўриларда йигирматача тракторчи жойлашганди. Улар машиналарнинг қишқи ремонтни билан банд эдилар. Уйга қатнаш олис — устахона ёнидаги ётоқда тунаб қолишарди. Ётоқхонада керосин, солярка, куйган картошка, ювилган кир ҳидлари анқиб турарди.

— Эҳ, ҳеч кетгим йўқ!— деди Мартинов пўстинини ечаркан, бозиллаб турган печка олдидаги сўрига ўтириб.— Шу ерда ухласам бўларди.

— Қолақолинг, ўртоқ секретарь,— деб таклиф қилишди тракторчилар.— Жой топамиз.

— Бугун ҳамма жамулжам эмас, учтаси озиқ-овқат олиб келгани қишлоққа кетган. Мана уларнинг купеси.

— Тўшакларимиз, тўғри, кирроқ...

— Пўстин устида ухласа ҳам бўлади.

— Қандала ёки шунга ўхшаш қурт-қумурсқалар хусусида шубҳаланмасангиз ҳам бўлади. Мутлақо йўқ. Бизнинг мой-ёқилғиларимизга тоқат қилишмайди.

— Биз билан овқатланасизлар.

— Чой билан ҳам сийлаймиз. Қайнадимикин, ошпазлар?

— Қайнади. Товоқларни ювинглар.

Мартинов Глотовга қараб қўйди.

— Идорадан уйингга телефон қилиб, бу ерда тунаб қолишимизни айтиб қўй. Яна хотининг, улар-

ни қор бўрони бирон ерда кўмиб ташлаган бўлмасин, деб хавотирланиб ўтирмасин.

Тракторчилар иккита столни бирлаштириб, устига газеталар ёздилар, идиш-товоқларни қўйиб, нон кесдилар.

— Қани, бу ёққа ўтиб ўтиринглар, ўртоқ Мартинов! Ўртоқ директор! Йўл юриб келдинглар, иссиқ таомга нима етсин!

Вақт ярим кечадан оққан, улар овқатланиб, чой ичдилар, печка ўти ёниб, совиди, Мартинов эса ҳамон тракторчилар билан суҳбатлашарди. Ким сўри устида, ким чўл одати бўйича — нимада турган бўлсанг — шунда ўтир деган гапга амал қилиб, чўнқайиб ёки тўғридан-тўғри полда ўтирарди. Ёлғиз Глотов бошини деворга тираганча сўрида ёнбошлаб мудраб ётарди.

Мартинов районга келиб ишлай бошлаганидан бери ўтган бир йил ичида барча трактор отрядлари бригадирлари ва кўп тракторчиларни яхши таниб олганди. Ремонтчилар орасида ўтган йили район Кўчма қизил байроғини олишга сазовор бўлган ёш бригадир Егор Афанасьевич Маслов ҳам бор эди. Уни колхозчилар ҳам, тракторчилар ҳам қаттиққўллиги, талабчанлиги, техникани яхши билиши учун иззат-ҳурмат қилишарди, аммо фақат олдида Егор Афанасьевич дейишарди-ю, орқасидан Юрчик деб аташарди: у ҳали жуда ёш бўлиб, энди йигирма иккига қадам қўйган қизил юз, қўй кўз, қорақош йигитча эди. Бу ерда Семидубовка МТСи ташкил бўлган кундан бери ишлаётган бригадир, запасдаги капитан Николай Петрович Бережной ҳам бор эди. Протезда юрадиган инвалид, тракторчи Василий Шатохин ҳам бўлиб, уни йигитлар «бизнинг Маресьев» деб аташарди. Ота ва ўғил тракторчи Григорьевлар ҳам бор эди. Бережнойнинг ёнилғи ташувчиси, етмиш яшар қария Тихон Андронич Ступаков ҳам шу ерда, у қишда ҳам тракторчилардан ажралмай, ремонт ишларида қарашиб юрарди. Мартинов билан Глотов киришганда Ступаков эски ёнилғи бакидан қилинган тоғорада кўйлакларини юваётган эди. Овқатдан кейин ҳўл кўйлакларини печка устига илиб қўйиб, у ҳам умумий суҳбатга қўшилди. Мартинов ёнидаги тўнқарилган тоғорага ўтирди.

- Ишлар қалай, Андронич?— сўради ундан Мартинов.— Компрессия қандай?
- Чакки эмас, ўртоқ Мартинов.
- Бел бақувватми?
- Ҳозирча дуруст, сизники-чи?
- Тракторчилар кулиб юборишди.
- Нега меники бўларкан?
- Сизни биринчи секретарь қилиб сайлашди-ку, ахир. Қалай? Оғирдир?
- Оғирликка — оғир.
- Ёрдамчи бўлиб юриш осон эди, албатта.
- Сизларнинг ёрдамингиз билан, эпларман, деб ўйлайман.
- Бобомизнинг цилиндри сал лат еганроқ,— деди Шатохин.
- Нега лат ейди цилиндри?
- Э, кеча кечқурун бизда сиёсий машғулот ўтказилганди. «СССРда социализмнинг иқтисодий проблемалари» китобини ўқигандик. Шунда у дилидагини дангал айтиб қўя қолди! «Бу, дейман, икки хил мулкчилик билан овора бўлиб юришнинг нима ҳожати бор? Ҳаммасини бирдан совхозларга ўтказ-қўй!» деди.
- Ростдан-а?— Мартинов ҳайратланиб, қизиқсиниб чолга кўз ташлади.— Андронич, нега совхозга ўтказилишини хоҳлаб қолдинг?
- Ёлғиз мен хоҳлаётганим йўқ.
- Ҳали бошқа ҳеч кимдан эшитганим йўқ.
- Одамлар гапирган ҳамма гапларни эшитаверасизми? Ичларида ўйлашади-ю, аммо индашмайди.
- Бўлиши мумкин... Хўш-хўш, қани, нима учун совхозга ўтказиш керак экан?
- Ахир совхоз яхши-да, ўртоқ Мартинов. Маоши қатъий. Колхозда эса меҳнат кунига нима олишингни олдиндан билмайсан.
- Майли, барча колхозлардаям меҳнат кунига олдиндан нима олишини билмайди деб, фараз қилайлик,— деди Мартинов.— Даромад қатъий ерда ҳақ тўлаш ўтган йиллардагига қараганда кам бўлмаслигини билишади-ку, ахир.
- Сен, бобо, совхозлардаги тартиб-қоидаларни биласанми?— сўради ота Григорьев.— Совхозда ишлаганмисан?
- Нималар деяпсан!— чол қўл силтади.— Мени қаерларда ишламаган дейсан! Сальск чўлидаги

«Гигант» совхозида ҳам ишлаганман, Каспий денгидан нефть ҳам ковлаб чиқарганман, Донбасс шахталари сувини тортишдаям қатнашганман. Бу ёруғ дунёнинг қаерларида бўлмадим.

— Нега бу ерга қайтиб келдинг?

— Юртимга келдим-да... Ёши бир ерга етгандан кейин инсон киндик қоним томган ерда бўлсам деркан.

— Бобой сўққабош.

— Сўққабош?

— Ҳа, бир ўзим қолдим. Уч ўғлим фронтда ҳалок бўлган, кампиримни қаро ерга қўйганимга ҳам анча вақт бўлди. Қизим турмушга чиққан, Саратовда... Мана шу йигитлар билан вақтни ўтказиб юрибман. Уларга қарашаман, машиналарни ҳам биламан, техникадан сал-пал хабарим бор. Бирон нимани ечиб оламан, тозалайман, жойига бураб қўяман. Уй-рўзгорим ҳам шу ер, шулар билан бирга...

— Бобойни аллақачон руль бошқарувчи қилиб қўйсақ бўлардику-я, лекин назариядан заифроқ, имтиҳон топшира олмайди,— деди Шатохин.

— Намунча хира бўлмасанглар?— чол жаҳли чиқиб тракторчиларга қаради.— Агар ёзиб қўйилганидан сал бундайроқ қилиб, ўз гидрокинг билан айтсанг борми, булар дарров лоф деб туриб олишади! Цилиндри лат еганмиш дейишади!.. Буларга нималарни исботлаб бердим денг, Ларионич. Мен ўз ҳаётимда ҳар хил бошлиқларни, директорлару раисларни кўрганман. Халқ учун колхоздаги ёмон раисга нисбатан совхоздаги ёмон директорнинг зарари камроқ тегади. Нима бўлгандаям, совхозда ишчи маошини олади. Қанча ишласанг шунча оласан, кейин дўконга бориб, пулингга нонми, оқшоқми, ёғми — истаган нарсангни олаверасан. Идора маошингни тўхтатиб қўйса, суд бор, профсоюз бор ишчи кишини ҳимоя қиладиган. Колхозда эса нима эксанг, шуни ўрасан. Колхозга бирон-бир довдир, лапашанг раис бўлиб келиб қолса, худо урди — хўжаликниям хонавайрон қилади, одамларниям бир йил эмас, бир неча йилга дон-нонсиз қолдиради.

— Ростданам, оширворасан-да, Андронич,— деди Мартинов.— «Ёмон раисга нисбатан ёмон директордан зарар камроқ бўлади», дейсан. Масала бу билан ҳал этилмайди. Шундай бўлсинки, ёмон директорлар ҳам, ёмон раислар ҳам бўлмасин!

— Сенга тушунтириб беришди-ку, Андронич,— суҳбатга Маслов қўшилди.— Колхоз мулки социалистик мулк ҳисобланади. деб. Уни колхозчилардан, капиталистлардан фабрика ва заводларни тортиб олган сингари тортиб олиб бўлмайди.

— Буни сен ўша ҳалиги про... привациялар ҳусусида айтяпсанми?

— Экспропреациялар ҳусусида айтяпман.

— Балки, шу мулкдан ажралсак афсус қилмасмиз? Мабодо давлат ихтиёрига ўзимиз афсусланмай топширсак-чи, унда шубҳа на ҳожат?

— Сен афсус қилмасанг, бошқалар афсус қилар.

— Ҳаммани ўз аршининг билан ўлчама-да.

— Э, не кунларни кўрмадик, кўп сувлар оқиб кетди! Энди мужик собиқ биясини силаб-сийпалаш учун колхоз отхонасига югурмайди. Колхозга нима қўшганлигини аллақачон унутиб юборган, ўша биясининг суягигача аллақачон чириб битган!

Бобой қизгин баҳслашар, бироқ фалсафий-иқтисодий изланишларини ёлғиз бошдан кечирган оддий тажрибалари билан исботлашга уринарди.

— Ёинки, Ларионич,— у Мартиновга ўгирилди,— ҳукуматимиз ғаллакорга моҳият жиҳатидан «ишчи» номини бериш тўғри келмайди, деб чўчийдими? А? Буни чўчийдиган жойи бор эканми? Мен сенга айтсам, гудок овозига қараб ҳам яшаганман. Гудок чалиндими — ўрнингдан туриб ишга кетишга ҳозирлик кўрасан, яна бир чалинса — танаффус, дамингни оласан, нонушта қиласан, тагин бир марта чалинса — иш тамом, ҳамма уй-уйига! Гудок қалай? Яхши-да! Интизом, тартиб! Меҳнаткаш одамга қадимги замондаги солдатлар учун жангга кириш олдидан чалинадиган музика билан баробар, кайфиятни кўтаради! Дангасани эса қамчилайди! Ларионич! Эшитяпсанми! Яккаҳўжалик мужик гудокдан ўлгудек қўрқарди. Гудоксиз, гўё, эркинроқ яшайди, хоҳлаган одобсизлигини қилади, ўзига ўзи хўжайин эмиш. Нима, хонадонида ўз гудоги йўқмиди? Мабодо, дала ишлари энг қизгин паллада деҳқон ухлаб қолиб, қуёш терас бўйи кўтарилганда кулбасидан чиқса, бундай ғаллакор ҳусусида, қўшнилари нима деркин? Калака қилишади! Бунақа одам бутун округда бадном бўлиб қолади. Хотини косов билан тушириб қолади, бу гудок эмасми? Эҳе, гудок бўлганда қандоқ! Экмасанг, ўз вақтида ўриб олмасанг-чи — қўлингга нима тушади? Болакайлар,

қари-қартанглар нон деб печка устида кутиб ўтиришадди! Бу сенга, нима, гудок эмасми?

Мартинов Ступаков бобонинг сўзларини қизиқиб тинглади.

— Тихон Андронич! — чолнинг сўзини ота Григорьев бўлди. — Колхозга нима қўшганингни ўзинг унутганинг йўқми? Қўшган нарсанг эсингдами? Актини асраб қўйибсанми? Кўп мол-мулк умумлаштирганмисан?

— Менми? Мол-мулк? — бобо ўгирилиб қаради. — Нимани сўраяпсан? Сен билан қўшни бўлиб яшамабмидик?.. Ўзим то йигирма тўққизинчи йилгача ёлланиб ишлаб юрган бўлсаму нимани қўшаман? Бор-йўқ нарсам уч товуғ-у бир эркак роз билан бир модасидан иборат эди. Шуларниям қулоқлар дастидан сақлаб қололмаганман. Мен мажлисда овоз бераётганимда хотиним қараса, сизларнинг ҳовлиларингизда чўчқаларни қатрон қилишаётган эмиш. Қулоқ солса, Федька Ковригиннинг эса бўғоз сигирини сўйишаётган эмиш. У, болтани ола солиб, уларнинг бошини танидан жудо қилган. Афв этгайлар, мен колхозга ҳеч нима қўшганим йўқ. Мана шу қўлларим, — у бармоқларини кериб, кўм-кўк томирлари бўртиб чиққан, кафтлари қадоқ узун қўлларини чўзиб кўрсатди. — Мана шу икки қўлимдан бошқа ҳеч вақо йўқ.

— Энг илғор одам шу! — кулиб юборди бригадир Бережной. — Ҳеч нарсаси бўлмаган ва ҳеч нима учун ачинмайди ҳам! Халтасини елкасига осадю, энг зарур нарсаларини олиб, қаёққа бошласа, партия учун кетаверади! Революция солдати!..

— Агар бизнинг «Красний пахар» правлениесида Демьян Опёнкинга ўхшаш раҳбарлар бўлганда, — деб алам билан гапини тугаллади Ступаков бобо, — мана шу қўлларим билан колхоз учун ўн чандон кўп меҳнат қилган бўлардим! Киндик қоним тўкилган қишлоғимдан бир қарич нарига жилмасдим, четдан яхши жойни қидириб юрмасдим. Мени ҳатто қўнимсиз дейишди. Нима учун? Ким қўйди лақабни? Лапашанглиги билан колхоз ривожига тўсиқ бўлганлар!.. Агар меҳнатим хўжаликка фойда келтиришини, меҳнат ҳаққим куйиб кетмаслигини билганимда, ҳа, мана шундай ишлардим-а!..

— Ҳадемай сизларнинг колхозларингдаям ҳисобот-сайлов мажлиси ўтказилади, ўзларинг хўжайин, правлениега кимни сайлашни ўйлаб қўйинглар, сиз-

ларнинг колхозларинг ҳам бир илғор бўлсин. Мажлисларингга ўзим келаман.

Мартинов, Тихон Андроновичга, совхозларда ҳам ҳамма юмушлар ўзидан ўзи бажарилиб қолавермаслигини, у ерда ҳам ишлар турли-туман бўлиши мумкинлигини ва ақлли директорлар, ҳалол бригадирлар, ишнинг кўзини биладиган парторглар зарурлигини, акс ҳолда совхоз зарар келтиришини ва етиштирилган ғалла давлат учун жуда қимматга тушиб кетишлигини узоқ ва муфассал тушунтириб берди. Бутун куч, ақл-салоҳият сарф этилса, колхозлар ҳам бизга озиқ-овқатни мўл-кўл етиштириб бериши мумкин, чунки қишлоқ хўжалигидаги янги формаларга, ягона давлат секторига колхозларда бирон-бир нимани охирига етказиб улгурмагани учун эмас, балки худди ана шу мўл-кўлчилик орқали ўтилади, деди у.

— Бундан чиқди, — Ступаков бобо муштини оғзига қилиб йўталиб олди, — менинг гапларим, сизнингча айтганда, сўлларча алжиш экан-да?

— Ҳа, сал шунга ўхшашроқ... Яхшиямки нима дейилишини ўзинг эслатиб қолдинг.

Ҳамма кулиб юборди.

Мартинов суҳбатни бошқа мавзуга бурди:

— Келгусида бу нарсалар — ягона давлат секторига ўтишлик қандай юз беришини ҳозирча ҳеч ким аниқ, муфассал тасаввур эта олмайди. Улмасак кўрармиз. Келинглар, қўйинглар, бугунги кунда қолақ колхозларни қандай қилиб илғорлар қаторига чиқариб олиш хусусида ўйлайлик. Мана бутун айбни раисларга ағдаряпсизлар, ҳа, раисга кўп нарса боғлиқ. Бу масалада бизнинг, райкомнинг ҳам айби бор. Негаки шу чоққача колхозчиларга ҳамма ерда яхши раҳбарларни танлаб олишда ёрдам бермадик. Бироқ ўзларингизга ҳам бундоқ бир назар ташлаб қўйинглар. Колхоз ерларини ким ҳайдаб, ким экади? Сиз, МТС ходимлари, механизаторлар, қандай ҳайдаяпсиз-у, қандай экапсиз? Шундай бўляптики, баъзи ерларда колхозчилар сизларни «механизаторлар» деб атайдиган бўлиб қолишган. Уят, ўртоқлар! Келинглар, худди мана шу масала хусусида гаплашайлик... Директорингиз билан нақ уч кун колхозма-колхоз юрдик, у шартномалар бажарилиши тўғрисида ҳисобот берди. Колхозчилар сизларнинг бекор турган вақтларинг учун, маҳсулот сифатини бузганликларинг учун қанчадан-қанча шикоят қилишди, қанчадан-қанча нордон

гапларни айтишди! Хўп, нима учун пудратчига ўхшаб ишлайсизлар, нима учун ҳар бир бошоқни жонидан азиз кўрган хўжайинга ўхшаб ишламайсизлар?..

— Ҳаммаям пудратчига ўхшаб ишламайди! Бизни ранжитманг, ўртоқ Мартинов!— тракторчилар шовқин кўтаришди.

— Маана, Демьян Богатий раислик қилаётган «Власть Советов» колхозида ҳар гектар ердан йигирма икки центнердан ҳосил кўтарилди. Ким етиштирди у ҳосилни? Тракторчилар эмасми?

— «Октябрь»да-чи, «Заря»да-чи? Улар ҳам қарийб йигирма центнердан ҳосил олишди.

— Бизни айблашдан осони йўқ. Бир аҳволимизга тушиб кўринг-а, қандай шароитда ишляпмиз!

— Ақалли ремонтни олайлик. Шундоққина қорда машина йиғиштиряпмиз!

— Тракторларни яхшироқ ремонт қилганимизда, бекор туриш камаярди.

— Бундай шароитда яхши ремонт қилиб бўлармиди?

— Яхши ишлашимизга нималар халақит бераётганини билишни хоҳласангиз, айтиб берамиз!..

...Мартинов мудраб ётган Глотовга қараркан, жаҳли чиқди: «Шундай ажойиб одамлар, шундай ажойиб фикрлар, у бўлса пинакка кетяпти! Утакетган тепса-тебранмас одам экан!»

— Уйгонсанг-чи!— тоқат қилолмай, директорнинг елкасига туртди у.

— А? Нима? — Глотов кўзини очди.

— Йигитлар нима деяётганини эшитсанг-чи.

— Эшитиб ўтириб-ўтириб, охири уйқу элитипти-да...

— Йўқ, тўғри, Пётр Илларионич,— деди Юрчик Маслов,— бизга икки-уч йил янги машина бермаслик мумкин. Бори билан эплаймиз. Экин майдонимизга бемалол етади. Шундай кунлар бўладики, дизелларга иш топилмай қолади, қоққан қозиқдай тек туради. Яхшиси қурилиш учун кўпроқ пул беришгандамиди!

— Негадир бизда чатоқ бўляпти, ўртоқ Мартинов,— деди ота Григорьев,— қишлоққа миллиардлаб беришади, ҳар бир МТСда қанча машина бор, яна қанақа қимматбаҳо машиналар!— шунчасини берган атиги қандайдир мингтаси қолганда тихирлик қили-

шади, ҳосилни йиғиб-териб олишда миллиардлар тўла куч билан билан ишлаши учун нақ ана шу берилмай қолгани асқатарди.

— Худди инжилда айтилганидек садақани ўнг қўлинг билан шундай бергинки, чап қўлинг асло кўрмасин тарзида бўляпти,— деб қистирди бобо Ступаков.— Бир министр комбайнлар беради, иккинчи бир министр ана шу комбайнлар қор остида турмаслиги учун бостирмалар қуришга пул бермайди..

— Балки бюджетимиз жуда қатъий ҳисоблаб чиқилгандир, ҳали мен айтганимдай,— давом этди Маслов,— бизга беришга планлаштириб қўйилган ўша тракторларни бошқа давлатларга сотиш мумкин, шунда пул ҳам бўлади.

— Эшитяпсанми?— Мартинов Глотовни туртди.

— Эшитяпман.

— Сенинг фикринг қалай?

— Қалай бўларди, Масловнинг фикрига қўшиламан... Ҳозирча машиналаримиз етарли, барини ақл билан ишлатиш керак. Икки йилча янги машиналар олмасдан эплейман, аммо яхши устахона бўлмаса, кони азоб! Машиналарни қисмларга ажратишниям, йиғишниям очиқ ҳовлида қилсак, қанақа ремонт бўлди бу? Совуқда темир билан ишлашни ўзи бўладими? Яна бунақанги ҳавода-я! Йигитлар тракторлар олдида бир соат айланиб юришса, икки соат кочегаркада исинадилар. Устахонада атиги бешта машинага жой бор. Шу сабабдан қишки ремонтда даромад жуда кам бўлади.— Глов жонланди.— Станокларимизни кўрдингми, Пётр Илларионич? Эски! Дабдаласи чиққан!.. Нега шундай ажойиб, қимматбаҳо техникамиз бўлатуриб, бундоқ бир яхшироқ ремонт базасига эга бўлмасак-а, деб озмунча ўйламадим. Бу Орёл йўрғасига яхши абзал сотиб олишга кўз қиймагандай бир гап. Пойгага чиқиб кетилляпти-ю, юганчаси чиптадан.

— Демак, Маслов фикрига қўшиламан дегин?.. Ундоқ бўлса, нега министрликка: шундоқ, шундоқ, вақтинча трактор паркани тўлдиришдан воз кечамиз, аммо бунинг эвазига фалон-фалон нарсаларни: катта устахона, станоклар, тракторчилар учун яхшигина ётоқхона, асбоб-ускуналар сақланадиган бостирмалар қуришни илтимос қиламиз, деб хат ёзмадинг?

— Нима, министрликда эҳтиёжларимизни ўзлари фаҳмлашмайдими, билишмайдими?

— Билишади, билишади... Билишади-ю, ўзларини билишмаганга солишади,— дўнгиллади Ступаков бобо.

— Пётр Илларионич, мен гапирсам майлими?— Николай Бережной ўрнидан турди.— Бошқа масала юзасидан. Ҳали Олешенск МТСидаги йигит, Костя Ершов ҳақида гапирдингиз. У сизга жуда тўғри тушунтирибди: нима учун бизда ғалла яхши битган майдонда тракторчи меҳнат кунини кам туширади. Рост, бизга меҳнат ҳақини қандайдир бошқача йўл билан ҳисоблаб, қўшимча қилиш керак эди. Фақат иш унуми учун эмас, ҳосил учун ҳам. Шунингдек, МТС директорларигаям ер ва ҳосилга қараб ёнилғи нормасини кўпайтириш ҳуқуқини бериш лозим. Биласизми, шундай ҳам бўладики, мажбурий равишда муғомбирлик йўлига ўта бошлайсан, ерни саёз ҳайдайсан, чунки бундан аввалги участкада ёнилғини кўп сарфлаб қўйгансан, ерни ҳайдаш оғир бўлган жойда нормага эмал қилолмайсан. Ёки тўртдан бир қисми чалғи билан ўрилган ғалла майдонида панд еб қолган... Мен МТСнинг ойлик олиб ишлайдиган ходимлари хусусида ҳам гапирмоқчиман. Бош агроном, бош инженер, участка агрономлари, жойларга қатнайдиغان механиклар, яна директорнинг ўзини ҳам олайлик, ахир улар ҳам ҳосил учун жавоб берадилар-ку!

— Улар ҳам жавоб берадилар эмас, биринчи ғалда жавобгар одамлар!.. Нима, Иван Трофимович,— сўради Мартинов,— сизларда юқори ҳосил учун маош йўли билан берадиган ҳеч қанақа рағбатлантирувчи мукофот йўқми?

— Мутлақо,— деб жавоб қилди Глотов,— фақат диплом ва кўп йиллик хизмати учун ўстама ҳақ олади.

— Демак, бир директор кўп йил хизмат қилгани ва дипломи учун ўстама ҳақ олса-ю, лекин ҳосили унчалик яхши бўлмаса, иккинчи бир директор дипломсиз бўлиб, оз хизмат қилган бўлса-ю, бироқ ажойиб ҳосил етиштирган бўлса, унда биринчи директор кўп маош олар экан-да!

— Ҳа, кўп олади, албатта.

— Ҳа-а... Аммо бу тўғрида ҳам бирон йўлни топса бўлади,— деди Мартинов.— Эҳтимол, бундай қилинса-чи? МТС ўрта ҳисобда колхозлар бўйича ўн центнердан ҳосил етиштирса-ю, директор ойига минг сўм ёки бир минг уч юз сўмдан пул оладиган бўлса, ҳосил ўн беш центнердан чиқса, икки мингдан олса.

Йигирма центнер бўлса икки ярим минг ёки уч минг сўм олса. Диплом ва кўп йиллик хизмати учун устама ҳақ олиши ўз-ўзидан бўлаверади, энг муҳим ҳосил учун. Агрономлар, механиклар учун ҳам шундай қилиш керак. Қалай, Иван Трофимич? Масалан, дейлик, сен бутун йил давомида минимум бўйича маош олиб келдинг. Кейин, ғалла ўриб-йиғиб олиниб, ҳосил ҳисоблаб кўрилгандан кейин йигирма центнерданга тўғри келса, қани, министр, яна ўн минг сўмча фарқини чўзиб қўйинг, дейилса-чи, а?

Глотов жилмайди:

— Нимасини сўрайсан! Албатта, кўпроқ ҳаракат қилардик, яхшироқ ишлаган бўлардик... Турмуш — онгни белгилайди-ку...

— Материалистлар!..

Мартинов сўридан туриб, қорайиб турган дераза олдиға борди, ташқарида қор бўрони қутурарди, бир оз туриб, ойна музини тирноғи билан қирди.

— Қайси йилдан бери тракторда ишляяпсан, Николай Петрович? — У Бережной томон ўгирилди.

— Ҳа, ўша ширкатда дастлабки «фордзонлар» пайдо бўлгандан бери ишлайман. Йигирма бешинчи йилдан бошлаб.

— Йигирма етти йил бўлибди-да, а?

— Тўрт йили кам. Тўрт йил танкда хизмат қилдим.

— Офицермисан?

— Офицерман.

— Демобилизациядан кейин бўлак покизароқ иш ахтариб кўрмадингми? Ўз бригаданга қайтиб келавердингми?

— Кўнглингга ёққан иш покиза бўлаверади. Бу ишни жон-дилимдан севаман, Пётр Илларионич! Ерниям яхши кўраман, ўзим деҳқон боласи, ғаллакорман, ишчи синфигаям иштиёқим зўр. Мана шундай, туғилиб ўсган қишлоғингдан нари-бериға чиқмай, МТС орқали тўғри ишчи синфи ичига кириб бораверасан. Мени мансаб жиҳатдан ҳам пасайтиришмади. Бу ердаям бешта машина биркитилган.

— Ҳа, тракторчи, қишлоғимизда ажойиб фигура, — деди Мартинов ўйчанлик билан, — у ҳам колхозчи, ҳам ишчи...

— Бизни, колхоз раисиям койийди, МТС директориям койийди! — деб бир тракторчи кулиб юборди. — Икки хўжайиндан икки томонлама сўкниш эшитамиз!..

— Аня шу колхозчи бўлганлигимиз асқатади-да, ўртоқ Мартинов,— деди Василий Шатохин.— Бундоқ қараганинда юқори ҳосил етиштириш учун дурустроқ ҳаракат қилмасак ҳам бўлаверадигандек кўринса-да, лекин чуқурроқ ўйласанг бошқача: ўзинг ҳам шу колхоз аъзосисан, оиланг, хотининг, болаларинг, бутун қариндош-уруғларинг ҳам шу колхозда истиқомат қилади. Ўзимизники, жондек азиз. Шундай бўлгач, нега ёрдам бермайлик?..

— Пётр Илларионич, биз бу ерда сиз йўқ вақтингизда ҳам,— давом этди Бережной,— ўзимиз кечқурунлари шашка ўйнаш жонга теккан пайтларда, қандай қилсак меҳнатимиздан колхозларга кўпроқ фойда тегаркан, деган маънода суҳбатлашиб қоламиз. Биз билан шу ерда сўрида икки кечагина тунаб қолганингизда-ку, нималар ҳақида гапирганимизни ўз қулоғингиз билан эшитган бўлардингиз-а!.. Кеча нималар ҳақида гаплашдик денг? Шундай қилиш керакки, МТС ҳақиқий ҳосилга, омборга тушган ҳосилга жавоб берсин, деб гаплашдик. Ахир бутун техника қўлимизда бўлса, сигирларни қўшга қўшиб ер ҳайдайдиган замон эмас-ку ҳозир. Дала ишларининг саксон проценти механизациялаштирилган. Демак, ўз ўзидан равшанки, биз ҳозир колхоз етиштирадиган ҳосилга кўпроқ жавоб беришимиз керак! Амалда қандай қилиняпти денг? Ҳосил ўсиб турган жойида аниқланыпти. «Биологик» дермикан чоғи. Колхозлар билан бутун ҳисоб-китобни натуроплата асосида қилинишиям ана шундан. Майса ўсиб турганда ўн тўрт центнердан мўлжал қилинади. Буғдой ёмон эмас. Йиғиб ола бошлаймиз. Ўриб-йиғиб олувчилар ҳам яна ўзимиз — тракторчилар, комбайнчилар. Ёмон ўриб-йиғиб олдик, нобудгарчиликка йўл қўйилди, дейлик. Яхши кунлар ўтиб кетади, ёмғир ёға бошлайди, ғалла ётиб қолади, тоза ўриб-йиғиб бўлмайди. Ўн тўрт центнердан ўн центнери омборга тушади. Бироқ ҳосилдорлик группаси ўзгармай қолаверади. Группа бўлса ҳосилдорликни аниқлаш бўйича инспекторлар тавсия этган маълумотлар асосида белгиланади. Инспекторлар шундан бўлак ҳеч нарса билан шуғулланмайди. На кузги шудгор, на кузги экиш, чорва қишлови — уларни ҳеч нима қизиқтирмайди. Келаси йили ҳосил қандай бўлиши билан ҳам уларнинг ишлари йўқ. Фақат бир томонлама йўл қўйган хатолари учун: ҳосил группаси пасайиб кетган тақдирдаги-

на жазолайдилар. Борди-ю, биз гарчи ҳосилни нобуд қилмай яхши йиғиб-териб олсагу, аммо колхозда ғалла топшириш учи учига тўғри келмай қолса ҳам, бунинг учун уларни жазолашмайди.

— Ҳа, модомики гап шунга бориб тақаладиган бўлса!— Глотов иккинчи марта ва батамом уйғониб, ўрнидан турди.— Агар мен омбордаги ҳосилга ҳам жавоб берадиган бўлсам-чи? Бережной, сен ҳисоблаб чиққан ўша арифметикага кўра саксон процент дала ишлари механизациялаштирилган экан, демак, биз ҳосилнинг ҳам саксон процентига жавоб берарканмиз-да, агар шундай ҳисоб қилинса — бу ўта саводсизлик бўлади-ку! Сенингча, нима бу, колхоз атиги йиғирма процентига жавоб берадими? Бир тиррақи бузоқ бутун бир подани булғайди, деган мақолни биласанми? Ҳа, шуни билиб қўй!.. Ерни қанчалик яхши ҳайдамайлик, қанчалик яхши экмайлик, агар ер гўнгланмаса, бизнинг жойлардан — ариқ ерларимиздан юқори ҳосил оламан деб овора бўлма! Гўнгни далага ким чиқариши керак? Колхоз. Минерал ўғитларни-чи? Қўшимча озиқлантиришни-чи? Лавлагикорликда ҳали қанчадан-қанча қўл меҳнати турибди?.. «Биологик» ҳосил учун ҳам, амалдаги ҳосил учун ҳам ҳаммасига жавоб беришга тайёрман. Модомики, шундай бўларкан, менга кенг ҳуқуқ беринглар!

— Қанақа кенг ҳуқуқ экан?— жилмайди Мартинов.— Гўнг олиб чиқишмаса, колхоз раисларини совуқ жойга қамаб қўйиш ҳуқуқиними?

— Йўқ, йўқ, Пётр Илларионич, мазах қилма! Менинг ўрнимга ўзингни бир қўйиб кўргин-а!

— Сенинг ўрнингда мен бўлсам, Иван Трофимич,— деди Мартинов,— худди шундай қилардим. Колхоз правлениеси билан биргаликда бир йилга агро ишлаб чиқариш планини тузардим. Мен, МТС директори, фалон-фалон муддатларда, фалон-фалон ишларни бажариш мажбуриятини оламан. Агар мен коммунист бўлсам, уддасидан чиқаман. Аммо ўртоқ раис, сениям ўз ҳолингга қўйиб қўймайман. Сен ҳам ўз мажбуриятингни нуқтама-нуқта бажарасан!— деб туриб олардим.

— Яна Америка очяпсан!— Глотов қўлларини керди.— Бунақа шартнома бор. МТС ни колхоз билан типовой шартномаси дейилади. Дастлабки сатрларида: шартнома қонун кучига эга, деб ёзиб қўйилган.

— Қонун кучига эга... Бу, шартнома бузилган

пайтларда ҳар бир пункти бўйича дарҳол акт тузиб, судга ошир деганими? МТС директорларини, колхоз раисларини қаердан ахтарилади? Ҳа, судда, судлашишяпти... Йўқ, бу кетмайди, йигитлар нима деяётганини эшитяпсанми. Бу шартномада нимадир етишмайди. У шундай нарсаки, барчангизни юқори ҳосил етиштириш учун қизиқтириб турсин. Сениям, колхоз раисиниям баробар қизиқтирсин. Шундай қизиқтирсинки, бир-бирларингнинг устларингдан прокурорга шикоят ёзишга вақтларинг бўлмасин! Шикоят ёзишга ярим кун кетади, бу кетган вақт ичида, эҳ-ҳе, қанча нарсалар қўлдан бой берилади!..

Қор бўрони тинди. Улар қишлоққа, район маркавиги бир неча километр яқинга бориб олишга қарор қилишди.

Ступаков бобо хайрлашув чоғида Мартиновга деди:

— Ақалли бир кечагина тунаб қолмадиларинг, шундай бўлса-да, вақтни ёмон ўтказмадик. Утган йили колхозимизга қишда йигирматача лектор келиб кетганди. Уларнинг бари: Ер нимадан пайдо бўлгани-ю, Ерда ҳаёт қандай бошланганини гапириб беришганди... Аммо нима қилсак, ерда кўпроқ тартиб бўлиши тўғрисида ҳеч ким билан бу мавзуда сиз билан гаплашгандай гаплашмагандик!..

— Сир бўлмаса, Пётр Илларионич, айтиб беринг,— сўради Василий Шатохин,— Борзовни нима учун олиб ташлашди?

— Газетада ўқигандирсизлар,— жавоб қилди Мартинов, пўстинини кияркан.

— Газетада танқидни бўғгани учун, деб қисқагина ёзилганди.

— Танқидни бўғгани учун.

— Биз бундай деб эшитдик: партия активида бир коммунист унга қарши сўзга чиққанмиш, Борзов эса эртасига дарҳол гўё милицияга қўнғироқ қйлиб: «Сизларда унга нисбатан қўзғайдиган бирон-бир расво иш йўқми? Бўлмаса уюштиринглар!» деган эмиш.

— Шунга ўхшаш воқеа бўлган.

— Сени қара-ю, шунчалик ҳаддан ошасанми!..

— Демак, шу даража бемаънилик қилмаганда ҳозиргача секретарь бўлиб юраркан-да?— деди Шато-

хий.— Районга нотўғри раҳбарлик қилгани учун олиб ташлашмаганмикин?

— Бизда шундай бўлиши,— деди Григорьев,— масъул ходим шундай чидаб бўлмайдиган разилликка бориб етгандан кейингина ишдан олиб ташланиши ёмон-да. Балки раҳбарликка умуман яроқсиздир, бошқача методлар билан иш тутгандир, халқдан ўзини четга олгандир, халқнинг аҳволи қандай қилса яхши бўлиши тўғрисида бош қотирмагандир, фақат ўз ҳаловатини ўйлагандир?..

— Эсимда,— мийиғида кулди Бережной,— бир кун Борзов кечаси бригадамизга келганди. Кузги шудгор қилаётгандик. Барча машиналар шай, ишлаб турибди. Мен вагончада ухлаб ётгандим. «Қанақа бригадирсан ўзинг! Тракторлар ишлаб турса-ю, сен ухлаб ётсанг!» деб бақириб қолса бўладими. Мен унга: «Ўртоқ Борзов! Ҳамма тракторлар ишлаб турган бўлса, мен нима қилишим керак? Тилимни осилтириб уларнинг атрофида югуриб юрайми? Агар барча машиналар эгатда бўлса, биронтаси бекор турмаган бўлса, демак, мен, бригадир, ўшалар атрофида гиргиттон бўлиб тер тўкканман, тузатганман. Энди дам олишим ҳам мумкин», дедим. У, бақириб-бақириб, кетворди. Ундан фақат: «Ялқовлар! Саботажчилар!» деган сўзларни эшитардик, холос.

— Жуда дағал, ғаразгўй одам эди,— деди Василий Шатохин.— Районимизда уч йил ишлабди-ю, бирон яхши томонини эслайолмаймиз. Бамисоли отлиқ қоровулдай далама-дала юрарди. Раисларга дуч келса, уларнинг олдига борарди-да, четга олиб чиқиб, нима ҳақдадир пинҳона гаплашарди, бошқа ҳеч кимга лом-лим демасди.

— Унинг ишини охиригача суриштиришмадида!— қўл силтади Юрчик Маслов.— Агар нима учун ишдан олингани, нега олинганини батафсил кўрсатиб қарор чиқаришганда, колхозчиларгаям ҳамма нарса равшан бўларди. Борзовдан кейин райкомда ишлайдиган одамгаям сабоқ бўларди.

— Бизга энди ким раҳбарлик қилишининг жуда бевосита алоқаси бор, ўртоқ Мартинов,— деди Ступаков бобо.— Ахир замон бошқача, одамлар печка орқасига яширган суварак сингари уйи бурчагида писиб ўтирадиган замонлар ўтиб кетди. Николай пошшо замонасида бошлиқларни юз йилда ҳам кўрмасдик! Қишлоққа биздан боқимондани ундириб олмоқ учун-

гина келишарди. Келарди-ю, кетарди — ишқилиб тезроқ кетсин-да, деб безиллаб турардик. Ҳаёт эса ўз маромида борарди. Еринг бўлса — ўз еринг, отинг бўлса — ўз отинг, яна тагин, уруғинг бўлса — ўз уруғинг: қандай экасан, қандай ўриб-йиғасан, сен билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Энди эса — колхоз. Иш умумий. Сизсиз, партиясиз, биз бу умумий ишни қандай эпларимиз? Сизларсиз бир қадам қўя олмаймиз. Энди бошлиқлар билан жуда қизиқамиз, худованди карим қандай одамни юборди экан? — деймиз. Райком секретаримиз ёки ижроком раиси қанақа экан? Бизга узоқ муддатга келганмикин ёки меҳмон сингари дарров жўнаб қолармикин? Қалби қайноқмикин ёки шунчаки илиқ? Нутқ сўзлаганда тўғри сўзлайди, лекин ишни эпларимиз олармикин? Қувноқ, мардмикин? Қувноқ одам билан ишласак, биз ҳам хушвақт бўламиз. Мард бўлса нур устига аъло нур, яна яхши. Командир қўрқмаса, солдатлар ҳам унинг кетидан ўтгаям, сувгаям дадил бораверади!..

Глотов уч кундан кейин райкомда Мартинов ҳузурида бўлди.

— МТС директори, нега сизлардаги тартибсизликлар ҳақида сенга нисбатан оддий тракторчилардан кўпроқ билиб олдим, — деб гапира кетди Мартинов стол ёнида туриб, креслода ўтирган Глотовнинг сочлари оқарган манглайдор боши, қип-қизил бўйни, ич-ичига ботиб кетган митти кўзлари остидаги солқиган шишларга юқоридан нафрат билан қараркан. — Бу тартибсизликлар сени ташвишга солмайдими? Пудратчиликка кўникиб қолиб, энди бошқача иш тутишни хоҳламайман дегин? Ўзингни панага тортиб юриш тинчроқми?.. Ўртоқ Глотов, тракторчилар билан суҳбатлашганимдан кейин кўп нарсалар тўғрисида яхшилаб ўйлаб кўрдим. Албатта, МТСни мустаҳкамлаш учун катта маблағ сарфлаш керак, кўп нарсаларни бажариш керак. Булардан бўлак, биласанми, яна нималар етишмайди: яхши директорлар! Қанийди бу мансабларга яхши коммунистларни танлаб қўйилса! Обрўли, маълумотли, қишлоқ хўжалигини яхши билувчи ва албатта, чуқур партиявий иш учун қайғурадиган одамлар бўлиши керак улар. Мен шундай тасаввур қиламан МТС директорларини! Шунинг учун, Иван Трофимич, ҳақиқий директорлар танлаб олинадиган бўлса, сендан хавотирда-

ман. Улар билан беллашишга бардош бера олмайсан. Урингни анча ҳаракатчан одамга бериб қўймасанг эди дейман-да. Сен жуда хотиржам, тепса тебранмас одамсан!

— Характерим шунақа бўлса, нима қилай,— деб жавоб берди Глотов.

— Характерим? Характер дегани нима? Шунинг ўзи одам дегани-ку... Биттаси, дейлик, хафақон. Иккинчиси — тепса тебранмас. Уша хафақон одам нима сабабли қайғуга тушаркин? Балки ҳаммадан норозидир, на ўз кучига, на халқ кучига ишонади. Бошқа бири парвойи фалак: «Вунинг менга дахли йўқ», «Кераксиз ерга тумшук суқма», «Девор сархордан ошмайди» асосида яшайди.

— Сенинг қўлингда бўлса, тепса тебранмасларни-ям, хафақонларниям партияга қабул қилмасидинг-а? Анкетасига қараб: «Сергайратмисан?» деб савол берардинг. «Ювошман», деб жавоб қилса, «Бунақаларнинг кераги йўқ!..» дердинг-қўярдинг.

— Биласанми, ўртоқ Глотов, сенинг ювошлигинг — шунчаки бир сиёсий пассивлик. Кел, бунга бир аниқ ном топайлик-а. Йил бўйи сендан МТС ишларини қандай яхшилаш ҳақида биронта дуруст сўз эшитмадим. Ахир ўн тўққизинчи съезд қарорларини ўқияпсан, ўрганяпсан-ку! Партия уставини, партия аъзосининг вазифа ва ҳуқуқларини ўрганяпсан-ку!

Глотов жилмайиб қўйди.

— Пассивлик... Пётр Илларионич, сени тракторчилар билан гаплашганингни эшитиб, активлигингга ҳайрон қолдим: «Сизларнинг фикрингизча яна нималарни тузатиш лозим? Тагин нималарни ўзгартириш мумкин?» дейсан, худди бу нарсалар бари сенга боғлигу эртагаёқ қарор чиқиб, ишларимиз ёгдек силлиқ юришиб кетадигандек. Гапингни эшитиб, ростини айтсам, дилимда кулдим.

— Беҳуда кулгансан! Тўғри, қонунларни ўзгартиш, янги фармонлар чиқариш бизнинг ҳуқуқимизга кирмайди. Лекин халқдан эшитганларимизнинг ҳамма-ҳаммасини, халқнинг фикр-ўйларини раҳбарларимизга етказишга мажбурмиз. Тракторчиларнинг давлат аҳамиятига лойиқ ақлли одамлар. Бу ер ҳосил учун курашнинг олдинги марраси эканлигини тушунадилар. Улар баъзи бировларимизга ўхшаб МТС ва колхозлар ҳақида фақат хизмат вақтидагина ўйламайдилар. Биз колхозга келамизу жўнаб кетамиз.

Улар учун эса хонадон. Колхоз бутун ҳаёт-мамоти, ҳозиргиси ва келажаги. Улар туну кун ўз ҳаётлари ҳақида ўйлайдилар!..

Кабинетга Марья Сергеевна Борзова кирди.

— Халақит бермайманми?— сўради у, остона олдида тўхтаб.

— Йўқ, халақит бермайсан. Кел, ўтир.

Марья Сергеевна дераза олдидаги стулга ўтирди, сочлари пала-партиш таралган, қандайдир озиб-тўзиб кетган, юзларида қизил доғлар, худди ҳозиргина йиғлаганга ўхшарди. Мартинов диққат билан унга разм солди.

— Бу аёл ўз ўрнида ишламаётганидан эзиляпти,— деди Мартинов стол тортмасидан бир қути папирос олиб, ёндириб чекаркан.— Уруглик конторасини бошқаради. Ўзи собиқ тракторчи. Яна қанақа тракторчи дегин! Паша Ангелина билан мусобақалашган тракторчи!.. Менга қара, Марья Сергеевна! Буларнинг МТСига борасанми,— Глотовга ишора қилди,— замполит бўлиб. Замполитлари бор, ажойиб йигит, лекин касалманд, инвалид, бригадаларга қатнаш оғирлик қилади. Унга енгилроқ иш топамиз. Чўд, тракторчилар, машиналарни ўзинг яхши кўрасан-ку!

— Нималар деясан!— Глотов ҳайрон бўлди.— Бизга замполит қилиб-а? Виктор Семёнични бошқа районга юборишди-ку, ахир... Қаёққа юборишди, Марья Сергеевна?

— Юборишгани йўқ,— жавоб қилди Борзова.— Ўзи кетди. Борисовкада ўрта мактабга тарих ўқитувчиси бўлиб ишга кияпти.

— Жўнаб кетганидан хабарим йўқ,— деди Мартинов.— Унга шу ердан, сельхозснабдан иш таклиф этгандик... Кетганига анча бўлдимми?

— Аввал кунни кетувди.

— Оббо, буниси қандоқ бўлди?— елкасини қисди Глотов.— Эри Борисовкада ишлайдиган бўлса-ю, у бу ерда қолса? Бу иш тўғри келмайди унга.

Борзова индамай турарди.

— Ҳали учётдан чиққани йўқ,— деди Мартинов.— Эҳтимол ҳали ўйлаб кўрар?..

— Пётр Илларионич!— Борзова Мартиновга қаради.— Сенга жуда бир зарур масала юзасидан маслаҳатга келгандим. Менинг учун муҳим... Банд бўлсанг, кейинроқ келаман.

Глотов ўрнидан турди.

— Мен кетаман. Гапни тугатдикми, Пётр Илларионич?

— Йўқ, тугатганимиз йўқ. Характерингни ўзгартиришга тўғри келади.

— Табиатда шунақа нарсаларни қилишнинг иложи бўлса, унаб кўрамиз...

— Иложи бор, қилса бўлади, Иван Трофимич! Ёшига қараб инсон характери ўзгариб боради. Бир оз ўтира тур у ерда. Иккида — бюро.

Глотов чиқиб кетди.

— Нима бўлди, Марья Сергеевна?— сўради Мартинов столи айланиб ўтиб, дераза олдида тўхтаркан.

Борзова дераза томон юзини ўгираркан, лаблари титради. Жавоб бериш ўрнига, манглайини стул суянчигига қўйиб, аччиқ-аччиқ йиғлади. Мартинов қангманг бўлиб, графиндан стаканга сув қуйди-да, Борзова олдидаги дераза тоқчасига қўйди.

— Мен у билан Борисовкага боришни хоҳламайман, Пётр Илларионич,— деб гап бошлади Борзова ўзини тутиб олиб.— Қанчалик азоб? Нима қилай?.. Шу ерда қолардим. МТСгаям борардим. Сендан ўзим ҳам бошқа иш сўрамоқчи бўлиб юргандим. Мен нима қилай, ахир?.. У билан бирга яшашни хоҳламайман. Яшай олмайман! У билан туриш қанчалик азоб. Мен унинг биттаям сўзига ишонмайман... Ун икки йил ким билан яшабман-а? Мен аҳмоқ нега илгарироқ кетмадим? Энди кетиш номус. Юқори мансабдалик пайтида бирга турдим, мураса қилдим, аҳволи танг, оғир пайтда ташлаб кетайми? Болалар-чи? Иккита боламиз бор. Мен уларни ташламайман! Унгаям бермайман!.. Ким қилиб тарбиялайди болаларни? Узидай худбин қилибми? Бермайман! Мен нима қилай?..

Мартинов анча вақт жимиб қолди. Соат иккига занг урди.

— Узр, Марья Сергеевна... Ҳозир бу ерга одамлар келишади. Соат иккида бюромиз бор. Агар шу хусусда гаплашмоқчи бўлсанг, эртага бу ерга вақтлироқ, соат саккизларда келаман. Яхшими? Келгин, гаплашамиз.

Борзова ўрнидан турди.

— Йўқ, кетма, ўтиратур. Бугун кун тартибимиздаги масала: МТС ишлари ҳақида. Ҳаммани ҳар томонга партия мажлисини ўтказишга юборамиз. Балки сен ҳам борарсан? Лаббай?

Ичкарига райижроком раиси Иван Фомич Руден-

ко, ракомнинг иккинчи секретари Медведев, район газетаси редактори Посохов, Глотов, Олешенск МТСи директори Никифоров, шу МТС партия ташкилоти секретари сайёр механик Гришин, учинчи МТС директори Зарубинлар кириб келишди. Марья Сергеевна кўз ёшларидан таъби хира бўлган Мартинов улар билан хўмрайиб саломлашди, фикрини йиғиб олиш учун бир неча минут индамай турди. Стол ёнига ўтириб, қўнғироқ тугмасини босди.

— Ҳаммани чақир,— деди у эшикдан қараган ёрдамчига.— Яна кимлар йўқ?.. Уртоқ бюро аъзолари! Бугун биз МТС директорлари ва партия ташкилоти секретарлари докладларини эшитмоқчи эдик. Лекин менимча, келинлар, аввал бундай қилайлик: МТСларга бориб, партия мажлисларини ўтказайлик, жойларда коммунистлар билан гаплашайлик. Колхозлардан ҳам коммунистларни таклиф қиламиз. МТСларимизнинг ёмон ишлашлари сабабларини ўша ерда кўпроқ аниқлаб оламиз. Ишларимиз қаерда чала қолганлиги, нимани ўз кучимиз билан енга оламизу нима масалалар ҳақида область ташкилотларидан ва Москвадан ёрдам сўраймиз — ҳамма-ҳаммасини аниқлаб оламиз. Мажлис бошланишига ярим соат қолганда бормаслик керак, ҳеч бўлмаганда ўша ерда бир-икки кун туриш лозим. Айланиб одамлар билан суҳбатлашиш, ўйлаш керак. А?.. Хўш, нима дединлар, келинлар, ким қаёққа боришини ҳал қилиб олайлик?..

1953 й.

1

Мартинов ваъдалашганидек эртасига райкомга иш бошланишидан илгарироқ келди, аммо Марья Сергеевна Борзова унинг олдига кирмади. У соат иккиларда телефон қилиб, эрининг олдига — Борисовкага кетаётганини, янги жойга қандай жойлашганини кўриб келмоқчи эканини айтди. «Нима ҳам дердим, оқ йўл,— деди Мартинов афсусланиб ичида.— Марья Сергеевна, бу ерда қолмайди». У унинг: «Амалдорлигида иззат-ҳурматини жойига келтириб, иноқ турай-да, аҳволи чатоқ бўлганда ташлаб кетайми?»— деганини эслади.— «Кўз ёши қилиб, кейин овуниб кетади ва аввалгидек яшайверади».

Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин унинг олдига Борзовнинг ўзи келди. Кечагина ёрдамчиси Саша Трубицин Мартиновга: Борзовни шаҳарда кўрдим, хотини билан юрган экан, нарсаларини олиб кетгани келишибди. Борисовкага кўчиб кетишаётганмиш, деган эди. Мартинов райкомда кечаси бир ўзи ўтирган эди, Борзов кириб келди.

— Салом!— деди Мартиновга қўл чўзиб.— Аҳволларинг қалай?

— Ёмон эмас,— деб жавоб берди Мартинов, унинг қўлини сиқиб, креслодан туриб диванга ўтиб ўтираркан.— Ўтир.

Борзовнинг портсигаридан папирос олиб чекишди.

— Илгари чекмас эдинг шекилли?— деди Мартинов.

— Жуда кўп чекканман. Ташлаган эдим, яна чекиб юбордим... Нега кесатяпсан? Сиқилганидан чекяпти, деб ўйляяпсанми?

— Кесатаётганим йуқ. Шундоқ ўзим айтдим-да, чекканингни кўрмаган эдим...

Борзов ўзининг аввалги кабинетини кўздан кечириб чиқди. Кабинет аввалги ҳолича эди. Мартинов фаолиятини кабинетидаги мебеллар ўрнини ўз дидига мослаб жойлаштиришдан бошловчи масъул ходимлардан эмас эди.

— Хўш, бу ерда нима гаплар бор?— деди Борзов папиросли мундштугини тишлаб.— Собиқ лаганбардорларим мени ёмонлашяптими?— Унинг овозида ҳазил аралаш, баҳсга мойил қандайдир сохта қочиряқ эшитилди.— Одатда одамлар, ўзлари зир титраб юрган раҳбар ишдан кетдими, бўлди, дарров: «Биласизми, у бир йилда паррандачилик комбинатидан минг дона тухум ёздириб олувди!», «Унга балиқниям балиқ хўжалигидан текинга олиб келиб беришарди!», «Овга ҳам давлат машинасида чиқарди!» деган гапларни қулоққа қуя бошлайдилар.

— Биласанми, Виктор Семёнич,— деди Мартинов,— ўтган гаплар учун номингни булғатадиганларнинг кавушини тўғрилаб қўяман. Уларнинг гапига ишонмайман. «Шундай экан, нега илгари гапирмадингиз? Бугун Борзовни ёмонотлиқ қиялпсиз, эҳтимол, эртага мени ишдан олиб ташлашса, менга ҳам тухмат қиларсиз?» дейман. Бунақаларни дарҳол қуваман!

— Тўғри қиласан! Унақалар сенга таянч бўлмайди. Таянчни бошқа одамлар орасидан, янги секретарь олдида хушомадгўйлик қилмайдиган, атрофида парвона бўлмайдиганлар орасидан қидир.

«Маслаҳати тўғри», деб қўйди Мартинов ичида.

Борзов ҳамон илгаригидақа эди: барваста, сочлари устара билан қирилган, яғриндор, бўйни йўғон, чайир, озмаган, афт-ангори ҳам ўзгармаган эди. Агар юзининг заҳил-сарғишлиги бўлмаса, жуда соғлом кўринар эди.

— Рўйхатдан чиқиш учун келган эдим,— деди Борзов,— рухсат берасизларми?

— Агар бу ерда тургинг келмаса, жавоб берамиз,— деди Мартинов.— Аммо сени кўкрагингдан итариб ҳайдаётганимиз йўқ. Шу ердан ҳам бирор иш топиб берардик.

— Рости билан-а? Ҳайдамайсизларми? Кетаётганим учун хурсанд эмасмисизлар?.. Айтишларига қараганда, сен Марья Сергеевнагаям бошқа иш таклиф

қилганмишсан? Қайси биримизни олиб қолмоқчи-сан?..

— Нима бўпти, Марья Сергеевна ёмон ходим эмас, жавоб бергани кўз қиймайди,— деди Мартинов иложи борича хотиржамлик билан.

Борзов Мартиновга ўзининг хира кўзлари билан шубҳали назар ташлади-да, кулимсираб қўйди. Аммо ўша ҳазил-мутойиба оҳангида сўзини давом эттирди.

— Агар қолганимда қанақа иш берардинглар? Инкубаторга директор қилармидинглар? Ё қишлоқ таъминотига юборармидинглар? Иккинчи Троицкдагига? Беш километрга-я? Қуллуқ-э!.. Менинг аҳволимга тушиб кўргин, Пётр Илларионич. Уша «Победа»да юрган кўчалардан негадир пиёда юргим йўқроқ. Яхшиси бошқа ерда, бошқа кўчалардан юрганим яхши.

— Балки,— деди Мартинов унинг фикрига қўшилиб.— Ана шунинг учун ҳам сенга жавоб берамиз-да... Бизни ёмонлаб юрмасанг бўлди.

Борзов папиросини икки тортишда чекиб тугатиб, тутунини уйнинг шифтига ҳалқа қилиб чиқарди-да, яна кабинетга назар ташлади. Орадан анча вақт ўтгандан кейин жиддий оҳангда гапира бошлади.

— Эртами, кечми,— деди у ишонч билан,— Борзовни ёдга олишади! Мени яна катта ишга чақиришади! Кадрларни бунақа ташлаб қўйиш мумкин эмаслигини ўртоқлар тушуниб олишар!.. Шу кабинетда кечалари билан ўтирган мен эмасми? Озмунча меҳнатим сингганми? Соғлигимни ҳам шу ерда йўқотдим!.. «Ҳамма раислар билан бригадирларни қидириб топинглар!» деб кечаси соат учда қишлоқ советига телефон қилардим. Буни мен одамлар, секретардан кечасиям қочиб қутулолмаслигини билиб қўйсин деб қилардим. Мен ухламасам — район ҳам ухламасди. Давлатга, раҳбарлик ўринларига ғайратли одамлар керак!.. Энди бўлса, бу ерда оғзига келганини аямай, орқамдан тўқиб-чатишмоқда. Фақат, ландавур эди, дейишмайди, холос. Ўзиям райондагиларни зир титратардим-да!

— Қанақа қилиб титратишни билгансан-да,— деди Мартинов унинг сўзига қўшилиб.

Ичиди эса: «Ғайратсиз бўлганингдаям ҳеч нарса бўлмасди-я... Аҳмоқ оёғидан қарийди...» деб ўйларди.

— Ҳар ҳолда, менинг тўғримда обком қарорида нотўғри ёзишган,— деб сўзида давом этди Борзов.— «Танқидни қўпол равишда бўлган» эмиш... Ҳеч-да,

бунақа жар соладиган иш бўлмаган эди. Ҳа, партактивда ўзбошимча деб мени ҳақорат қилган ўша Мухин ҳақида прокурорга телефон қилдим. Лекин иш қўзғагин деб буйруқ берганим йўқ-ку. Бемаъни гап! Жинояти бўлмаган одамни қандай қилиб суд қилиб бўлади, ахир? Бир куни прокурорнинг ўзи менга: «Қишлоқ хўжалик артели уставини бузганлиги учун Мухинни жавобгарликка тортишга тўғри келади: тракторчиларга пичан сотган экан!» деган эди. Мен иш қайси аҳволда, тергов кетяптими, деб суриштирган ҳам эдимки... ҳа, ҳозир шунақа пайт ўзи. Ун тўққизинчи съезд қарорлари-ю, янги устав чиқиб қолди. «Танқидни бўғишлик оғир жиноят. Кимда-ким танқидни бўғса, у...» Бошқаларга ибрат бўлсин учун уни асфаласофилингга кетказиш керак эди-да. Тарих ғилдираги остига тушиб қолдим.

Мартинов жуда зеркиб кетди. У оғзини катта очиб эснади-да, девордаги соатга қараб:

— Ун икки ярим. Эрталаб соат саккизда «Заря коммунизма» да бўлишим керак,— деб қўйди.

Борзов ўрнидан турди.

— Виктор Семёнич, мен сени бу ўтган вақт ичида бўлган ишларни ўйлаб кўриб, хулоса чиқариб оларсан, деб ўйлаган эдим. Сен бўлсанг қаёқдаги гапларни гапириб ўтирибсан. «Шунақа пайт» эмиш. Қанақа пайт? Танқидга берилиш мода бўлиб кетган пайтми? Сен ана шу моданинг қурбони бўлдингми? «Тарих ғилдираги остига тушиб қолдим» эмиш. Мухин масаласида сал хомлик қилдим, дейсан. Қилган хатонг шу холосми?.. Ҳозир районнинг қандай аҳволдалигини биласанми? Сводка бўйича ўртача ўринда турамыз, лекин амалда эса — район жуда орқада қолиб кетган! Район нега шундай аҳволга тушиб қолди? Районни кўтариш учун қанчалар иш қилишимиз кераклигини биласанми?

Мартинов шу ерда биринчи секретарь бўлганини, районнинг аҳволи учун дастлаб ўзи жавоб беришини ва дилида тўпланиб қолган ҳамма гапларни Борзовга гапирмоқчи бўларди... «Сен бу ерда уч йилгача янги фикрларни бўғиб келгансан. Бюро аъзолари билан маслаҳатлашмагансан, уларни югуриб-елиб хизматингни қиладиган дастёрга айлантирмоқчи бўлгансан. Лаганбардорларни мазах қилиб, «менинг лаганбардорларим», — дейсан, — шундай экан, нега уларни ўзингга яқинлаштирддинг? Масъул ўринларни

кироатхон, мулоҳазасиз амалпарастларга ишониб топшириб қўйгансан. Кадрларни ўзингга ўхшатиб юқори мансабга кўтариб, атрофингга йиғиб олгансан. Бизга ўлгудек ифлос жойни қолдириб, керак бўлса, тозалаб ол энди, деган экансан-да!»

Мартинов унга кўп гапларни айтмоқчи эди, аммо: «Бекорга вақтимни кетказиб нима қиламан! Бунга гапирдинг нима-ю, деворга гапирдинг нима», деб ўйлаб, қўл силтаб, пальтоси билан шапкасини олгани вешалка олдига борди.

— Ҳеч нарса тушунмабсан! Тушунинг ҳам даргумон. Сенга тушунтириб ҳам бўлмайди. Мен боғдан келсам, сен тоғдан келасан.

— Шошма, намунча қизишасан.— Борзовнинг юзида истехзоли-такаббуруна кулги пайдо бўлди.— Қизишма! Тез юрсанг қоқиниб кетиб, йиқилиб тушинг мумкин. Кел, тагин бир оз ўтирайлик. Бу ерга келганимда ишни нимадан бошлаганимни, қанақа яхши ниятлар қилганлигимни ва у ниятларим нега юзага чиқмай қолганини, ҳаммасини гапириб берман. Сенга тажрибаларимни ўргатиб қўяман.

— Кел, қўй, ўзингдан ҳам, тажрибангдан ҳам хафа бўлдиму!..

Мартинов олдин Борзовни эшикдан чиқарди, кейин кабинет чироғини ўчирди-да, коридорда ловиллаб ёнаётган печка олдида мудраб ўтирган қоровулга, эшикни қулфлаб олинг, деб Борзовни йўлда қолдириб зинадан пастга югургилаб тушиб кетди.

Кўчада гупиллаб қор ёғарди. Мартиновнинг юз-кўвиги аччиқ изғирин билан қуруқ қор урилди. У пальтосининг ёқасини кўтариб олди-да, шапкасини бостириброқ кийиб, уйига жўнади. Қулоғига узоқлашиб кетаётган Борзовнинг қадам товуши эшитилиб турарди.

Улар шу тахлит ажралишди.

Январь ойининг ўртасига бориб ҳаво жуда яхши бўлиб кетдики, асти қўясиз. Изғиринсиз енгил аёз турар, эрталаблари офтоб чиқар, шаҳар кўчаларида юпқа қор.

Троицк — кичкина шаҳарча. У шундоққина тоғ бағрида, баландликда жойлашган, олисдан қишлоқ атрофлари яққол кўриниб турарди, Сейм дарёси ёқасидаги пастлик ўтлоқ, паст-баланд далаларнинг нарғи қоп-қора ўрмон. Троицк — қишлоқ хўжалик об-

ластида оддий район маркази эди. У ердаги идоралар, корхоналар ва бошқалар қишлоқ хўжалигига итбат этади, барчаси колхозлар учун ишлайди. Бир вақтлари бу шаҳарча Руснинг жанубий чегарасидаги қалъаси бўлган. Ушандан бери шаҳар атрофи: Стрелецкая слободка, Пушкинская слободка деб аталиб келади. «Дубулга остида асралган, найза билан тарбияланган»... Шаҳарча вужудга келганига саккиз юз йил бўлган. Аммо кўринишидан саккиз юз йиллик шаҳарга ўхшамас эди. Урушда вайрон бўлган иморатлар ўрнида янги бинолар қад кўтарган, майдонларда скверлар вужудга келтирилган, район Маданият уйи олдидаги боққа ёш заранг ва қайин дарахтлари ўтқазилган. Бу ерда пединститутнинг кўпгина студентлари бор. Фақат, ҳали Троицкни Сеймдаги Ғаллаобод ёки Ғаллакonga ўхшаш бирор янги ном билан ўзгартиришмаган эди. Эҳтимол, бу ерда ҳосил яхши битмаслиги учун ўзгартиришмагандир.

Мартинов якшанба кuni соат ўн бир яримда турди,— шу кuni тонг отарда райондан келган эди. Стол устида нонушта турар ва тарелка олдида учта хат ётарди. Биринчидан бўлиб: «Бугун катта крессе бўлади, чанғида кетдим, кеч қайтаман», деб ёзилган; яна бири хотинидан: «Машиначиникига кетдим. Сени уй-ғотишга кўзимиз қиймади, ўзимиз нонушта қилдик. Агар сайр қилгани чиқсанг, боғда учрашамиз», деб ёзиб кетган эди. Учинчиси: «Бозорга кетдим. Чой совиб қолса — плиткада иситиб ич», деб уларникида хизмат қилиб юрган амакисининг қизи ёзиб кетган эди.

Мартинов нонушта қилиб, кийинди-да, инглиз қулфли эшигини шиқ этиб ёпиб кўчага чиқиб кетди. Кечаси бир оз ёғиб эски қор юзини бекитган оппоқ қор офтобда ялтираб кўзни қамаштирарди. Мартинов райкомга кириб, ечинмасдан қоровулхонада кечаси қабул қилиб олинган телеграммаларни кўздан кечириб чиқди, кабинетига кирмади. Бугун у дам олмоқчи, шаҳарни айланиб сайр қилмоқчи, бир оз ҳордиқ чиқармоқчи эди.

Мартинов катта кўчадан юриб, боққа борадиган йўлдаги Борзовнинг илгариги уйи олдида келганда уни таниш овоз тўхтатди:

— Пётр Илларионич! Нима бўлди, салом бергинг ҳам келмайди?

Мартинов орқасига қайрилиб қаради. Уйга кираришдаги зинапояда мўйна пальто кийиб, бошига оқ

тивит рўмол ўраган Марья Сергеевна қўлқоп кий-моқчи бўлиб турарди.

— Сени бу ерда кўраман деб ўйламаган эдим... Салом. Кепсан-да? Қолган нарсаларингни олиб кетгани келдингми?

— Ҳа, келувдим... Сайр қилиб юрибсанми? Мен ҳам очиқ ҳавода бирпас айланай деб чиққан эдим. Намунча бу ер тийгончиқ-а?

Мартинов Борзовани қўлтигидан ушлаб, уни зинадан тушириб қўйди.

Сеймга нишаб тушган кўчадан, машина ва арвалар ўртасидан ўқдек учиб, анграйиб қолган йўловчиларни уриб йиқитгудек бўлиб чаналар ўтиб кетарди. Болалар оёқлари билан тормоз бериб, муюлишлардан ёнбошга қийшайиб чаққонлик билан бурилиб кетишарди. Мартинов кўча ҳаракатини бузувчиларга муштини кўрсатиб дўқ қилиб, Борзованинг қўлтигидан олди-да, кўчанинг нариги томонига олиб ўтди.

— Унинг олдига, Борисовкага бориб келдим,— деб гап бошлади Марья Сергеевна,— шу ерда қолади-ган бўлдим. Шу ерда яшайман. Ҳайдамайсизларми? Квартираям мен билан болаларга катталиқ қилади. Горсовет уни иккига бўлиб, яна бирорта одамни жойлаштирсин... Мени МТСга юборишга ваъда берувдинг-а? Ўша ишга бораман. Унда ўша ерда, Семидубовкада яшайман, манави секретарь квартирасидан бутунлай воз кечаман.

— Намунча квартира тўғрисида гапириб қолдинг! Ҳеч ким сени кўчиртириб юбораётгани йўқ-ку, туравер... Нима гап ўзи?

— Нима гап дейсанми?

Савдо майдонида, универмагнинг бурчагидан тез-тез юриб, этакларига мўйна тикилган қора пальто, кўк қоракўл шапкача, оқ мовут пийма кийган бир хотин чиқди. У ишора билан боғ томонни кўрсатиб, олисдан: «Ҳозир келаман!» деб қичқирди-да, магазинга кириб кетди.

— Ким у?— деб сўради Марья Сергеевна.

— Хотиним,— деб жавоб берди Мартинов.— Тикувчиникига кетган эди, бирор ерига материал етмай қолган бўлса, магазиндан олгани кетаётганга ўхшайди.

— Хотиним?.. Қачон келди?

— Ўн кунча бўлиб қолди.

Сайр қилиб юрган йигит-қизлар боғ йўлкасини

топтаб ташлаган эди. Қалин экилган пакана дарахтларнинг шохлари ўсиб, хиёбон устини бекитган эди. Мартинов шапкаси билан новдага уриб қўйди, шохдаги қорлар устларига тўкилди.

— Юр, анови дарахтсиз йўлкага ўтамиз.

— Нима бўлди?— деб сўради Мартинов. Троицкни озод этишда ҳалок бўлган танкчига ёдгорлик қилиб қўйилган танк ҳайкали олдидан икки марта у ёқдан-бу ёққа бориб келишгач.— У билан ажрашдингми?

— Биласанми, Пётр Илларионич,— деди аччиқ кулиб Марья Сергеевна,— ўзи қилди. Мен аҳмоқ бўлсам, бошига иш тушганда ташлаб кетсам қанақа бўларкин, деб ўйлаб юрибман... у худди шу вақтни кутган экан. Албатта, ишдан олиб ташлашларини кутмаган. Нима қилай, шунақа бўлди-да... Борисовкада эски жазмани бор. Уша ерда ишлаганида орттирган. Мендан ёш, элеваторда лаборант бўлиб ишлайди. Илгари у ерда яшаб турганимизда одамлар менга: борди-ю, Виктор Семёнич узоқ қишлоқ советида тунаб қолдим, деб телефон қилса, ишонма, у Борисовка районига ўтиб, элеваторда беш кунликда қайси район кўп ғалла топширганини билмоқчи бўлиб квитанцияларни текшириб кўради, дейишарди. Ишонмасдим... Мана, энди ишондим. Борисовкага бориб, меҳмонхонага тушишга тўғри келди. У ҳозир ўша билан бирга турар экан.

— Йўғе!.. Менинг олдимга кирганда, бир оғиз ҳам бу ҳақда гапирмади-ку.

— Менга ҳам айтмовди-да. Вақти келиб билар деб юрган экан-да. Билганимда — у ёққа бориб шарманда бўлиб юрмасдим...

Мартинов индамай қолган Марья Сергеевнага қаради, унинг кўзларида ёш ялтиради.

— Хафа бўлма! Усиз ҳам бир кунинг ўтиб қолар.

— Хафа бўлаётганим йўқ!— деди Марья Сергеевна қизиққонлик билан.— Виждонсизлик қилганига аччиғим чиқяпти, холос!.. Энди тушундим! Кўпдан бери ўшани деб юрарди, лекин баланд мартабада бўлгани учун мени ташлаб кетишга журъат этолмасди. Албатта-да! Одамлар индамай қўя қолармиди. Бу гап обкомгаям бориб етарди. Бошқаларга намуна бўлиши керакми? Раҳбар одам турмушда бенуқсон бўлиши керак. Ўзи оила, ахлоқ тўғрисида лекция ўқирди. Ҳозир унга икки дунё бир қадам!..

— Бундай бўлмаса керак,— деди Мартинов.— Бирор кун гуноҳини афв этишларига у жуда ишонади. «Эртами, кечми — мени яна раҳбарлик ишига чақириб олишади», деган эди менга. Агар яна секретарликни мўлжал қилаётган бўлса — унда ютқизади, ўз шаънини булғайди, холос... Балки ўша хотинни ҳақиқатан ҳам яхши кўрар?

— Балки... яхши кўрадиган бўлса, бундоқ одамга ўхшаб айтиб қўя қолмайдими. Ҳозир мен гуноҳкор бўлиб турибман. Ҳаммага: «Дастлаб у менга хиёнат қилди», деб гапириб юради. Шунақа қилиб ўзини оқлайди-да.

— Нега энди сен гуноҳкор бўласан?— деди Мартинов йўлкада тўхтаб.

— Эсингдами, бир куни кечқурун бизникига келганигда: «Шаҳарчамиз шунақаки, бу ерда туриб чучкирсанг, шаҳарчани у четидан туриб: «Саломат бўлинг!» дейишади деганидим. Унга дарров шуни етказишибди. Ушанда ҳеч нарса демади. Фақат: «Мартинов нега келибди?» деб сўраган эди, холос. Мен: «Ўзим чақирган эдим. Нима учун жанжаллашиб юрганларингни унинг ўзидан сўрамоқчи бўлгандим!» деган эдим.

— Хўш?..

— Ҳа, ўшанда рашк қилмаган эди, ичида сақлаб қўйган экан-да. Келиб-келиб, энди эслаб юрибди. «Мартинов билан жуда апоқ-чапоқ бўлиб кетдинг. Уйдан остона ҳатлаб эшикка чиқишим билан Мартинов кириб келади. Энди мен ҳам бошқа хотин олаверсам бўлар экан-да», дейди. Рашк қилган бўлиб мана шунақа ишлар қиляпти.

— Шу ҳам гапми!— Мартинов қизариб кетди.— Бўлмаса нега индамади?.. Ҳамма гапи ёлгон, ҳеч қанақа рашк қилмайди! Нега менга айтмади? Райкомда анча-мунча гаплашиб ўтирдик. Шунақа гап бўлса, босма билан калламга тушириб қолмасмиди. Отеллони қара-ю!..

— Рашк қилмайди, дегин?— Марья Сергеевна катта, жиддий кўзларини Мартиновга тикди.— Демак, астойдил рашк қилмаган экан-да?

Улар яна бир марта танк ҳайкали олдидан аркка кириладиган жойдан айланиб келишди.

— Болалар нима бўлади?— деб сўради Мартинов.

— Биринчи хотинидан бўлган қизи Нина у билан қолди, кичкинтойларни менга берди. Каттаси, Миша

мен билан қолсин деб хўп ялинди. Болаларни жуда севади. Мен унамадим... «Ердам бериб тураман», деб ваъда қилди. Ердамига муҳтожмидим? Нима, уларни ўзим боқолмайманми, тарбия қилолмайманми?..

Орқадан тез юриб келаётган қадам товуши келди. Кейин: «Сухбатингизга қўшилишга рухсат этасизларми?» деган жарангдор товуш эшитилди.

Мартинов кулиб: «Марҳамат!» деди-да, орқасига қаради. Қора кўз, бир тутам қора сочи шапкачаси остидан чиқиб, пешонасида жингалак бўлиб турган, қадди-қомати келишган хотин ҳазилкашлик билан ҳарбийча салом бериб, пиймасининг товонини бир-бирига урди, лекин овоз чиқмади.

— Марҳамат, танишинглар,— хотиним, Надежда Кирилловна. Марья Сергеевна Борзова, олдинги фамилияси Маша Громова. У ҳақда сенга ёзган эдим.

Хотинлар қўлқопларини ечмай, бир-бирларининг кўзларига тикилиб қараб, қўл бериб кўришдилар.

— Фақат боғни айланиб чиқдиларинг холосми?— деди Надежда Кирилловна.— Мен бу шаҳарга янги келган одамман. Бу ерда ҳали ҳеч нимани кўрганам йўқ. Юринглар, дарё томонга, пастга яхмалак учгани борамиз.

Уша кунн Мартинов хотини ва Марья Сергеевна билан шаҳар атрофида анчагача сайр қилиб юрди. Улар чанғичилар трамплиндан сакрайдиган сойга бориб, тиззадан қор кечиб, ҳар томондан кўриб томоша қилишди, дарёнинг нарёғидаги эманзорга бордилар, музлаган Сейм устидаги янги кўприк қуриш учун тайёрлаб қўйилган тўсинларда ўтирдилар, Марья Сергеевна Мартиновнинг хотинини ким ва қандайлигини билиб олди.

— Уруш бўлиб институтни битиролмай қолдим,— дер эди Надежда Кирилловна.— Боре, бўлса бўлар, бўлмаса говлаб кетар деган эдим. Кейин қарасам, бу адабиётга муккасидан тушиб, берилиб кетяпти, тагин жинни-пинни бўлиб қолса, ўғлим билан ҳолимиз ви-ма кечади?— деб ўйлаб қолдим... Эски дарсликларни топдим-да, тайёргарлик кўриб, иккинчи курсга ўтиб олдим. Шундай қилиб, десангиз — ўқишни Красно-дарда тугатдим. Ҳунарим яхши, нуқул ширинлик. Боғдорчилик ва токчилик. Лекин бу районда боғ кам экан. Ток бутунлай йўқ. Йўқ бўлса, кўпайтирамиз

қўямиз-а, ўртоқ секретарь, нима дединг? Ёки ҳозир ток билан шуғуллангудек ҳолингиз йўқми? Улмаснинг куни қилиб зўрға лиқиллаб юрибсизларми? Ҳали бугдойниям яхши ўстиришни ўрганиб ололганларингча йўқ-а?

— Бугдой хусусида мени коймай тура тур. Озроқ муддат бер. Мана баҳорга яхшилаб тайёргарлик кўряпмиз!.. Мен партия ишига ўтганимда, у институтда ўқиётган эди, ўшанда эшитиб қолиб,— Мартинов Марья Сергеевнага мурожаат қилди,— шунақа ширин сўзлар билан хатлар ёза бошлаган эди, қўяверасан!.. У кўпдан бери газета ишидан кетишимни орзу қилар эди. Мана, келиб улгурмасидан танқидни бошляпти!..

— Сенга унақа ширин сўзлар тўла хат ёзганим йўқ дейлик. Мен санъаткорнинг фақат адабиётда бўлиши шарт эмас, деб ёзган эдим. Сен истеъдодингни тушунмайсан! Ёзган ҳикояларингни ҳеч ўқиб бўлмайдди, зерикарли, протоколдан ҳам хароб. Гоҳо қишда молларга озуқа тайёрлаш ҳақида мажлисларда сўзлаган бир хил нутқларингни эшитган одам — нақ бир дoston дейди! Худди Вергилий!

— Вергилий қаёқда-ю, мен қаёқда... Бу ерда адабиётга ишқивозлигимнинг нима дахли бор? Институтни битириб олгин дедим-да. Шунча йил ўқиб, ташлаб кетсанг яхши бўлармиди. Бундан ташқари, битта менинг ойлигим билан кун кечирिशимиз ҳам қийин эди-да.

— Қийин эди, албатта. Сен корреспонденциялар ўрнига романлар ёзардинг-ку. У романларни ҳеч ким босмас эди. Тагин, йилига уч марта у жойдан бу жойга кўчардик. Бочка, пақир, хурмача, жомашов олиб, энди рўзгорни йўлга қўйиб келаётганимда, ҳаммасини ташлаб, яна қайтадан сотиб ола бошлардик!..

— Бу мана шунақа-да,— деди Мартинов Марья Сергеевнанинг яна тирсагига туртиб.— Бир йилда уч марта кўчганимизни эслаб ўтирибди. Томирида — лўли қони борлигидан беҳабар. Бунга қолса умр бўйи ер юзини айланиб кўчиб юрса... Область газетасида махсус мухбир бўлиб ишлаб юрган пайтимда бу ҳақда «Мухбирнинг хотини» деган новелла ёзмоқчи бўлган эдим. Ўшанда ўлгудек яхши кўрар эдим-да.

— Ҳали шунақами? Энди унча яхши кўрмай қолдингми?..

— Краснодарда кўпроқ туриб қолганингда балки бутунлай унутиб юборармидим.

— Бўлмаган гап, ҳечам унутмасдинг-да!

— Сўзни бўлма. Сарсонгарчилигимизни Марья Сергеевнага гапириб берай... Иккаламиз бешинчи ёки олтинчи районга кўчиб борамиз. Бор-йўқ кўч-кўронимиз битта чамадону рюкзак. Бу мендан: «Петя, ке қўй, ҳеч бўлмаса энди шу ерда тинчроқ яшайлик. Бошлиқларни бир оз енгилроқ танқид қил. Феълинг ёмон. Доим кўзинг нуқсонни кўради», деб илтимос қилади. Корреспонденциялар ёзмас эди, деб нотўғри айтяпти. Ёзардим. Кам ёзсам ҳам, лекин қаттиқ ёзардим. Мақолаларимни фақат ўзим турган районгина ўқиб қолмас эди. Ҳар бир мақоламдан кейин обком бюросининг қарори чиқарди. Шундайми, шундай эмасми, комиссия тасдиқлайдими, хас-пўшлаб кетадими, бари бир қарор чиқмай қолмасди. «Кўзинг нуқул нуқсонни кўради, дейди. Эҳтимол, уларнинг бу ерда муваффақиятлари ҳам бордир». «Ҳа, ўзимнинг ҳам бир оз дам олгим келяпти, дейман. Бу сафар, афтидан, яхши районга тушганга ўхшаймиз. Райкомда, райижрокомда бўлдим — ўртоқлар хушчақчақ, хушмуомала. Икки колхозга бориб келдим — одамлар бадавлат яшар экан». Хурсанд! Хайрият-э! Янги уйни оқлаяпти, деворларга суратлар осяпти... Орадан бир ҳафта, икки ҳафта ўтади-да, негадир мени ғам босиб, кечалари ухлай олмаётганимни сезиб қолади. «Сенга нима бўлди?» дейди. Мен: «Ҳеч нарса, ўзим шундоқ...» деб жавоб бераман. Яна бир ҳафта ўтади. «Нега район ҳақида ҳеч нарса гапирмайсан?» дейди. «Виласанми, Надя, дейман, мен чуқурроқ текшириб кўрсам, бу ер менга дастлаб кўрингандек яхши эмас экан. Бу ернинг раҳбарлари кўпни кўрган одамлар экан, фақат яхши жойларни кўрсатар эканлар. Бир МТС зонасидаги колхозлар бадавлат, келган жамийки меҳмонларни ўша ёққа олиб боришар экан, барча планлар ўша колхозлар ҳисобига бажарилар экан. Бир МТСлари бор экан, у ерга ўзлари ҳам бир йилда бир марта боришаркан. Эски касал — кўзбўямачилик», «Ҳосил-чи?» — «Айрим участкаларда рекорд қўядиган ҳосил бўлади, умуман олганда — мазаси йўқ». Яна бир ҳафта ўтади. Мен унга бўлган жойларимни, кўрган нарсаларимни гапириб бераман... Бирдан у ёстиқни тарс этиб уриб қолади-ку! «Бунақа гапларни тўшакда менга шивирлаб гапиргандан кўра

барала газетага ёз. Облаstda бу районни жуда илгор район ҳисоблашса керакда-а?» дейди. «Ёзаман, дейман, ўйлаб, ҳали у ёқ-бу ёғини кўриб, кейин ёзаман. Фақат сен бундан буён деворларга ортиқ суратлар есмасанг бўларди. Тагин уларни қайтадан йиғиб олиб ўтирмайлик». Редакцияда менинг тўғримда, бу жиззаки одам, маҳаллий бошлиқлар билан чиқиша олмайди, деган фикр тугилибди. «Ёзаман... Нарсаларни чамадонга жойлаб қўйгин». «Жойлаш қийин бўлти-ми? Нима кўч-кўронимиз бор дейсан, ҳайт десанг, мана мен деб тап-тайёр бўлиб турибди».

Мартинова қаҳ-қаҳ уриб кулди:

— Эсингда борми, ҳў бир кун районда — қасрийди, ҳа, Сизовдамиди-а? Нону туз билан қарши олишганиди.

— Сизовда эди. Фақат жом чалишмаган эди-да, ўзиям. Бўлмаса-чи! Область газетасининг муҳбири кўчиб келган-да. Хавфли одам!.. У ердаги савдо ташкилотларини нуқул ўғрилар эгаллаб олишган экан, кейин катта ишни очиб ташладим. Уйга қишда, юк машинада келдик-да, кўч-кўронни ташлаб, кейин бунини ёлғиз қолдириб, редакцияга шошилинич материал бергани почтага кетдим. Ярим кечада келсам, шипшийдаму ҳувиллаган уйда бир ўзи йиглаб ўтирибди. «Нима гап, тинчликми?!» деб сўрасам: «Сен йўғингда қизиқ ишлар бўлди! Сендан хабар олгани нақ йигирмата одам келиб кетди. Савдодан биттаси келиб, менга бир сават озиқ-овқат қолдириб кетмоқчи бўлди. Бири потребсоюздан экан: «Йўлда очиқиб қолган бўлсанглар керак-а? Мана сизларга еб-ичадиган ва исинадиган нарса бор», дейди. Бизга бир машина торф, тутантириқ олиб келибди. «Неча пул берай?» деб сўрасам: «Бепул, ҳурмат юзасидан олиб келдим. Тирик одам ҳақида ғамхўрлик қилиш...» дейди-я. Бу нима деган гап, ахир! Сени сотиб олишмоқчимми? Аҳмоқлар, ярамаслар!..» деб қолди-ку. Ўзбек хотин-қизларига ўхшаб оёқларини йиғиб полда ўтирибди, — ҳали квартирада ҳеч қанақа мебель йўқ — нуқул бўкириб йиғлайди. «Мен тоқат қилиб туrolмадим, кимнидир, бўйнига тарс этказиб солиб қолгандек бўлдим...» дейди.

Мартинов Марья Сергеевна билан хайрлашаётиб:

— Семидубовка МТСи масаласи нима бўлди? Борсанми? — деб сўради.

— Глов била ишлаш оғир бўлади,— деб жавоб қилди Борзова ўйлаб.— У эпақага келмайдиган одамга ўхшайди.

— Эҳтимол эпақага келтирармиз? Ахир у йигирма тўққизинчи йилдан бери коммунист-ку. Дастлабки артелларни ташкил этган одам. Партияга оғир пайтларда кирган. Нега у бунақа лапашанг, муросасоз бўлиб қолганикин. Текшириб кўриш керак!.. Биз у ерга сени партия ташкилотининг секретари ҳам қилиб сайлашни тавсия этамиз.

— Нима ҳам дердим, Пётр Илларионич,— деди Марья Сергеевна,— ёрдам берсанг, бораман. Лекин кейинги йилларда анча-мунча янги машиналар чиққан. Уларни ўрганишим керак. Агар машинани бир тракторчи билганчалик билмасам, унда менинг раҳбарлигим қаёққа борарди?.. Бу пардоз-андозларнинг ҳаммасини йиғиштириб қўйиб, яна комбинезон кийшим керак! Ушанда техникамиздан қандай фойдаланишни бир кўрсатиб қўйган бўлардим-да!

— Бу сенга унча қийин иш эмас. Аммо энг асосийси одамлар.

— Нима, мен одамларни ёқтирмасмидим? Одамлар ичида ўсмабманми?

— Демак,— деди Мартинов,— эртага бўладиган бюрода шу масалани муҳокама қиламиз. Соат ўн иккида райкомга келасан.

Марья Сергеевна улардан ажралгач, дарров уйга кириб кетмай, нима ҳақдадир қизгин гапиришиб кетётган Мартинов билан Надежда Кирилловнанинг кетидан қараб, кўча муюлишида узоқ туриб қолди.

2

Мартинов райкомда келиб-кетувчиларни қабул қиларди.

Ёрдамчиси Саша Трубицин катта рўйхат олиб келиб, стол устига қўйди.

Кабинетга биринчи бўлиб районда машҳур беш юз центнерчи звено бошлиғи, Речица қишлоқлик, олтмишларга борган Пелагея Ильинична Суконцева кирди. Кичик жуссали, нимжон, кўзлари ўйнаб турган бу кампир чуқур креслога яхшилаб ўтириб олди. Унинг жун рўмол ўраган боши аранг кўринарди. У гапни асосий мақсаддан бошлади:

— Бизнинг Речицада нималар бўляпти асти, ўртоқ райком секретари? Масленицада¹ айш-ишратга берилиб, сурункасига ичиб, икки ҳафтадаям постда туриш эсига тушмайдиган ўрмон қоровуллари бўлади-ку, биз ҳам ўша гуноҳкорларнинг ҳолига тушиб қолмадикмикин-а? Ҳа, уларнинг саводсизликдан, қўлларида календарь йўқлигидан шундай қилишарди ҳам дейлик, ҳатто улар неча кундан бери тинмай ичаётганини пойдан сўраб билиб келмоқ учун қишлоққа одам юбортиришаркан. Бизникиларга нима бало бўлди, ахир уларнинг календари бор-ку! Қандайдир қоғозга печать бостириш учун раиснинг ўзини нақ уч кун ахтариб, ахири шу бугун эрталаб иссиққина силос чуқуридан топсак бўладими.

— Нега бунақа сайр-томоша бошланиб кетди?

— Престоль! Диний байрам, ўртоқ Мартинов!, Шундай тўғри келиб қолдики, қўяверасиз, бугун бизнинг Речицада байрам бўлса, уч кундан кейин Подлипкида бўлади. Қишлоғимиз шундоққина бир-бирининг ёнида, гоҳ подлипкиликлар бу ёққа келишади, гоҳ бизникилар у ёққа меҳмонга боришади — ҳали одамлар бош оғриғига отиб олишга улгурмасдан қарабсизки, Сорокинда байрам бўлиб турибди-да. Якшанбада бўлса Горенскда. Қачон кети узилади ўзи? Туриб-туриб, ўзимча, бу расвогарчилик ҳақида бориб юқори жойга арз қилсаммикин, деб ўйлаб қоламан, Мен колхоз тафтиш комиссиясига аъзман. Агар колхозда бирор хунук воқеа юз бергудек бўлса мен ҳам жавоб бераман. Моллар оч, ем-хашак ташиб келишмайди. Утган кеча чўчқалар еттита боласини босиб ўлдириб қўйибди. Яхши қарамасликдан бўлган. Чўчқа боқувчилар навбатчиликда йўқ экан.

— Наҳотки, Речицаларингизда диндорлар шунчалик кўп бўлса?

— Гап динда эмас! — Кампир қўл силтади. — Уйин-кулги қилиш учун бирорта баҳона топиш керак-да. Ҳадеб ишлайвермай, хурсандчилик ҳам қилиш керак-да. Лекин қандай муносабат биландир хурсандчилик қилиш керак-да. Шошма, шошма, бугун авлиё Пантелеймон куними! Кел, авлиё Пантелеймон учун бир ичайлик! — дейишади.

¹ Славянларда ва бошқа христиан халқларда қишни кузатиш байрами.

Суҳбатдан маълум бўлишича, кампирнинг ўзи ху-дога ишонмас экан. Унинг эрини ўн тўққизинчи йили оқлар осиб ўлдиришган экан. Қишлоқда яширин ишлайдиган большевистик ташкилот бор экан, унинг эри шу ташкилотда экан. Яширин иш олиб борувчилардан бирининг хотини черковда лақиллабди, поп оқизмай-томизмай оқларга етказибди. Оқлар ўн икки кишини осибди.

— Бу қандай гап ахир, дин бошлиқлариям одамларни хоинона тутиб берадимиз-а? — деди тутақиб Суконцева. — Одамларимиз қандай қатл қилинишини кўрсатиш учун бутун қишлоқни майдонга ҳайдашди. Поп ҳам «гуноҳини ўтувчи...» крестини кўтариб, ўша ерда турибди. Шу-шу бўлди-ю, бу узун сочлардан ихлосим қайтди! Иконаларниям печкага тиқворганман! «Одам ўлдирма», деб насиҳат қилишади. Ўзлари-чи, ўзлари нима қилишади? Ёшлигимдаёқ уларнинг қанақа авлиелигини билганман. Шаҳарда попникида хизматкорлик қилардим. Эрталаб ўрnidан турасолиб, шим киймай, иштончан олдимга — ошхонага келарди-да: «Пелагея! Бу ғам-аламлардан юракни енгиллатадиган ҳеч нарса йўқми», деб сўрарди. Мен: «Йўқ, отахоним, дердим. Кеча дьякон ота иккин-гиздан қолган ичимликларнинг ҳаммасини онахоним шкафга яшириб қўйиб, қулфлаб, калитини ўзлари олиб кетганлар», десам, «Анави шишангдаги нимади?» дерди. — «У, отахоним, денатурат, дейман, примусга солинади», — «Қани шундан бир стакан қуйиб, увитилган карам олиб кел-чи», дерди. Денатурат ичиб оларди-да, черковга маст бўлиб борарди ва кайфи билан меҳробда туриб ибодат қиларди! Кампирини операция қилдиргани касалхонага олиб бориб қўйди, у кетган куниёқ олдига черков қавмига қарашли бир хотин келадиган бўлиб қолди, шляпа кийган, узук, билагузук таққан, жуда бир сатанг жувон эди. У келиши билан дарров отахоним: «Қани, Пелагея, бориб шаҳарни бир томоша қилиб келгин», деб менга йигирма тийинни тутқизарди. Мен қаёққаям борардим? Қаҳратон қиш, совуқ, ёшгина қишлоқи қизман, қаерда нима борлигиниям билмайман, солдатлардан қўрқаман. Дарвозадан нарёққа чиқардим-да, кейин бойвучча кетгунча кутиб, ярим кечагача совуқда қотиб турардим... Менга нисбатан юз марта кўпроқ гуноҳкор бўлган у қари эчкига гуноҳларимни айтиб бериб,

тавбаю тазарру қилиш керакми? Ҳе, у алвастиларнинг оти ўчсин!..

Улар яна престоль байрами ҳақидаги масалага кўчдилар.

— Бунақа фалокат сизларда, фақат Речицада бўлмаса керак-а?— деди кампир.

— Фақат Речицада эмас,— деб тасдиқлади Мартинов.— Ҳақиқатан фалокат. Аммо нима қилиш керак? Эҳтимол, бизда динга қарши ташвиқотнинг масаси йўқдир?

— Буни мендан кўра ўзингиз яхшироқ биласиз. Масаси бўлмаса — тузатиш керак-да.

Суконцева жим бўлди.

— Менимча, бу фалокат, ўртоқ Мартинов, диндан эмас, одамларнинг ўйнаб-кулгиси келганлигидан бўлса керак. Сизлар одам машина эмаслигини ҳисобга олмайсизлар. Ишни талаб қиласизлар-у, аммо одамларнинг қандай қилиб яхшироқ дам олиши, ўйнаб-кулиши ҳақида қайғурмайсизлар!.. Хоҳлаган одамнингиздан сўраб кўринг: ўша черковга бориб, байрам қилишган авлиё Пантелеймоннинг кимлигини билишармикан? Подлипкида бўлса — авлиё Кириллни хотирлашади. Булар қанақа одам бўлган ўзи? Қандай яшашган, нима билан шуҳрат қозонган? Уларни нима сабабдан авлиё дейишади? Иннанкейин, нега бир қавмда престолу бошқа бирида яна бошқача? Буни ҳеч ким билмайди ва тушунтириб бера олмайди ҳам. Бўлар-бўлмасга ароқ ичишдан бошқасини билишмайди!..

— Балки престоль байрамларининг келиб чиқиши ҳақида тушунтириш ишлари олиб боришимиз керакдир?

— Нималар деяпсиз? Бўлмаган гапларни қўйинг! Балки қари бошим билан бирорта чора ўйлаб топиб қўйгандирман, ҳар ҳолда аввал фикримни эшитинг. Бу диний байрамларга қарши совет байрамлари билан кураш олиб бориш керак!

— Аччиқни аччиқ билан кесиш керак экан-да.

— Баракалла. Одамларга ўз колхозларининг байрамини ўтказишга йўл қўйиб бериш керак! Масалан, дейлик, бизнинг колхоз ўртоқ Будённийнинг номи билан аталади. Сарокинда бўлса — Чапаев колхозини бор. Районимизда яна Валерий Чкалов номли колхоз ҳам бор, деб эшитганман. Булар ёшу қарига маълум,

машхур одамлар! Святциларга¹ қараб, Симеон, Василий туғилган кунларини нишонлаш керак...

— Иш шунақасига айланадиган бўлса, святциларга қараб нима қилади,— деди Мартинов кулиб.— Святциларда фаришталарнинг куни кўрсатилган. Одамларнинг туғилган кунини уларнинг таржимаи ҳолидан кўриш керак.

— Боринги, туғилган кунни бўла қолсин, худди ана шу кунни,— бутун колхоз бўйича байрам қилиш керак! Уша авлиё Пантелеймон байрамини йўқ қилиш керак! Мажлислар ўтказиб, туғилган кунини байрам қилаётган одамимиз ҳақида, унинг ҳаёти, қилган хизматлари ҳақида одамларга гапириб бериш керак. Кейин ўша Семён Михайловичнинг ўзига: «Байрамимизга меҳмон бўлиб келинг», деб телеграмма юборса ҳам бўлади.

— У ҳамма ерга бориб улгуролмайди-ку. Мамлакатимизда Будённий номига қўйилган юзлаб колхозлар бор..

— Келмаса — икки энлик хат ёзиб юборар-ку, шунисигаям раҳмат деймиз.

— Пелагея Ильинична дейман,— деди Мартинов хахолаб кулиб юборишдан ўзини зўрга тийиб, башарасини ташвишлангансимон қилиб кўрсатиб,— бир колхозда Симеон, бошқасида Василий, учинчисида Климентий туғилган кунини байрам қилинса, унда тагин одамлар қишлоқма-қишлоқ юриб, бир-бирлариникига меҳмон бўлиб бораверишса, ой ва кунлар ўтиб кетмасмикан-а?..

— Йўқ, бунақа бўлмайди, ўртоқ Мартинов!— Кампир ўз фикрини исботларди.— Ўзингиз ўйлаб кўринг: ҳар ҳолда бизнинг совет байрамларида бемаънигарчилик унча кўп бўлмаса керак! Масалан, «Ғалаба байрами»ни олайлик. Ғалаба осонлик билан қўлга киритилгани йўқ, дарё-дарё қон оққан. Ёки «Октябрь революцияси»ни олинг — ўша кунлари халқ ҳокимиятни қўлга олган, коммунизм учун курашган. Одамлар тушунади. Ҳа, бу томониям бор, масалан, дейлик, ўртоқ Будённий бу ерда биз унинг саломатлиги учун қаддан ташқари ичиб, таралабедод қилиб юрганимизни кейинча билиб олиб: «Нега сизлар менинг пок номимга иснод келтирасизлар, колхозчи

¹ Авлиё ва диний байрамларнинг календарь тартибида ёзилган рўйхати.

Ўртоқлар? Мен туғилган куни сигирларингиз оч қолибди!» деб хат ёзиб қолса, нима деган одам бўламиз, ахир? Бунга йўл қўймаймиз! Шундай кунда маст бўлиб думалаб юриш одобдан эмаслигини халқнинг ўзи тушуниб олади!..

— Аммо у жуда катта масалани кўтарди! — деди Мартинов Трубинга, Суконцева кетгач. — Аччиқни аччиқ билан кесиш керак! Қадимий черков байрамларида ўзига хос гўзаллик, поэзия кўп бўлган. Диний байрамларнинг ҳаммаси ҳам престоль ҳайитлари сингари маъносиз, нуқул ичишдан иборат бўлмаган. Шавқ-завқ ҳафталиги, сайр-томоша ҳафталиги, троица, святки, крещенье, масленица байрамларини олинг. Иван Купала-чи — маъжусийлик давридан бери байрам қилиниб келинадими? Ниқоб кийишлар, халқ сайиллари, сувга гулчамбарлар ташлаб, лаганга шағам ўрнатиб ашула айтиб, тақдирини синаб кўришлар... Уларнинг ўрнига қизиқарли бирор нарса топмай эски байрамларни турмушдан сиқиб чиқариш қийин-да. Гўзал, янги поэтик байрамлар яратиш керак. Бу хусусда комсомол учун ҳам бош қотирадиган масалалар оз эмас. Ҳосил куни, тракторчилар куни, ашула байрами уюштириш керак. Мактабни тугатган йигит-қизларга етуклик аттестати топширилади-а? Ана шу кунларни ҳам Ёшлар куни деб атабми, Халқ байрамига айлантириш мумкин. Хуллас, бундоқ ўйлаб кўрилса, бунақа байрам кунларининг кўпини топиш мумкин!

Демьян Васильевич Опёнкин раис бўлиб ишлаётган «Власть Советов» колхозидан комсомол аъзоси Николай Терехов деган ёш шофёр йигит райком секретари олдига порахўрликни қандай қилиб дарҳол тугатиш масаласида амалий таклиф билан келди.

У колхоз ҳарбий қисмдан эски «Газик» ётиб олгунигача юк машинасини ҳайдарди, ҳозир шу «Газик»да раисни олиб юради. Шу кейинги пайтда порахўрликни йўқотиш пайига тушиб қолди.

— Ҳеч тоқатим қолмади, Пётр Илларионич, — деди шофёр Терехов. — Бирор иш билан шаҳарга борадиган бўлсак, албатта машинага бир қоп олмами, чўчқанинг сон гўштими ёхуд бир жуфт ғозми ташлаб оламиз. Демьян Васильичга: «Комсомол аъзоси сифатида бунақа юкларни олиб юришдан воз кечаман!» дедим. Лекин раисга айб қўйиб бўлмайди-да, Ўзи учун эмас, колхоз учун олади, ахир. Бизга миҳ,

туңука, запас қисмлар ва бошқа кўпгина нарсалар керак, буларнинг ҳаммасини олиш учун озмўнча нарса кетадими. Катта рўзгор бўлса! Олмасак — ҳамма ишимиз туриб қолса. У ерда гутапта бир омборчи бор, шундай сурбет бўлиб кетганки, итвачча, қўяверасиз! Олдига қуруқ борсанг, гаплашгани ҳам келмайди! «Бунақа подшипниклар йўқ», деб туриб олади. Шундай дегандан кейин борми, йўқлигини билиб бўладими? Омборга киритсаки, полкалар тагини титкилаб кўрсанг. Агар бир нима олиб борсанг, дарров ҳамма нарса муҳайё, тўхтовсиз ёзиб беради-қўяди. Вагонларда, Таганрогга картошка ортиб борган эдик,— у ердаям томоқ мойлашсиз иш битмади. Бу иллатни қачон йўқотамиз ахир, Пётр Илларионич? Кўз ўнгимда Демьян Васильичдек ҳалол одам ҳам жиноятчига айланди қолди. Агар қонун бўйича масала ҳал қилинса, аллақачонлар уни суд қилиб жавобгарликка тортиш керак эди! Хўш, қайси айби учун суд қилинади? Унинг ҳолатигаям тушиб кўриш керак-да. Ахир хўжалик ходими бўлса. Ғалла топшириш дайтида машиналари ғилдираксиз туриб қолса, дастлаб сиз ундан талаб қиласиз... Нафсингга ўт тушгур, очкўзлар! Давлат молини чайқов қилишади-я! Мен бўлсам уларни!.. Бу ишга қандай қилиб барҳам беришни биласизми? Кеча кечқурун Демьян Васильич билан шаҳардан қайтаётганимизда ўйлаб қолдим. Ҳозир Жиноят Қонуни бўйича бу қанақа? Пора берган ҳам, пора олган ҳам жавобгар. Демак, иккаласи ҳам жиноятчи. Демак, улар бир-бирини қўллаб-қўлтиқлайди, сирларини очишмайди. Шунинг учун ҳам пора олганни ушлаб бўлмайди. Олгандаям, дангал, тап тортмай олади, чунки сотмаслигига ишонади-да. Шундай қилиш керакки, пора берган одам суд олдида жавоб бермасин. У порани ошиб-тошиб ётганлигидан бермайди-ку, ахир. Бир-бирини қўллаб-қувватлашни йўқотиш керак! Ана шунда порахўрлик йўқолади қўяди! Пора бермоқчи бўлсанг: «Пора беришга бериб, тагин шофёрингними, юкчингними, гувоҳ қилиб қўйгин, сенга-ку, ҳеч нарса бўлмайди-я, лекин мени турмага тиқишади, шундайми? Ғоз-позингни кўтариб, жўнаб қол-чи!» дейдиган бўлишади. Ҳеч ким пора олишга журъат эта олмайди. Ҳа, пора берганлар ҳам эски ишларнинг кўпини очиб ташлашади!..

Мартинов стол устида турган блокнотининг бир варағини ёзиб тўлдириб, бу таклифнингни Москвага,

Юстиция министрлигига махсус ёзма доклад билан юбораман, деб Тереховга ваъда қилди.

Ундан кейин кабинетга Круглий қишлоқлик ветеринария фельдшери, партия аъзолигига кандидат Кусков кирди.

— Менинг ишим тез-тез колхоз фермаларига чиқиб туриш билан бoғлиқ,— деб гап бошлади Кусков.— Молларни даволайман, ҳар хил колхозларда бўламан, иш қаерда қандай йўлга қўйилганини кўриб тураман. Уртоқ Мартинов, сиз ферма мудирларига бўйсунмайдиган ем-хашак топувчи бригадаларнинг бизга керак-керакмаслиги ҳақида ўйлаб кўрмадингизми? Бунақа бригадаларни ким ўйлаб топган ўзи?

— Инструкция бўйича ташкил қилишган. Бир нафас шошмай тулинг.

Мартинов ўрнидан туриб эшик олдида борди-да, уни кенг очиб юборди.

— Бу ерда ўтириб зерикиб қолмадиларингми, ўртоқлар?— деди у навбат кутиб ўтирганларга.— Кўнглингизга секретарь арзимаган ишлар билан машғул бўлиб ўтирибди, деган фикр келмасин учун яхши-си ҳаммаларинг бу ёққа кирсанглар, яхши бўларди. Махфий гапимиз йўқ. Гапиришган гапларимизни эшитасизлар. Кимда-ким мен билан холи гаплашадиган бўлса, бошқаларни қабул қилиб бўлгунимча, кутиб туради. Киришглар!

Кабинетга етти киши кирди, улардан учтасига чорвачилик ҳақидаги суҳбат фойдали эди. Булардан бири колхоз раиси, бири бошқа колхоз партия ташкилоти секретари, яна биттаси зоотехник эди.

Мартинов жойига ўтиб ўтирди:

— Гапиравер, ўртоқ Кусков. Ем-хашак топувчи бригадаларнинг кераги йўқ дейсанми?

— Кераги йўқ! Моллар қишлови учун битта бригадир бригадаси билан жавобгар бўлармиш-да, ем-хашакни унга бошқа бригада тайёрлаб берармиш. Бунда биттаси: «Сен фермани қишга етарли ем-хашак билан таъмин этмадинг!» деса, иккинчиси: «Сиз ем-хашагимиздан фойдаланишни билмайсиз!» деб айбни бир-бирига тўнкашдан бошқа гап бўлмайди. Бу ғирт эгасизликнинг ўзи-ку, ўртоқ Мартинов!

Кабинетда ўтирган колхоз раиси билан зоотехник Кусковнинг фикрига қўшилиб:

— Қўйчивон кўп бўлса, қўй ҳаром ўлади деганлар,— дейишди.

— Яна сув топиб берувчи бригадалар ҳам ташкил қилинса, чорвани сугориш учун учинчи бригадир жавобгар бўларди-да.

— Ем-хашак топувчи бригадалар ҳисобида турган одамларни,— деб давом этди Кусков,— бутунлай ферма мудирлари ёки чорвачилик мудирлари ихтиёрига бериш керак, ем-хашакни уларнинг ўзлари тайёрласин, ўзлари ташиб келтирсин. Шундай қилинса яхши бўлади, ўртоқ Мартинов! Одамларниям, отуловниям, барча инвентарларни шуларга бериш керак. Шундай бўлсинки, ем-хашак тайёрлаш, молларни боқиш ва бутун чорва учун битта бошлиқ жаоб берсин. Ушанда бор отангга, бор онангга бўлмайди!.. Ўйлаб топган сўзларини қаранг: ем-хашак топувчи! Топиш — бирор нарсани сўраб олиш, ёхуд ўгирлаб олиш, ёхуд кўмир ёки нефтга ўхшаш ер остидан қазиб олиш демакдир. Мен топиш деган гапни шундай тушунаман. Улсинки, ем-хашак тайёрлаш ҳам топиш бўлса? Хашак ер юзида битадиган нарса. Беда эксанг, ўсади. Кейин уни ўз вақтида ўриб, гарамлаб қўясан, тамом, емиш тайёр бўлади қолади, бунинг учун ортиқча дабдабали сўзнинг ҳеч ҳожати йўқ.

— Бўпти,— деб хулоса қилди Мартинов,— жума куни район чорвадорларининг мажлиси бўлади. Таклифингизни муҳокама қилиб кўрамиз, ўртоқ Кусков. Назаримда бамаъни таклиф...

Басавлат, кенг елкали, йўғон бўйинли, сочи калта қилиб қирқилган, эски модада тикилган узун пиджаги устидан белни боғлаб олган бир мўйсафид ўтирган стулини стол яқинига суриб, ўрнидан сал турди-да, Мартиновга стол устидан сапёрларнинг кичик белкурагидек келадиган узун қўлни узатиб:

— Районингизда турувчи пенсионер, собиқ цирк полвони, Европа чемпиони Андрей Кожемякин,— деди.

— Биладан, эшитганман!— деб юборди Мартинов, қўлини Кожемякиннинг кафтига эҳтиётлик билан қўйиб.— Районимизда шундай донгдор киши борлигини биламан. Бир куни болалар бозорда: «Ана, Кожемякин келяпти!» деб кўрсатишган эди. Утиринг, Андрей...

— Маркович.

— Негадир шаҳарда жуда кам кўринасиз?

— Озеркида тураман. Хилватроқ жойга бориб олганман.

— Дам олганими? Поддубнийдек-а? Поддубний Ейскда яшаб пенсия олиб турарди шекилли?

— Ҳа, Ейскда. У аслида ейсклик эмас, Полтавшчинадан. Мен — Озеркида туғилганман. У ерда уйчамиз бор. Боғ қилдим, асалари сотиб олдим. Шу бугун бозорга асал олиб келганидим... Поддубнийни гапирдингиз... Дарвоқе мақтанишим мумкин: Иван Максимович билан бел олишганман. Тўғри, у мени ўн олти минут деганда йиқитган. У кимларни йиқитмаган? Эҳ, нимасини айтай! Зап полвонлар бор эди-да!

Чол, кабинетда ўтирганлар билан секретарнинг ўзи ҳам гапларини эътибор билан тинглаб ўтиришганини кўриб, ўзининг гиламда олишганлари, турли мамлакатларга қилган сафарлари, жаҳоннинг энг зўр курашчиси бўлган Иван Поддубнийнинг қозонган ғалабалари ва 19... йили Европа чемпиони номини олиш учун ўтказилган мусобақа ҳақида гапира кетди, шу мусобақада у ғолиб чиққан эди. Ора-чора, унутилиб кетган ва ярим унутилган француз, турк, немис, инглиз курашчиларининг номларини тилга олиб қўярди. Кабинетга Мартиновдан ниманидир сўрамоқчи бўлиб райкомнинг иккинчи секретари Медведев кирди, у ҳам кекса чемпионнинг ҳикоясига қизиқиб, диванга ўтириб олди.

— Курашишни қачон ташлагансиз, ҳозир ёшингиз нечада?— деб сўради Медведев.

— Ҳозир ёшим олтмиш бешда. (Кабинетда ўтирганларнинг барчаси: «Бу чолнинг чангалига тушиб қолсанг, нақ эзиб ташлайди-да!» дегандек қилиб бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди.) Манеждан ўттиз олтинчи йилда кетганман. Мухиндаги механика заводида ишлардим. Уруш пайтида завод билан бирга Уралга эвакуация этилдим. Ўша ерда завод клубида ёшларни бир оз французча кураш тушишга ўргатдим,— ҳозир классик кураш деб юритилади. Урушдан кейин бутунлай ҳордиққа чиқдим. Озеркига, отаонам олдига келдим — у вақтда улар тирик эди.

— «Зап полвонлар бор эди-да!»— деб нега хўрсиниб қўйдингиз, Андрей Маркович,— деб сўради Мартинов.— Ҳозир ҳам яхши полвонлар бор-ку.

— Борликка, бор-а... Мен сизнинг олдингизга, ўртоқ секретарь, бир иш билан келиб эдим.

— Марҳамат.

Мартинов Кожемякин олдига папирос қутисини суриб қўйди.

— Раҳмат, чекмайман. Ҳеч чекмаганман. Сиз чекувчиларга қаттиқ тегмасин-у, мен инсон ўпкаси тутун ютиш учун эмас, балки соф ҳаво олиш учун мослашган деб ўйлайман.— Кекса полвон баланд овоз билан қаттиқ йўталиб олиб, кабинетда ўтирганларга назар ташлади.— Озеркидан колхоз машинасида келаётиб, йўлда Куденцево қишлоғида қизиқ манзарани кўрдим: бир ҳовлидаги хата томида тегирмон тоши турибди. Ҳажм жиҳатдан беш газу оғирлиғиям йигирма беш пуд келаров. Томга қандай қилиб чиқиб қолдйкин? Илоҳий куч билан чиқарилмаган, албатта, бу аниқ, уни одамлар олиб чиққан. Нима учун томга олиб чиқилган?.. Шунда ёшлигим эсимга тушиб кетди, биз озеркилик ёшлар кечалари сайр-томоша қилардик, босқинчилик қилардик. Бекорчиликдан ҳовлиларнинг дарвозаларини алмаштирардик, ёғочдан қилинган кичик-кичик омборларни у ҳовлидан бу ҳовлига олиб чиқардик. Кучимиз кўп, тентаклигимиз ундан ҳам кўп эди! Баъзан эса, ёз кунлари ҳовлида пичанли арава устида ухлаб қолган уй эгасини уйғониб қолмасин деб, авайлаб аравапараваси билан кўтариб, дарёнинг саёз ерига обориб қўярдик. Куденцеводаги тегирмон тоши ҳам том устига шунақа қилиб чиқиб қолган бўлса керак. Болалар қизларни уйларига кузатиб қўйишиб, ярим кечагача ўйнаб юришган, кечаси узоқ, уйқу келмайди,— бир иш қилмаймизми?— деб қолишгану келинлар, мана бу тегирмон тошини биронтасининг томига чиқариб қўямиз! Кейин эгаси туширолмай гаранг бўлсин!— дейишган. Тошни томга олиб чиққунча ўзлариям роса қийналишган бўлса керак!.. Ёшларнинг ана шу кучларини бирор фойдали ишга йўналтирилса яхши бўлармиди?

Шу пайт чанғичиларга хос куртка кийган, малла, ҳурпайган сочлари орқасига таралган, кўкрак чўнтагига иккита авторучка қадалган узун бўйли бир йигит эшикдан қаради.

— Қани, бу ёққа кир-чи,— деб унга имо қилди Мартинов.— Бу масала сенга ҳам тааллуқли бўлса керак. Танишиб қўйинг. Райком комсомол секретари ўртоқ Рижков. Кожемякин, собиқ чемпион...

— Биладан, ўртоқ Кожемякинни биладан!— деди ичкарига кирган йигит Мартиновнинг гапини бўлиб.—

Озеркига бѳрганимда бу кишининг турадиган уйигача кўрсатишган... Салом! Рижков.

— Бунинг спорт костюми кийиб олганига эътибор берманг, Андрей Маркович, — деди Мартинов. — Олифтагарчиллик учун кияди. Спорт билан шуғулланмайди. Қоғозларга кўмилиб қолган. Бирон мартаям чанғида кўрганим йўқ. У ёққа югуриб-бу ёққа югуриб кросслар, велосипед пойгалари ўтказишади-ю, лекин ўзлари қатнашишмайди. Мана, масалан, биринчи навбатда сиз комсомоллар, райком ходимлари, ўртоқ Кожемякиндан французча курашни ўрганишингиз зарур! Бунақа муаллим ҳар қайси районда ҳам топилавермайди!

Кекса полвоннинг кенг, майда чечак ўрни қолган ялпоқ юзида табассум пайдо бўлди:

— Ўртоқ секретарь! Менинг фикримни ўзингиз топдингиз қўйдингиз! Мен олдингизга худди ана шу масалада келган эдим-да!.. Озеркидан шаҳарга кўчиб келмоқчиман. Полнз билан асаларига қараш негадир қўнглимга урди. Ўн икки хонадонли хутор, қишлоқдан олис. Агар истасанглар, шу ерга келишим ҳам мумкин. Уғлим Олешенск МТСида механик бўлиб ишлайди. Бутун ҳовли-жойимни ўшанга бераман. Ўзимга эса шу ердан битта уйча сотиб оламан. Менга фақат мактаблардан дарс олиб берсанглар бас. Болаларга французча курашдан дарс бераман. Самбони ҳам ўргатишим мумкин. Бунинг қанақа курашлигини билсангиз эди!

— Қурулсиз ўзини ўзи ҳимоя қилиш, — деди Рижков. — Самбо айниқса разведкачи учун жуда фойдали.

— Ҳа, балли, йигитча! Жуда фойдали! Приёмлари ҳар хил кураш турларидан танлаб олинган. Жиу-житца, мўғулча, ҳиндча кураш приёмлари ҳам бор. Ҳатто боксдан ҳам баъзи приёмлар олинган. У приёмларни ҳар бир киши билиши керак. Ҳар ким ҳам чемпион бўлавермайди, аммо одам ўзи учун, иш манфаати учун билмоғи лозим. Тўсатдан сизга бирон бандит тащланиб қолди дейлик, шунда у, кўзини олайтиришга улгурмасданоқ, қандай қилиб ишини тўғрилаш керак? Ёки разведкада соқчини шовқин-суронсиз, ўқ чиқармасдан қандай қилиб йўқ қилиш даркор?..

— Демак, шу ерда, бир, икки, уч... — деб Медведев кабинетда ўтирганларни санаб чиқди, — самбо приёмлари билан ҳаммамизни енга оласизми?

— Қани чиқиб кўринглар-чи!..

Қизиқиб, хона ўртасига, гиламга чиқмоқчи бўлиб

турган чолни одамларнинг бараварига хаҳолаб кулгани тўхтатиб қолди.

— Бошқа вақтда, Андрей Маркович!— деди Мартинов кулиб.

Кекса полвон мўйловларини ботирларча бураб қўйиб, стол олдига келиб, ўрнига ўтирди.

— Ҳар ҳолда, ўртоқ бошлиқлар, бўлажак чемпионлар ҳақидаям ўйлаб қўйиш керак,— деб сўзида давом этди у.— Сиз, Пётр Илларионич, мендан нега хўрсиниб қўйдинг, деб сўрадингиз? Кейин мана Поддубнийниям эслатиб қўйдингиз. Ҳозир ҳам яхши полвонларимиз бор, деддингиз. Ҳа, бор, аммо шундай бўлса ҳам, ҳар ҳолда Иван Максимич сингари ботирларнинг номлари эшитилмай турибди. Шундай экан, уларни тарбиялаб етиштириш керак-да! Кучли ва қобилиятли ёшларни ўқитиш, ўргатиш лозим! Иван Максимичнинг ўзи, кучимдан тўртдан бири ўзимнинг табиий кучим, учдан кўпроғини машқ ва курашда орттирдим, деб иқрор бўлган. Уртоқ секретарь, бунинг учун менга мойна ҳам керак эмас. Ҳаваскорларча ишлайверман. Ишни жуда соғиниб қолдим! Қариган чоғимда негадир мазам қочиб қоляпти. Ҳаммаси хаёлда ойдинлашиб туради!.. Ўзим ҳозир манежга чиқа олмай, ҳеч бўлмаса бошқаларни завқ билан томоша қилгим келади. Ҳамма билганларимни ёшларга берсам, дейман. Нима, мен уни ўзим билан бирга қабрга олиб кетармидим?..— деб кекса полвон гапни ёлворган оҳангда тамомлади.

Мартинов Медведевга ва райком комсомол секретарига қаради.

— Уқиш пайтида кураш билан шуғулланиш учун мактаб программаларида бўш соатлар йўқ,— деди Медведев.

— Нега йўқ бўлади!— Рижков эътироз билдирди.— Физкультура соатлари-чи? Аммо мен бошқача иш қилиш керак деб ўйлайман. Клуб қошида тўгараклар ташкил қилиш керак. Дарсдан кейин, кечки пайтлари шуғулланиш мумкин. Агар уйга кеч қайтадиган бўлсангиз, Андрей Маркович, битта-яримта бемаъни қоронғида, тор кўчада хафа қилиб қўймаслиги учун сизни комсомоллар кузатиб қўяди.

Мартинов райком комсомол секретаридан:

— Лиственничноеда нима воқеа юз берганидан хабаринг борми, Рижков?— деб сўради.

— Йўқ, Пётр Илларионич, нима воқеа бўлибди?

— Билмаганинг ёмон бўпти. Лиственничноеда ўрта

мактабда ўқийдиган учта бола бандитларга қўшилиб кетибди, ўт қўйиш ва талончиликда қатнашибди. Бугун эрталаб прокурор доклад қилди. Бизга бу жиддий сигнал!..

— Мен айтдим-ку, ўртоқ секретарь, бугун томга тегирмон тошини олиб чиқишган бўлса, эртага пичан гарамига ўт қўйишади!

— Ҳа, биргина сиёсий машғулотнинг ўзи билангина ёшларни қизиқтириб бўлмайди, албатта...

— Пётр Илларионич, болалар дарс вақтида шўхлик қиладилар, деб ўқитувчилар шикоят қилишади,— деб давом этди Кожемякин.— Мен бўлсам уларга спорт ҳақида гапириб: «Танаффус пайтлари кўпроқ тўполон солишсин! Кучларини ўша ерда сарф қилишсин! Чемпионат, биринчилиكنи олиш учун кўпроқ мусобақалар ўтказилсин! Ёшларнинг кучига эрк бериб, авж олдириш лозим, лекин бу синфда, партада эмас, бошқа ерда бўлиши керак. Шундай қилинса, дарсларда ҳам тинч ўтирадиган бўлишади!»— деб уқтираман.

— Бўлди, шунга келишдик, Андрей Маркович!— деди Мартинов ўрнидан туриб ва икки қўллаб Кожемякиннинг қўлини маҳкам қисди.— Озеркингиздан район марказига кўчиб келинг. Сизга қанақа ёрдам керак бўлса — берамиз. Сиз ҳам бизга ёрдам қиласиз. Европа чемпиони ҳамма районда ҳам бўлавермайди-ку. Жуда бўлмаса, ана шундан ўзимизга фойда чиқариб олайлик! Балки, Медведев иккаламизга ҳам ҳар эҳтимолга қарши самбони ўргатарсиз?..

— Нима бўлса ҳам, ўртоқ райком партия секретари,— деди Кожемякин, ўзининг забардаст елкаси билан эшикни қия очиб, остонада тўхтаб,— кейинги пайтларда бизда чемпионлар масаласи сушлашиб кетди. Мен кураш ҳақида эмас, умуман гапирарётибман... Урушгача қандайлиги эсингиздами? Валерий Чкалов Шимолий қутбдан учиб ўтган эди. Ундан кейин Громов учган эди. Қизлар ҳеч қаерга қўнмай, бир неча минг километр масофага, Узоқ Шарққа учиб борган эдилар. Папанин катта муз бўлагига қўнган эди... Коккинаки тоққа чиқиб жаҳон рекорди қўйган эди. Стратостатларда осмону фалакка чиқишган эди. Рус баҳодирлари мана шунақа ишлар қилган!.. Жуда ишқивоз бўлганимданми шулар эсимда қолган. Бутун умримни: «Ким-кимдан ўзаркин», деб ўтказиб келяпман. Йўқ, бутун Россия ҳамдard эди. Радио карнайлари тагида одамлар тўнла-

нарди, газеталар қўлма-қўл эди. Папанин турган муз парчани бутун бир йил давомида кузатиб боришган эди. Бутун болалар қишлоқчилар ўйинини ўйнашарди. Ҳаёт қизиқ эди! Нега ҳозир бунақа нарсалар йўқ бўлиб кетди? Нима, ҳозир бизда Чкаловлар йўқми? Бўлмаслиги мумкин эмас, бор! Техникаям у вақтдагига нисбатан жуда ўсиб кетган! Ҳозир қўнмасдан узоқ-узоқ жойларга учиб бориш мумкин! Марсга учадиган вақт келди!.. Ё ташвишимиз нуқул каналлар-у, колхозлармикин? Бу ишларгаям эътибор бериш керак. Мана масалан, биз ҳозиргина ёшлар тўғрисида гапирдик. Ёшларга қаҳрамонлик, романтика жуда таъсир қилади-да! Ҳалиям биринчиликни қўлдан бермаслигимиз керак! У планеталарга биронтаси биздан аввал чиқиб қолса, нима деган одам бўламиз?..

Мартинов стол олдиға қайтиб келиб деди:

— Бугун одамлар жуда кўп бўлди. Хўш, французча кураш, Марсга учишларни гаплашиб олдик, энди районимизнинг ишларига ўтсак ҳам бўлар?.. Кимнинг навбати?

— Менинг навбатим, ўртоқ Мартинов,— деб жавоб берди «Искра» колхозининг устахона мудирин Герасим Иванович Храпов. У қирқ беш ёшларга борган бўлиб, аслида темирчи эди, шу билан бирга колхоз партия ташкилотининг секретари ҳам эди.— Худди шу иш билан келдим... Биз ҳам ҳалиги полвон гапириб берган тегирмон тошларига тааллуқли масала билан келдик. Лекин фақат бошқа томондан... Нега Куденцеводаги ўша тегирмон тоши ўз жойида, тегирмонда бўлмай, томда ётибди? Куденцеводаги тегирмон тўхтаганига ўн йил бўлгандир!.. Ўртоқ Маргинов, ўртоқ Медведев! Биз катта-катта ишларни бошлаймиз, қишлоқда фалон нарса бўлсин, писмадон нарса бўлсин деб ҳар хил режа тузамиз, вақти келиб қишлоқнинг шаҳар билан тенглашишини орзу қиламизу, лекин энг кичик, тирикчилик учун ниҳоятда зарур бўлган нарсаларга эътибор бермаймиз! Қишлоқларда бирорта ҳам тегирмон йўқ! Колхозчилар ғалласини қаерда тортишни билмай гаранг. Саксон километр узоқликдаги Сухановск районига олиб боришади. Яқин ўртада тегирмон йўқ.

— Ўртоқ Храпов, нега райкомга келдингиз?— деб сўради Мартинов.— Бу хўжаликка доир иш-ку, райсоветга мурожаат этмадингизми?

— Умумий мажлис протоколини райсоветга юбор-

ган эдик, — деб давом этди сўзида Храпов. — Кейин шахсан ўзим ҳам ўртоқ Руденкога хат ёздим. Фақат ўзимизнинг колхозни эмас, умуман ҳозир тегирмон масаласи қайси аҳволдалигини ёзган эдим. Бизга: «Шикоятларингиз обличрокомга юборилди», деб жавоб беришди... Менинг отам, ўртоқ Мартинов, тегирмон устаси, катта мутахассис эди, мен ҳам ёшлигимдан қишлоқларда у билан бирга юриб, ёрдамлашардим. Бир ерда тегирмон қурсак, бир ерда тузатардик, бир ерда тош йўнардик. Теварак-атрофимизда қанча тегирмон бўлса, ҳаммасига қўлимиз текканди. Бу ерда нима бўлган, қандай бўлган ва ҳозир қайси аҳволга тушиб қолганлигини биламан. Мен худди ана шу тўғрида ўртоқ Руденкога ёзган эдим. Ҳар бир қишлоқда шамол тегирмони бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда биттадан ё икки-учтадан сув тегирмони бўларди. От-улови йўқ одамлар ғалласини орқалаб бориб, торттириб кславерарди. Яқин эди-да. Ҳозир бўлса районда атиги битта тегирмон, у ҳам район марказида. Одамлар ғалласини торттиргани икки ойлаб навбат кутишади. Бу ҳам ремонтга ёпилиб, жуда чатоқ бўлди-да. Сухановск районига олиб Сориб бўлсаям тортиб келинглар, дейман. Колхозчиларнинг меҳнат кунига ўн килограммдан ғалла берилгандаям уни тортадиган жой бўлмагандан кейин фойдаси йўқ! Молларга бериб, бекорга исроф қилиб юборилади. Тортилмаган дон билан молларни боқиб бўладими, ахир? Дон шундоққина гўннга кетади-да! Унда бўладиган тўйимлилигининг ярмиси ҳам бўлмайди!..

— Ҳақиқатан ҳам, нега тегирмон хўжалиги бундай аҳволга тушиб қолган? — деб ўйлаиб қолди Мартинов стулга суяниб.

— Нега дейсизми? Неғалигини мен айтиб бераман, ўртоқ Мартинов. Тегирмонлар қулоқларга қарашли эди. Қулоқларни тугатишди-ку, лекин неғадир тегирмонларни тартибга келтириб қўйишмади. Уларни гоҳ колхозларга ўтказишди, гоҳ трестларга беришди, гоҳ бошқа ташкилотлар ихтиёрига ўтказишди. Битта хўжайин бўлмади-да. Бундан ташқари ҳар хил бемаъни гапларни айтмайсизми. Масалан, областда ғалла тайёрлаш ёмон бораётган бўлса ёки уруғликка ажратилган дон экиб тугатилмаган бўлса, дарров: тегирмонлар беркитилсин! — деб буйруқ берилади. Дон четга чиқмасин, давлатга топширилса бўладиган ортиқча ғаллани тортиб қўйишмасин, деб тегирмонларни ёпиб қўядилар, мутахассислар боши оққан томонга кетиб қола-

ди, асбоб-ускуналарни бузиб, ташиб кетадилар. Кейин яна: тегирмонларни юргизиш мумкин, деб эълон қилинади. Аммо тегирмонни ишга туширадиган одам ҳам, асбоб-ускуналар ҳам топилмайди. Бунинг устига тегирмон ҳақини бурнингни ерга ишқаб олишади. Ҳосил яхши бўлганми, ёмон бўлганми, йил ичида колхозда тегирмон мунтазам ишлаганми ёки ишлаганидан тўхтаб турган куни кўп бўлганми, бундан қатъий назар — ҳисоблаб қўйилган ҳақни берасан деб, оёқни тираб туриб олишади. Шунақа қилиб юргизгандан юрмагани минг марта маъқул-да. Мана шунақа қилиб иш ётиб қолди... Аммо қишлоқ хўжалигида қандай қилиб тегирмонсиз кун кечириб бўлади? Районга, ҳатто энг катта тегирмон бўлгандаям етмайди! Ҳар бир колхозда жуда бўлмаганда рўзгор ҳожатига яраб турадиган кичик оддий тегирмонча бўлиши жуда зарур. Сув тегирмони бўлиши шарт эмас, шамол тегирмони бўлса ҳам бўлаверади. Торфга сероб жойда, локомобиль қўйиш керак. Ҳозир кичкина тегирмонга асбоб-усуналар ишлаб чиқарадиган заводлар ҳам бўлмаса керак-а?..

— Уртоқ Мартинов, — деб давом этди Ҳрапов сўзида, — мен ҳам темирчи, ҳам тегирмон устасиман, тош йўниш, ўқ ўрнатиш қўлимдан келади. Ғилдираксозлигим, дурадгорлигим қиламан... Яна битта камчилигимиз бор. Колхоз усталарининг бари парти кетиб, шарт қолган кексалар. Мабодо ўлиб қолса — ўрнини босадиган одам йўқ. Ҳозирги ёшлар нуқул ўзларини техникага-ю, МТС, трактор, комбайнларга урадилар, майда ҳунарларга негадир қизиқмайдилар. Тўғри, МТСда иш катта, турган-битгани механизация. Аммо колхозда от тақалайдиган одам ҳам бўлиши керак-ку! Ғилдиракка темир қоқиш керак, чана ясаш керак, ёғоч иморат қуриш керак! Тегирмон ҳам қуриш керак!.. Уртоқ Мартинов, бу ишнинг моҳиятини, бирор куни асқатиб қолишини, керакли соҳа эканлигини қандақа қилиб аҳолига тушунтирса бўларкин? Ёшларнинг кўнглини хунардан совутмаслик учун нима қилиш керак? Балки, районда яхши колхоз усталарининг ишларини кўрсатадиган виставка ташкил қилиш керакмикин? У усталарни газеталарда мақташ, уларга мукофотлар бериш керакмикин?..

Утирганлар ичида ҳам райкомга жиддий масалалар билан келганлар бўлса керак; шунга қарамадан Мартинов қабулни тўхтатишга мажбур бўлди. Обкомдан: «Ҳосилдорликни кўтариш бўйича қишқи тадбирлар

масаласи юзасидан» Л-ск районида бўладиган райкомнинг биринчи секретарлари қўшма мажлисига тезлик билан иккида етиб келинг», деб телефон қилиб қолишди.

Райкомнинг иккинчи секретари Медведев Храповни ва Мартинов қабул қилиб улгурмаган бошқа одамларни ўз кабинетига олиб кириб кетди.

— Райком партия секретари нималар билан шуғулланмайди-я! — деди Мартинов пальтосининг тугмаларини қадаб, пиймасини калошга тиқаркан. Кейин ҳазил тариқасида девордаги соатга қараб чўқинди: — Эй худо, менга шундай ақл ато этгинки, бир кунда эшитганларим, кўрганларим, ҳаммаси унга сиғсин! Райком секретаридан министрнинг иши осонроқ бўлса керак! У бир соҳа бўйича ишлайди, аниқ маҳсулот чиқарилади. Бу ерда-чи — бу ерда хўжалик билан ҳам, идеология билан ҳам, классик кураш билан ҳам, соғлиқни сақлаш ва революцион қонунчилик билан ҳам, болалар боқчаси билан ҳам шуғулланишга тўғри келади!.. Шунга қарамасдан райкомдаги иш қизиқарли! Қанча қийин бўлса — шунча қизиқарли бўлади!..

3

Мартинов Марья Сергеевна Борзовани Семидубовка МТСига, бутунлай, ҳам яшашга, ҳам ишга жўнатаётиб, қўйидагича маслаҳат берди:

— Далага, тракторчилар, колхозчилар олдига борганинда ёки яқинида бўлганинда — эҳтиёт бўл, улардан қўрқиб тур.

— Нега қўрқарканман энди?

— Гапимга тўғри тушун. Эҳтимол, тўғри сўз тополмаётгандирман... Улардан эмас — ўзингдан қўрқ. Таҳликага тушиб қолма, ҳар ҳолда кўнглинда: ҳалқ билан узоқ вақт эслаб юрадиган қилиб ишлаб кета олармиканман, гапларим беҳуда кетмасмикан? — деган ташвиш бўлсин. Тушундингми?

— Тушунаётганга ўхшайман...

— Биз, партия ходимларининг вазифаси енгилга ўхшаб кўринади. Биз врач ҳам, агроном ҳам, инженер ҳам эмасмиз. Қисқа қилиб айтганда мутахассис эмасмиз. Столимиз устида перо билан сиёҳ, бундан бошқа нарса бўлмайди. Далага чиққанзимиздаям қўлимизда на рулетка, на гайка бурайдиган калит, на теодолит бўлади. Нима билан ишлаймиз? Бирдан-бир иш қуроли-

миз—сўз. Қўпол қилиб айтганда, тил билан ишлаймиз. Аммо тил билан ҳам ҳар хил ишлаш мумкин! Дьячок¹ ҳам тил билан ишлаган-да... Сўз—кўзга кўринмайдиган бир нарса, у металл ҳам, дарахт ҳам, дон ҳам эмас. Лекин бизнинг сўзимиз ҳам металл, ҳам дон бўлиб хизмат қилиши мумкин! Сўзда ҳам сўз бор, буни ўзинг биласан... Ҳам металл, ҳам дон бўлиб хизмат қилишиям мумкин,— аммо у дангасаларга ниқоб бўлиб хизмат қилиши ҳам мумкин. Халқни йиғиб, докладни шариллатиб ўқиб саводли киши учун «Агитатор блокноти»дан сўзма-сўз кўчириб олинган гапларни қоғозга қараб ўқиб беришнинг унча қийинлиги бўлмаса керак,— кейин сўзга чиққанларни санаб-активлик кўрсатиш етарли бўлди, деб иш планига белги қўйиб: «Тадбир ўтказилди», деб ёзиб қўйиш ҳам мумкин. Бундай «тадбир» ҳаётни ақалли бир сантиметр олдинга силжитармикин?

— Бир хил вақтларда калламга мана бундай фикр ҳам келиб қолади,— деб давом этди Мартинов. — Яна халқ билан учрашиш хусусида... Масалан, обком секретари. Область катта, у умрининг охиригачаям барча колхоз бригадаларига бориб улгуролмайди. Саломалик қилиб, жўнаш билан иш битадими? Бундай қилиш керак эмас! Бунақа қилгандан кўра, колхозчилар кўзига кўринмаган маъқулроқ. Лекин у бригадага борса шундай қилиши керакки, одамлар унинг келиб-кетганини, улар билан қандай гаплашганини, нима қилгани ва нима билан ёрдам қилганини уч йилгача эсдан чиқармай, гапириб юрадиган бўлишсин. Бу ерда ишнинг муҳими—унинг нима қилганида. Унинг ҳазилини, бирорта аскиябозни мот қилганини эмас, балки иш услубини эслаб қоладиган бўлишсин! Бошқа раҳбарларга, катта ва кичикларга намуна бўлсин!. Халқ билан бўладиган ҳар бир учрашувимиз ишни осонлаштириш учун ёрдам бериши керак. Ана шу учрашувлардаги масъулиятни сезадиган бўл! Ортиқча, қуруқ гапдан қўрқ!..

— Тракторчи бўлиб ишлаганимда,— деди Марья Сергеевна,— одамлардан қўрқадиган раҳбарларниям учратиб турардим. Райондан бир бошлиқ келади-да, вагончадан анча наридаги далага бориб, бошоқларни узиб олиб, донни қўлида эзиб, текшириб кўради, кейин ҳисобчини чақиртириб, кунлик иш унумини ёзиб ола-

¹ Православ черковида энг қуйи даражадаги руҳоний.

ди, плуглар, культиваторларни худди умрида биринчи марта кўраётгандай зўр қизиқиш билан кўздан кечиради. Биз тракторчиларнинг бўлса: нега у тирик одамлардан жонсиз темирлар олдига қочаркин-а, деб жонимиз чиқарди...

— Киши руҳининг инженерлари...

— Кимларни гапиряпсан? — деб сўради Борзова.

— Сен билан бизни. Партия ходимлари — киши руҳининг инженерлари-да.

— Назаримда, бу ёзувчилар ҳақида айтилган эдику, — деб эътироз билдирди Марья Сергеевна.

— Ҳечқиси йўқ. Ёзувчилар хафа бўлишмайди, бу номни биз билан баҳам кўришар. Бу ном бизга ҳам жуда муносиб. Ҳар ҳолда партия ходимлари киши руҳининг инженерлари бўлиши керак!.. Кадрларни-чи, Марья Сергеевна, МТСлардан, колхозлардан астойдил ахтариш керак! Улар ҳар вақт мана мен деб турмайди. Агар кадрлар кўчалардан, деразаларимиз олдидан тўда-тўда бўлиб ўтиб турадиган бўлганда осон бўларди, кўпроқ ёққанини танлаб олиб, истаган ишга юбора-верардинг. Аммо яхши одам: «Мен — яхшиман. Менга масъул иш беринг», деб олдимизга келмайди, ҳамма гап мана шунда. Кадрларни ахтариш керак. Агарда уларни топиш осон иш бўлганда, кадрлар масаласида қийинчилик бўлмас эди — умуман бизда ҳеч қанақа қийинчилик бўлмаган бўларди!..

Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Марья Сергеевна Мартинов билан райсовет сессиясида учрашганида, унга қуйидагиларни айтди:

— Бизда, Марьинода, Дорохов деган жуда аломат одам бор экан-да, Пётр Илларионич! Эшитганмисан? Бир вақтлари «Родина» колхозида раис бўлиб ишлаган экан, ишлагандаям жуда яхши ишлаган эди, деб гапир-ишади, унинг даврида бу колхознинг донғи кетган экан. Қирқинчи йилдаёқ агротехникумни сиртдан битирган экан. Урушдан майор бўлиб келибди.

— Ҳозир қаерда экан?

— Марьино ўрмонида. Урмончи. Чақириб, урушдан нега «Родина» колхозига раис бўлиб қайтиб келмаганини суриштирсанг, гапириб беради. Айтаверса катта китоб бўлади! Уни партиядан ўчириб, суд қилишибди. Ун йил беришган экан. Кейин Олий Совет афв қилибди. Колхозда уни худди оталаридек эслашади!

— Бўпти, — деди Мартинов, — мен эртага эрталаб

Марьинога бораман. У ердан ўрмон уч километрча келар. «Газик» билан ўта оламизми? Йўлда Семидубовкага кириб, сени ёки Глотовни олиб кетаман. Дорохови қанақа одам экан, бир кўрайлик: Нега суд қилишган экан?

— Дуэль қилган экан.

— Нима-а?..

— Одамлар шундай дейишди, аниқ билмайман. Умуман, ҳаммасини батафсил аниқлаш керак.

— Бўпти, бориб, аниқлаймиз.

«Газик» ўрмон йўлидан янги ёққан қалин қорга буферигача ботиб, ёлғиз ўзи қаққайиб турган ўрмончи уйи олдига етиб келди ва ёпиқ, баланд тахта дарвоза тагида тўхтади. Шофёр икки марта сигнал бериб, моторни ўчирди.

Эски ўрмон ичи қоронғи, жимжит эди. «Кузги экин» улуғвор дубларнинг қуриб қолган, аммо барглари тўкилмаган — учлари шамолдан сал шилдираб турарди. Ёғоч уй олдидаги катта арчанинг панжасимон учларини қор босиб, томга эгиб тушган.

Шошиб-пишиб бошига рўмол ташлаган бир аёл дуб эшикни қия очди-да, келганларни кўздан кечириб чиқиб, ҳовлидан кимнидир чақирди.

— Вася! Овчилар келишди!

Саройдан устига қавима куртка, бошига қулоқчин кийган қирқ беш ёшлар чамасидаги бир одам паншаха кўтариб чиқди ва дарвозани очиб, «Газик»ни четан девор билан ўраб олинган ҳовлига киритди. Машина ёғоч уй остонаси олдида тўхтагандан кейингина, у киши ким келганлигига қизиқиб, машина ичига кўз ташлади.

— Э, ўртоқ Мартинов! — У зўрма-зўраки кулиб қўйди. — Ўртоқ Глотов. Хотиним янглишибди. Овчилар эмас экансиз.

— Мени танийсизми? — деб сўради Мартинов, машинадан тушиб, унга қўл узатар экан.

— Танийман. Сизни шаҳарда Октябрь митингида кўрган эдим.

— Мен эса сизни танимайман. Танишгани келдим. Ўртоқ Дороховмисиз?

— Дорохов. Жуда соз, бош устига, қани уйга кинглар.

Тоза, поли янгигина ювилган, деворларига «Огонёк»дан Репин ва Левитан суратлари ёпиштирилган хона шинам, иссиқ, аммо дераза олдини арча шохлари

тўсиб турганидан қоронғи эди. Стол устида еттинчи лампа ёниб турар, самовардан арча бужурининг ёқимли ҳиди анқиб турарди. Мартинов, Глотов, шофёр ва башараси жиддий, малла қош, мўйловлари бароқ Дорохов стол атрофида ўтиришарди. Дороховнинг хотини бошқа хонада, ошхонада солдатча финка-пичоқ билан чўчқаларга тахта охурда қовоқ тўғраётган эди.

Дорохов ичида озгина ароқ қолган ярим литрлик шишани олиб, ёруққа тутиб кўрди:

— Қиттак қолдирган эдик. Келинлар, ичиб қўя қолайлик...

У ароқни юз граммлик стаканларга қуйди:

— Қўзиқориндан закуска қилинлар. Мана бу ивигилган тоғ олчадан ҳам олинлар... Ўрмон ҳаётининг садағаси кетсанг арзийди, бу нозу неъматлар, қўзиқоринлар, ҳар хил мева-чеваларнинг ҳисоби йўқ! Балиқ бўлса дарёда тўлиб ётибди, эринмасанг бўлди, ҳар куни янги балиқ ейсан. Ов қилиш учун бу ернинг баҳоси йўқ-да, айниқса Тозакўлда яхши ов бўлади. Ҳа, айтганча, бўриларнинг уяси бор жойниям билман. Иккита қари бўри ва иккита боласи бор. Отса бўлади. Хоҳласангиз, ўртоқ Мартинов, милтиқ олиб келинг — отамиз.

— Ҳа, бирор кунга вақт топиб, дам олиб кетса бўларкан.

— Бу ерларинг жимжит экан, — деди Глотов.

— Ҳар вақт жимжит бўлавермайди. Бўрон турса борми — ўрмон шундай шовиллайдики! Ер нола қиладди. Мана бу арча шунақаям чайқаладики, уйнинг бурчагини суриб юборай дейди. Кесиб ташлашга кўзим қиймайди. Жуда чиройли арча-да!..

Дорохов ҳаммага чой қуйиб, мумли асал солинган тарелкани стол ўртасига суриб қўйди:

— Енлар. Ўзимиздан чиққан, қўлбола.

Мартинов иштаҳа билан икки стакан чой ичди-да, бўялган ёғоч диванга суянди.

— Ўртоқ Дорохов, сизни дуэль қилгани учун суд қилишган экан, деб айтишди, ростми?

— Дуэль қаёқда! — Дорохов маъносиз илжайиб қўйди. — Нега энди эски офицерча одатни тиклар эканман? Ҳа, дуэлга чақирадиган иш ҳам бўлгани йўқ ўзи. Тўппа-тўғри ҳақиқий одам ўлдиришнинг ўзи. Судда ҳам шундай дедим: «Менинг ишимни одам ўлдирган қаторида текширинлар. Агарда у тасодифан тирик қолган бўлса — менинг учун ваз ж бўлолмайди. Уша аёл

қўлимни туртиб юбормаганда, қаерига уришни билардим! Яхши пистолет бўлса, ўн беш метрдан ярим тангаликниям хато қилмай ураман».

— Ким у? Хотинингизми?

— Йўқ...

— Қани воқеани бошидан гапириб бер-чи, Дорохов,— деди Гловов.— У қанақа одам эди ўзи, у билан қандай учрашиб қолдинглар, ўрталарингда нима воқеа юз берди?

— Ҳа, гапириб бермасам бўлмайдиганга ўхшаб қолди...

Дорохов дастурхон устига ёзиб қўйилган газетанинг четидан йиртиб олди-да, йўғон қилиб махорка ўраб, чироққа тутиб ёндирди:

— У билан ҳарбий хизматдан демобилизация қилиниб, уйга қайтиб келаётганимда поездда учрашиб қолдим. Фамилияси Калмиков, поғонида тўрт юлдузи бор — капитан эди. Суҳбатлашдик — бир дивизияда хизмат қилиб, ҳатто бир госпиталда ётган эканмиз, фақат бошқа-бошқа бўлимларда эканмиз. Йўлимиз ҳам бир бўлди: Мен Марьинога, у Соломенск районига боради, ораси атиги йигирма километр... Биз станциядан қишлоққа пиёда келдик. Роса чарчадик, тиззадан қалин қор кечиб, йўлдан юрмай, тўғри кесиб келдик. Соат иккилар чамаси, қишки пайт — кун қисқа бўлгани учун, қуёш ботай деб қолган. У шу куни уйига етиб ололмас эди... Бирор жойда тунаш керак эди.

— Нима, Марьинода қариндошларингдан ҳеч ким йўқмиди? — деб сўради Гловов.

Дорохов жим бўлиб қолди.

— Бор эди. Хотиним бор эди. Бу эмас. Биринчиси. Аммо мен уникага бормадим. Бошқа ҳеч кимим йўқ эди... У ерда, Марьинода, шундай кўприқдан ўтганда Полина Егоровна Черноусова деган колхозчи хотин турарди, биз уни Поля холя деб атардик. Урушгача трактор бригадасида ошпаз бўлиб ишларди. Узоқ, етти йилча ишлади. Еримиз душмандан озод этилиб, МТС-ни тиклашгандан тортиб, то уруш тугагунча икки йилча, трактор бригадасининг бригадири бўлиб ишлаган. Сиз уни танишингиз керак, ўртоқ директор.

— Йўқ, танимайман, эшитмаган эканман.

— Ҳа, сиз бу ерга кейинроқ келгансиз... Биз йўлда ана шу Поля холаникига кирдик. Жуда қувониб, тараддудга тушиб қолди! Мен уларнинг колхозида уруш бошлангунча раис бўлиб ишлаган эдим. Дарров печ-

кага олов ёқиб, дақлиздан товуқ тута бошлади. «Нима, биз охирги товугингни еб тугатадиган фрицлармидик?» деб товуқни сўйдиртирмадик. Хатада муҳтожлик, қирқ тўртинчи йил эди-да. Ёғоч каравотлар устига ўт тикилган немис қоплари — тўшақлар солинган, стол снаряд яшиқларидан, тарелка ўрнига консерва банкалари. Бу қашшоқликни кўриб юрагим эзилиб кетди! Черноусовлар жуда яхши туришарди, иккита азамат ўғли бригадада ишларди, бу оила мингтага етказиб меҳнат куни ишларди, ғалланинг ўзидан беш тонна олишарди... Карам шўрва қилди, картошка пиширди, самогон олиб келди. Узимиздаям спирт, консервалар бор эди. Овқатга ўтирдик. У бизга немислар даврида бошидан кечирганларини, партизанлар сафида кимлар бўлган-у, ким осиб ўлдирилган, кимлар отиб ташланганини, колхозни қандай хонавайрон қилганларини ва улар озод этилганларидан кейин ишни нимадан бошлаганликларини — брак деталлардан қандай қилиб трактор ясаганликларини, бир ойлик курсларда қандай ўқигани ва ўзи машина ҳайдаганини — ҳамма-ҳаммасини гапириб берди. Колхозни тиклайдиган бошқа кимса йўқ экан, нуқул чоллар-у, ёш гўдаклар қолган экан... Мен ундан хотиним ҳақида суриштирдим. Фронтга ёзиб юборилган гаплар рост экан. «Начора, Поля хола, шу ерда сеникида тунаб қоламиз-да. Қаерда туриш, қандай яшашимни эртага ўйлаб кўраман», дедим...

Шундай қилиб десангиз, ҳамроҳим, капитан Калмиков скамейкада ётган эди, лекин ухламай, суҳбатни эшитиб ётган экан, ўрнидан сакраб туриб, бизнинг суҳбатимизни бўлиб қўйса бўладими. Мен унинг кимлигини мутлақо билмасдим-да. Тасодифан йўлда учрашиб қолувдик. Шапкасида қизил юлдуз, эгнида кул ранг шинель, бу шинель остида ким, кўнглида нималар бор, мен қаёқдан биламан?.. У яна ярим стакан спиртни отиб олиб, шу билан гапга тушиб кетди! «Мен сизларнинг суҳбатингизни эшитиб тасаввур қилиб турибманки, бундай вайронликдан кейин бир жуфт қирчанги от билан иш бошлаб, қишлоқ хўжалигини йигирма йилдаям тиклаб ололмайсиз. Уни тезгина тиклаб олиш ҳам мумкин!» — деди. — «Қандай қилиб?» — деб сўрасак, у: — «Мана бундай қилиб. Бурган босиб ётган ўша ерларингизни, эгаларига, ким қанча кўтаришига қараб тақсимлаб берсаларинг-ку, ҳар бир киши ўзи учун ҳаракат қилган бўларди!» — дейди. Поля хола, менинг

олдимга қанақа одамни бошлаб келдинг. Ҳазимизнинг офицер бўла туриб, гапирётган гапини қара деб, менга қараб:—«Қандай қилиб ҳаракат қилишари ахир?— деб сўрайди.— Қуруқ қўл биланми?—«Ҳамма бало ҳам худди ана шу икки қўлингизни бурнингизга тиқиб қолганингизда-да. Тракторлар ҳам ўзингизники эмас, бировники. Отлар қаерда? Эгаси бўлганда ўз отларини эҳтиёт қиларди! Фронт ўтиб кетгунча ўрмон, сойликлар ичида яшириб турарди! Ўзингизники бўлгандан кейин жонингдан азиз сақлайсан!.. Эҳ, менга эрк беришса борми! Ишни бошлаш учун бир ўзим юз гектар ерни экардим-да!»—«Менга қара, капитан, Соломенск районида ер-мулкинг борми дейман-да?»—деб сўраган эдим;—«Мана—ер-мулк!»—деди-ю, нарса солинадиган қопини тиззасига олиб, ичини титкилай бошлади. Стол устига тилла соатлару олтин портсигар-у, яна қандайдир тўғнағичларни олиб қўйди.—«Мана, дейди, иш бошлаш учун!.. Мана бу соатларга бир жуфт хўкиз олардим, эҳтимол, араваси билан ҳам берар. Мана бу нарсага—сеялка, веялка¹, уланадиган инвентарларни тўла-тўкис бут қилиб олардим! Мана бу—аёлларники, унинг безагига эътибор беринг-а: бу тошлар оддий тошлар эмас! Бу нарсаларга бир қоп пул беради-я! Нима дединг, майор! Бошлаш учун етармиди?»—деб хахолаб кулади.—«Ҳа, бемалол етади, ҳар қанча айш-ишрат қилсанг бўлади!»—«Ҳа, гапинг тўғри!.. Буларнинг ҳаммасини хўжаликка айлантирса борми! Пул нима. Пул ичиш, ўйин-кулги-да!..» дейди. Шунда Поля хола:—«Ҳаммада ҳам бунақа бойлик бўлавермайди, мен нимадан бошлашнинг билмайман? Сигирим йўқ-да!..» деса:—«Меникига бор. Боқиб оламан! Сендақаларнинг кўпини боқишга қурбим етади! Хўжайиннинг бой бўлса, кам бўлмайсан!»—дейди, Поля холага қарасам, деворга суяниб турибди, ранги бўздек оқариб кетибди. У бўлса ҳадеб қопини титкилайди.—«Мана, ўлжа тушган «вальтер»... юр, майор, ҳовлига чиқиб, нишонга отишамиз»,—дейди.—«ТТ»-имни госпиталда топширган эдим»,—дедим.—«Шундан отаверамиз»,—деди. Обоймани олиб қарасам, тўртта ўқи бор экан. «Тўртта-ку, етади. Юр, отишамиз»,—дедим. Столидаги соат, тўғнағичларни йиғиштириб олди-да, елкасига шинелини ташлаб гандираклаганича эшикка чиқди. «Нимага отамиз?»—дедим. «Консерва

¹ Дон совурадиган машина.

банкасини ол»,—деди. Поля хола ҳам рўмолини бошига илиб, орқамиздан чиқди. Банкани ботаётган қуёш тўғрисидаги дарахт шоҳига илиб, йигирма беш қадам сағадим. У чизиққа келди-да, ўлгудек маст бўлишига қарамай қуролни қўлига олди, гандираклаши ҳам қолди, қаддини ростлаб, биринчи ўқ билан консерва банкини тагидаги марказга урди, иккинчи ўқ билан худди ўша ерга уриб, тешикни сал кенгайтирди.—«Мерган экансан, капитан»,—дедим.—«Шунақа. Қани, сен от»,—деди, қўлидан пистолетни олиб, нарироққа бордим.—«Сен банкани урдинг, мен ҳу чап тарафингдаги тугмангга ураман»,—дедим. Поля хола чинқирганича остонадан менга қараб югурди.—«Бу одамлар колхозни кўз қорачиғидек сақлайди! Сен-чи!.. Уни батрақликка айлантирмоқчимисан?.. Газанда, отиб ташлайман, тухумингача қуриб кетсин!»—дедим. Поля хола қўлимга осилиб олди. Топкини босиб юбордим, ўқ мана бу ерига ўмровининг тагига тегди. Яраси катта эди, жуда кўп қон кетди. Поля хола касалхонага бориб, врачни айтиб келди, замбилда олиб кетишди. Икки марта отган эдим, яна Поля хола халақит берди, иккинчи ўқ билан шинелидаги погонини учуриб юбордим.

Мана, бўлган гап шу. Шунақа бўлди-да. Эрталаб мени қамоққа олишди. Суд бўлгунча ўтирдим. Партбилет ва орденларимни олиб қўйишди. Кейин, суд қилиб ўн йил беришди. Бўлган воқеаларни батафсил ёзиб, Олий Советга ариза бердим. Черноусованинг кўргазмаси ҳам судда эди. Ишимни чақиртириб олишгандан бир ой ўтгандан кейин афв этилганим ҳақида қоғоз келди. Партия ишимни тўғриламақчи эдим, бўлмади. Борзовдан олдин райком секретари ўртоқ Слепченко эди. Мастлик, жанжални ўлгудек ёмон кўрарди. Агар бир ишни чатоқ қилиб қўйсагу ўзинг ичмайдиган, мўмин қобил одам бўлсанг кечирарди. Ишим бу ерда тўғри бўлмаганидан кейин, Москвага ёздим. Икки марта чақиртиришди, лекин фронтдан қайтиб келганимдан кейин касал бўлиб ётган эдим, ўрнимдан туrolмасдим. Мана шу Настя овқатни едириб қўярди. Боролмадим. Шундан кейин иш эскириб, қолиб кетди. Кейин мана шу ишни беришди. Урмонни қўриқлайман... «Родина» колхозидагилар янги бошлиқ билан келиша олмаганларидан кейин, мени сиртдан раисликка сайламақчи бўлишибди, лекин райкомда эшитиб қолишиб унашмабди, партташкилотни мустаҳкамлаш учун у ерга битта коммунистни юборишибди. Шунақа қилиб, шу ерда

қолиб кетдим. Яна бир стакандан чой қуяйми? Настя? Самовар совиб қолди-ку...

Дороховнинг паканадан келган, семизгина, чўтир хотини самоварни ошхонага олиб чиқиб кетди.

— Ҳозир ўша Калмиковни қаердалигини билмай-сизми?— деб сўради Мартинов.

— Биламан. Соломенск районидаги Гришино қишлоғида яшайди. Аввалги хотиним ўша ерлик...

Дорохов эгилиб, диван тагини тимирскилаб, яна битта яримталикни олди-да, кафти билан бир уриб пробкасини чиқарди ва меҳмонларга юз граммлик стаканга, ўзига катта стаканга қуйиб, битта кўтаришда ичди. Мартинов ҳайрон бўлиб унга қаради.

— Агар шундай бўладиган бўлса,— деди бир оз жим ўтирганидан кейин Дорохов,— майли, ҳаммасини гапириб бераман. Гўё мен рашк қилиб уни отган эмишман. Шунақа гап тарқалибди. Мен урушдалигимда олдинги хотиним Ольга Каменск ўрмонларидаги партизанлар отрядида эди. У ерда Гришка Соболев деган битта ботир билан танишиб олибди. Чиройли йигит. Михайловкада сельсовет раиси бўлиб ишлаган, Ольгага муносиб йигит. У ҳам чиройли хотин эди.— Дорохов «Огонёк» репродукцияларидан қирқиб ёпиштирилган деворга қаради.— Расмини кўрсатмоқчи эдим. Биттаям қолмабди, ҳаммасини Настя ёқиб юборган... Мана шу ҳақда менга ёзишди. У билан кам яшади. Йигит Ольганинг бошини айлантирган, лекин Ольганинг ўзи унинг қанақалигини тушуниб, ташлаб кетди. У бошқа хотинларни ҳам айлантириб юарди. Ҳа, ботирлиги ҳам хўжакўрсинга эди. Мени, Киев яқинида ўлибди, деб гап тарқалган экан. Урушнинг биринчи кунларида бизнинг солдатлардан бири бизникига бориб, Ольгага эрингни кўмганларини кўрдим, деб айтибди. Ҳа, шунақа бўлувди. Мени қардошлар мазорига ҳам олиб боришган экан, сўнги дақиқаларда қарашсаки, нафас оляпман, шундан кейин қабрга қўймай, медсанбатга жўнатишган. У ердан мамлакат ичкарасига, Волга ортига олиб кетишган. Кейин яна фронтга борганман...

— Агар мундоқ ўйлаб қараса, ўртоқ Дорохов, аввалги хотинингиз гуноҳсиз бўлса керак?— деб гап қўшди шофёр.

— Балки, шундайдир... Гришка Соболевни немислар осиб ўлдиришди. Партизанлар менга айтиб беришган эди: худди ўзига ўхшаш жасур йигит билан Христофоровкадаги спирт заводига ҳужум қилишибди.

Бир қанча немисларни ўлдиришибди, бир қанчасини қоровулхонага қамаб, эрталабгача қимирламайсанлар, өшик, ойналар миналаштирилган, дейишибди. Ўзлари ўлгудек ичиб, итдек маст бўлишмаса, ҳаммаси яхши бўлар экан.

Битта бузуқ хотиннинг уйида ётишган жойдан немислар ушлаб олишибди. Мана... Калмиков билан ўша воқеа юз берган куни Ольга келди. Поля хола бориб, унга менинг келганимни айтган экан. Поля хола касалхонага кетган эди, хатада битта ўзим ўтирган эдим, — пол қон, унинг жароҳатини бойлашяпти, «Вальтер» стол устида, кайфим тарқаб, бошимни қўлимга қўйганимча ухлаб қолибман. Эшикдан кирган сөвуқ оёғимни зирқиратди. Бошимни кўтариб қарасам, Ольга остонада турибди. «Вася, азизим, кечир мени, дейди!» «Нима қилиб қўйдинг!» деб таъна ҳам қилмади, Поля хола ҳаммасини айтиб берган бўлса керак. Полдаги қонни латта билан артиб ташлади... «Сени турмага қамасалар ҳам майли, сендан қолмайман!» — дейди. «Турмада ҳам, бу ерда ҳам керакмасан, дедим...» Қамоқдан чиққанимдан кейин, яна келди, уйга юр, деди. Бўлган гапларни айтиб берай, қулоқ сол, деди. Эшитмайман, дедим. Юрагим тош бўлиб кетган эди. Гришкадан бўлган битта ўғли бор экан, ўрмонда ўлибди... Соломенск районига, қариндошлариникига кетди. Хатанинг калитини менга бериб юборибди. Бу ерга ўрмон қоровули бўлиб келганимдан кейин, хонамга квартирант қўйдим. Келиб-келиб, Соломенск районига Калмиков билан топишибди. Қандай қилиб топишганини билмайман. У олдин ёғоч складида ишлаган экан, ўғирлик қилиб зўрга қутулиб қолибди. Ҳозир инвалид, пенсионер номи остида яшаяпти. Пишиқ ғиштдан иморат қуриб олган, ҳовли тўла чўчқа, гоз, боқча, «Москвич» ҳам сотиб олибди. Ўша партизанка шу аблаҳ билан топишганини қаранг!.. Бу ишни аччигиданми, зерикканиданми ё кечирмаганимданми? Ким билади, нима сабабдан қилган. Қўш мозор бўлсин. Балки менга аччиқ қилиб: «Ўлдираман деб ўлдиролмадинг-ку, мана мен унга тегиб олдим!» деяётгандир.

Дорохов яна ҳаммага оз-оз, ўзига кўпроқ қуйди. Мартинов бошини чайқаб, стаканни суриб қўйди.

— Мана, ўртоқ Мартинов, шу гаплардан, хотини тўғрисида Калмиков билан дуэль қилган, деган гап тарқалибди. Одамлар орқа-олдини ўйламай-суриштирмай гапиришаверади. Ғийбат кўпайиб кетди. Ўлдириб

қўйай деганимниям, ҳозир собиқ хотиним билан яшаётганини ҳам билишади. Судда, қимматбаҳо нарсаларимга ҳаваси келганидан шундай қилди, деди. Уй эгаси шеригим эмиш. «Булар ҳалол ўлжа, совет гражданиларини эмас, фашистларни ўлдириб олганман», дейди. Батрачка деганидан тонди. Мана шунақа қилиб яшайман-да. Уша газанданинг касрига умримни ҳазон қилдим.

— Уртоқ Дорохов, сиз ҳақда «Родина» дагилар урушга қадар деярли ичмас эди, дейишди,— деди Мартинов тусмоллаб, у ҳали «Родина» колхозчилари билан собиқ раис ҳақида гаплашмаган эди.— Бу ерда бу заҳарга жуда берилиб кетганга ўхшайсиз!

— Жуда, жудаям!— деди ошхонадан чиқиб келаётган Настя жаҳл билан.— Уртоқ Мартинов, ҳеч бўлмаса, сиз уришиб қўйинг. Ичмаган кунни йўқ. Чиройли Ольгасини унутолмайдими? Ёки қишлоққа одамлар ичига боргиси келадими, билмайман.

— Ичишни ташлаш мумкин,— деди Дорохов чўрт кесиб ва стаканни суриб қўйди.— Иш учун зарур бўлса — бутунлай оғзимга олмайман!

— Ҳа,— Глотов бошини қимирлатиб қўйди.— Агар бу заҳар билан колхозда курашиладиган бўлса, аввало раис ичишни ташлаши керак. Агар ўзинг юз грамм отиб олган бўлсанг, иш вақтида кимнинг оғзидан ароқ иси келаётганини билмайсан.

— Раисликками?..— Дорохов, Глотов билан Мартиновнинг кўзига қаради.— Ана холос... Шунинг учун келдиларингми, ўртоқ Мартинов?

— Хоҳлайсизми?

— Колхозгами?.. Тўғриси айтсам — розиман. Агар жазосини етарли тортган десаларинг... Майли! Хоҳлаган колхозларингга бораман! Энг қолоқ колхозни беринглар. Жуда ишни соғиниб қолдим!..

Мартинов индамади.

— Ўйлаб кўрамиз, ўртоқ Дорохов.

— Сени ишга солган Поля хола ким ўзи,— деб сўради Глотов,— бизда бригадир бўлиб ишлаган дейсанми? Ҳозир қаерда? Қандай ишлаган? Қанақа хотин ўзи? Қани, бир бошдан айтиб бер-чи.

— Полина Егорова Черноусова. Ҳозир Марьинода яшайди. Хатаси бомбадан бузилиб кетган, ремонт қилишга кучи етмай, сотди. Ҳозир сельпо берган уйда яшайди, сельпода уборшица бўлиб ишлайди. Энг қийин пайтда МТСда бригадир бўлиб ишлаган. Кейин сиздан

олдинги МТС директори ва бош механик жуда қаттиқ хафа қилишган. Машинани йиғаетганда тракторчилар қартерда ключни эсдан чиқариб қолдириб кетишган экан. Бун билмай моторни юргизиб юборишган — ключ шатунга тушиб, коленчатий вал билан поршенни синдирган. Ишлаган пулидан анчасини ушлаб қолишган. Зараркунандаликда айблашларига сал қолган. МТСдан кетиб қолиб, сельпога ишга кирибди... Ҳзи жуда бебаҳо хотин, ўртоқ Глотов! Фельди, ҳунарини айтмайсизми? Урушга қадар тракторчиларга ошпаз бўлиб ишлаб юрганидаёқ техникага ишқибозлигини пайқаган эдим. Баъзан у картошка тозалар экан, тракторчилар машина қисмларини ажратиб, янги детални номма-ном айтиб, нима учун хизмат қилишини гапиршаётганда қулоқ солиб, кўз ташлаб ўтирарди. Кейин курсда ўқиб, ўзи ҳам тракторчи бўлиб олди.

Дорохов тўсатдан кулиб юборди.

— Бир куни уларнинг бригадасига бориб оғзим очилиб қолди, ажойиб механизацияни кўрдим. Поля хола цилиндрга хамир ташлаб турибди, йигитлар поршенни цилиндрга қўйиб босяпти, тагидан ингичка бўлиб вермишель чиқяпти. Кейин билсам бун Поля хола ўйлаб чиқарган экан. Шунча одамга пичоқда увра кесиш осонми! У эски бир блокни танлаб олиб, йигитларга цилиндрнинг тагини тешиб, станокка ўрнатиш кераклигини кўрсатиб, эски поршенни ювиб, ундан прес ясабди. Бир соат ишланса, бир ҳафталик вермишель тайёр-да!

— Бўпти, Поля холани ҳам қидириб топамиз. Меҳмондорчилик учун уй эгаларига раҳмат!— деди Мартинов хайрлашар экан.— Сиз ҳам бу ерда зерикиб қолгандирсиз,— деди Настяга.

— Асти сўраманг!— қўл силтади Настя.— Бу қўзичорину, мевалардан ҳам кечишга тайёрман... Мен катта хўжаликка, жамоат ишига ўрганиб қолганман. Бир парча жойим учун ўлмайман. Тагин бу ерда на кино бор, на мажлис бўлиб туради!.. «Родина» колхозида сўт соғувчи эдим. Қирқ биринчи йили орденга тақдим қилишган эди. Москвага виставкага юборишмоқчи эди, уруш бошланиб, қолиб кетди.

— Бу ерга бирорта овга ва табиатга ишқивоз одамни қўйса ҳам бўлаверади. Урнимга одам топиш ҳам осон,— деди Дорохов.— Ишқивозга жаннатнинг худди ўзи бу ерлар!

— Жаннатда бўрилар увилламайди,— деб кулди

Настя.— Бу ерда, Кривой Логда шундай концерт қўйишадики, асти қўяверинг. Жуда қизиқ увиллашади-да, ўртоқ Мартинов. Ҳар хил овозлар бир-бирига қўшилишиб кетади. Худди ашуланинг ўзи!

Дорохов қалпоқсиз, курткасиз, кўйлакчан, хотини билан меҳмонларни дарвозагача кузатиб қўйди. Улар машина йўл қайилишидаги дублар ичида кўринмай қараб турдилар.

Мартинов йўлда Глотовга деди:

— Марья Сергеевнага ҳаммасини айтиб бер. Уша Поля холани қидириб топсин. Уйлаб кўринглар, балки МТСга қайтарсак бўладими? Мен «Родина» дагилардан Дороховни суриштириб кўраман. Агар, ҳақиқатан ҳам яхши ташкилотчи, ҳалол йигит бўлса, ўша ерга яна раисликка тавсия қиламиз. Колхозни кўтариш керак. Куценко ишни эпложмаяпти. Ундан ташқари кейинги ревизияга қараганда, кассаси ҳам чатоққа ўхшайди... Дороховнинг партия ишини ҳам ўйлаб кўрамиз. Анча вақт ўтиб кетган, партияга тиклаш қийин бўлади. Балки, янгидан ариза берган маъқулмикин? Ольгаси ҳақида, ҳеч қанақа ёрдам беролмайдиганга ўхшаймиз.

Марья Сергеевна Поля холани осонгина топди. У Марьино сельпоси идораси олдига борганда чанада туриб биринчи дуч келган хотиндан: сельпонинг уборшичаси Полина Егоровна Черноусова қаерда яшайди?— деб сўраган эди, хотин Поля холанинг ўзи бўлиб чиқди.

— МТСданмисиз? Менда ишингиз борми? Қизимдан посилка келган экан, шуни олгани почтага кетаётган эдим. Хўп, майли. Қани уйга юринг,— деди Поля хола.

Полина Егоровна эллик ёшлар чамасида эди. Бўйдор, тўладан келган, тез юрадиган, ҳаракатлари чаққон, хулласи, «қўли гул» хотин эди. У сельпо ҳовлисидаги магазинга тиркаб солинган бир хонали ёғоч уйда яшар эди.

Полина Егоровна, меҳмони собиқ тракторчи машҳур Маша Громова эканини билиб олганидан кейин улар очилиб-сочилиб гапиришиб кетишди.

— Кўпдан бери Семидубовкада бўлганим йўқ,— деди Полина Егоровна хонани йиғиштириб, пардаларни тортар экан.— Уч йилча бўлди. Иш бўлмаганидан кейин нимаям қиламан... Янги директорнинг даврида аҳвол қандай?..

— Бизга одамлар керак; Полина Егоровна,— Борзова асосий масалага ўтди. Баҳорда хотинлар трактор бригадасини ташкил қилмоқчимиз. Мен колхозда эски тракторчи хотинлар борлигини суриштириб билдим. Айтишларига кўра яхши ишлашган экан. Анча йиллик стажлари ҳам бор экан уларнинг. Мана сиз ҳам бригадир бўлган экансиз, МТСни ташлаб кетиб қолибсиз. Нима, бу ер сизга у ердан яхшими?.. Яқинда ўн иккита янги, гусеницали «ДТ» трактори оляпмиз. Бу машина билан таниш эмасмисиз? Жуда яхши машиналар. Янги одамларни миндиришга тўғри келяпти. Бошқа иложимиз йўқ. Агар курсни янгигина тамомлаб келганларни эски, шалоқ машиналарга миндирсак, ҳечам эплашолмайди. Янги трактор билан ҳам у тажрибали тракторчи қилган ишнинг ярмини ҳам қилолмайди!

— Шунча ёшга борганимда, менга трактор нима-си!..— деди Полина Егоровна.— Майнавозчилик учунми? Битта мен бутун областга майна бўлайми? Кампиру, трактор ҳайдаганини қаранг, дейишади!

— Кампир эмиш! Сизнинг қўлингизда ишлаган эски тракторчи аёллар: «Агар Поля хола ручкани бир қўл билан айлантиролмаса, демак, подшипниклар синган бўлади»,— дейишган эди.

Улар кулиб юборишди.

Полина Егоровна стол олдига ўтирди, тўқилган дастурхоннинг шокиласини бармоғига ўраб, бир дақиқа сукутга чўмди.

— Ҳозирги ишимнинг нима қизиғи бор дейсиз, Марья Сергеевна, пол юваман, кечирасиз, ҳожатхонани тозалайман, печкани ёқаман. Қўлидан бошқа ҳеч нарса келмагандай ўлмасни кунни қилиб ишлаб юрибман-да. Балки МТСдан кетганим яхши бўлмагандир, мен сизга очигини айтсам, улар ҳам яхши иш қилишмади-да. Жон куйдирганимни бурнимдан булоқ қилишди. Виждони йўқ, уятсизлар!.. Немисларни ҳайдагандан кейинги биринчи баҳорда қанчалик қийин бўлганини билсангиз эди. Бир амаллаб йигирмата машина йиғдик. Ёнилғи етишмайди денг. Эски бригадирлардан иккитасигина омон қайтди. Ярадор бўлганидан кейин, дам олиб соғайгани келган экан, военкоматдан илтимос қилиб олиб қолдик, брон беришди. Бўлмаса роса она сутимиз оғзимиздан келарди. Ҳаммаси тажрибасиз ёш қизлар, болалар. Бригадамда Миша Брагин деган бор эди, ҳозир армияда. Ёши ўн олтига бориб қолган

бўлса ҳам, кичиклигидан шундай увоқ эдики, рулнинг орқасида кўринмас эди. Агар кечки сменага тушиб қолса борми, машинадан нари кетмасдим, жоним ачирди. Баҳор совуқ келган, шамол, у бўлса юпун кийинган. Бирорта гарамнинг тагига бориб, кузатиб ўтирардим. Мотор гувиллаб, чироғ ёниб турса — демак, Миша ҳайдаётган бўларди. Бордию, мотор ўчиб, чироғ ёниқлигича қолса, демак, Миша ухлаб қолган бўларди. Бориб қарасам, трактор тўхтаб чироғи ёниб турар, прицепчик билан иккаласи илиқ моторнинг тагига исингани кириб ухлаб қолишарди. Қистасанг яна бир оз ишлашарди-да, яна ухлаб қолишарди. Иннайкейин уларни вагонга ҳайдаб, ўзим рулга ўтирардим. Эрталаб вақтли уйғотардим, изгирин денг, шамол вагонни лапанлатиб турарди, у бўлса йиртиқ пўстинига бошини ўраб олганича ётар ва «Ойи, ойи! Уйғотма, яна бирпас ухлаб олай», дерди. Мен ойнинг эмасман, дердим. Бечоранинг ойисини немислар отиб ташлашган эди. Агар ҳаммага раҳмдиллик қилаверсак, ҳайдаб, экиб, улгуриб бўлармиди!.. Мана шунақа азаматлар билан хўжаликни кўтарганмиз — икки ёзу бир баҳор бригадир бўлиб ишладим. Фронтдагилар ғалаба билан қайтгунларига қадар. Келиб-келиб шу вақтда фалокат юз берса бўлади-ми. Мотор ёрилиб кетди. Картерда ключни эсдан чиқариб, қолдириб кетган эканлар. Не-не гапларни эшитмадим! Экишнинг белига тепган, халқ душмани! — деб айтишди. Аҳволимга тушунишмади. У машинани йиққаннимизда, мен уч кун ухламаган эдим. Картерга ключгина эмас, каллангни ҳам эсдан чиқариб қолдириш мумкин эди. Ремонт учун, баҳорда ишлаган пулларимни деярли ҳаммасини ушлаб қолишди. Шунинг учун ҳам шу ерга сельпога кирдим. Ахир яшаш керак эди-да. У вақтда қизим шу ерда эди, мактабда ўқирди. МТСдан оладганим қолмаган, колхозда ишлашга ёзининг ярми ўтиб кетган. Бу ерда ҳеч бўлмаганда навбатсиз бир буханка нонни олишим мумкин эди.

— Эҳ, Поля хола, ишонинг: ҳозир шундай қилишмасди, — Борзова столдан қўлни чўзиб Полина Егоровнанинг тирсагини туртди. — Райком секретари ҳам бошқа, МТС директори Глотов — у чолнинг озми-кўпми камчиликлари бор, лекин тракторчиларни хафа қиладиган одам эмас... Бу дастурхонни ўзингиз тўқиганмисиз?

— Ҳа... Ишим оғир эмас.. Эрталаб вақтли туриб, супуриб-сидираман, печкаларни ёқаман, бошқа нима-

ям қилардим?.. Тузукми? Бизда бунақа ип магазинда йўқ. Қизим Ленинграддан юборувди. Студентка, ўша ерда ўқийди.

— Сурати чиройли экан.

— Ўзингиз ҳам тўқийсизми дейман?

— Нима десам экан... Илгари вақтим бўлмас эди, «Сортсемовош»да директор бўлиб ишлаганимда тўқишга ўрганганман. Ишим тинч, келувчилар кам эди, Бухгалтер хотин билан икковимиз менинг хонамга кириб олиб, тўқиганимиз-тўқиган эди.

Поля хола меҳмонга разм солиб қаради:

— Сизни қаердадир кўрганга ўхшайман, Марья Сергеевна. Сельпо правлениесида шекилли. Бу ерга қандайдир уруғлик учун келувдингиз... Сиз Борзовнинг хотини эмасмисиз?

Марья Сергеевна Поля холага, Борзовни бошқа районга ишга кетганини, ўзи шу ерда қолганини, хуллас, шахсий ишларини ҳам гапириб берди.

Кечгача чўзилиб кетган хотинларнинг бу суҳбати, Поля холани МТСда яна икки йил ишлашга рози бўлиши билан тугади.

— Сиз, қизларга машина бериш ҳақида яхши ўйлабсиз. Ҳа, албатта, бу ишга ўрганиш керак! Бирор ҳодиса бўлиб қолса... Бошингни егурлар уруш бошлаймиз деб дўқ уряпти, яна Гитлерга ўхшаб, ҳаммаёқни расво қилади-да, эркаклар нима: «Отлан!» деса бўлди. Хотинлар яна хўжаликни сақлашга қолади... Нима бўлсаям, ёшим тўғри келмайди-да, Марья Сергеевна, кучим ҳам илгаригидака эмас, ҳансираб қоламан, бригадада ўзимга шогирд тайёрлагунча ишлаб тура турман-да. Бирорта қизни ўргатаман-да, олдингизга олиб бориб: «Мана сизга бригадир, менга қандай ишонсангиз, бунга ҳам шундай ишонаверинг, дейман!» Иннайкейин, ё пенсияга чиқиб кетарман, ё йигитларга қарам шўрва қилиб бериб юрарман...

МТС директори Глотов билан райком секретари, Марья Сергеевнанинг: Семидубовка МТСида хотин-қизлар трактор бригадаси ташкил қилиш керак, деган ғоясини қувватладилар.

Якшанба куни Марья Сергеевна билан Глотов «Родина» колхозни клубига келдилар, у ерда Марьяни ва ён қишлоқлардан йигирмага яқин эски тракторчи

аёллар йиғилди. Улар орасида ёш қизлар, хотинлар, ҳатто ёши ўтиб қолганлар ҳам бор эди.

Улар турли сабабларга кўра ишдан кетган эдилар. Бири эрга тегиб, уйда кам бўлиши эрига ёқмаганидан, бири туққанидан, бирини колхоз чатоқ ҳисоб қилиб хафа қилганидан, сотиб бўлмайдиган, фақат молга берадиган дон берганидан, бирига эски трактор тегиб, директор кўп ёнилғи кетишини ҳисобга олмай, уч юз сўм ушлаб қолганидан, бири бригадирнинг қўполлиги, сўкиши жонига текканидан, бири бригадани фақат қизлардан иборат бўлмай, эркаклар билан аралаш-қуралаш бўлгани учун, шилқим йиғитлар тегажоқлик қилиб жонига текканидан, булар билан бир йил ишласанг эр ҳам тополмайсан, деб тракторни ташлаб кетган эдилар.

Беғам Глотов кутилмаганда механизациялашган меҳнат ҳақида зўр шавқ-завқ билан гапирди. Марья Сергеевна буни кутмаганди.

— Қаллиқ масаласи сиз қизлар учун албатта жуда муҳим, уларни бездириш керак эмас. Шунинг учун сизларнинг хоҳишларингиз бўйича фақат хотин-қизлардан бригада тузаямиз. Бирорта сув ташувчи эркаклардан бўлиб қолиши мумкин, албатта. У ҳам менга ўхшаган бобойлардан бўлади. Бу хавfli бўлмаса керак. Бундан ташқари қаллиқларинг ҳам рашк қилмайди. Бригадир ҳам хотин киши бўлади. Мана, Полина Егоровнани бригадир қилиб тайинлаймиз. Онадан сўкишлар ҳам бўлмайди. Бунақа сўзларни ундан ҳеч ҳам эшитмайсиз. Нима дейсиз, Полина Егоровна? Ёки эркаклардан ҳам ўтказиб сўка оласизми?

— Қўйсангиз-чи, ўртоқ директор!— деб Поля хола қип-қизариб кетди.

— Мана, демак хотинлар компанияси йиғиладиган бўлди. Ёки бозордагидек олағовур бўлармикин... Хуллас, энди ишлаш осон бўлади. Машиналарингиз яхши. Трактор парки деярли янгиланди. Ёнилғини ямламай ютадиган тракторлар энди йўқ. Тракторчиларнинг колхозлар билан ҳисоб-китобига келганда биз қатъий турамиз, райком ҳам ёрдам беради. Иш ҳақи масаласида ҳеч кимни хафа қилмасликка сўз бераман! Яна битта сирни айтсам: «Бу ерда «Родина» колхозида ишлар юришиб кетади. Янаги якшанба куни ҳисобот-сайлов мажлиси бўлади. Райком, эски раисларингиз ўртоқ Дороховни раисликка тавсия қилган.

Марьинолик колхозчи хотин-қизлар олаговур қилиб юборишди.

— Дорохов бўлсин деб, қачондан бери сўрар эдик!

— Беш йил ишлаб, колхозни анча эпақага келтириб қўйган эди!

— Илмли, оқ-қорани танийди, хўжаликни яхши билади.

— Халқ билан доим маслаҳатлашиб иш қиларди, қўпол ҳам эмасди.

— У бор вақтида вагончалар ҳам яхши эди, тракторчилар овқати ҳам яхши бўларди.

— Вагончалар ҳақида мен сизларга айтсам, қизлар,— деб сўзида давом этди Глотов,— бу ҳали тракторчилар ҳақидаги ғамхўрлигимизнинг ниҳояси эмас. Мана бу ерда уй-жойли хотинлар уйда кам бўлишга тўғри келади, эримиз хафа бўлади, дедилар. Эрақ — тракторчига яна ҳам оғир-ку, у ахир бутун ёз бўйи оиласидан узоқда туради. Яхши дала вагончаси — бу эски гап. Ҳозир шундай транспортга эгамизки, узоқда яшайдиган тракторчиларни ҳар куни кечқурун уйларига олиб бориб қўйиб, яна олиб келиш мумкин. Бу масалани ўйлаб кўрамиз!

Яна қандай қийинчиликлар қолди, ўртоқ хотин-қизлар. Энг муҳими янги техникани тез кунда ўзлаштириб олиш!.. Қандай қилиб, шундай шарафли ҳунарни ташлагансизлар-а? Наҳотки минг гектарларга қарашдан бир парча ерларингга қараш яхши бўлса? Тракторчилик — қишлоқдаги энг масъул вазифа. Тракторчи — қишлоқ баҳодир, тоғни талқон қиладиган одам! Бир ярим минг гектар жойни майдалаб ҳайдаб қўйсанг-а. Бу нима дегани, биласизларми ўзи? Бу зўр иш! Қўлида техника бўлганда битта одам, мана, нималар қилиши мумкин! Минг гектар-а! Бу пайпоқ тўқиш ёки эригининг иштонини ювиш эмас!

— Иштон ювишдан қутулиб бўлармиди, ўртоқ директор! — деди битта тракторчи хотин, — барибир ёмғир ёғиб қолса ёки навбатингни топширсанг, уйга бориб иштон юваверасан-да!

Глотов завқи қайнаб давом этди:

— Иштон ҳаётингдаги зарур нарса бўлса-ю, бошқа масала-я, лекин ундан бошқа нарсани ҳам ювишга тўғри келади-да, яъни... — у керакли гапни қидириб дуқланиб қолди.

Унинг сўзини ёши ўтиброқ қолган тракторчи тул хотин тугатди ва умумий кулги остида юзини рўмоли

билан беркитиб, олдинда ўтирган Полина Егоровна-нинг катта елкалари орқасига яширинди.

— Ҳа,— қизармасдан давом этди Глотов,— бригадирликка эркаклардан бериш мумкин эмаслигини кўриб турибман, улар сизларнинг эмас, сизлар уларнинг юз-кўзларини очиб юборасизлар!

— Нега бўлмаса ўзингиз бизларни горшок, пайтавага қориштириб юбордингиз, ўргоқ директор!— деб чуғурлашди хотинлар.— Худди биз уйда ўтириб қолгандек! Биз колхозда ишляпмиз!

— Бу иш эмас, жинсыт! Дизелга икки корпусли «фордзон» плагини улаб, бекорга судраш билан барабар. У ўн иккита корпусни тортиши мумкин! Биттаси бола боқувчи, биттаси звенода ишлайди, биттаси ўз чорбогида ер чопиш билан овора, биттаси почтада телефонистка! Биттаси «Родина» колхозида ҳатто каламуш тутармиш, омбордаги кемирувчиларни ўлдирармиш. Шу тракторчига ярашадиган ишми? Наҳотки, кўнгилларингга тегмаган бўлса! Наҳотки далага чиқиб яйрашни истамасангиз?.. «Юракларда ўт ёнсин, қўллар меҳнатга қонсин», деб ёзган эди шоир Кольцов. Юрагингизда ўт ёнмайдами? Чорбоғ-у, телефон трубкасини кўя туринг, сизларнинг ҳаётини ишингиз колхоз чўли!..

Клубга йиғилган йигирмата эски тракторчилардан саккизта хотин-қиз машиналарга қайтишга хоҳиш билдирди. Шу ернинг ўзидаёқ, директор Семидубовка МТСида ўн еттинчи янги трактор бригадаси ташкил этиш ва бу бригаданинг бригадири қилиб Полина Егоровна Черноусовани тайинлаш ҳақида буйруқ ёзди.

Ҳаммалари баҳоргача ўзларининг техник билимларини янгилашлари, қайта тайёрлаш курсида ўқиш ва ремонт мастерскойларида тажриба ўтказишлари керак эди.

Кечқурун бюрб мажлисида бошқа масалалар қаторида Глотов билан Борзованинг Семидубовка МТСида хотин-қизлар трактор бригадаси ташкил қилиш ҳақидаги ахбороти эшитилди ва бошқа директорларга ҳам эски тракторчи хотин-қизларни машинага қайтариш ҳақида ўйлаб кўриш тавсия қилинди, бюродан кейин Мартинов Гловонни кабинетида ушлаб қолди.

— Сен урушгача МТС директори бўлиб ишлаган Кружилин райкомининг собиқ секретари билан обкомда кўришиб қолдим,— деди Мартинов.— Сени жуда

мақтади. Областдаги энг яхши МТС лардан бири эди, дейди. Лекин нега энди бизнинг Семидубовка МТСимиз ҳозир ўртача? Нима учун, Иван Трофимич, кейинги вақтларда ишни бўшаштириб юбординг? Нима учун бўшашиб кетдинг?

— Бўшашиб кетганим йўқ, Пётр Илларионич!— деб қатъий жавоб берди Глотов.— Мен ўзим колхозлар ташкил қилганман, биринчи трактор колонналарини уюштирганман! Чор ҳукумати каторгасида революционерлар орзу қилган, гуллаб-яшнаган кўпгина колхозларни кўрдим. Мен ҳам колхоз хўжалигини бузмоқчи бўлганларни Дороховга ўхшаб, отиб ташладим!.. Лекин колхоз тузумимизда бюрократлар жуда кўпайиб кетди!

— Улар билан курашишдан чарчадингми?

— Осонликча енгиб бўлмайди! Бир ўзимнинг кучим етмайди.

— Рости билан-а?

— Масалан, областда шундай планлаштиришлари мумкинки, менинг бутун ўйлаганларим ҳавога учиб кетади. Хўш, шундай экан, қўлимдан нима келади?.. Ёки бирорта вакил келди, дейлик, сен бу ерда ҳаммасини бировга зарар бўлмайдиган қилиб ўйлаб, жой-жойига қўйиб, чатиб ёпиштириб, янаги йили ғаллага бой бўладиган қилиб қўйдинг. У бўлса эшитгиси ҳам келмайди! Унга фақат, қайси иш юзасидан келган бўлса, ўшани кўрсатсанг бас! Тезроқ ишини бажариб, командировочнийга қўл қўйдириб, тезроқ уйига бориб, ҳаммомга тушгиси, хотини олдига жўнагиси келади. Буйруқ бериб, дўқ қилади! Башарти шундай экан, бу ерда директор бўлиб нима қилиб ўтирибман? Менинг кресломга ўтириб олиб, мен учун ишлай қол!— дегим келади.

— Жуда кўнгилчан экансан-а! Биринчи дуч келган кишига ўрнингни бўшатиб берасанми! Сенга бу креслони Марказком берган!.. Хўп, бирор марта бўлсада, шунақа гастролёр устидан обкомга, Марказкомга шикоят қилдингми?

— Осмон узоқ, ер қаттиқ.

— Мана шу мақолинг учун сенга виговор бериш керак!

— Беравер. Йиғиб қўявераман. Ҳалиям бештаси бор. Борзовдан, Слепченкодан, ҳали сендан олганимча йўқ. Пётр Илларионич, аҳмоқларни қишлоқ хўжалигига яқин келтирмаслик керак. Меҳнаткаш киши учун

ишини уч пул қилиб юборишдан ортиқроқ ҳақорат, камситиш борми! Биласанми бунақа ишларни биз тез-тез қилиб турамыз. Бурноғи йили Борзов обком вакили билан мени лой ерга лавлаги экишга мажбур қилди. Ёмғир ёғиб, тупроқ атала бўлиб кетди. Қуёш чиқиб шамол тургунча бир-икки кун кутса бўларди, йўқ. «Эксанг экканинг, бўлмаса бюрога масалангни қўямиз, партбилетни топширасан!» дейишди. Ахир уларга қандай бўлмасин йигирма бешинчида бериладиган сводкага буни киргизиш керак эди-да. Ахир мен ўн ёшимдан бери ер ҳайдайман, эски деҳқонман, нега мени хуноб қиласизлар! Бу ерда ҳосил битмайди!..— дедим, бўлмади. Нима бўлса ҳам икки юз гектарча экдик. Ёмғир ёққандан сўнг бирдан кун исиб кетди-ку, ер қатқалоқ бўлди қолди! Бир дона ҳам уруғ униб чиқмади. Қайта экдик. Пландаги икки юзнинг ўрнига қирқ центнердан лавлаги олдик. Одамларга майна бўлдик! Қишлоқ хўжалигини билмайдиган одамни қишлоқда амалдор қилиб қўйишлик, жинни қўлига қурол бериш билан барабар. Бир ишни ўн қилади.

— Ундан баттар бўлади, Иван Трофимич,— деди Мартинов.— Бир хил вақтда киши қишлоқ хўжалигини жуда яхши билади, жуда яхши тушунади, лекин виждонига қарши иш қилади.

— Виждонига қарши иш қилишга уни нима мажбур қилади?

— Нима мажбур қилади? Бу қийин савол... «Юрагини олдириб қўйганликдан», шундайми?

— Юрагини нега олдиради?.. Жавоб беролмайсан-да?

— Ҳа. Ўзим ҳам шуни ўйлаяпман. Қўрқин нимадан пайдо бўлади?.. Ҳар ҳолда Иван Трофимич, МТС-да ўз одамларинг билан яхши ишлашингга ҳеч нарса халақит бермайди.

— Ишлаганман ҳам. Мусобақа ўйнаганмиз, байроқлар олганмиз, рекордлар қўйганмиз. Йигитларга: «Сизларнинг илғор меҳнатингизни тақдирлайдилар, бекорга кетмайди», деб ишга рағбатлантираман. Кейин битта каллаварам жадига колхоз ҳосилсиз қолади-ю, йигитларим минимумдан ортиқ иш ҳақи олмайди. Фақат яхши тракторчиларни тақдирлаш, буйруқ ёзиб ташаккур билдириш билан қолаверасан...

— Урушгача яхши ишлаган экансан, дедингми?— давом этди сўзида Глотов, бир оз жим тургач.— Урушга қадар шаронт бошқача эди. Ўзимиз ҳам бошқача

эдик. Урушгача иккита ўгилни вояга етказганман. Ҳар бир оилада шодлик, тўкин-сочин... Мана, қонга беланган ерга, куйдирилган қишлоққа келдик, ҳаммаёқда тул хотинлар-у, етим-есирлар. Бу ерда одамлар билан бошқача муомала қилиш керак, юрагига йўл тошиб гаплашиш керак! Сўзсиз, бу ерда ҳар бир бюрократ, манфаатпарастлар кўзимизга кўпроқ қўрқинчли бўлиб кўринади!..

— Гапларинг тўғри,— деди Мартинов.— Ҳақ гапларни гапиряпсан. Ҳар ҳолда, Иван Трофимич, сен серхархашасан! Иннайкейин ваҳимасан! «Бюрократлар, бюрократлар!» деганинг деган. Лекин уларга қарши курашишга ҳаракат қилмайсан. Ўз ўрнингни бериб қўясан!.. Қани улар билан қанақа қилиб курашинг? Орқасидан ичингда сўкиб қўйдингми? Биров кўрмайдиган қилиб мушт кўрсатдингми?..

— Сен, дилимни огритма, Пётр Илларионич!— Ҳаяжонланган, қизариб кетган ҳолда ўрнидан турди у, ҳатто кўзида ёш ҳам йилтиллади. — Мен эски партия аъзосиман. «Инжиқ!», «Ваҳима!» Балки оппортунист ҳам дерсан?.. Сен мenden: Нега ёмон ишляпсан, деб сўрадингми? Чарчадингми, дединг, мен сенга очигини айтиб: ҳа, чарчадим, дедим. Мана, сенга шунга гапирганимдан чарчадим. Тартибсизликдан, канцеляриячиликдан, қоғозбозликдан чарчадим! Бунақа ишлаш керак эмас, бошқача бўлиши лозим. Нима учун сиёсий бўлим бор вақтни унутиб юборишди, у вақтда қоғозга ҳам ёзишмасди, мажлис ҳам бўлмасди, шунга қарамай халқ билан ишлаш яхши эди, шундайми?.. Кейин райкомдан ҳеч қанақа ёрдам бўлмаганидан ҳам чарчадим. Бюрога чақиришадиган бўлса, ёрдамга чақиришмайди, балки қандайдир «иш бузилганига» танбеҳ бериш учун чақиришади. Нима учун иш чатоқ бўлади, ҳеч кимнинг қулоқ солгиси келмайди!.. Ҳа, чарчадим, дедим. Биринчи саволингга жавоб бердим. Лекин сен мenden: келгусида қандай ишлайсан, деб сўрадингми? Агар сўрасанг—бунга ҳам жавоб берардим... Сен билан астойдил ишлайман, Пётр Илларионич! Сен биринчи секретарь бўлиб келганингдан бери ишлар юришиб кетди. Буни тилёгламалик қилиб айтаётганим йўқ. Фақат сендан хавотирдамиз, қирчанги отдек тепачаларда қоқилиб кетиб, муккангдан тушмасанг, деб қўрқамиз.

— Борзов кетаётганида ҳам шу гапни айтган эди, сендан ҳам эшитяпман,— деди қовоғини солиб Мартинов.— Қанақа хавотирлик? Яна, қўрқинш қаёқдан пай-

до бўлди, деб сўрайсан. Мана шунақа қилиб, қўрқини
ни ўйлаб чиқарасизлар. Сояларингданам қўрқадиган
бўлиб қолдиларинг!

— Шахсий варақанга строгий виговорни илиб қўйишса бу соя эмас-а...— Глотов жиддий, чўзинчоқ, ҳаракатсиз кўзига хос бўлмаган қандайдир ёқимли кулги билан кулиб, Мартиновнинг елкасига қўл ташлади.

— Майли, аччиғинг келмасин, Илларионич! Шунчаки айтдим-да... Лекин мени архивга топширишга ошиқма, чарчаганим билан ишдан чиққаним йўқ. Дам олиб, яна олға қараб кетавераман!..

4

Маданият уйида район партия активининг мажлиси борар эди. Яқинда бўлиб ўтган обком пленуми ҳиссоти юзасидан райижроком раиси Руденко доклад қилмоқда эди: Мартинов бўйинини жун шарф билан ўраб олган, шамоллаб овози бўғилиб қолганидан қаттиқ гапиролмасди, райкомнинг иккинчи секретари Медведев отпускада эди.

Очигини айтганда, доклад «қилинмади», балки ўқиб берилди. Докладни ўқиб бериш учун техник секретарга, овози жаранглаб чиқадиган ҳар бир кишига берса ҳам бўлаверади. Ёки вақтни тежаш учун докладни ўқиб ўтирмай, бирор юз нусха кўчириб, шу ерга таклиф қилиниши керак бўлган одамларга тарқатиб қўя қолинса ҳам бўларди.

Обком пленуми икки масалани: областдаги колхозларда оммавий-тарбиявий ишларнинг аҳволи ва чорвачиликни ривожлантириш чораларини муҳокама қилди. Пленумнинг бу масаладаги қарорлари ҳақида Руденко доклад қилди. У райком ва райижроком ходимлари тайёрлаб берган текстдан кўзини узмай бир ярим соат бир оҳангда ўқиди, сира бошини кўтармади ва залга қараб ҳам қўймади. Залда биров мудраб ўтирар, биров ёнидаги шериги билан пичирлашар, яна биттаси енгининг ичида папирос чекиб ўтирарди.

Мартинов жони бўғзига келию, қўлида қаламни ўйнатиб президиумда ўтирар, Руденкога худди еб қўйгундек қараб қўярди.

Докладчига саволлар бўлмади. Муҳокамага фақат икки киши ёзилди.

Биринчи бўлиб, райком инструктори Николенко сўз олди. Регламент бўйича олган ўн минути ичида колхоз

партия ташкилоти камчиликлари: уч ойдан бери мажлис ўтказилмаслиги, агитаторларнинг тарқалиб кетгани, деворий газета чиқмаслиги, диний байрам кунлари коммунистларнинг маствозлик қилиб юриши ҳақида гапирди. Гўё унинг вазифаси колхозма-колхоз юриб, «камчиликларни» ёзиш, уларни бюро аъзоларига «етказишдан» иборат эмиш. Унинг нутқи ҳам Мартиновнинг кайфиятини яхшиламади.

Николенкодан кейин Мартинов сўзни чўчқачилик фермасининг мудури, ўттиз тўққизинчи йилдан бери партия аъзоси, колхозчи Гончаровага берди.

Залда электр ўчиб қолди, гарчи мажлис кундуз куни ўтаётган бўлса-да, қор ёпишган, музлаган ойналардан кам ёруғ ўтганидан президиум столи қоронғироқ эди. Хотин қўлидаги хатга қараб, ҳар бир сўзда тутилиб-тутилиб ўқирди:

«Эришган ютуқларимиз... астойдил қилган меҳнатимиз ва онгли муносабатимиз натижасидир... чўчқаларни ўстиришга катта аҳамият беряпмиз... чўчқаларни туғдириш тоза... дезенф... ицияланган жойда ўтказилади. Чўчқаларни ва болаларини... ҳар хил ва тўйимли овқат бериб... боқиш... уларга яхши шароит яратиб бериш... билан соғ ва тетик бола олишга эришдик... Ҳозир ўз олдимизга вазифа қилиб қўяяпмиз... Шу билан бирга... чорвачиликдан кўп ҳосил оламиз».

У, ҳатто, баланд руҳ билан гапириладиган жойларда ҳам тутилиб қоларди:

— «Ҳаётчан... мусобақани кучайтириб... ваъда берамиз...»

Нутқининг охирида қоғозларини чалкаштириб юборди-да, сўздан адашиб кетиб, ўзини йўқотиб қўйди ва қандайдир сўзни айтиб тугатмай тушиб кетди.

Президиумдагилар хижолатдан, ноқулайликдан бошларини экканча жим ўтирардилар.

Мартинов танаффус эълон қилиш учун ўрнидан турди.

— «Дружба» партташкilotи секретари борми? — деб сўради, шамоллаган, бўғиқ овоз билан.

— Бор, — деб орқадаги столда ўтирган погонсиз офицер шинели кийган киши ўрнидан турди.

— Унга нутқни сен ёзиб бердингми, Мостовой?

— Мен... Колхоз раиси билан бирга.

— Бопплапсизлар!.. Райондаги энг яхши чорвачи, фермани намунали қилишга ақли етган киши бу ерда чиқиб, ўз иши ҳақида гапириб беролмайди, деб қўр-

қибсизлар-да, а? Ёмон гапирдим, деб уялма, Гончарова. Сенинг уялишинг керак эмас—биз уялишимиз лозим. Танаффус эълон қилинишдан олдин, қуйидагиларни айтиб ўтмоқчиман, ўртоқлар.— Мартинов ўрталарида баҳс чиқишига кўзи етиб, президиумда ўтирган обком инструкторига хўмрайиб қаради. Бу районга тез-тез келиб турадиган инструктор Голубков билан кўпдан бери чиқишолмасди.— Мана шундай келишиб олайлик: кимнинг муҳим гапи бўлмаса, яхшиси сўз олмай қўя қолсин, бекорга ўзиниям, бошқаларниям вақтини олмасин. Бизга ҳисобот учун: «Мажлисда фалончи одам гапирди, фалончи одам қатнашди», дейдиган активлик ҳисоби керак эмас. Нима ҳақида гапирасиз, нима учун гапирмоқчисиз, шулар керак!

Мана, Николенко бундан уч кун олдин биз ўқиб чиққан докладнойни қайтадан ўқиб берди. Партактив қуруқ гапларни эшитиш учун эмас, балки асосий масалаларни ҳал этиш учун йиғилади. Ун беш минутга танаффус эълон қилинади.

Ҳамма ҳайрон бўлиб, секин-аста чекишга тарқалди.

Голубков Мартиновни саҳнада ушлаб қолди:

— Нима бўлди, Пётр Илларионич! Тобинг йўқми? Иссиғинг борга ўхшайдими? Уйингга бориб ётсанг бўларди. Бюро аъзолари бору, ўзимизам ўтказаверемиз. Партактивни бузмоқчимисан? «Эплломсаларинг, гапирмаларинг!» эмиш.

— Бунақа деганим йўқ, ўртоқ Голубков!

— Нима, ҳаммани профессор деб ўйлайсанми? Бу ердагиларнинг ярми колхозчилар, нега уларни чўчитасан. Бу Гончарова — чаласавод. Унга ёрдам бериш керак.

— Мен у гапни чаласаводларга айтганим йўқ,— деб қўл силтади Мартинов.— Жудаям саводи чиққанларга айтдим! Мана шунақа мажлисларда тинмасдан валдирайверадиғанларга айтдим!

— Гапингга тушунолмадим,— деди елкасини қисиб Голубков.— Партактивингизнинг нима бўлишига ақлим етмаяпти. Танаффусдан сўнг ҳеч ким сўзга чиқмай, Руденко хулоса қилиб қўя қолса ҳам ажаб эмас.

— Балки, шундай бўлар... Сенинг учун, Николай Архипович, албатта бу катта кўнгилсиз воқеа. Сенинг тармоғингдаги тасофидий воқеа! Партактив мажлиси бузилди! Фақат иккитагина одам гапирди. Обкомга нима деб айтасан? Яна ўзинг қатнашдинг.

— Сен учун ҳам унча яхши бўлмаса керак.

Уларга Руденко яқинлашди. Мартинов унга:

— Сендақа тамаки зарари ҳақида лекция ўқийдиганларни қара-ю! — деди.

— Пётр Илларионич! — Руденко уни елкасидан ушлади. — Тайёрланишга вақт бўлмади-да.

— Районда ишлаётганингга беш йил бўлди. Одамлар билан танишсан. Одамлар билан гаплашишни биласанми? Обкомнинг қарорини яна бир марта айтиб бердинг-да. Сенсиз ҳам ўқиб улгуришган эди! Биронта ўз фикринг йўқ-а!.. Докладга қараб музокара бўлади-да!

— Гапириш ҳам жонга теккан эди. Беш кундан бери мажлис устига мажлис. Докладни сен қиласан деб ўйлаган эдим, келиб-келиб касал бўлиб қолганингни қара.

Мартиновнинг танбеҳига қарамай, танаффусдан сўнг олиб қочар оратор, райижрокомнинг қишлоқ қурилиши бўлими бошлиғи Коробкин сўзга чиқди. Райондаги бирорта мажлис Коробкиннинг оташин нутқисиз ўтмас эди.

У новчадан келган, қора драп пальто кийган, пешонаси кенг (сочи тўкилиб кетгани ҳисобига) одам эди, тезислар учун қўйилган стол устида қўлини пахса қилиб, ҳар бир гапни худди кўп мингли оломон олдидаги майдонда айтилаётган шиор сингари қичқириб гапирарди. Унинг овозидан шифтдаги қандилнинг шишалари қимирлар ва жингилларди.

— Ўртоқлар! Ем — чорвачиликнинг негизи! Лекин айрим ўртоқлар бунини мутлақо тушунгилари келмай, чорва учун ем тайёрламаслик жиноят эканини сезмайдилар.

Ҳўкиз, ўртоқлар, улов деган гап, модомики, гап шундай экан, уловни сақлаш керак!..

Ўртоқлар, чўчқа бизга гўшт, ёғ, тери, қил беради! Чўчқа — фойдали ҳайвон! Лекин чўчқаларга қандай муносабат қилмоқдамиз? Чўчқаларча, ўртоқлар!

Ўртоқлар, чорва иссиқ, озода биноларга муҳтож. Ўртоқлар, иссиқ ва озода ердаги сигир совуқ ва ифлос жойлардагига кўра кўп сут беради! Лекин, ўртоқлар, айрим колхоз раислари молхона қуришга аҳамият бермайдилар!..

Колхозчилар билан оммавий-сиёсий иш олиб бориш масаласига келганда, ўртоқлар, очиқдан-очиқ шуни айтиш керакки, колхозчилар орасида ёмон иш олиб бораётибмиз!..

Ўртоқлар, деворий газета, бу матбуот! Матбуот эса — партиямизнинг ўткир қуроли! Ҳамма колхозларда деворий газеталар чиқариладими? Йўқ, ўртоқлар, ҳамма колхозларда деворий газета чиқарилмайди!..

Мартинов, боши қаттиқ оғригандек пешонасини тириштирди.

— Шунақа гапиришнинг эплаш керак-да, — деб гудурлади у ёнида ўтирган Руденконинг қулогига. — Ун минутдан бери валдиради-ю, бир оғиз ҳам маънили гап гапирмади-я!..

Залдагилар гала-говур қилиб юборишди.

— Нима учун трибунага чиқувдинг, Коробкин?

— Қанақа фойдали гап айтдинг?

— Чўққанинг ёғ беришиними?

— Сигирнинг сут беришиними?

— Ахир бекорга вақтимизни олма, керакли гапни гапириш керак, дейишди-ку!

Мартинов қаламни столга уриб тақиллатди.

— Ким сўзламоқчи?..

Оғир жимлик беш минутча давом этди. Ҳеч ким сўз олмади. Ҳақиқатан ҳам шу билан мажлис ёпиладиганга ўхшарди. Голубков жаҳл билан Мартиновга қараб қўйди-да, стулни тарақлатиб суриб, чекиш учун парда орқасига ўтиб кетди. Афтидан, шу дақиқада Мартинов ҳам ўзини ноқулай сеза бошлаган эди... Тўсатдан залда битта, иккита, кейин учта қўл кўтарилди. Бештача одам бирданига сўз сўради.

«Власть Советов» колхози раиси Демьян Васильевич Опёнкин зинапоялардан гурсиллаб юриб ўтиб, президиумга чиқди. Бамайлихотир пальтосининг чўнтагидан кўзойнагини, дафтарини олди-да, пиджагининг этаги билан ойнагининг кўзларини артиб, дафтарини ёзиб қўйди ва йўталиб олди.

— Булар тезис эмас, ўртоқлар, — деб гап бошлади Опёнкин. — Булар колхоз раисининг, яъни шахсан менинг кундалигим. Қаерда бўлганимни, нима иш қилганимни шу кундаликка ёзиб қўяман. Агар, ишни ташлаб қўйган деб мени прокурорга берсалар—бу далилим бўлади. Прокурор ўқиб кўриб тушунар, раҳми келар. «Сенга ҳайронман, ўртоқ Опёнкин, тағинам колхозда бирор иш қилишга вақт топибсан-да!» деб қўяр.

Бутун зални жим қолдириб, Опёнкин дафтарини варақлаб, сўзида давом этди.

— Мана, ҳисоблаб кўрайлик, шу ярим ой ичида мажлисда нечанчи марта бўлишим, ой охиригача яна

қанча бўламан?.. Иккинчида обкомнинг пленуми бўлган эди. Обком аъзоси бўлганим учун чақиришган эди, бордим. Икки кун мажлис қилдик. Ундан кейин облсовет депутатларига, уйга кетиб қолмай, сессияга қолиш таъкидланди. Яна икки кун қолдим. Бориш-келиш хуллас бир ҳафта уйда бўлмадим, кейин бу ерда райком пленуми, райсовет сессияси, мана бугун парт-актив. Қисқасини айтганда, ярим ой ичида икки кун уйда бўлибман. Ҳали бу ҳаммаси эмас. Индинга, сельсовет сессиясида облсовет сессияси якунлари ҳақида докладим бор. Йигирманчида колхозда партмажлис, у ерда ҳам обком пленуми якунини муҳокама қиламиз. Бундан ташқари колхоз раисини бир ойда неча марта ижрокомга, бюрога чақиришади, буни ҳисоблаб кўринглар, ўртоқлар. Бунинг устига яна комиссиялар келиб туради. Уйда ишлашга ҳеч қанақа вақтим қолмайди, ахир мажлисларнинг ҳаммаси: қандай қилиб колхозни кўтариш, мустаҳкамлаш, ишни яхшилаш ҳақида бўлади. Ахир ҳамма вақтингиз шу масалага кетса, қачон колхозни кўтариб, мустаҳкамлайсиз?.. Партмажлис ҳам ёпиқ, пленум ҳам албатта ёпиқ бўлади, партактив ёпиқ, сессияга фақат депутатлар қатнашади. Нуқул гапимиз халқ билан ишлаш устида боради. Тўрт деворнинг ичига кириб олиб, халқ билан қандай қилиб яхши ишлашни бир-биримизга уқдирганимиз уқдирган!.. Ўртоқлар, бунақа ишлашда ёмон натижалар рўй бериши мумкин! Ўз-ўзимизни алдаш билан оворамиз. Бир ойда йигирмата мажлис — мана ишнинг қизиғи! Мажлислар бўлса ҳаммаси ёпиқ, ўз-ўзимизни агитация қиламиз! Айрим колхозларда умумий колхозчилар мажлиси бир йилда бир марта, ҳисоботдан-ҳисоботга бўлади!..

Пленум, активларда кам гапирадиган Опёнкин бу сафар ечилиб кетди.

— Бу залда бир соат эмас, икки соат ўтирсак ҳам қаршилигим йўқ. Яхши доклад, халқаро аҳвол ҳақида лекция эшитсак, қайтага дуруст бўлар эди. Ўқиб улгурмаган, чуқур тушунмаган нарсаларимиз ҳақида биладиган одам гапириб берсин. Биз бошқаларга гапириб берайлик. Лекин мана бу ерда ўртоқ Коробкин чўчқанинг фойдали ҳайвонлигини гапириб ўтирганидан нима фойда!.. Ҳеч чидаб бўлмайди-да! Областдаги мажлисларда ҳам шунақа нутқлар бўлиб туради, буни яшириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Шунақа одам трибунага чиқиб олади-да, вайсагани вайсаган! Кейин

нима ҳақида гапирган эди, деб, ўйлаб қоласан! Қуруқ гап! Худди шунга ўхшаш: «Кучларни сафарбар қилиш», «юқори кўтариш», «масалага чуқур қараш!» Бир хил гапдонларни ҳатто мажлис раиси ҳам тўхта-толмайди. Ҳамма: «Бўлди! Регламент!» деб қичқиради, у бўлса сайрагани сайраган. Худди ҳар бир сўзига пул тўлайдигандек. Биз бўлсак, залда ўтказган вақтимизга ким пул тўлайди, вақтни единг!—деб ўтирамиз. Шофёрлар бекордан-бекор машинасини тарақлатиб ҳайдаса, милиционерлар штраф қилади. У ерда тоннаю—километр. Бу ерда одам—соат. Бу ҳазилакам гап эмас. Шунақа вақтини ўғирловчиларни штраф қиладиганлар йўқ-да!

Залдагиларнинг қувватлаган кулгиси ва қарсаги остида Опёнкин пастга тушди.

Опёнкиндан кейин ўнтача киши гапирди. Улар «рақамлар» ҳақида гапиришди, партактив мажлиси «етарли босқичда» ўтди — деярли ҳамма, мажлисларнинг кўплиги, сўз талашиш, масалани муҳокама этишнинг чўзилиб кетиши, ишга зарар етказиши, буларнинг ҳаммасини халқ билан ҳал этиш мумкинлиги ҳақида гапирдилар.

Мартиновнинг орқасида президиумда ўтирган район газетаси редактори Посохов стул суянчигидан унга энгашиб кулимсиради-да:

— Урганган кўнгил ўртанса қўймас экан-да, Пётр Илларионич! Сен қуруқ гапнинг зарари ҳақида гапирсанг ҳам, ҳаммаси бирининг гапини бири қайтариб, нотиқлик қиляпти!.. «Бутун мажлисларни йўқ қилиш ҳақида яна битта мажлис!»

Райком комсомол секретари Рижков шундай деди:

— Қадим вақтларда, Спартада бир соатлик гапни икки-уч оғиз сўз билан ифодалаш шон-шуҳрат бўлган. Шу Спарта традициясини биз ҳам қўлласак қалай бўларкин?

Залдан кимдир луқма ташлади:

— Ўзинг регламентга сиғдиrolмадинг-ку, ўн уч минутдан бери гапиряпсан!

Чўчқа фермаси мудир Гончаровага нутқ ёзиб берган «Дружба» колхозининг партташкilotи секретари Мостовой сўз олди, у райком аппарати ходимларини расмиятчиликда айблай кетди:

— Райкомнинг инструктори колхозга келади. Нимани текшириб, нима иш билан қизиқади? Қачон партмажлис бўлган, қандай масалалар муҳокама қилинган,

мана шуларни сўрайди. Қанча одам музокарага чиқди, кўпчилик бўлдимми? Саводли ёзилган-ёзилмаганини билиш учун қарорни ўқиб ҳам чиқади. Иш планини: қанақа ўқиш бор, бригадаларда қандай суҳбат ўтказмоқчимиз, ўтказдикми, йўқми, сўрайди. Мажлисдан сўнг ҳаётимизда ўзгариш бўлдимми-йўқми — бу уни қи-виқтирмайди. Фалон бригадада пленум қарори ҳақи-да суҳбат ўтказдик, дейлик. Шундан кейин, у ерда иш юришиб кетдимми, йўқми? Колхозчилар яхши ишла-яптиларми? Балки шу бригадада янги стахановчилар пайдо бўлгандир? Мусобақа қизиб кетдимми-йўқми? Агар ҳеч қанақа ўзгариш бўлмаган бўлса, қанақа суҳ-бат ўтказувдингиз? Демак, кишилар онгига ниманидир етказа олмабсиз-да! Қани юринглар, одамлар билан гаплашамиз, мен ёрдам бераман! — демайди. Мана шу-нақа қилиш керак! Лекин бизда бунақа қилинмайди. Қоғозбозлик! Иш билгунча гап бил, дегандек гап-да. Мана шунақа, ўзларингиз ўргатиб қўяяпсизлар, ўртоқ райкомчилар. Сиз ўртоқ Мартинов, инструкторларин-гиз билан ҳеч шуғулланмасангиз керак. Уларни тўппа-тўғри колхозларга етказяпсиз. Колхозларда тартиб бўлсин десангиз, аввал райкомда тартиб ўрнатинг. Бурнингизнинг остида, худди райкомнинг ўзида — бю-рократизм, қоғозбозлик, хуллас, бизни нимага ури-шаётган бўлсангиз ҳаммаси бор.

Мартинов гарданини қашиб қўйди. Ҳақ гап. Энг яқинидагига «қўли етмабди». Бирор марта ҳам инструп-торларни йиғиб, улар билан яқиндан суҳбатлашмабди, партия ишининг ҳаётий методларини ўргатмабди. Сек-ретарларнинг райком аппарати ходимларига муносаба-ти илгаридек, худди қўл остида бўлганлари учун ҳам қблхозларга «вакил» сифатида осонгина юборишга ўрганиб қолганлар.

Гончарова яна сўз олди, бу сафар у шпаргалкасииз гапирди. У фикрини йиғиб олиб, қандай қилиб ферма-ларнинг намунали бўлгани ҳақида соддагина қилиб гапириб берди. У, қишлоқдан ўн километр наридаги фермага ишчиларни қишлоқдан олиб борилгани, у ер-да янги посёлка пайдо бўлгани, одамлар у ерга яхши ўрнашиб олиб, боғча қилганлари, кенг хуторда ўрдак-ғозларни кўпайтириб юборганлари, кейинги йилларда бирорта ҳам чўчқабоқар хотинларнинг фермадан ке-тиб қолмагани ҳақида гапирди. У яна, колхоз правле-ниеси билан гижиллашиб ўқувчи болаларни хутордан чанада мактабга олиб бориб, олиб келиш ҳақида ке-

дишилганини гапириб берди. Бундан ташқари хўжаликни ва бригададаги колхозчилар ҳаётини янада яхшилаш учун ўтган йили баҳорда ўз кучлари билан эски тегирмон ёнидаги дарё тўғонини тузатганларини, оталиққа олган темирўлчилар ёрдамида ферма ва хўтёрни электрлаштирганларини, ҳозир уларда электр ҳам, радио ҳам борлигини, кечқурунлари катталар мактаби очилганини, ҳамма чўчқа боқувчи хотин-қизлар зоотехник курсда ўқиётганларини гапириб берди, яна, область қишлоқ хўжалиги бўлимидан олинган мукофотни экскурсия қилиш учун ажратилганини, ҳамма чўчқабоқар хотин-қизлар навбат билан областдаги энг яхши колхозларга бориб, у ердаги чорвачилик ишлари билан танишиш, агар лозим бўлса, уларнинг тажрибаларидан ўрганишларини гапириб берди.

— Мана энди тушунарли гапирдинг, ўртоқ Гончарова! — деди Руденко. — Гап фақат чўчқаларни болалатиш ва дезинфекция қилишдагина эмас экан, шундайми? Ҳалиги гапингни эшитган одам, унинг чўчқадан бошқа ташвиши йўқ экан, деб ўйлаши мумкин. Чўчқабоқарлар билан иш олиб борганинг маъқул! Муваффақиятнинг кўзи шунда!..

Бу мажлисда Мартинов гапирмади. Бу овозининг бўғилганидан эмас эди — бир илож қилиб гапирса бўларди. У бугунги очиқ, ўткир гапларга, ўзи чақирган Опёнкин ва бошқа коммунистларга қандай жавоб бериш ҳақида ўйларди. Шу кунгача ўтказиб келаётганидек мажлис ўтказиш ярамайди. Лекин қандай ўтказиш керак?..

Райком аппарати тайёрлаган лойиҳани агитация ва пропаганда бўлими мудирини Жбанов бир соатча ўқиди.

— Оббо! — эгилиб ўтирган Мартиновнинг аччиғи чиқиб кетди. — Мажлисдан олдин бир кўриб чиқмаган эканман-да. Роса бир қоп гапни ёзишибди-ку!..

Қарор лойиҳасининг «қайд қилинган қисмида» ўтган пленум ва партактивларда ўқдириб ўтилган гаплар: фалон участканинг орқада қолгани, фалон шнинг ташлаб қўйилгани ва бошқалар юз мартача таъкидланган эди. Буни райком аппаратлари ходимлари эски резолюциялардан кўчириб ёзган эдилар. «Қарор қилинган қисмда» ҳам янги гаплар йўқ эди. Бу қисм ҳам, худди шу трибунада шунақа мажлис аҳли олдида кўп марта ўқилган нарсаларга жуда ўхшаб кетарди. Ҳаммаси: «Буюрилсин», «алоҳида аҳамият берилсин», «эўр берилсин», «юқори босқичга кўтарилсин» каби

гаплар эди. Лойиҳага райкомпартия ва бошланғич ташкилот шуғулланадиган: радиолоштириш ҳам, колхоз бадий ҳаваскорлик тўғараги ҳам, кўрғазмали агитация ҳам, эпизоотияга қарши кураш ҳам, йўлларни ремонт қилиш каби ишларнинг икир-чикиригача киритилган эди.

Лойиҳани «яхлит» қабул қилиш овозга қўйилганда, Мартинов уни ўн марта қисқартирилсин, деган таклиф киритди. Голубков ҳайрон бўлиб, аччиғи чиқиб кетди.

— Ҳақиқатан ҳам,— деди у,— бу ерда Опёнкин айтгандай вақтимизнинг қадрига етмаган ўртоқларни жазолаш керак эди! Бунақа эллик варақли қарорни колхоз партташкilotида ким ўқийди?

Лойиҳани қисқартириш учун деярли ҳамма қўл кўтарди.

Голубков ўрнидан турди-да, Мартиновга нимадир демоқчи бўлди, лекин фикридан қайтиб, қўл силтаб қўя қолди...

Шошилинича лойиҳага ҳеч ким ўзгартиш ҳам, қўшимча ҳам киритмади.

Партактив мажлиси мана шу хилда тўполон билан тамом бўлди.

Мартинов билан Голубков кечқурун райкомда олишиб қолишди.

— Сени, яъни биринчи секретарни, мажлисда тузатиш, гапингни бўлиш ноқулай бўлди,— деди Голубков.— Бу нима дегаъ гап ахир, Мартинов! Сен коммунистларни партия документига, бизнинг қарорларимизга ҳурматсизлик руҳида тарбиялаяпсан!

— Партия документларини ҳурмат қилиш учун резолюцияни бу хилда ёзмаслик керак!— деди тоқати тоқ бўлиб Мартинов.— Асосий гап четда қолиб, арава-ни қуруқ олиб қочилади. Йигирма марталаб алоҳида эътибор керак, дейилади. Аслини олганда алоҳида эътибор нима талаб қилади?.. Мана сизга ўхшаган қоғозбозлар партия документини қуруқ қоғозга айлан-тириб юборяпсизлар! Бизнинг айбимиз инструкторларнинг ёмон ишлаши. Сен ҳам қачон келсанг фақат қарор қандай ёзилган деб, қоғозга алоҳида эътибор бера-сан, холос. Мана шунақа бир қоп резолюцияни сенга атаб ёзишади. Бирор нарсадан камчилик топмасин, дейишади-да! «Деворий газета қаёққа кетди? Уқитувчилар ўртасида ишлаш қани? Демак, бу ишлар билан шуғулланмабсизлар-да?» — «Йўқ, камчилик топиб бўп-

сан! Роса ишлаганмиз! Мана, ҳаммаси шу ерда ёзилган. Унталаб қарорларнинг пунктларида ёзилган!»

— Сен партактив мажлисини асосий масаладан чалғитдинг,— деб ўз сўзида туриб олди Голубков.— Асосан обком пленуми якунини муҳокама қилмадиларинг. Одамларда пленум ва мажлисларни жуда кўп қилмаяпмизми, деган шубҳа туғилибди, уни қаранг-а? Мажлис кўпайиб кетмаяптими эмиш? Бу мажлислар— коммунистик тарбия мактаби!

— Улар коммунистик тарбия мактаби бўлиши керак,— деди Мартинов.— Лекин қандай мажлис ва уни қандай ўтказмоқни билиш керак. Агар мажлис ўтказишни сенга топширишса, унақа мактаб бўлмай қоладими, деб қўрқаман!

— Мана бугун партактив ўтказдинг, шунақаям қойил қилиб ўтказдингки, асти қўявер!.. Мен, Мартинов яхши тайёрланиб келмагани натижасида, ишга болаларча эътиборсизлик билан муносабатда бўлиб, партактивни бузди, деб хабар қиламан.

— Бор, хабар қилавер!— Мартиновнинг тоқати тугаб, стол устидаги қоғозларни сейфга сола бошлади.— Хабар қил. Фақат тезроқ бориб айт. Баҳор яқинлашиб қолди, янги секретарь район билан танишишга улгурсин... Лекин, ўртоқ Голубков, менимча обкомдагилар... сендақа бўлмаса керак. Унг-терсини билиб олар!..

Эрталаб Руденко Мартиновнинг уйига кирди. Мартинов, Надежда Кирилловна ва ўғиллари Димка ошхонада овқатланиб ўтирардилар.

— Ўтиринг, Иван Фомич,— деб стулни суриб қўйди Надежда Кирилловна.

— Раҳмат,— деб эътироз билдирди Руденко.— Ишга кетяпман. Хотиним доимо уйдан тўйғизиб чиқаради.

У диванга ўтирди.

— Кечаги ишга афсусланияпсанми, Пётр Илларионич?

— Йўқ. Нима бўлса бўлар!.. Мана, Фомич, нималар бўлаётганини эшитиб қўй! Димка! Пионервожатий опаларинг ўтган сборда нималар деганини айтиб бер.

Отасига жуда ўхшаган, қора соч, кўк кўз, ўн ёшлар чамасидаги Димка столдан турди-да, дераза дастасида осилиб турган китоб ва дафтар тўла портфели олдига борди.

— Опамиз бизга: «Трибунага чиққанда уялманг»

лар. Икки оғиз гапириб, тушиб кетиш, бу нутқ эмас — ким кўп гапирса, катта бўлганида бошлиқ бўлади», деди.

Мартинов билан Руденко қотиб-қотиб кулишди.

— Куламиз-у, лекин куладиган гап эмас,— деди Мартинов қовоғини солиб.

Надежда Кирилловна стол устини йиғиштираётиб, эрига савол назари билан қаради.

— Нима ҳақда гапиришяпсизлар! «Нима бўлса, бўлар!» Яна бирор бало бошландими?

— Ҳеч гап йўқ, Надя, парво қилма,— деб Мартинов хотинини тинчлантирди.— Обкомнинг инструктори билан гижиллашиб қолдим. У албатта секретарларга докладной ёзади, ёлгон-яшиқ қўшади, роса бичиб-тўқийди. Лекин мен ҳам гапирадиганимни гапираман.

— Бу Голубков мияни қотирадиганлар хилидан,— Руденко мўйловини бураб қўйди.— Шунақаларни партия ишида нега ушлаб туришаркин-а?

— Глотовни лойига лавлаги экишга мажбур қилинганида шу обкомнинг инструктори бўлувдими?— деб сўради Мартинов.

— Ҳа, шу! Борзов билан апоқ-чапоқ эди, биргалашиб столга мушт уриб, дўқ қилишарди!

Райкомга кетишяётганда (райнжроком шу ҳовлидаги уйга ўрнашган эди) Мартиновга Руденко шундай деди:

— Демьян масалани тўғри кўтарди. Бир ойда йиғирмата ёпиқ мажлису бир йилда бир марта колхоз мажлиси. Ишимизни қара! Шу ҳам ишми? Ҳа, беш қотирсанг арзийди! Тўғри, кўпинча мажлисни ҳам, худди бирорта маросимдек ўтказамиз. Форма учун-да. «Чиқиб бирор нарса десанг-чи! Активлик кўрсатиш керак-да!» Иннайкейин чиқиб олиб, оғзига келганини валдирай беради, мажлис ўтса бўлди. Баъзан шунақа мажлисда ўтирганингга уялиб кетасан.

— Демьянга қўшилсанми? Бу тўғрида хулоса сўвингда ҳеч нарса демадинг-ку.

— Ахир биз мажлиснинг сонини эмас, пленум якунини муҳокама қилдик-да.

— Эҳтиёткорлик қилияпсан-а, Фомич!.. Ҳамма ҳам бунақа аҳволда кетавериш яхши эмаслигини билади, сезади, лекин айтишга юраги бетламайди. Эҳ, сиздақа ёрдамчи-дўстларни қара-ю! Аввал Мартинов бошласин, дейишади-да! Ўзингикидан кўра бошқанинг пешонасидаги гуррани кўрган маъқул-да?..

Улар райкомга етиб келишди.

— Нега Храповнинг тегирмон ҳақидаги хатини ўз ҳолига ташлаб қўйдинг?— деб сўради зинага оёқ қўяр экан Мартинов.— Мана биз райкомдагиларни кўжалик масалалари билан кўп шуғулланади, совет органлари вазифасини бажаради, деб сўкадилар, ўзингиз бирор нарсани мустақил ҳал қилолмаганингиздан кейин, мажбур бўламиз-да. Ахир бу сизлар учун жуда қизиқарли иш-ку! Тўла-тўкис текшириш ўтказиб, область олдига: тегирмон кўжалигининг аҳволи ҳақидаги масалани қўйиш керак. Бу ишларни қилиш ўзингизнинг қўлингиздан келишини исботлашингиз керак. Сизлар бўлсангиз, райкомга орқа қилиб қолгансизлар.

— Текшириб кўрдик-ку. Ижрокомнинг келгуси мажлисида шу масала кўрилади,— деди Руденко.— Бақриб-чақришдан олдин сўраш керак. Чап ёғинг билан турганга ўхшайсанми? Голубков таъбингни хира қилиб қўйганидан, Исонинг аламини Мусодан олясанми?

Орадан бир ҳафта ўтгач, Мартиновни обкомга чақирди.

У ўзининг перспектив планлари билан қишлоқ кўжалиги бўлими мудури олдида ўтирарди. Мартинов биринчи секретарнинг қабулхонасида бўлганида, бу ерга кириб ўтишини сўраган эдилар.

Обкомнинг секретари шу мансабда турли областларда ўн йилдан бери ишлаб келарди. У эллик ёшлардан ошиб қолган бўлиб, граждандар урушида қатнашган, Улуғ Ватан уруши даврида эса жанубда бир армияда Ҳарбий Совет аъзоси эди. У ўрта бўйли, қотмадан келган, пешонасига тушиб турган текис, итоатсиз малла сочи уни ёшартиб кўрсатарди. У елканли спорт ва овга жуда ишқивоз одам эди. Якшанба кунларини Мононастирь кўлида, сув станциясида ёки Чугуев ўрмонларида ўтказарди.

Бу Мартиновнинг у билан биринчи учрашуви, пленум ва обком бюросининг иккита мажлисидаги қисқа учрашувини ҳисобга олмаганда, биринчи суҳбати эди. Биринчисида Борзовни ишдан олишган, иккинчисида Мартиновни райкомнинг биринчи секретарлигига тавсия қилишган эди.

— Алексей Петрович, сизларда аҳвол биз қуйи ходимларникидака чатоқ бўлмаса керак,— деди Мартинов.— Лекин менга ишонинг, жуда тоқатим тоқ бўлиб

кетди, суяк пичоққа бориб қадалди! Бунақа бемаза мажлисларни кам кўрасиз-да.

— Бу билан нима демоқчисан,— деб секретарь норози бўлиб қовоғини солди,— нима, биз, обкомдагилар ҳаётни билмаймизми, ҳаётдан ажралиб қолганмизми?

— Йўқ, бундай демоқчи эмасман. Борди-ю, сиз мажлисга бориб қолсангиз-да, мажлиснинг суэт кетаётганини, одамлар протоколга ёзилиб қолсин учун оғзига келганини гапирётганларини кўрсангиз — сўзсиз, тоқат қилолмайсиз, гапга аралашиб, қизиққонлилигини босиб қўясиз. Умуман айтганда мажлисни керакли йўлга солиб қўясиз. Сиз борингизда, мажлис яхши ўтган эди, йўқлигингизда қанақа ўтганлигини кўриб ўтирибсизми?

— Жуда муғамбирсан-да, гапингни тўғрилаб олдинг,— деб кулди обком секретари.— Чойингни ич.— У Мартиновнинг олдига лимон солинган чойли стакани суриб қўйди:— Кечирасан, келганларни меҳмон қилиш учун бошқа ҳеч нарса йўқ. Печеньедан ол.

— Сизда шу бор экан-ку, бизнинг райкомда шу ҳам йўқ,— деди Мартинов, стакан устида печенье синди-рар экан.— Молия секторингиз бунақа ишларга бир тийин ҳам бермайди. Молия сектори ҳақида гапирганда, Алексей Петрович, шуни айтиб қўяйки, уч минг сўм қуртдай бўлиб гарданимга тушиб турибди.

— Нима учун?

— Декабрь ойида механизаторлар кунини ўтказган эдик. Энг яхши тракторчи ва комбайнчиларни мукофотлаш керак эди. МТСда бир сўм ҳам йўқ. Нима қилишни билмай, бюронинг қарорига биноан, ортиқча бўлгани учун бияни сотдик. Райкомда иккита машина, райижрокомда тўртта от бор, бия қариб, ишга ярамай қолувди, ўрмонни айланиб юрадиган қоровулга сотдик. Молия секторидаги инспекторингиз: «Отни сотишга ҳақларинг йўқ! Райкомнинг бошқа мулклари қаторида от ҳам обкомнинг балансида бор», деб менинг устимдан акт ёзибди. Ахир биз биянинг пулини еб юбормадик-ку. Зиёфатгаям сарф қилганимиз йўқ. Пулга бешта соат, бир костюмлик мато, велосипед олдик. Байрам жуда яхши ўтди! Элу халқ ўртасида мукофотни эга-эгасига топширдик.

— Счёт борми?

— Бўлмасам-чи? Счёт бор, кимни мукофотлаган бўлсак, тилхати ҳам бор.

— Янаги сафар, лавлагикорларни мукофотлашга

нима сотишингни билиб оларсан? Балки «Шобеда»ни сотарсан? Бўлар иш бўпти, ариза ёзиб ёрдамчимга қолдир. Кўрамиз.

Обком секретари қоғозлар тўла папкани очиб, уларни варақлади:

— Мана, ўртоқ Мартинов, шунча говгага сабабчи бўлган партактив мажлиси лойиҳасини ўқиб чиқдим.— У қовоғини солиб, анча вақтгача жим турди. Мартинов қошиқча стаканга тегиб жириглаб кетмасин деб, оҳиста бир-икки қултум ичди-да, стаканни нари суриб қўйди.— Мана, Опёнкиннинг сўзи... Мана булар колхоз раислариники... Ёмон эмас... Лекин мен уларга қўшилолмаيمان. Улар хўжалик ишчилари ўтакетган тажрибакор одам бўлганларидан ҳамма нарсани одам-соатга айлантириб, вақтни тежамасликдан айбни шунда кўрадилар. Мен, партия ходими сифатида, айб бошқа нарсада деб биламан... Вақтни тежамаслик—энг қўрқинчлиси эмас. Агар ташкилотда Коробкинга ўхшаган оғзига келганини вайсайверадиганлар кўп бўлса, мана шулар коммунистик тарбия мактаби деб аталадиган мажлисларимизни нимага айлантириб юборишлари мумкин, биласанми? Сафсатабозликка айлантириб юборадиларми?..

Мартиновнинг юраги севинчдан уриб кетди.

— Алексей Петрович!..

— Шошмай тур... Коробкин: «Ем — чорвачиликнинг асоси!», «Чўчқа — фойдали ҳайвон» каби доимо такрорланаверадиган сўзларни кўзга кўринарли ҳақиқий иш деб ўйлайди. Бир хиллари шундай қичқириб гапирадиларки, девор ларзага келади, бошқалари мингиллаб гапирадилар, лекин иккаласининг гапи ҳам уч пул. Сафсатабозлик — инсон қалбини заҳарловчи, онгини сийқалаштирувчи заҳардир... Кишилар ҳақиқатан ҳам бу одамлар жамиятга зарур, фойдали бир ишни қилишяпти, деб ўйладилар. Мана шунақа қилиб, раҳбарлик қилдилар, колхоз ҳаётига таъсир қилмоқчи бўладилар. Мажлисда олти соат ўтирдим, бугун ишни қойил қилдим, виждоним пок, деб ўйлайди! Колхозда оммавий-тарбиявий ишни кучайтириш зарурлиги тўғрисида нутқни эшитиб, овози бўғилгунча гапириб, дам олгани, овқатлангани уйига жўнайди. Ахир бу иш эмас — ҳаётга паразитларча ёндашиш-ку. Асосий ишдан қочиб, иш вақтида сафсатабозлик, қуруқ гаплар... Энг асосий хавф — айрим ўртоқларимиз қуруқ сафса-

табоздикни ўзига касб қилиб олиши ва мутақассис бўлиб қолишидир!..

Секретарь бир текис, тўхтаб-тўхтаб гапирар, гўё Мартиновнинг кўп марталаб баён қилган фикрларини ўзига ўзи баланд гапириб текширмоқчидек бўларди.

— Партмажлис, актив, пленум бирдан-бир мақсад эмас. Мажлисларни мажлислар учун эмас, балки коммунистларни сафарбар қилиш учун қиламиз! Енгни шимариб, ишга киришишлари учун. Муҳим масалаларни жамоат фикри билан ҳал этиб, ишимиздаги камчиликларни очиб ташлаймиз. Ёш коммунистлар мажлисида биринчи марта чиқиб, нутқ сўзлашга, ўз мақсадларини мантиқли, ишонарли қилиб баён этишга, кейин халқ олдида гапиришга ўрганадилар. Ҳар бир коммунист пропагандист, агитатор бўлиши керак... Бу ҳам керакли иш. Лекин Коробкинларга ўхшаганлардан ўрганиш керак эмас!

— Ҳамма гап мана шунда-да, Алексей Петрович! — деди Мартинов. — Юзаки активлик. Мажлис ўтказилди, сўзлашди, протокол ёзилди, бўлди, демак, ҳолида сақланди. Ҳаммаси ҳам майлику-я, лекин партия ишнда формализмга йўл қўйиб бўлмайди! Комсомоллар, пионерлар биздан намуна оладилар. Формализм бюрократизмнинг туғишган акаси. Лениннинг мактубларидан бирида: агар бизни ҳалокатга учратадиган нарса бўлса бу — худди бюрократизмнинг ўзгинасидир, деб ёзилган. Албатта, бунга йўл қўймаймиз. Ленин бунинг нақадар муҳим хавф эканини бизга уқтириб ўтган.

Икки коммунист, икки секретарь бир-бирларига синчков кўз билан узоқ қараб қолишди. Уларга балки кўп йиллар бирга ишлашга тўғри келар. Обком секретарини фикрларининг мос келуви жуда хурсанд қилди, Мартиновга бу ундан ҳам ёқиб тушди.

Обком секретари кабинетдан юриб ўтиб, катта дераза олдида тўхтади. У ердан шаҳардаги завод қурилишлари, узоқдаги ўрмон ёнидаги қорли далалар тўртинчи қаватдан кўриниб турарди. Мартинов ҳам унинг ёнига борди.

— «Нотиқ» сўзи, ҳар ҳолда яхши сўз, — деди обком секретари. — Нотиқлик санъати — бизга жуда ҳам керакли санъат. Афсуски, у кейинги вақтларда сусайиб кетди, бор нутқларни қозғодан ўқиймиз... Уттизинчи йиллар эсингдами? Айтганча, сен у вақтларда ёш бола бўлган бўлсанг керак?

— Уттиз иккинчи йилда комсомолга кирганман. Ушандаям уставга хилоф равишда: ёшим етмас эди.

— Биринчи колхозларни ташкил этмагандирсан? У йиллар ҳеч ҳам эсимдан чиқмайди! Агар ўша вақтларда қоғозга бурнимизни тираб олиб гапирсак, уларни колхозга олиб кириб бўлармиди?.. Қишлоқ — раҳбар учун жуда катта синов эди. Агар халқнинг қалбига етадиган сўз тополмасанг, одамлар билан гаплашишни биямасанг, сўз билан, шахсан намуна бўлиб уларни орқангдан эргаштирмасанг — вазифангга бир ой ҳам ишламай, учиб кетардинг!.. Эзмаликни тугат, ўртоқ Мартинов, лекин «нотиқ» сўзига тил текизма. Бу мазах қиладиган сўз эмас, барча эски революционерлар нотиқ бўлганлар. Ҳақиқий нотиқларни бадий сўз усталари каби ҳурмат қилиш керак!.. Ҳа, айтгандай, Голубков ҳақида. У иккинчи сизларга бормади. У ўзининг устига айб бўлиб тушадиган шикоятларни районлардан энди олиб келаётгани йўқ. Биз уни партия ишидан бўшатамиз. Сизларнинг тармоқларингга бошқа инструктор берамиз... Бўлимимиздаги ҳамма ишларингни битирдингми? Бўпти, бўлмаса уйга жўнайвер.— Обком секретари Мартиновнинг қўлини сиқди.— Яқин кунларда районларингга бораман. Мен кўрмаган «ёмон мажлис»ларда бўламиз, уларни яхшилашни ўйлаб кўрамиз... Ҳа, бир-бирларингга камроқ ташвиқот қилиб, кўпроқ халқ билан қизгин ишлаш керак. Балки илгорлар учун слёт ўтказса ҳам бўлар, энг қизгин масала халқ дейлик! Аммо уни номигагина ўтказиладиган бўлса, бир тийинлик ҳам фойдаси тегмайди. Олдиндан маза-матрасиз доклад тайёрлаб, ҳаммага илгаридан нутқ тайёрлаб берилса—ана расмиятчилигу ана формализм!.. Жуда қизиққонсан, Мартинов! Тагин қирчанги отдек тепаликдан қоқилиб, мукка кетмасанг эди!

Мартинов яна шу гапни эшитиб, ҳатто сесканиб кетди. Ўзини ушлолмай, ана шу гапни учинчи марта, ҳар хил одамлардан огоҳлантириш тарзида эшитаётганини обком секретарига айтиб берди.

— Нима, аслини олганда бу гап тўғри,— деди секретарь.— Мен йиқиласан деяганим йўқ-ку, йиқилмасанг эди, деяпман. Хавотир оладиган ери ҳам бор, бундан кўз юнмаймиз. Мана шу бюрократизмга ога бўлган формализм, яна шунга ўхшаш қариndoшлари — ҳар хил тўсиқлар бор. Сен балки, бу ерда унга осон,

юқори мансаб, катта ҳуқуқ, қўлида кучи бор, деб ўйларсан? Аслида-ку шундай-а. Куч кўп, лекин тўсиқлар ҳам мустаҳкам-да. Ҳаммаси бошқа кўламда. Бизда ҳам коробкинлар бор. Яна қанақаси дегин! Сизларники бизникининг олдида ип эшолмайди. Сизларники бизникидан ўқиши керак. Маҳмадоналик гроссмейстери! Бюрода бирор масала юзасидан, шахсий иш ҳақидами, майли-да, ўз фикрини айтишини таклиф қилиб қолсанг борми, бўлди, туриб олиб, шунақа тарақа-туруқ қилиб олиб қочадими, қўяверасан. Интонацияси, кўзлари, ҳаракатлари! Агар гапини узоқдан, овози эшитилмайдиган жойдан эшитсанг борми, худди ўлим ҳукмини ўқиётганга ўхшайди. Аслида эса у фақат, «таъкидлаб ўтиш»ини таклиф қилади. Овозининг оҳангидан камчиликларни фош этиб ташловчи Савонарол-у, нутқининг маъносига қарасанг, бузилишларга йўл очиб берувчи либералнинг худди ўзи. Бирор масала муҳокама қилинса: фалон қурилиш ҳақида министрлик билан келишадими-йўқми, муддатлари жуда чўзилиб кетмаганми, балки резервлар қидириб топиш мумкин бўлар, деб гапириб чиқади. Стенографистка борида-ку, шунақаям бошлаб гапирдики, керак бўлганда ўқиб чиқиб, унақасигаям, бунақасигаям тушунаверасан. Қисқартирилган муддатларда улгурмаймиз, бунинг учун бошимизни силашмайди. Ҳа: «Сизларга, болаларча бепарволикда айбламасалар эди, деб айтган эдим-а. Мана, стенограмма!» дейди. Тез суръат учун мақташса, дарров ўзини тикади. Ахир у «ёқлаб» қўл кўтарган эди-да! Ҳатто орденга тақдим қилинганлар рўйхатига ҳам ўз фамилиясини қистирмоқчи бўлади. Артистлар! Шунини айтиб қўяйки, Мартинов, бунақа артистларни эпақага келтириш қийин. Уларнинг стажи ҳам бор, шахсий варақаси ҳам тоза, қўлида диплом, қомати ҳам келишган. Катталар билан алоқаси ҳам жойида. Афеуски, бизнинг давримизда ҳам ҳомийлар кўп. Бир хилининг Москвадаги зўр идорада ўртоғи ишлайди. Сал гап бўлса: «Нима гап ўзи!» «Нега ишдан оласиз!» деб телеграмма устига телеграмма юборади, телефон жиринглагани-жиринглаган. Унинг уч пуллик, принципсиз, кечирасан, бурнини тортолмайдиган одамлигини ўлиб-тирилиб исбот қиласан-да, бир амаллаб қутуласан. Орадан бир оз вақт ўтгач, қарабсанки, бошқа областда, худди ўшундай мансабда ўтирибди-да!..

Обком секретари Мартиновни эшиккача кузатиб қўйди.

— Сафсатабозлик ҳали бу ҳолва, ўртоқ Мартинов. Бу, партия ишига обивателларча муносабат қилишнинг бир кўриниши... Масалан, областда партия конференциясига тайёргарлик кетяпти, дейлик. Бу ҳақиқий коммунист учун область ҳаётидаги катта, муҳим воқеага тайёргарликдир. Лекин қанчадан-қанча обивателлар бу тайёргарликни ўзича тушунади! Биринчи секретарь ўз ўрнида қолармикин, қанақа катта ўзгаришлар бўларкин! Бўлимларга қанақа кўргазма бериларкин!— деб кабинетма-кабинет бурнини суқиб юриб, пичирлашгани пичирлашган. Бизнинг бўлимимиз бошлиғи ўз ўрнида қолармикин? Бошқа, хўжалик ишига ўтишни таклиф қилишаётган эмиш-а? Йўғ-а? Демак, янги одам бўлар экан-да... Ишқилиб мени қишлоққа жўнатиб юбориш-маса бўлди. Ҳаммом-кирхона комбинатига ўтишни таклиф қилганда розилик бермай, кўп аҳмоқлик қилганман-да! Ҳаммом бўлса ҳам, ҳар ҳолда, шаҳарда-ку. Оламнинг бир бурчаги Грязновск районига иккинчи секретарь қилиб юборса-я! Партия конференцияси область ҳаётига қандай таъсир кўрсатади, ундан кейин қанақа ўзгаришлар бўлади, қолоқ колхозлар кўтарилиб кетадими, йўқми, булар билан ишлари йўқ. Мустаҳкам ўрнашиб олган ўрнимдан олиб ташламасмикин? Амалим, ойлигим пасайиб кетмасмикин. Уларнинг фикри хаёли ана шунда! Амалдор бўлса бўлди!.. Умуман, ўртоқ Мартинов, мени зорланяпти, деб ўйлама. Қийинчиликлардан шикоят қилмайман. Мен фақат обивателлик турли кўринишларда бор ва у билан курашиш қийин, демоқчиман. Қийин—лекин, курашмай иложимиз йўқ. Модомики, шундай экан — астойдил курашиш керак!..

1953 й.

1

Мартинов ишлаётган районда ўттизта колхоз бор эди.

Бир минг тўққиз юз эллик учинчи йил сентябрь ойида КПСС Марказий Комитетининг Пленуми бўлиб ўтди, бу пленум бутун мамлакат эътиборини қишлоққа жалб этди. Аммо, табиийки, бу пленумнинг қарорлари ҳосилга, колхозлар экономикасига дарҳол ўз таъсирини кўрсата олмади, чунки қишлоқ хўжалик йили қарийб тугалланай деб қолган эди.

Райондаги колхозларда ҳали ҳам даромад билан меҳнат куни орасида кескин тафовут бор эди.

Районда бешта чинакамига илғор, бой колхоз бор эди: «Власть Советов» колхозида Демьян Васильевич Опёнкин раислик қилар, «Красний Октябрь», «Заря», «Большевик», «Спартак» колхозларида ҳам шунинг сингари эски тажрибакор, колхоз иши учун жон куйдирувчи соҳибкорлар раис бўлиб ишлашарди. «Родина» колхози кескин ўзгарди, райком у ерда собиқ ўрмончи Дороховни раис қилиб юборган эди. Райондаги «Коммунизм» номли колхоз ҳам илғорлар қаторига кўтарилди,—у колхозга бундан икки йил муқаддам район партия комитетининг инструктори Рязанцевни раис қилиб юборилган эди, у аслида агроном бўлганидан, дала ишини жуда соғиниб қолган эди.

Ун бештача колхоз ўртача эди. Бу колхозларда ақлли, ҳалол одамлар раис бўлиб ишлар, уларга фақат кўпроқ ёрдам берилса ва колхоз ишлаб чиқаришидаги ҳар хил фойдали янгиликларни ўргатилса кифоя эди.

Районга шаҳарлардан қишлоқ хўжалик мутахас-

сислари ва шунингдек, мутахассис бўлмаган одамлар ҳам, партия чақирити билан ишга келишди.

Москвадан, Қора металлургия министрлигидан бир минг тўққиз юз йигирма бешинчи йилдан бери партия аъзоси инженер Долгушин Семидубовка МТСининг директори Гловтов чол ўрнига келди. У ерда, министрликнинг кадрлар бўлимида кимдир Гловтовнинг анкетасидаги «маълумоти» деган графасига кўзи тушиб қолиб, қандай ишлаётганини суриштирмай-нетмай, уни дарҳол инженер билан алмаштириш зарур, деган қарорга келибди. Мартинов Гловтовни ҳимоя қилиб олиб қолди (телефонда обком секретари ва ҳатто қишлоқ хўжалик министрининг ўринбосари билан ҳам гаплашди). Модомики, Марказий Комитетнинг сентябрь Пленуми қарорларида, олий маълумоти бўлмаган тажрибакор директорларни истисно тариқасидагина ўз ўринларида қолдириш мумкин дейилган экан, Мартиновнинг фикрича, ана шундай истисно одам худди Гловтов эди. Мартинов ўтган ёзда Гловтовнинг ишлаб кетишига ва яхши ишламоқчи бўлганига ишонч ҳосил қилди: чол ўн ёш яшаргандек эди, унинг МТСи йигим-теримни ҳаммадан тез ва яхши йигиб олди; район бўйича энг юқори ҳосил берди, кузги шудгорлаш планини ошириб бажарди. Бундан ташқари Семидубовка МТСига бош инженерликка ва ремонт устахонаси мудирлиги вазифасига қишлоқ хўжалиги билан мутлақо нотаниш бўлган иккита янги одамни юборишган эди. Буларнинг бири темир йўл транспортидан, иккинчиси резинокомбинатдан келган эди.

Долгушинни Надеждинка МТСига юборишди. Ҳақиқатан у МТСнинг директори ишни удалолмаётган эди.

Қишлоқ хўжалик аппаратида ҳам иккита мутахассис келди. Буларнинг бирини Олешенск МТСига бош агроном қилиб жўнатишди, бошқа бирини колхоз раислигига тавсия этишди. Район ташкилотларини ҳам бир элаб чиқиб, бир нечта агроном ва зоотехникларни бўшатиб, доимий ишлаш учун колхозларга юборишди.

Шундай бўлса ҳам ҳали районда раисларини алмаштириб, раҳбарлигини мустаҳкамлаш зарур бўлган еттига колхоз бор эди. Бу ишни тез кунларда ҳал қилиш керак эди. Етти колхоз ўзининг экин майдони ва аҳолисининг сони жиҳатидан районнинг кўпгина қисмини ташкил этса ҳам, лекин шу вақтгача гектарида

тўрт беш центнердан ортиқ ҳосил олмас, пулсизликдан зориқиб, қулоғигача қарзга ботиб ётар эди. Бу колхозларни қолоқликдан қутқариш учун кескин чоралар кўриш зарур эди.

Мартинов совуқ тушиши билан шундай колхозлардан бири «Борьба» колхозига жўнаб кетди. Бу колхоз райондаги энг узоқ колхоз эди. Об-ҳаво ёмон бўлиб турганида у ёққа етиб бориш амри маҳол эди, йўл йўқ, ботқоқ ва сув босиб ётган ольхазорлар ичидан асло ўтиб бўлмасди. Мартинов районда ишлаб турган даврида бошқа колхозларда кўп бўлган, лекин «Борьба» колхозига негадир бирров кириб ўтган эди. Бу сафар у райкомдаги барча ишларни Медведевга қолдирди-да, у ерда уч кун бўлди, колхоз раисиникида турмай, колхозчиларникида турди, бутун хўжаликни бирма-бир кўздан ўтказди, ўнлаб одамлар билан суҳбатлашди; МТСдан ревизор чақиртириб, колхознинг оғир аҳволга тушиб қолиш сабабларини тергов қилгандек текширди, прокурорга ишни енгиллаштириб бериш учун ёзма баёнотлар тўплашдан ва одамларни юзлаштиришдан ҳам қайтмади.

У «Борьба» колхозида кўрган-кечирганларидан жуда таъби тирриқ бўлиб, жиғибийрони чиқиб, ниҳоятда хаяжонланиб районга қайтиб кетди.

...Мартинов оддий колхозчилардан:

— Эҳ, раҳбар ўртоқлар, колхозларимизда бўлаётган ишларнинг кўпини билмайсиз!

— Қуруқ сводкалар билан ҳаётимизни билиб бўлармиди!

— Ҳаётимизни яхшилаб билиб олиш учун биз билан кўпроқ бирга бўлмоқ керак!..— деган гапларни бир неча марта эшитди.

Бир тўда ярамаслар «Борьба» колхозини ўз мулкларига айлантириб олишган эди. Бузуқи пианисталар ва безорилар хўжаликни ўз ҳолига ташлаб қўйган эдилар.

Даладан олинган ҳосил хоҳ саккиз центнер бўлсин, хоҳ тўрт центнер бўлсин ғалла топширишдан кейин омборларда ортиб қолган «фонд» правление аъзолари, бухгалтер билан тафтиш комиссиясининг раисига етиб-ортарди. Ўтган йили қишда фермалардаги моллар очдан ўлар ҳолатга келиб, колхозчиларнинг сизирларига бир тутам хашак берилмай қўйилганда, раис ва правление аъзоларининг ҳовлиларида энг яхши бедалар ғарам-ғарам бўлиб ётарди. Айш-ишрат учун кет-

ган товуқ, гоз ва қўйлар учун тулки билан бўрилар айбдор қилинар эди. Касса ва омборлардан ҳисоб-ки-тобсиз олиб кетилган нарсалардан ташқари правление аъзоларининг бўйнида «отчёт» юзасидан олинган беш минглаб, етти минг сўмдаб пул ётарди. Бу ўғирликларга шерик бўлган бухгалтер ҳам бу ҳолни яшира олмас эди.

Колхоздаги бу хил бемаънигарчиликларни колхозчилар ҳеч қаёққа ёзишмагани, шикоят қилишмагани Мартиновни ҳайратда қолдирди. Фақат, кейинчалик у нега шикоят қилишмагани сабабига тушуниб етди.

Ов ва балиқ тутишга жуда берилган райижроком раиси мусвини Федулов ҳар хил кампаниялар муносабати билан «Борьба» колхозига тез-тез бориб турар эди. Ҳар сафар Федулов уйига жўнаб кетиши олдидан колхоз раиси Маркин балиқ шўрва ва ичкилик ташкил қилар ва колхоз сунъий кўлида балиқ овлашарди. У жўнаб кетаётганда эса катта саватни карп, карас балиқларга лиқ тўлдириб, райижроком «Газик»ининг кабинасига солиб берар эди. Раисларининг район раҳбарлари билан иноқлигини кўрган колхозчилар унинг устидан районга шикоят қилишга журъат этишолмас эди. Область газетасига ёзиб юборилган бир нечта хат ҳам текшириш учун худди ана шу Федуловнинг қўлига келиб тушди. Аммо Федуловнинг шаҳарда қураётган уйига эшикларни, дераза ромларини ва пешайвонга солинган ўйма нақшларни Маркиннинг топшириғи билан «Борьба» дурадгорлари колхоз ёғочидан текинга ясаб берганидан кейин бу шикоятларни хаспўшлаб кетиши турган гап эди... Колхозчилар, райком секретари колхознинг хонавайрон бўлиш сабабларини билиб олишга жиддий киришганлигига ва бирон-бир сир айтганлари учун ўзларидан Маркин билан ҳамтовоқларининг ўч олишликларига Мартинов йўл қўймаслигига ишонч ҳосил қилгунларича, энг арзимаган ҳодисани ҳам билиб олиш жуда қийин бўлди.

Мартинов, худо ва район раҳбарлари томонидан унутилиб юборилган ана шундай хилват жойларда танқидни бўғиш ва колхозчиларни қўрқитиб, юрагини олиб қўйишнинг хилма-хил усуллари бўлишини шу чоққача тасаввур ҳам қилиб кўрмаган эди. Вақти келиб, жамоат мулкани талон-торож қилувчилар устидан қилган арз-додинг текширилгунча (шунда ҳам виждонан текширилса), сени раис ёки бригадир билан ҳисобчи сиқиштириб, шундай суробингни тўғрилаб қўядики, бу дунёга келганингга ҳам пушаймон бўласан. Бунинг

устига сенга энг кам ҳақ тўланадиган ишларни беришади, табелни ҳам шундай чалкаштириб юборишадикки, йил охирига келиб ҳисобланганда меҳнат кунининг ярмиси ҳам ёзилмаган бўлиб чиқади, сен меҳнат куним нотўғри ёзилибди, бунча бўлиши керак эди, деб ҳеч нарса билан исботлай олмайсан, яна бунинг устига-устак эски гуноҳларингни эслатиб, ўтган йили от машинадан ҳуркиб, арава ағдарилиб кетиб, синган гилдирак учун беш баравар қилиб штраф ҳам солишади.

Колхозчиларнинг айтишича, раис, завхоз, бригадирлар бир неча кун сурункасига ичкиликбозлик қилиб, карахт бўлгандан кейин биронтасининг хатаси олдидаги супачага ўтириб олишаркан-да, қандай қилиб бош оғриғини тузатиш йўлини ўйлай бошлашаркан. Шу пайт биронта колхозчининг сигири келиб, гарамлаб қўйилган колхоз пичанини титиб қолса борми, улар, ана йўли топилди, дейишаркан-да, сигирни дарров бригада ҳовлисига қамаб, эгасини чақиртириб келиб: «Қани, Настя хола, социалистик мулкни сигиринг поймол қилгани учун эллик сўм чўзиб қўй-чи», деб талаб қилишаркан ва пулни ўша заҳоти ундириб олиб, шу ернинг ўзидаёқ ичиб тугатишаркан; кейин яна, биронтанинг сигирими, бузоғими келиб қолмасмикан? деб умид қилиб, кўз тикиб ўтиришаркан.

Ахир хатагнинг устини ёпишга похол сўрагудек бўлсанг ёки бозорга бориб келишга от-улов сўраб қолсанг, ярим литрсиз бригадир олдига бориб бўлмас экан, бу одат бўлиб қолибди, бу порами? Йўқ, пора олиш эмас, бу деҳқон одатича ширинкома эмиш. Хизматчи ва ишчиларга колхоз даласидаги ҳали ўриб олинмаган пичанни сотганда ҳам, колхозчиларнинг полизларидаги экинларни кавлаб берганда ҳам, колхозга қабул қилганда ҳам, раисни қайта сайлашда ҳам ширинкома берилади. Фақат раисни қайта сайлашгандагина колхозчилар ёнларидан пул сарф қилмайдилар, пул правление ҳаменидан чиқади. «Борьба» колхозида Маркни икки марта раисликка сайланди, иккала сафар ҳам мажлис ёпилгандан кейин бухгалтер сўз олди. У бир портфель пул билан олдинга чиқиб, овоз берган тенг ҳуқуқли колхоз аъзоларига икки юз граммданга — ўн сўмдан улашди.

Мартинов бу гапларни эшитаётганида, ўз қулоқларига ишонмасди. У колхозчилар олдида катта гуноҳ қилганини ўйлаб виждонан қийналди. Нима, колхоздан «сигналлар» бўлмадимми? Колхозчиларнинг ши-

көят қилишга хоқислари қолмаган, уларнинг ҳафсалаларини пир қилишган. Бу ерга райком инструкторлари ҳам кўп келган, аммо улар партия мажлиси протоколларини расмийлаштиришдан бошқа нарса билан қизиқмаганга ўхшайдилар.

«Борьба»да ўн иккита коммунист бор бўлиб, партия ташкилоти унча кичик эмас эди. Қишлоқ ўт ўчириш командасининг бошлиғи, партия ташкилоти секретари Могутний ичкиликка қарши актив кураш олиб бора олмас, чунки ўзи ароқхўр эди. Якшанба кунларининг бирида бир таниш бева аёлнинг хатасида ичиб ўтирганда болалар, аравасининг гайкаларини бураб, гилдиракларини чиқариб олиб кетишган. Кейин у қишлоқдан гилдираксиз аравасини тарақлатиб ҳайдаб ўтган.

Колхоз раиси Маркин, хўжалик мудир Шарапов — иккаласи ҳам 1947 йилдан бери партия аъзоси эди. Могутний район прокурори устидан Мартиновга шикоят қилиб гапирди:

— Уртоқ Мартинов, мен бу ерда баъзи бировларни йўлга солишга ҳаракат қилиб кўрдим. Мана, масалан, Шараповнинг бўйнида олти минг сўм растрат бор, бундан бошқа нарсалар ҳам олган. Ишнни прокурорга берай десам бўлмади. Прокурор: «Партиядан ўчирилмагунча уни жазога торта олмайман. Қоида шунақа. Уни партиядан ўчирсанглар, ўшанда суд қиламиз», дейди. Қандай қилиб уни партиядан ўчирамиз, ахир? Сен унга статья қўйиб, бизга бундоқ исбот қилиб бергинки, энг қадрдон ошна-оғайнилари ҳам қўллаб-қувватлай олмай қолсин! Мана шунақа қилиб тортишиб ётибмиз. Мен: аввал ишни бошланг, кейин партиядан ўчирамиз, дейман. Прокурор бўлса: «Аввал партиядан ўчиринглар, кейин жазосини бераман», дейди. Жуда бемаъни ишлар бўляпти, ўртоқ Мартинов. Агар шу жиноятни партиясиз бирорта киши қилгандами — суд қилинарди. Коммунист қилса-чи, расмиятчилик қилиб кейинга чўзамиз, ишни қайтадан кўрамиз. Лекин унинг ҳеч ўзини оқлайдиган жойи йўқ.

«Борьба»даги ўн икки коммунистнинг ярмидан ози ҳалол колхозчилар эди. Қолганларининг ҳаммаси «мансабдор» кишилар бўлиб, биттаси тегирмонда тарозибон, биттаси сельпода тайёрловчи, яна биттаси молия агенти эди. Уларнинг хотинлари ҳаммадан кам меҳнат куни ишлар, бирортаси ҳам минимум меҳнат куни тушира олмас эди.

Колхозда яхши коммунистлар ҳам бор эди: иккита оддий колхозчи ака-ука Максимовлар, бинокерлик бригадасининг бригадири Кульков, звено бошлиғи Федотова ва Ленин чақириғи билан 1924 йилда партиёга кирган, ветеринария фельдшери Шумилов шулар жумласидан эди. Булар сўнги правление сайловида Федулов тавсия этган номзодларга қарши овоз бердилар, агар колхозни бу фирибгарлар қўлига яна бир йил ишониб топшириб қўйилса, уни тамоман барбод қилишади, деб исботлаб кўрсатдилар, Федулов уларнинг мажлисда чиқиб сўзлашларини сайловни бузиш деб баҳолади. Шумилов чолни бўлса, колхозда «партиёга қарши блок» тuzганлигинг учун партбилетингдан ажраб қолишинг мумкин, деб огоҳлантириб қўйди...

2

Кечаси райкомда Мартинов, Медведев ва Руденко ўтиришар эди.

Мартинов «Борьба» колхозига қилган сафаридан кейин бир неча кун кўзига уйқу келмади, у ҳатто сезиларли даражада озиб, кўзларининг ости салқиб, кўкариб қолди. Лекин шу кеча унинг кайфи чоғ, хурсанд эди: «Борьба»га ўхшаш колхозларни нима қилмоқ кераклиги тўғрисида кўп бош қотириб, афтидан, ҳозир бирор қарорга келганга ўхшарди.

— Бошқа қолақ колхозларимизда ҳам аҳвол шундай, уларда ҳам «Борьба»даги касаллик бор, — дерди Мартинов. — Барча бемазагарчилик шундан келиб чиқадики, қайси колхозда раҳбарлик пианиста, лавашанглар қўлида бўлса — ўғирлик ўша ерда авж олади. Лекин кўпинча, айш-ишратга муккасидан тушган ана шу пианисталар айни бир вақтда ўғри ҳам бўладилар... Прокуроримиз Нечипуренкони «Борьба»га раис қилиб юбориш керак эди-да!

— У бизнинг номенклатурамизда эмас, — деб эътироз билдирди Медведев. — Юриспруденция. Уни колхозга раис қилиб юборишга ҳақимиз йўқ.

— Коммунист, райкомимизнинг аъзоси, нега ҳақимиз йўқ бўларкан? Унисини колхозга юборишга ҳақимиз бўлмаса, бунисини юборишга ҳақимиз бўлмаса — унда коммунист кадрларга биринчи навбатда ким хўжайинлик қилади?

Мартинов дераза томонга ўғирилди-да, папирос ту-тунини очиқ форточкага пуфлаб, узоқ вақт стол ёнида индамай ўтирди, гапирганида ҳам, на Руденкога,

на Медведевга қаради, худди ўзига ўзи гапиргандек гапира бошлади.

— Шу куз ишимиз яхши бўлди. Сентябрь Пленуми. Қандай яхши қарорлар-а. Халқ қўзғалди. Кузги ўкинларни вақтида экиб бўлдик. Ҳамма ер кузги шудгордан чиқарилди, кўпдан бери бундақа бўлмаган эди. Баҳорда экиш енгил кўчади... Эски тракторчилар машиналарга қайтадилар. Қиш ичи билан кўп ишларни қилиб қўямиз. Баҳорги экиш мавсумини яхши ўтказамиз. Силжиш бўлади... Аммо бирорта одам дастлабки муваффақиятлардан кейин дарров сентябрь Пленумининг жуда яхши бажарилганлигидан ноғора чалиб қолса борми — ишнинг белига тепади-да! Бу қарорни бажариш учун ҳали кўп ишлаш керак! Ҳали ишнинг асосий моҳиятига етганимиз йўқ... Муваффақиятларимиз ҳақида бевақт жар солишнинг кимга фойдаси бор? Қишлоқни кадрлар билан мустаҳкамлайдиган шу «кампаниянинг» тезроқ тамом бўлишини истайдиган одамларга фойдаси бор. Гўё ҳозирги ҳамма ишлар бажариб қўйилгандай. Ҳамма ерда ажойиб райком секретарлари, ақли расо МТС директорлари, колхоз раислари-ку, академикларнинг худди ўзи! Кадрлар ўрнини алмаштириш тезроқ тамом бўла қолса-ю, ишқилиб ўзи қишлоққа жўнатилишдан қутулиб қолса, бўлди! Ана шунақа фикрдаги одамларга фойдали...

— Биз ҳали асосий ишни қилганимиз йўқ! Кадрлар, кадрлар. Ҳамма гап ана шунда!.. Мен, Иван Фомич ва Василий Михалич,— Мартинов креслода кескин бурилди,— ҳозирча районда қилган ишларимиз— бу ҳали қиладиганларимизнинг ярми, деб ўйлайман. Хўш, нима ишлар қилдик? Агрономларнинг бир қисмини идорадан олиб, колхозларга жўнатдик. Областлардан қишлоқда ишлаш учун бир неча одамни юборишди. Бўлгани — шу. Ҳамма ишни мутахассислар билан шаҳарлардан келган ана шу ўртоқларга ташлаб қўямизми? Кейин орадан бир ой ўтгач, уларни бюрога чақириб, ишда кескин бурилиш бўлишини талаб қиламизми?.. Қани, партия активларидан колхозларга кимларни юбордик? Ахир қолоқ колхозларда аҳвол оғирлиги учун дастлаб биз, маҳаллий партия активи, райком аъзолари жавобгармиз-ку. Бу ёғиям бор, биз колхозларга фақат хатога йўл қўйганимиз учун ҳам жазо бериш мақсадида чиқишимиз шарт эмас. Ахир конференцияда энг яхши коммунистларни райкомга сайлашган-ку. Шунинг учун ҳам кадрларни райкомдан олиш

керак... «Борьба» сингари колхозларга ишнинг кўзини биладиган зўр одамлар зарур. У ерда қаттиққўллик билан тартиб ўрнатиш керак. Райком, райижрокомни тарқатиб, кабинетларни қулфлаймиз-да, энг яхши ходимларимизни колхозларга юборамиз. Нима дединг, Фомич?..

Диванда дам олиб ёнбошлаб ўтирган Руденко гапга аралашди.

— Унда сен билан биз ҳам раис бўлиб кетишимиз керак бўлади. Епадиган бўлсак, кенг ёпиб қўя қолайлик! Гражданлар уруши йилларида комсомол комитетлари ёпилиб, эшиклар тепасига «Ҳамма фронтга кетган!» деб ёзиб қўйилгани сингари бўлади қўяди...

— Йўқ, беҳазил... Мени, бу ҳақиқатан район ташкилотларини тарқатиб юбормоқчига ўхшайди, деб ўйламамлар тагин. Бир режам бор: колхозларни мустаҳкамлаб бўлиб, районни ҳам янги кадрлар билан тўлдирамиз. Бундан кўзда тутган бир мақсадим бор.

— Қанақа мақсад?

— Бу ёгини эшит. Сен билан биз бўлим мудирларисиз қоладиган бўлсак, эҳтимол, райкомда, ҳатто иккинчи секретарь бўлмас,— Мартинов Медведевга ялт этиб қаради,— ана шунда областдан яхши ходимлар юборишини сўрашимиз учун бизда асос бўлади. Ҳа, ҳеч ким йўқ, бутун корхоналарни ҳувиллатиб қўйдик. Эҳтимол, бемаънилиқ қилиб, қаттиқ кетгандирмиз, аммо энди илож қанча, ўртоқларни қишлоқларга жўнатиб бўлганмиз. Агар нотўғри иш қилган бўлсак, бизни уришинг, аммо энди уларни қайтариб бўлмайди. Колхоз демократияси. Қонуний мажлисларда сайланишган. Тез кетдик, афсусланиямиз, аммо бўлар иш бўлган, энди нима қиламиз? Бизга ёрдам қилинлар, район аппаратига одам беринлар, деймиз. Тушунарлими? Область районларни ўз корхоналари ҳисобидан кадрлар билан мустаҳкамлаб бўлгандан кейин эса, обкомнинг ўзида ҳам худди шу масалада Марказкомдан сўрашга қонуний важ туғилади. Областга марказий аппаратлардан, ҳар хил министрликлардан кўпроқ одамлар беришсин. Шу алпозда бу нарса юқоридан пастга тўлқин бўлиб, мавж уриб кетаверади: районлардан колхозларга, областлардан районларга, Москвадан областларга — ундан қишлоққа яқин боради.

— Демак, мени ҳам раисликка кўтармоқчимисизлар?— деди Медведев лабини қийшайтириб кулиб.

Мартинов қовогини солди:

— Нега энди «кўтарасизларми?» деб кесатсан, Василий Михалич? Биз колхоз раислиги лавозимига ана шундай менсимасдан қарашни йўқотмагунимизча,— тутоқиб кетди,— ҳеч қанақа иш қилмаймиз! Бу аристократларча менсимасдан қарашни аввало ўзимизда йўқ қилишимиз керакка ўхшаб қолди!.. Бўпти, биринчи секретарь ўрнида сен қола қол, мен колхозга кетаман. Ахир бирорта одам бошлаб бериши керак-ку.

— Бу ишни шахсан биз бошлаб беришимиз учун зарурият борми ўзи?

— Бор! Ҳозир колхозда раис бўлиш энг шарафли иш деб гапириб ўтирганимизда, заҳарханда қилиб кулганинг учун ҳам зарурат бор. Сенки заҳарханда қилгандан кейин, бошқалардан нимани талаб қилиш мумкин? Шу ҳам гапми? Завод директорлиги — ҳурматли, обрўли мансаб. Агар Магнитка директорлигини таклиф қилишганда, бунчалик хафа бўлмаган бўлардинг, Василий Михалич. Беш минг гектар ерли колхоз кенг кўламли иш эмасми?.. Шахсан бу ишни биз бошлаб беришимиз керак. Сен бўлмасанг, мен-да... Нега жим бўлиб қолдинг, Фомич? Ухлаяпсанми?

— Йўқ, ухлаётганим йўқ. Уйлаяпман,— деб жавоб берди Руденко.

— Фикримга қўшиласанми?

Руденко жим бўлиб қолди.

— Иван Фомич менга ҳам навбат келиб қолмасайди, деб қўрқиб ўтирибди,— деди Медведев, ҳамон ўша аччиқ заҳарханда билан.— У менга ачинапти. Агар у менинг колхозга кетишим учун қўл кўтарса, мен ҳам дарров: Руденкониям раис қилиб юборинглар, нима, у қишлоқ хўжалигини мендек шаҳарлик муаллимдан кам биладим, дейман.

— Эҳ, оғайнилар,— Мартинов ўрнидан турди, агар биз, бюро аъзолари бир-биримизга «раҳм» қилиб шунақа сукутга бориб ўтирадиган бўлсак, унда ишни бошқача қиламиз. Партия активида ҳал қиламиз.

— Партия активи райком учун ҳал қиладиган қонуний ҳуқуққа эга эмас,— деб эътироз билдирди Медведев.

— Ҳечқиси йўқ. Гап — ишнинг шаклида эмас, моҳиятида. Ахир масалани ҳал қилиш керак-да.— Мартинов стол устидаги календарга ишора қилди.— Ўн саккизинчида жума куни партия активини чақирамиз. Сентябрь Пленуми қарорларининг бажарилиши ҳақида

мен доклад қиламан. Доклад учун йигирма минутча вақт берсанглар бас, бундан ортиғи ортиқ. Шундан сўнг дарров амалий ишга ўтамиз.

Кечаси соат иккиларда Руденко Мартиновнинг квартирасига телефон қилди.

— Ухлаётганмидинг, Илларионич? Кечир, безовта қилдим. Менинг ҳеч уйқум келмаяпти... Кийиниб чиқмайсанми? Бир оз кўчада айланиб юриб гаплашардик-да. Гап бор. Эрталаб гаплашармиз дейсанми? Эрталабгача фикримдан қайтиб қоламанми деб қўрқаман, агар ҳозир сенга айтсам, масала ҳал бўлган бўлади!..

Мартинов уйқусираб хотинининг: «аёққа кетяпсан, деган саволига бирнималар деб ғудурлади-да, кийиниб кўчага чиқиб кетди. Уни Руденко дарвоза олдида кутиб турган эди. Иккаласи скверь бўйлаб кетишди.

— Нима учун индамаганимни биласанми, Илларионич?— деб гап бошлади Руденко.— Ишни Медведевдан бошлаш қийин. У тушуниб бўлмайдиган одам. Бу ерда ишлаганига бир йилча бўлди — унинг тўғрисида на яхши, на ёмон бирор фикр айтиб бўлади. Ўзи муаллим бўлган, уни партия ишига кўтариш кимнингдир эсига келиб қолган. Унинг бу ишда таланти борми? Мен у тўғрида Н-скдаги ўртоқлардан сўрагандим. У ерда, горкомда ҳам у бирор иш кўрсата олмаган экан. Ўзи саранжом-саришта, резолюцияни яхши ёзади, лекция ўқийди,— бу ишлар қўлидан келади. Сен қандай ўйлайсан, буни мен билмайман, аммо назаримда у колхозни уддалай олмайди. Ташкилотчи эмас. Ҳа, айтгандек, қишлоқ хўжалигидан ҳам хабари йўқ.

— Қишлоқ районида бир йилдан бери ишлаяпти.

— Биласанми, у бу вақт ичида баъзи бир нарсаларни юзаки ўрганиб олди, лекин ғаллакорлар билганидек, ишни яхши билмайди.

— Нега бўлмаса ғаллакор бўлмаган Долгушинга МТСни ишониб топшириб қўйибмиз? Унга ўн учта колхоз қарайди-я?

— Мен Долгушиннинг янгилик деган жойда ўзини томдан ташлашини жуда яхши билиб олдим. У туни билан қанд лавлаги экиш ҳақида ёзилган брошюраларни ўқиб чиқади-да, эрталаб эски агроном билан қанд лавлагининг қайси навини экиш мумкинлиги ва қайси экинларни букетировка қилмаслик тўғрисида тортишди. Долгушин қишлоқда ишлашга ишқивоз. Медведев-

нинг бўлса, бу ишга тоқати йўқ. Бир йилдан бери бир-бирга колхозда бир кеча бўлса ҳам тунаб қолган эмас. Бургадан қўрқади. Уни колхозга юборишнинг нима хожати бор?..

— Бу гапларни нега гапиряпсан? Яхши кўрган қизи билан учрашмоқчи бўлган одамдек, ярим кечада шунга чақирдингми? Медведев тўғрисида гапириб бермоқчимидинг? Мен ҳам уни биламан.

— Медведев ҳақида эмас, ўз тўғримда гапирмоқчиман. Агар, сен айтганчалик, масалани ҳал қилиш керак бўлса, унда мен партия активида сўзга чиқаманда, колхозга юборишларини илтимос қиламан. Менга битта энг қолоқ колхозни беринглар, аммо у ерда имкониятлар бўлсин, ер кўп, умуман, ишлар кенг ҳулоҳ отиб кетадиган жой бўлсин. «Веки коммунизма» ёки «Память декабристов»ни беринглар. Бир йилда ҳамма ишни қойил қилиб ташлайман, деб ишонтиролмаيمان. Йўқ, бир йилда бўлмайди, вақт керак. Аммо икки йилдан кейин бутун районни бизнинг колхозга экскурсияга олиб бораверасан.

Мартинов тўхтади, Руденконинг елкасидан ушлаб, юзини ўзи томонга ўгирди-да:

— Чинданми, Фомич?— деди.

— Ҳа, чиндан, Илларионич.

— Раҳмат, дўстим!.. Ҳозир коммунистлардан энг яхшиларини колхозларга раис қилиб юбориш қанчалик муҳим-а! Ҳозир бизларга, орзу қилиб юрган нарсаларимизни амалга оширишга тўла имконият берилган. Энди иш — раҳбарлик қилиш усулида қолган, холос...

— Бўлди, ҳали менга ташвиқот ҳам қилмоқчимисан? Бу фикр, оғайни, кўпдан бери миямни ғовлатиб юрибди. Биз кадрлар масаласини сентябрь Пленуми талаб қилганчалик ҳал қилаётганимиз йўқ, деб мен ҳам кўп бош қотираман!.. Сенга яна шу нарсаниям айтиб қўяй: райижроком иши мени қаноатлантирмайди. Балки онг-билимим етишмас, бу вазифа оғирлик қилар, аммо сен билан ишлаш менга жуда қийин. Чунки доим мендан олдин кетасан. Мен биронта янгиликни ўйлаб ҳали аниқ фикрга келмасимданоқ, сен шу нарсани қатъий ҳал қилиб, конкрет таклифлар киргизиб турасан. Бировнинг калласи билан иш тутиб яшаш энгил бўлсаям, аммо зерикарли бўларкан... Мендан яхши бошлиқ чиқмади, ўзим сезяпман. Райкомда ортиқча одам бўлиб турибман. Овоз бериш учун рай-

ком аъсосиман. Умуман, ўрнимга лойиқ эмасман. Ҳозир эса Советларни мустаҳкамламоқ кераклигини тушуниб турибман. Барчаси жой-жойларга тарқалиб кетишса райкомда кенгаш ўтказгани одам қолмайди. У ерда тез-тез кенгаш ўтказишнинг ҳам ҳеч ҳожати йўқ. Райком бюросида ҳал қилинган хўжалик масалаларининг тўқсон фоизини қўрқмасдан, жавобгарлигини олиб ижрокомда ҳал қилиш керак! Аммо мен виждонан эътироф этишим керакки, бу иш қўлимдан келмайди... Колхоз менинг жону таним. Бригадир ҳам, дала мудирини ҳам бўлиб ишлаганман, қишлоқ совети раиси ҳам бўлганман. Дала мудирини бўлиб ишлаганимда йигирма центнерлаб ҳосил олганман... Масала ҳал. Илларионич, колхозга бораман!..

— Масала ҳалликка ҳал-а... Лекин мен ким билан қоламан?

— Мўлжаллаб қўйган режанг билан иш қил. Областга телефон қоқиб: «Войдод! Райижроком раисисиз қолдик, биялпсизми, нималар қилипмиз—колхоз учун ҳеч кимни аямаяпмиз. Энди бизга область ходимларидан биронтасини беринглар», деб шовқин сол. Илларионич, фақат битта қийинчилик бор. Шунга ёрдам бермасанг бўлмайди.

— Қанақа қийинчилик?

— Хотиним... Ҳали у билан гаплашганим йўқ. Билмадим-да, бу ишга нима дерэкан. Варвара Фёдоровна-ку ўзи деҳқон, колхозчи... лекин гап шундаки, ёмон томони бор: қўлида ҳунари йўқ. Муаллима ёки врач бўлганда-ку, дарров иш топиб беришарди-ю, кейин у ҳам қишлоқда ҳеч таъна эшитмай ишлайверарди. Ҳунари бўлмагандан кейин илож қанча — далага чиқиб ишлашга тўғри келади-да. Бошқа нима ишам қиларди? Ишламаса колхозчилар: «Катталарнинг хотини ишламайди-ю, бизни мажбур қилишади!» дейишмайдими. Хотиним қариб қолган эмас, майиб ҳам эмас. Уттиз тўққизинчи йили боғ боғлашда рекорд қўйган. Ҳозир ҳам у билан полизга картошка чоғгани чиқиб қолгудай бўлсам, мен бир қаторни олгунимча, у учтасини чопиқдан чиқариб қўяди. Лекин у колхоз хусусида нималар деб саннаши, ҳар ҳолда менга қоронғи. Инжиқлигини ўзинг биласан-ку... Кел, у билан иккаламиз бирга гаплашайлик? Ўзингнинг агитаторлик талантингни бир синаб кўргин-а?.. Боришга ўзим хоҳиш билдирганимни асло айта кўрма. Бюронинг қарорига мувофиқ кетяпти, бош тортса, ёмон бўлади, деб айта-

сан. У ўша заҳоти ўйланиб қолади, албатта. «Агар ме-нинг Иваним колхозга кетаётган бўлса, унда анави қорни катта Курковниям, юборинглар! Анави дангаса Коробкинниям!» деб бир марта шанғиллайди, албатта. Ҳаммасини ҳам бир-бир тилга олиб чиқади. Балки, сенга ҳам осилиб қолар. Қисқаси, кечқурун бизникига кел. Бирга овқатланамиз. У меҳмонни яхши кўради, меҳмон олдида жуда хушмуомала бўлиб кетади.

Мартинов кечқурун, Руденколарникида дастурхон устида колхозларни кадрлар билан мустаҳкамлаш зарурлиги ҳақида узоқдан олиб келиб гапирди:

— Эсингдами, Иван Фомич, коллективлаштиришнинг дастлабки йилларида қанақа азамат колхоз раислари бор эди? Еинки ўша вақтда ёш бола бўлганим учун одамлар менга шунақа паҳлавон бўлиб кўринганмикин? Йўқ, ундай бўлмаса керак, ўша вақтда ҳақиқатан ҳам энг яхши қишлоқ активларини колхозга раис қилиб сайлашарди. Ташаббускор, етакчи, ташкилотчи одамлар эди улар! Кейин кўплари юқори мансабларга кўтарилиб кетишди. Уларни юқори мансабга кўтаришга шошилишди. Бундоқ қарашсаки, колхозда жуда яхши ишлашяпти, «э, шошманг, уни кўтариш керак», деб дарров каттароқ ишга қўя бошлашди. Уни «районга, областга кўтариш керак», дейишди!.. «Жуда яхши ишлаяпти-да!..» Мана ҳозир бутун мамлакатда донг таратган эски раисларнинг кўпчилиги ўша вақтда «кўтарилишларга» ҳар томонлама тўсқинлик қилишган — иш жанжаллашишгача борган! «Иссиқ жойингдан қўзғалгинг келмайди-да! Усишни хоҳламайсанми? Масъулиятдан қўрқасанми?» Минглаб одамларнинг келажаги қўлингда бўлгандан кейин, колхоздан кўра масъулиятлироқ жой қаерда бўлсин, ахир? Усиш фақат йил сайин юқори лавозимга кўтарилишдан иборатми? Бир умр бригадир бўлиб ишлаб ҳам узлуксиз ўсиб бориш, борган сари яхшироқ ишлаш, тобора ердан кўпроқ ҳосил олиш, фан, маданиятни ишлаб чиқаришга жорий қилиш мумкин-ку!

— Гапинг тўғри, Пётр Илларионич, — деди Руденко унинг гапини тасдиқлаб. — Эски армияда офицер ўн-ўн беш батареяга командир бўлиб юраркан, уни полк командири қилишга шошилишмас экан. Ахир жангда душманга ўт батареядан очилади-ку? Худди ана ўша ерда ишнинг кўзини биладиган одамлар керак-да! Офицер ўз ишига жуда омил одам! Кайфи тараф

уклаб ётган пайтда ҳам: «Фалон ерда, фалон нуқтада душман бор!» деб кечаси бақирсанг ҳам, кўзини очмасдан тўғри команда бераверади!

— Фомич, нега, бу бизда айрим ерларда колхоз раисларини бунчалик майдалаштириб юборишди-а? — деб сўзида давом этди Мартинов эски, катта самовардан чой қуяётган Варвара Фёдоровнага чашкасини узатиб.

— Нега бўларди! Кўп одамларни «кўтариб юборишди» деб ўзинг айтяпсан-ку, ахир. Улуғ Ватан урушида, фронтда ва партизанлар сафида озмунча яхши раислар ўлиб кетдими? Олижаноб одамлар фронтда ҳам хавфдан қочмай, биринчи сафларда боришган. Ҳали ҳам колхоз кадрларини ўқитишга кам эътибор бериляпти-да.

— Яқин вақт ичида, Фомич, колхозга раис бўлишлик қишлоқда энг шарафли иш бўлиб қолади, деб ўйлайман. Ана шунга эришишимиз керак. Колхоз раислигини эплай олмайдиган одам шармандаи шармисор бўлади. Наҳотки, катта мансабда ишлаб келган бир кишига халқ ишонмай, қолхоз раислигиниям бермас — бу қанақаси бўлди? Биз колхоз раислигига тавсия қиладиган одамлар колхоз ишидан эмас, балки колхозчиларнинг, қани, туёғингни шиқиллат-чи, дейишдан қўрқсин!

— Ҳа, балли! Мана шунақа ҳодисалар ҳам рўй бериши мумкин, онаси, эшитяпсанми? — деди Руденко хотинининг елкасига туртиб. — Ҳозир кимки раис бўлишликдан бош тортса — у янглишади! Бу кампания эмас, ҳаётий иш. Колхоз раисларини кадрлар билан мустаҳкамлаймиз-да, кейин бригадалар билан шуғулланамиз. Бугун колхоз раислигидан бош тортсанг — эртага бригадирликни таклиф қилишадн.

— Худди шундай бўлади, — деди Мартинов, унинг гапини тасдиқлаб. — Юқори мансабдаги ходимларни қишлоққа юборишга қарор қилинган эканми, бу ишни ярим йўлда тўхтатиб қўймаймиз. Ҳа, бригадаларни ҳам яхши коммунистлар билан мустаҳкамлаймиз.

Варвара Фёдоровна қотмадан келган, суякдор, бугдой ранг, ёноқлари туртиб чиққан, қоп-қора қошлари қалин, бағбақали, қирқларга бориб қолган хотин эди. У Руденко билан Мартиновнинг ишонч билан ташвиқот қилаётган сўзларини хотиржам эшитиб турар экан, нон кесиб, кичкина идишчаларга мураббо солди.

— Ойиси, дейман, — деди Руденко томоғини қириб

қўйиб, бу суҳбатдан бирор натижа чиқишига ишончи бўлмаган бўғиқ овоз билан,— мен ҳам бирорта колхозни олсаммикан?.. Биз қишлоқнинг нимасидан қўрқамиз. Бошқалар қўрқса қўрқаверсин, ахир биз қишлоқда туғилиб, қишлоқда ўсганмиз-ку! А?.. Нима дединг? Вақт ганимат.

— Нега вақт ганимат дейсан?— деб сўради Варвара Фёдоровна.

— Ҳозирча бригадаларга гал келгани йўқ, деб гапиришяпмиз-ку.

Руденко кутганининг мутлақо акси бўлиб чиқди.

— Бригадир бўлиб қоламан деб қўқяпсанми? Қўрқма!— деб Варвара Фёдоровна қўл силтади.— Шошмай туринглар ҳали, сизларга ўхшаган раҳбарларга колхозни ишониниш у ёқда турсин, ҳадемай колхозчилар звенониям ишонмайдиган бўлиб қолишади, иш шунга борапти. Товуқ фермасиниям ишонмайди!..

Мартинов билан Руденко бир-бирига қараб қўйди.

— Нега сизлар менга: «Колхоз раиси — энг ша рафли вазифа!», «Яхши коммунистларни раис қилиб юбориш керак!» деб бир соатдан бери тушунтириб ўтирибсизлар! Менга тушунтиргунча буни Коровкинга, Жбановга ва уларнинг ҳар шанбада маникюр қилдириб, ўзига оро бериб юрадиган танноз, сатанг хотинларига тушунтирсаларинг бўлмайдим!.. Колхозга боришга розилик берганингни хотиним билмайди, деб ўйлаяпсанми, Иван?

— Сен биласанми бўлмаса? Қаёқдан биласан? Ким айтди?..

— Ўзинг гапириб бердинг-ку.

Руденко индамай, ҳайрон бўлиб, қўлларини ёзди.

— Эримнинг шу одати яхшики,— деди Варвара Фёдоровна Мартиновга.— Биронта хотин кўнглига ёқиб қолса, хиёнат иш қилиш у ёқда турсин, ҳали бу тўғрида ўйлаб улгурмасиданоқ, мен буни билиб оламан,— кечаси уйқусида ҳаммасини гапириб беради. Ё бу бир касаллик, ёинки райижрокомда ишлаш оғирлик қилиб, мияси ғовлаб кетган, кечаси билан нуқул алаҳлаб чиқади. Ҳа, Иван,— у эри томон кескин бурилди,— нақ бир ҳафтадан бери ухлатмайсан! «Бу ишни биз ўзимиз қўлимизга олмасак, ким олади, ахир?».. «Ўзимиз айбдорми, ўзимиз тузатишимиз керак»... деган гапларни эшитаман. Чини ҳам! Ўзларинг тузатишларинг керак. Сен бу ерда, райижрокомда олти йилдан бери ўтирибсан. Ҳаммадан кўп ўтириб қолдинг. Хўш, кол-

хозларга фойданг кўп тегдимми? Ҳокимият ҳам, қонунлар ҳам сизларнинг қўлларингизда, лекин негадир бўзларингизга унча яхши қулоқ солишмайди. Кенгаш қиласизлар, қарорлар ёзасизлар, телефонограммалар бера-сизлар, лекин булар бефойда! Уйда ўтирган шаҳарлик аёлларни кузда лавлагини кавлашга «Красный пахарь» юборганларингиз эсингизми? хўш, ана ўшанақа колхозларда қарорларингизни ким бажаради? Анови лапашангиз Анучкинингми? Далада чайлаям йўқ: сув ҳам ташиб келтирилмайди, одамларга мутлақо гамхўрлик қилишмайди, муттаҳамлар! Қарорларингизга махорка ўраб чекишади. Уларга қўл қўйиб, меҳнат қилиб овора бўлиб нима қиласизлар? Раис креслосида бир тўнка ўтирибди, ундан яхши тозаланмаган буғдой ароғининг қўлакса ҳиди келади. Колхозни талон-торож қилувчи бунақа ярамас, текинхўрларни супурги билан уриб ҳайдаш керак! Уларнинг ўрнига эса ўзларингиз ўтиришларингиз лозим... Колхозга бор, қайсиниси оғирроқ бўлса, ўшанисини ол, зора кўнглингиз тинчиб, кечалари нолимай, камроқ гапириб чиқсангиз.

— Сен-чи? — деди Руденко, хотинининг бунчалик тез розилик беришига унчалик ишонқирамай.

— Боравер деяпман-ку. Оқ йўл! Мен ҳам хотинлар олдида уялиб қолмасман. Бозорга товуқ олгани боргудай бўлсам, колхозчи хотинлар: «Мана бу раиснинг хотинчасини қаранглар, семиз товуқ қидириб юрибди. Беришга дон бўлмагандан кейин товуқ қаёқдан семирсин», деб гапиришади.

— Менга қара, ўзингиз мен билан колхозга борсанми, ахир? — деб Руденко қайта сўради.

— Нима, мендан талоқ хати олади деб ўйловдингизми?.. Сен у ерда биронта ёш звеновойга уйланиб олгин-а?

— Борасанми ўзи? Лекин ўйлаб кўр... Шуни бир билки, Варя, раис бўла туриб, хотинимни далага чиқармасам, бошқалардан интизом талаб қилишим қийин, ноқулай бўлади, ҳа. Бошқа ҳеч қанақа ҳунарингиз йўқ. У ерда жисмоний меҳнат қилишингизга тўғри келади.

— Бу ерда қанақа иш қиляпман, ақлий иш билан шуғулланипманми? Иштонингизни қаллам билан ювяпманми?.. Ҳе, ўша сендақа сариқ машакни қара-ю! — Варвара Фёдоровна тутатиб кетди (ҳақиқатан Руденко-нинг сочлари тоза олтиндай ярақлаб турарди). — Жисмоний иш дейди-я! Қўрқитмоқчимисан! Хўш, уйимиздаги ана шу жисмоний ишларни ким қиляпти? Сен

мажлисбозми? Мана бу қўлларимни бир кўриб қўй! — У ўзининг каттакон, меҳнатда чиниққан кучли қўлларини стол устига қўйиб тирналган, қадоқли кафтини кўрсатди. — Мана! Сен бўлсанг, қадоқларингни кўрсатишга уяласан, кўрсатадиган жойда эмасмиш... Қишда ўн кубометр ўтинни ким ёрди? Эрталаб чиқиб, бир марта ўтин ёради-да, инқиллаб-синқиллаб: «Вой, белим-ей, буйрақларим-ей, қўймичларим оғрияпти, бел оғриқман-да!» деб оҳ-воҳ қилиб қолади. Иссиқ кабинетларда ўтиравериб, нозиклашиб, эрка бўлиб кетгансизлар! Саройни тол ким ёпди? Сен ёпдингми? Ертўлани ким қазиди? Картошкани ким кавлади, ким ташиб келди? Лоақал меҳнатимни далада эътиборга олишар. Мен ҳали шундай рекорд қўяйки, ҳайрон қолинг! Уҳтимол, орден оларман. Бу ерда бўлса, оёғи куйган товукдек зир югуриб, жонингни жабборга бериб ишлайсан, аммо ҳеч ким меҳнатингни уч пулчалик қадрламайди. Лоақал: «О, Варяхон, қойил, бугун карам шўрвани жуда бошлабсан-да!» деб бирон марта пиширган овқатимни мақтаганинг йўқ!

Мартинов хушвақт, айни замонда таажжуб билан елкасини қисиб деди:

— Фомич, бу ёғи қанақа бўлди? Хотиним нима деркин деб қўрқиб юрувдинг-ку? Хотинингнинг кўнглидагини билмас экансан-у!

— Кўнглимдагини қаёқдан билсин, Пётр Илларионич! — деди Варвара Фёдоровна қаттиқ ўпкалаб. — Мен шу чоққача у билан бирор муҳим нарса ҳақида бундоқ очилиб-сочилиб, хотиржам гаплашганимни билмайман. Эрта кетиб, кеч қайтади, ё индамасдан ичида китоб ўқийди, ённки таппа ташлаб ухлайди. Ҳукуматнинг бирор қарори чиқиб қолса, колхозларга борасизлар, мажлислар ўтказасизлар-у, бу ишлар ҳақида бизлар билан суҳбатлашмайсизлар. Ҳа, ўзларимизнинг ҳам бинойидек саводимиз бор, газеталарни ўқиб турамиз, у-бу нарсага фаҳмимиз етади... Балки, сизлар, хотинларимизга районда нима ишлар қилаётганимизнинг ҳеч қизиги йўқ, деб ўйларсизлар? Кимни нима учун танқид қилишганини билмаймизми? Сизлар учун ғам емаймизми? Ёрдам беришни истамаймизми? Ҳе, ўша сизлардақа ақлдилардан ўргилдим-у!.. Қишлоққа боришимиз керак. Аммо ёлғиз менинг Иваним борган билан иш битди қўйдими. Пётр Илларионич! Бу ерда ҳадеб мажлисларда ўтиравериб, кўпгина ўртоқлар бавосилу, қуёнчиқ касалларини орттириб олганлар! Уларни

қишлоққа юбориш керак! Эрталаб барвақт туриб, далани пирда айланилса, соф ҳавода ҳар қанақа касал ҳам ариydi!..

Мартинов кетиш олдида Руденконинг хотинидан:

— Ҳар ҳолда шу нарсани айт-чи Варвара Фёдоровна, нега бизни районга ёмон раҳбарлик қиляпсизлар деб ўйлайсан?— деб сўради.

— Нима, яхши раҳбарлик қиляпсизларми?— деди Варвара Фёдоровна очиқдан-очиқ. — Бу йил ҳам меҳнат кунига граммлаб ҳақ тўлайдиган нечта колхозларинг бор? Мен сводкани кўрдим. Бунга қачон барҳам берилади? Бу расвогарчилик атиги битта колхозда бўлган тақдирда ҳам унга тоқат қилиб бўладими, ахир? У ердаги одамларнинг ҳам нафси бор-ку! Район бўйича шунча бердик деб, фақат ўртача ҳисобни оласизлар-да. Мана, масалан, дейлик, мен жуда яхши яшайман, бева, касал қўшним эса жуда ёмон яшайди, демак, мен билан қўшнимни ўртача, яхши яшайди деб айтиш мумкинми? «Узингда йўқ, оламда йўқ!» Сентябрь Пленумини кутиб турган экансизлар-да! Мана энди эсларингга тушиб қолди. Колхозларга ҳар хил расво одамларни, самогончиларни эмас, муносиб одамларни юбора бошладинглар. Илгари нимани ўйлардиларинг? Шунга ўзларингнинг ақлларинг етмасмиди?

— Биласанми, Варвара Фёдоровна,— Мартинов эътироз билдирди,— ҳозир қилмоқчи бўлган ишимизга илгари киришганимизда эҳтимол, бизни бузғунчилар деб айблашган бўларди. Ҳа, ҳозир ҳам билмайман қандай бўларкин...

Руденко Мартиновни кузатиб дарвозадан чиқди.

— Хуллас, Варвара Фёдоровнани кўндирдик,— деди Мартинов.

— Кўндирдик!..

Шундай деб иккаласи кўчани бошига кўтариб кулишди, бу кулги овозини эшитиб, кимдир рўпарадаги уйнинг форточкасини очиб, зим-зиё кечада райижроком раиси квартираси олдида ким хахоляпти деб, қизиқсиниб, калласини чиқариб қаради...

3

Мартинов район партия активи мажлисида белги-ланган йигирма минут вақтдан ҳам тўлиқ фойдаланмади — роса ўн етти минут гапирди.

— Сентябрь Пленуми қарорларини ҳаммангиз ўқигансиз. Уни гапириб беришнинг ҳожати йўқ. Биз пленум қарорларини ёмон бажаряпмиз. Шу вақтгача энг зарурини бажарганимиз йўқ: барча колхозларни энг яхши кадрлар билан мустаҳкамлай олмадик. Келинлар, ана буни қандай қилишни бир ўйлаб кўрайлик. Бир кун ҳам бу ишни кечиктирмайлик. Бизнинг фикримизча, раисларини алмаштириш зарур бўлган колхозлар мана булар,— Мартинов рўйхатни ўқиди.

У «Борьба» колхозида аҳвол қанақалигини мажлисда гапириб берди.

— У ерда ким тартиб ўрната олади? Қаттиққўл, жасур, колхоз қурилиши ишига содиқ, тўғри, ҳақиқий коммунистгина тартиб ўрната олади. Унинг ёрдами билан биз у ерда партия ташкилотини ҳам яхшилаб оламиз.

— У ердан расво одамларни ҳайдаб юбориш керак!— деган овоз эшитилди залдан.

— Улар нима сабабдан партияга суқилиб кириб олишган?..

— Улар коммунист деган номга лойиқми-йўқми, буни оддий ишларда синаб кўрмоқ зарур.

— Келинлар, асосий масалага ўтайлик,— деб якулади Мартинов.— Қарор лойиҳасини ишлаб чиқиш учун комиссия сайлаймиз, бу комиссия партия активиздан колхозларга бориб, доний ишлаш учун уларнинг юқори лавозимда бўлишига қарамай, кимларни юбориш зарурлигини ўзи ўйлаб ҳал қилади. Комиссия составига қуйидаги ўртоқларни таклиф этаман: Опёнкин, Руденко, Глотов, Медведев...— Мартинов булардан ташқари яна колхоз раисларидан учтасини, район газетаси редактори Посоховни, Олешенск МТСи зонаси бўйича райком секретари Кольцовни, Надеждинка МТСининг янги директори Долгушинни номма-ном айтди.

Овоз беришди.

— Одамларни йиғиш Опёнкиндан. Ҳозирча қирқ минут танаффус қиламиз. Узоққа кетиб қолманглар. Кейин лойиҳа юзасидан музокара бошлаймиз.

Комиссия залдан чиқиб кетиб, алоҳида хонага ўтгач, Опёнкин креслога ўтираркан, кулиб:

— Эҳ,— деб томогини қириб қўйди.— Бунақа комиссияларда бир неча марта қатнашганман, аммо бу сафар роҳат қилиб резолюция ёзадиганга ўхшайман! Амалий иш қиладиган кун ҳам бор экан-ку!

Мартинов Надеждинка МТСининг директори Долгушинга мурожаат қилиб:

— Қалай, Христофор Данилич, маъқулми? — деди.

Долгушиннинг қоп-қора сочларига оқ оралаган, кўзлари лўлиларникига ўхшаб ёниб турар (зотида кимдир лўли бўлган), юзидаги чуқур чандиқ оғзини қийшайтириб қўйган эди, у пиджагини ечиб, стол орқасига ҳафсала билан осиб қўйди, кейин янги дазмолланган кўйлагининг енгини тирсагигача тортиб стол ёнига ўтирди:

— Тўла маъқуллайман, Пётр Илларионич! Мен МТС директориман, фақат ўз трактор паркимгагина жавобгар эмасман, зонамиздаги барча колхозлар учун ҳам жавобгарман. Ҳатто, сиз, райкомнинг биринчи секретаридан кўра кўпроқ жавобгарман. Шундай бўлгандан кейин, буюрилган ишни қойил қиладиган колхоз раислари беринг-да!

— «Менга беринг» эмиш, — деб Медведев Глотовнинг қулоғига шивирлади. — Оббо сен-э! Отдан тушсанг ҳам, эгардан тушма. Министрлик одати. Эҳтимол, у колхозларга буйруқ бериш йўли билан раҳбарлик қилинади, деб ўйласа керак. Раисларни эса ўзининг ёрдамчиси қилиб қўймоқчи.

— Ёз, Демьян Васильич, — Руденко диктовка қила бошлади: — «Партия активи мажлиси КПСС Марказий Комитети сентябрь Пленуми қарорларини муваффақиятли бажармоқ учун бир қанча раҳбар ўртоқларни қолоқ колхозларга юбориш зарур деб ҳисоблайди... Мажлис ўртоқ Руденконинг ҳар қандай колхозга доимий ишлаш учун раис бўлиб бориш истагини билдириб ёзган аризасини эътиборга олади...»

— Мана бу қойил бўлди! — деб хитоб қилди Глотов қувониб. — Иш каттадан бошланди!

— Мана шунақа гап, Фомич! — деб Опёнкин бошини сал қийшайтириб, перони қитирлатди. — Аслида колхозчи эдинг, яна колхозга борадиган бўлдинг! Жуда қиёмат иш бўлди-да! Боравер, майли! «Вехи коммунизма» ни ол; қўшни бўласан, мусобақалашамиз!

— Мен колхозга боришим сабабларини ўртоқларга мажлисда айтаман, — деди Руденко. — Ёзавер.

— Ёз, — деб Мартинов диктовка қила бошлади: — «Шунингдек, мажлис, иш манфаати нуқтаи назаридан коммунистларни доимий ишлашга колхозларга юбориш зарур деб ҳисоблайди»... Посохов! — деди у район газетасининг редакторига ўгирилиб. — Фотоаппаратинг

борми? Кўнгиллиларни суратини олиб, тайёрла, кечасиёқ шу сонга берамиз. Газетанинг эртанги сони бошдан-оёқ кўнгиллиларга бағишланади! «Бошқа ўртоқларимиз ҳам жўнасалар яхши бўларди».

Бир оз тараддудланиб олгач, Мартинов ва комиссия аъзолари фамилияларни номма-ном ўқий бошладилар. Рўйхатда: райком бўлим мудирлари Жбанов ва Бистров, район прокурори Нечипуренко, район молия бўлими мудирлари Курков, милиция бошлиғи Сазонов, Давлат банки бошқарувчиси Шчукин, ликёр-ароқ заводи директори Юрьев, райижроком раиси муовини Федулов, судья Грибов, район комсомол комитети секретари Рижков, қишлоқ қурилиши бўлими мудирлари Коробкин, ҳосилдорликни аниқлаш бўйича инспектор Бивалих, гўшт комбинати директори Корягин, район маориф бўлими мудирлари Плотников ва райком партия инструктори Николенколар бор эдилар.

— Шундай қилиб, бизда кўнгиллилар керагидан ҳам ошиб кетди,— деб Опёнкин рўйхатни тўхтатди.

— Кўнгиллилармиш? Ҳазил қилма. Аввал улар билан бундоқ юракдан гаплашиб олайлик, кейин кўнгиллилар бўлади.

— Керагидан кўп бўлса, зарари йўқ, запасда бўлади.

Рўйхатни яна бир марта кўздан кечиришди. Опёнкин фамилияларни ўқир экан, ҳар қайсисига қисқа, ammo аниқ қилиб характеристика бериб борар эди:

— Жбанов... Асаб касали бор. Одамлар билан хотиржам гаплаша олмайди. Колхозчи аёллар бақириб гапирса, у ошиб тушади. Худди анови бруцеллез билан оғриган остифрез сигирларга ўхшаш қандайдир суякларинингичка. Қишлоқда иссиқ ҳожатхонада таҳорат ушатмаса, очиқ ҳавода ўпкасини шамоллатиб қўярмикин... Шчукин тўғри келади! Колхоз бухгалтеридан Давлат банки бошқарувчилигига кўтарилган. У колхознинг молиявий ишларини яхши билади! Колхоз тийинларини эҳтиёт қилади. Қани энди мени унинг ўрнига Давлат банкига юборишса, уни нақд пул тўламай қилинадиган расчётлар билан бир ўйнатардим-да!.. Сазонов. Уни аллақачоноқ раис қилиб юбориш керак эди! Собик тракторчи, колхоз раиси ҳам бўлиб ишлаган, майор, учта Шухрат ордени бор, урушдан кейин нима сабаб билан милицияга ўтиб қолган, билмайман. Уни кузатиб юрганман. Янги трактор, дизелни кўриши билан нақ титраб кетади — шундай ер ҳайдашга ишқи-

возки, асти қўяверасиз!.. Юрьев. Камдан-кам учрайди-ган одам. Ликер-ароқ заводи директори бўлса ҳам, ўзи ичмайди. Фақат якшанба кунлари овқат олдидан юз грамм перцовка ичади, дейишади. Шунақа қатъий характерли одамлар колхозга кўпроқ юборилса эди!.. Коробкин. Хўш, бу маҳмадонанинг нима кераги бор? Колхозда ишлаш керак-ку. У ерда куни қандай ўтади! Райижрокомда унинг ишини бошқа одамлар қилиб беришади, у бўлса доим вакил бўлиб юргани юрган. Маъсулиятсиз ишдек: «Сиқиш керак! Сафарбар қилиш лозим! Кучайтириш зарур!» деб раисларни эгов қилгани қилган. Вайсашни ман қилиб, уни одамлар ўртасига ташлаб, сафарбарликка мажбур этсангми, совуқда яланғоч қолган одамдек тамом бўлади қўяди!

— Қани, синаш учун ҳозирча рўйхатда қолдирайлик-чи, ўзи бу ишга қандай қараркин,— деди Мартинов.— Ахир, биз ҳам баъзи бир «активларнинг» юзидан бундоқ ниқобини олиб кўришимиз керак-да. Бир ўқ билан икки қуён урамиз.

— Судья Грибов. Жуда бамаъни, оғир, вазмин чол. Бир қарашда одамнинг ичидагисини яхши билиб олади. Йигирма йилдан бери партия аъзоси. Шу топда ҳамманинг олдинги сафга ўтишига тушунади. Рижков. Уни, албатта колхозга юбориш керак! Бунақа ёш йигитни шу ёшида идорага ўтқазиб қўйиб бўладими? Соф ҳаводан нафас олиб, бундоқ амалий ишларда ҳам ишласин-да, ахир. Комсомолда иккинчи секретарь борми? Жуда соз, унда иккинчи секретарь ҳозирча унинг ўрнида ишлаб туради... Бивалих? Ҳа-а... Партия «солдати»... Менга у тўғрида қўшниларим, черемшанликлар гапириб беришган. Бивалих уларнинг районида ишлаб турган пайтда уни колхозга бир марта олиб боришган экан. Ушанда мажлисда жуда қизиқ гап қилган экан! «Нима ҳам дердим, партия солдатиман, райком қарорига бўйсунаман, дебди колхозчиларга. Мени раисликка сайланглар. Маошни менга сизлар, колхоз кассасидан тўлайсизлар, мен қишлоқ хўжалигини билмайман, мутахассис эмасман, колхозингизни расво қиламан, шунинг учун олган даромад менинг маошимга етса ҳам катта гап», дебди. Сайлашмабди. Дангалчи! Мутахассис эмас. Бизга эса ҳосилни аниқлаш бўйича инспекторлик вазифасига келиб ўтирибди. Бу қанақаси бўлди? Буғдойга қараб ҳосилни фақат тажрибали ғаллакоргина тўғри аниқлай олади!..

— Буни ҳам синашга қолдирамиз,— деди Мартинов ва рўйхатга белги қўйди.

— Федулов...

— Буни чиқариб ташлаймиз,— деди Мартинов, унинг бу фикрига бутун комиссия аъзолари қўшилдилар. — Уни ҳеч синашнинг ҳожати йўқ. «Борьба» да ўғриларни ҳимоя қилиб келган. Партиядан ҳайдаимиз! Кейин бюро қарорини газетада эълон қиламиз. Колхозларни бунақа ўғри-муттаҳамлардан вабодан асрагандек сақлаш кераклигини ҳаммага кўрсатамиз!

Партия активи қарори лойиҳаси ва доимий ишлаш учун колхозларга юборишга белгиланган кишилар рўйхати ўқиб эшиттирилгач, Маданият уйининг одамлар билан лиқ тўлган залида уч минутча жимжитлик ҳукм сурди. Бу жимликни дастлаб район прокурори Нечипуренко бузди.

— Дема-ак,— деди у бўғиқ, ясама овоз билан чўзиб, гўё томоғига бир нима тиқилиб қолгандай. — Демак, район марказини тарқатиб юборар эканмиз-да? Шулар қаторида юстиция органлари ҳам йўқотиларкан-да? Коммунизмга келиб қолдикми? Давлат ўлишими?..

— Мана энди музокарани бошлаш керак,— деди Мартинов, унинг луқмасини жавобсиз қолдириб. — Гапириш учун асос чиқиб қолди. Биз қишлоқ хўжалигининг янги ривожланиши ҳақида ҳар вақтдагидек умуман мулоҳаза юритиб ўтирмаймиз, балки бу ерда ана шу ривожланиш учун нима ишлар қилишимиз кераклигини ҳал қилиб оламиз. Гап билан эмас, ўз меҳнатимиз билан, ўз қўлимиз билан қиламиз.

Руденко сўз сўради.

У катта мажлисда чиқиб гапиришдан қўрқмаса ҳам ҳозир вақтнинг тигизлигини ва ўзлари қабул қилган қарорнинг муҳимлигини англаб, бу ерда район партия активига ўзи айтмоқчи бўлган гапларидан ҳаяжонланарди.

— Уртоқлар, мен ҳақиқатан ҳам, райком бюроси томонидан ҳеч қанақа сиқув остига олинмасдан, колхозга раис бўлиб бориб ишлашга хоҳиш билдирдим,— деб бошлади у.— Хўш, мени нима мажбур қилди?.. Агар мен сизга бу ерда шаҳарда яшаш чаккамга текканлигини, шаҳардан қишлоққа кўчиб кетишни жуда истаётганлигимни, колхозга жон деб бормоқчилигимни гапириб ўтирсам — ёлғон гапирган, алдаган бўлар-

дим... Кҳм, кҳм... — у йўталиб олиб, стакандаги сувдан ҳўплади. — Билмадим, орадан бир неча йил ўтгач, эҳтимол, мени колхоздан омбир билан ҳам суғуриб ололмасиз, чунки у вақтда мен кўзга кўринарли бирор иш қиларман, аммо ҳозирча ростини айтсам, у ёққа ўзимни ўзим арқон билан судрагандек кетяпман.

Район газетаси редактори Посохов, яхшигина сураткаш эди, у ўтирган жойидаёқ «Тиканак» учун дўстлик ҳазилининг хомаки суратини чизди: унда Руденко бир қўли билан ёқасидан тортса, иккинчи қўли билан орқасидан йўлга, столбадаги «Колхоз!» деб ёзилган стрелка томон итарарди. Беш минутдан сўнг сурат танаффус вақтида ҳамма кўрсин учун фойедаги фанер доскага осиб қўйилди.

Руденко сўзида давом этди:

— Умуман айтганда колхозга кетаётганимдан тўйга бораётгандек хурсанд эмасман. Ахир, мен ҳамма нарсаси тахт «Власть Советов» ёки «Красний Октябрь»га эмас, бу ерда ўртоқ Мартинов гапириб ўтгандек қолоқ колхозлардан бирига кетяпман. Жуда зўр бериб ишлашга тўғри келади. Дастлабки пайтларда ҳам хўжалик ходими, ҳам прокурор бўлишга тўғри келади. Бу ишларнинг қанчалик қийин бўлишини очиқ-ойдин тасаввур қилиб турибман. Шунингдек, ишени энгиллатиш учун нималар қилиш зарурлигиниям кўриб-билиб турибман. Колхозчиларнинг моддий манфаатдорлиги кўтарилгандагина иш юришиб кетади. Аммо давлатга ғалла топширганидан кейин, колхозда кўп ғалла қолиши учун юқори ҳосил етиштириш керак. Бунинг учун эса одамлар меҳнати зое кетмаслигига ишониб, қўлдан келганча яхши ишлаш зарур. Ана шундай қилинган тақдирдагина юқори ҳосил олиш мумкин. Лекин бизнинг совуққонлигимиз туфайли кўпдан бери ишлаб келаётган танбал раҳбарларнинг колхозларида одамлар меҳнат кунидан умидини узиб қўйган, шунинг учун ҳам ёмон ишлашади. Ишнинг чигаллашиб кетганини кўрдингизми? Ана шу меҳнат кунига бўлган ишончни мустаҳкамлаш керак! Шундай қилмасак, колхозларни қолоқликдан чиқара олмаймиз!.. Хўш, ўртоқлар, нима сабабдан шу қийинчилик бўлишини кўра-била туриб, қолоқ колхозга бориб ишлашга қарор қилдим? Шунинг учунки, ўртоқлар, агар биз сентябрь Пленуми қарорларини фақат партия мажлисидагина ўрғанадиган бўлсак, бу билан иш битмайди. Бу қарорларни колхозчиларга тушун-

тириш зарур, ammo бу ҳам камлик қилади. Ҳадеб қарор ўқишу тушунтириш билан машғул бўлинса, унда маданий-оқартув ишлари олиб борадиган ходимга айланиб кетиш мумкин. Марказий Комитетнинг бу қарорларини бажариш керак!

Руденко ўзини тутиб олди, унинг овози борган сари жонланиб, кучли жаранглар, сўзлари салмоқли, ишончли бўлиб эшитиларди:

— Марказий Комитет Пленуми қарорлари — жуда ажойиб иш бўлди, буни ҳамма колхозчилар тушуниб олдилар. Ammo улар: Пленум қарори-ку яхши-я, лекин райондаги раҳбарларимиз бизни шарманда қилиб қўйишмасмикин? — деб ўзларича ўйлайдилар. Бизни бузуқ телефонда «ўйнатишмасмикин?» Шунақа ўйинни биласизларми? Сўз биринчи гапирган одамдан сўнгисига етиб боргунча — бошқа гапга айланиб кетади. Биз-ку тушундик-а, ammo бизнинг арбобларимиз тушунишганмикин? — деб колхозчилар ўйлаб қолишадди. Партия Марказий Комитети талаб қилаётган ишларни бажара олишармикин? Гапни қисқа қилиб айтганда, сентябрь Пленуми қарорлари билан бирга, одамлар биз маҳаллий раҳбарларнинг ишга жиддий киришганимизга ишонишлари керак. Биз ҳам деҳқонларга ўкшаб ҳар бир колхоз даласида бошоқларнинг пуч бўлмаслиги, омборларнинг бўш бўлмаслиги, меҳнат кунларининг қуруқ бўлмаслигини жуда истаймиз. Ўз раҳбарига, унинг партиявий қалбига ишониш — бу жуда улуг иш! Меҳнат унумдорлиги билан ҳосил ҳам ана шунга боғлиқ! Районда энг кўзга кўринган одамлар колхозларга бориши керак!.. Район миқёсида ишлаб юрган биз масъул ходимлар учун райондан қишлоққа чиқиб ишлаш уят-ку, дейдиган одамлар бўлса, мен бундай деб ўйлайман: бугунги кунда қаерда ҳаммадан қийин иш бўлса — ўша ер энг фахрли!

Бу мажлис қатнашчилари ичида кўпгина колхозлардан келган оддий ходимлар бор эди, улар Руденконинг сўзларини говур-гувор ва қаттиқ қарсақлар билан маъқулладилар.

— Шундай бўлсин! — деб қичқирди ўтирган жойидан «Власть Советов» колхозни партия ташкилотининг секретари Демченко, у отставкадаги денгизчи, бош старшина бўлган. Севастополь мудрофаасининг қатнашчиси эди. — Гапларинг тўғри, Фомич! Ўртоқлар, ундан намуна олиш керак, уялманглар.

Олдинги қаторда ўтирган пенсионер Поликарпов

турди. У 1918 йилдан бери партия аъзоси, жуда мункиллаб қолган чол эди. Қишлоққа жўнатиш ҳақидаги масаланинг шахсан унга ҳеч тааллуқли ери йўқ эди.

— Уртоқ Мартинов! Ҳар ҳолда сиз ўртоқ прокурорга давлатнинг ўлиши хусусидаги гапига жавоб бермадингиз. Райижроком раисисиз, милиция бошлигисиз, ҳолимиз нима кечади? Улар бутунлай бўлмайдими?..

Поликарпов саволидан кейин залга бирпаслик сукунат чўкди. Ана шу пайтда қаердадир залнинг ўртасида ўтирган ҳосилдорликни аниқлаш бўйича инспектор Бивалихнинг овози бурро бўлиб эшитилди.

— Халқчилик билан анархизмнинг аралашмаси...

— Ана, бошланяпти,— деб шивирлади Мартинов, президиум столи ёнидаги ўз жойига келиб ўтирган Руденкога ва ўрнидан турди.

— Нима деяпсан, Бивалих? Қарор лойиҳаси ҳақида гапиряпсанми?.. Йўқ, бунга халқчиликнинг ҳеч қанақа дахли йўқ. Халқ билан алоқани мустаҳкамлаш — биз партия тарихидан ўқиб билган мазмундаги халқчилик эмас. Бунда ҳеч қандай анархизм ҳам йўқ. Мен ҳали кадрлар ўрнини қандай алмаштирмақчи бўлаётганимизни айтганим йўқ. Район ташкилотларини тугатмоқчи эмасмиз, аксинча, мустаҳкамламоқчимиз. Бунда анархизм йўқ... Мана масалан, меньшевизм, ўртоқ Бивалих,— Мартинов бармоқларида ўйнаб турган қалам қирс этиб синди,— меньшевизмни ёдга олиш зарар қилмайди. Большевиклар меньшевиклардан шу билан фарқ қилганларки, меньшевиклар революция ҳақида фақат қуруқ сафсата сотганлар, большевиклар бўлса революцияни ўзлари қилганлар...

— Бу гаплар революция ҳақида айтилган-ку,— деб ытироз билдирди Бивалих уялмай-нетмай, жарангдор, ёқимли йўғон овози билан.

— Ҳа, революция ҳақида, ҳозир сен, революциядан ўттиз олти йил ўтгандан кейин, энди сафсатабозлик билан иш ўртасидаги фарқ ажратилмаса ҳам бўлади, деб ўйлайсанми?..

Қарор лойиҳасида ўз фамилиясини эшитган пайдан бери қаттиқ ҳаяжонга тушиб ўтирган райком комсомол секретари Рижков ўрнидан сапчиб турди-да, қўлини кўтарди:

— Гапирсам мумкинми, ўртоқ Мартинов?.. Революцияга кўп бўлган, ўртоқлар, мен билмайман. Тўғрироғи, у маҳалда, революция бўлган пайтда мен ҳа-

ли дунёга келмаган эдим. Аммо менимча, бизнинг ёш авлодимиз учун ҳам ҳали қиладиган анчагина ишлар қолган... Мен йигирма бешга кирдим. Отам яширин стажли коммунист эди. Иккита акам Ватан урушида ҳалок бўлди. Наҳотки, улар мен учун ҳамма ишни бажариб кетишган бўлса? Партия ҳозир биздан олдинги сафда, оғир иш бўлган жойда бўлишингиз керак, деб талаб қиляётган экан, бориш керак! Мабодо колхозчилар ёш деб менга колхозни ишонишмаса — бригадани оламан. Мени кўнгилли деб ҳисоблашларингни сўрайман!..

Залда қарсақлар тингач, Рижков хурсанд бўлиб, оғзи қулоғига етиб, президиум томон ўгирилди:

— Хўш, қалай — бу сафар ажратилганидан ортиқча вақт олмадимми? Бошлаб гапирдимми?

Залдан маъқуллаган овозлар эшитилди:

— Қисқа ва тушунарли бўлди!

— Райкомда биров ўрнимни олиши хусусида эса, ҳеч ташвиш тортмайман. Ўринбосарлар бор. Мабодо ўлиб қолсам, ўрнимга бирорта ёш йигитни топардинглар, шундайми?..

— Ўлма!

— Юзга кир, Вася, юзга!

— Пётр Илларионич, уни бизга, «Восход»га партия ташкилоти секретарлигига юборинг! Энди у комсомол ёшидан ўтиб қолди.

— Шошманглар, ўртоқлар! — Мартинов қўлини кўтарди. — Кимни қаёққа юбориш масаласини бюрода ҳал қиламиз. Мен аниқ бўлсин учун район идоралари хусусида нималар қилмоқчилигимизни гапириб берай.

Мартинов ҳозирча «маҳфий» бўлган режасини мажлисдагиларга айтиб берди, буни Медведев билан Руденкога ҳам айтган эди: ўртоқларнинг ҳаммасини колхозга раис қилиб сайлаб бўлишгандан кейингина обкомдан кадрлар сўрамоқчи эди.

— Бизни қувватлаб, кадрлар билан мустаҳкамлашар, деб ўйлайман. Мабодо биронта ўринга областдан одам беришмай қолса, ўзимизда бор кадрлар билан кифояланамиз. Район аппаратини кадрлар билан тўлдиришга қараганда яхши колхоз раисларини танлаш анча қийин бўлса керак. Муқаддас жой бўш қолмайди... Мана масалан, сен Андрей Семенич, — деди у прокурор Нечипуренкога мурожаат қилиб. — Районда неча йилдан бери ишляяпсан?

— Беш йилдан бери, — деб жавоб берди прокурор

Қовоғидан қор ёғиб, тирсақларини тиззасига тираб, стулда эйгашиб ўтирган жойидан. Афтидан, партия активи қарори ҳақида қаттиқ ўйлаб, чуқур хаёлга чўмганга ўхшарди.

— Хўш, беш йилдан бери ишлар экансан. Шундан неча йилни ҳар хил кампаниялар билан колхозларда вакил бўлиб юриб ўтказдинг? Ҳар ҳолда уч йилдан кам бўлмаса керак!

— Кам эмас, — деб тўнғиллади Нечипуренко.

— Колхозларга жўнаб кетган пайтларингда прокуратурани қулфлаб кетмагандирсан, ахир? Сен учун ким ишларди? Аппарат, ўринбосаринг. Шундай бўлгач, эҳтимол, ана шу ёрдамчиларингдан биронтаси сенинг ишингни эплаб кетар? Ҳа, институтларимиз ҳам, шу жумладан, ҳуқуқшунослик олий ўқув юртлари ҳам йилдан-йилга ёш мутахассислар тайёрлаб бериб турибди-ку. Эҳтимол, ўрнингта биронта ёш прокурор келар. Аммо районда сендек эски хизматчи турганда, колхозга ким борсин? Районни яхши биласан, ўзинг деҳқондан чиққан, қишлоқ хўжалигини битта агрономча биласан. Бундоқ ўйлаб қарагин-а, фойдаси жуда катта бўлади-да! Колхозчилар дарров: ҳа, раҳбарларимиз қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун қаттиқ бел боғлашиб, ҳатто прокурорни ҳам колхоз раиси қилиб юборишибди! — дейишади. Булардан ташқари, Андрей Семенич, сен ҳақиқатан ҳам ўзингни ўнглаб олишинг керак. Кўзларинг ҳам, дидларинг ҳам ўтмаслашиб қолган. Сен ҳам Антей сингари, ерни қучоқлаб, ундан мадад олишинг керак. Мен, шахсан сенинг «Борьба»га раис бўлиб боришингни қаттиқ туриб талаб қиламан. Сен у ерда қонун назоратчиси сифатида қилган хизматларингнинг натижаларини ҳам кўрасан. Шунақа нарсаларни кўрасанки, қаҳр-ғазабинг ҳам, куч-қувватинг ҳам ҳушёрлигинг ҳам икки юз процент ошиб кетади...

Нечипуренко қаддини ростлаб стулга суяниб ўтирди-да, деворларга, шифтларга кўз югуртириб чиқди, кафти билан пешонасидаги терни артиб, нафасини ростлаб олди, аммо Мартиновга жавоб бермади.

Музокара давом этарди.

Райкомнинг ташкилий бўлими мудирини Бистров ҳам Рижковга ўхшаб қисқагина қилиб: «Бориш керак экан, мен ҳам бораман», деди ва ўз ўрнига ўринбосарини, инструкторлардан бирини тавсия этди ва учта боласи юқори синфларда ўқишини назарда тутиб, уни

Ўн йиллик мактаб бор қишлоққа юборишни илтимос қилди.

Судья Грибов бундай деди:

— Ўртоқлар, мен судьялик касбини тасодифан танлаганман, бу ишга ўз майлим билан борганман, деб айта олмайман. Демобилизация қилишганидан кейин ўқиб олай дедим-да. Анча ёшга бориб қолган эдим, шундай бўлса ҳам, олий маълумот олишга қарор қилдим. Фақат сиртдан ўқидим, фронтдан кейин икки йил ётдим, яраларимни даволатдим. Бутун умр бўйи чўлоқ бўлиб қоламанми, деб ўйлардим. Ана шунинг учун ҳам шунақа ўтириб ишлайдиган касбини танлагандим. Иннайкейин, ҳуқуқшунослик институтига кириш ҳам осонроқ эди. Ҳозир бўлса, соғман, отда ҳам юра оламан, пиёда ҳам. Бизнинг участка ишини вақтинча иккинчи участка судьясига топшириш мумкин. Тўғри, иш кўп, бир кишига қийин бўлади. Лекин агар ҳамма ерда ҳам жиноятчиликка қарши қаттиқроқ кураш олиб борилса, ҳамма ерда колхозлардан ўғрилар қувиб юборилса, бу ерда терговчи ва судьяларга иш камайиб қолади. Мен колхоз ишини биланман. Урушгача қишлоқ райкомида инструктор бўлиб ишлаганман. Ҳа, кейин фронт ҳам кўп нарсалар ўргатди, батальонга қўмондонлик қилган эдим. Уддалаб кетарман деб ўйлайман.

— Менинг назаримда, бу масалада биз бир оз қаттиқ кетяпмиз,— деди Глотов.— Ахир судья, сайлов билан тайинланадиган вазифа-ку, халқ уни яширин овоз бериб сайлаган-ку!..

— Нима, райижроком раислиги сайлов билан тайинланадиган вазифа эмасми?

— Ҳечқиси йўқ, судьяниям юбораверамиз!

— Ўз хоҳиши билан боряпти, яхши раис бўлади!

Бундан бир ой муқаддам узоқдаги Ворошилов номи колхозга ишга юборилган районнинг собиқ агрономи Филатов сўз сўради, у бу ишга бўйнидан боғландай кетган эди.

— Мана, ўртоқ Мартинов, сиз бошқалар масаласини тўғри ҳал қиляпсиз, лекин хотинингизни уйга яқин деб шундоққина шаҳар атрофидаги колхозга жойлаб қўйдингиз; нега у «Память Ленина» ёки «Рассвет» колхозига боғдор-агроном бўлиб бормайди? Шаҳардан бирор қирқ километр узоқ бўлса бўлар! У ерларда ҳам катта боғлар бор. Яхши бўлмаяпти. Халқ гап-сўз қиляпти.

Унга жавоб беришди:

— Халқ ҳеч қанақа гап-сўз қилаётгани йўқ, ўртоқ Филатов, бу сизнинг уйдирмангиз! Уйлаб гапиряписизми? Ўртоқ Мартинов райком секретари бўлиб шу ерда турса-ю, хотинини «Память Ленина»га юборсинми? Оилани бузиш керакми? Унинг жойи худди ана шу ерда, шаҳар атрофидаги колхозда. Буни ҳамма тушунади, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Мартинова яхши ишлаяпти, колхозчилар ундан хурсанд.

«Передовик» колхозидан келган коммунист агроном Сичев ўтирган жойида қўшимча қилди:

— Бўлмаган гап! Шундай жиддий мажлисда бунақа бемаъни гап кўтариб чиқмасангиз бўларди, ўртоқ Филатов!

Мартинов жавоб берди:

— Агар иш манфаати нуқтаи-назаридан лозим бўлса, мен ҳам қишлоқдаги колхозлардан бирига раис бўлиб боришга тайёрман. Хотиним ҳам, албатта, мен билан бирга кетади. Бир кун ҳам пайсалга солмаймиз. Зарурат бўлса, борамиз.

— Ҳозирча зарурат йўқ.

— Ишнинг кўзини биладиган райком секретари керак бизга! Уз ўрнингизда қолинг.

— Унинг гапига парво қилма, Пётр Илларионич! Бекорчи гап!

— Сени тўғрингда халқ ҳеч қанақа ёмон гап қилаётгани йўқ. Хотинингни Слободкага ишга жойлаб қўйганингни ҳеч ёмон ери йўқ. Нима, эр-хотин ажралишларинг керакми?

— Мажлисни давом эттиравер, парво қилма!

Давлат банки бошқарувчиси Шчукин, райком инструктори Николенко, милиция бошлиғи Сазонов, район маориф бўлими мудирини Плотниковлар юракдан гапирдилар. Уларнинг сўзларидаги самимий оҳангдан, ишлари билан сўзлари бир бўлиши, мажлисдагилар олдида гапирганларидек, ҳозир ҳақиқий коммунистнинг ўрни қаерда бўлишини тушунганликлари ва ўзларига бериладиган колхозни илғор колхозлар қаторига қўйишлари учун бутун кучларини сарф қилишларига ишонса бўларди.

Улардан кейин прокурор Нечипуренко ҳам сўз олди.

— Ўртоқ Мартинов, ўзингга маълумки,— деб гап бошлади у гижимланиб кетган ҳўл рўмолча билан йўғон бўйни ва кўйлаги ёқасидан очилиб турган кўкракларидagi терларини артар экан,— менинг' бир оз

хаёлим паришонроқ. Бир нарсани дарров тушуниб ололмайман. Пухта ўйлаб олишим учун менга вақт керак... Бу ерда ўтириб, ҳамма гапни эшитдим, шундай қилсак, эҳтимол, колхозларниям кадрлар билан мустақкамлармиз, район марказлариниям тарқатиб юбормасмиз. Шунда, эҳтимол, қонунни бузиш ҳам бўлмас...

— Нимани бузиш? — Мартинов унинг гапини мулоҳимлик билан бўлди. — Худо ҳаққи, Андрей Семёнич, ҳозир биз қилаётган ишларнинг бариси Марказкомнинг сентябрь Пленуми қарорларида ёзиб қўйилган! Фақат уни синчиклаб ўқиб чиқилса бас. Сентябрь Пленумида бизга биринчи бонг беришди. Наҳотки, яна учинчи бонг беришларини «қани, ҳа», деб кутиб ўтирсак.

— Асло. «Нима қилиб лалайиб ўтирибсизлар, эси пастрлар қани бўлинглар», деб орқадан итаргунча кутиб туриш керак эмас. Жуда бўлмаганда, менинг ўрнимга область прокуратурасидан биронта ходимни юборишар. У ерда штатлар катта. Менинг социалистик мулкни талон-торож қулувчиларга қарши кураш олиб бормаганим, дидим ўтмаслашиб қолганига келсак, бу хусусда, ўртоқ Мартинов, сен унчалик ҳақ эмассан. Коммунист жинойт қилиб қўйиб, суд қилиш лозим бўлганда, сиз, райком жинойтчини партиядан ўчирмай — сўнгги огоҳлантириш билан қатъий виговор берган пайтларинг кўп бўлган. Борзов мелькомбинатдаги битта катта ўғрини уч йил пинжига олиб келди. Мен у билан озмунча тортишдимми! Албатта, коммунистлар устидан тушадиган материалларни яхшилаб текшириш керак. Умуман, ҳар бир одам устидан тушадиган материалниям шундай текшириш зарур. Аммо бунақа масалаларга жуда эҳтиёт бўлиб ёндашган пайтимиз ҳам бўлган. Синфий кураш, қулоқлар, оқгвардиячилар — бу душманлар йигитларимизга озмунча туҳмат қилиши мумкинми? Ҳозир ҳам ҳақиқат қаерда-ю туҳмат қаердалигини синчиклаб текшириб кўриш керак. Агар, давлат ёки колхоз чўнтагига қўл солгани бўйнига қўйилар экан, ундай одамни нега кечирамиз?.. Битта растратчи шу қадар разиллашиб кетибдики, устидан иш қўзғасам: «Демак, мени турмага тикмоқчимисиз? Наҳотки сизга яхши битта коммунистдан қандайдир ўн минг сўм қимматроқ бўлса?» дейди. Ҳа, майли, «Борьба»да бир тартиб ўрнатиб қўяй! Мени ҳам кўнгилли деб ҳисоблашларингни сўрайман.

Ҳосилдорликни аниқлаш бўйича инспектор Бивалих бундай деди:

— Агар бу ишларга Москва рухсат берса, колхозга бораман.

Гўшт комбинатининг директори Корягин, кўричак касалим зўрайиб кетган, шу сабабдан ҳозир колхозга боролмайман, операция қилдиришим керак, деди. Мажлисда ўтирган район поликлиникасининг коммунист врачлари унинг бу гапига жуда ҳайрон бўлиб қолишди, — Корягин соппа-соғ бўлиб, ҳатто поликлиникада «касаллик варақаси» ҳам йўқ, бирор марта бўлса-да, фалон ерим оғрийди, деб шикоят қилмаган эди.

Мажлисда Жбанов билан Коробкингина гапиришмади. Бироқ қарор лойиҳасини овозга қўйишганда, (қарор, лойиҳасида уларнинг ҳам фамилиялари бор эди) «ёқлаб» қўл кўтардилар.

Мартинов қарор қабул қилиниб, мажлис тугай деб қолганда, яна одатдан ташқари сўнгги хулоса қилиб гапирди:

— Ўртоқлар, ҳаммаларинг ҳам колхозларга вакил бўлиб кўп боргансизлар, қишлоқни биласизлар, сиз учун колхоз қурилиши янги гап эмас. Аммо у ёққа вақтинча вакил бўлиб бориш бошқа-ю доимий ишлаш учун бориш бошқа; вақтинча борганда оилангиз, уй-жойингиз шаҳарда бўлади, юз берган камчиликларга сиздан кўра, бошқалар кўпроқ жавоб беради, сиз бўлса, бу камчиликларни бошингиздан соқит қилиб, уйингизга келиб, оёқ-қўлингизни бемалол узатиб ётишингиз мумкин. Колхоздан ишингни битириб кетгандан кейин парвойинг фалак бўлади. Лекин колхозда ишлаб турганингизда-чи, аҳвол мутлақо бошқача бўлади. Балки у ерда бир умр қолиб кетмасиз, бу тўғрида бир нарса дейиш қийин, кимнинг ҳаётида қандай ўзгариш бўлади, билиб бўлмайди, лекин ҳар қолда бир-икки кунга бормаймиз. Кўникиб кетасизлар, вақти билан ҳатто ёқиб қолиши ҳам мумкин, деб сизларни юпатишнинг ҳожати бўлмаса керак?.. Баъзан газеталаримизда «Н-чи районидаги қишлоқ хўжалик мутахассислари ва партия активидаги ўртоқлар колхозларга ишга боришни истамаётирлар. Бу қандай янглишиш, ахир! Уларникидан ҳам олижаноброқ вазифа борми? Табиат оғушида ҳаёт кечириб нақадар роҳат! Дала ҳавоси инсон саломатлиги учун жуда фойдали!» тарзида кишини юпатадиган мақолалар учраб

туради. Ҳатто бир мақолада, қишлоқдаги рус печкасидаги пиширилган карам шўрва, шаҳардаги газ плитада пиширилган карам шўрвадан мазалироқ деб ёзилгани эсимда.

Залда кулги кўтарилди.

Мартинов кулмасдан, жиддий оҳангда гапида давом этди:

— Бунақа мақола авторлари «қутқариш армияси» поплари¹га ўхшаб: «Нақадар янглишиш! Дала ва ўрмонлар ичидаги ҳаёт қанчалар гўзал!» деб тарғиб қиладилар. Инжил тарғиботи! Қолоқ колхозларга кетаётганлар билан бунақа усулда гаплашмаслик керак. Қийинчиликлардан чўчиб қолармикин, демасдан эркакчасига, дангал, очиқ-ойдин қилиб гапириш керак. Қишлоқ қўрқоқларни ёқтирмайди, у ерда қўрқоқларга эҳтиёж ҳам йўқ... Хўш, энди сизлар колхозларга доимий ишга кетар экансиз, бу бутунлай бошқа иш. Колхозга боргач, теварак-атрофга кўз ташлаб чиққач, дастлаб хаёлингизга келадиган фикр: «Умрбод» деган сўз бўлади... Худди шу қишлоққа бошқача, ўша ерда турувчи киши кўзи билан қарайдиган бўлиб қоласиз. У ерда вакил бўлиб борганингиздан минг марта яхшироқ ишлайсиз! Кўрсатма, йўл-йўриқ берадиган одам бўлмайди, ўзингизга ўзингиз йўлланма берасиз! Уртоқ Николенко ҳам райкомга қоп-қоп «камчилик» йиғиб келмайдиган бўлади. Камчиликлардан ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайсан, уларни ўзинг бартараф қилишинг керак бўлади... Ўзингиз ҳам, онлангиз ҳам, хотин, бола-чақаларингиз ҳам колхозда яшайди — улар тўғрисида ҳам ўйлайсиз.

Мартинов биринчи қаторда ўтирган Долгушинга, Семидубовка МТСининг бош агрономи Чумаковга, областлардан юборилган агрономларга қаради:

— Мана, ичларингизда Москвадан, область марказларидан келган ўртоқлар бор. Эҳтимол, шаҳарларда кечирган ҳаётлари билан қишлоқларимизда кўрган кечирганлари ўртасидаги тафовут буларнинг ҳам чаккасига теккандир. Ҳечқиси йўқ, бу тафовутни текислаб юборамиз. Бу тафовутни фақат ўзимиз текислашимиз мумкин!.. Ҳозирча районимизни илғор деб бўлмайди, областимиз ҳам энг бой областлардан эмас, Кубанга ўхшаш бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда ўртача область. Кейин сизларни миллионлаб даромад қилади-

¹ Англиядаги диний ташкилот.

ган, иморатлари тунука томли, правлениесининг эшиги тагида «Победа» кутиб турган колхозларга ҳам юбормаймиз. У ерда иш яхши йўлга қўйилган. Ҳамма жойда аҳвол шунақа бўлганда, ҳозир кадрларга муҳтож бўлиб ўтирмас эдик. Биз ҳозирча уларни бундай нарсалари йўқ қолоқ колхозларга юборяпмиз. Аммо вақти билан колхозларимизда ҳамма нарса ҳам бўлади. Ванна ва душли коттеджлар ҳам, асфальт ётқизилган йўлаклар ҳам, Мичурин боғлари ҳам, шахсий колхоз санаториялари ҳам бўлади, қишлоқ Маданият уйида Шекспир асарлари ҳам қўйилади. Ҳаракат қилсак, бўлади. Лекин буларнинг ҳаммасини ўз қўлимиз билан қилишимиз лозим! Ана шу нарсани ҳар бир кимса чуқур англаб олгандагина, ишимиз юришиб кетади! Ўз қўлимиз билан... Эртага эрталаб соат ўнда бюро мажлиси бўлади. Мана шу рўйхатда борларнинг ҳаммаси бюрога марҳамат қилсинлар. Партия активи қарорини тасдиқлаймиз ва кимни қаёққа қайси ишга тавсия этишни келишиб оламиз.

Мажлис дафъатан тарқалмади. Зал ва коридорларда тўда-тўда бўлишиб, айрим кишиларнинг сўзларини муҳокама қилишар, Коробкин билан Жбановдан, нега гапирмадинг, деб сўрашар, гўшт комбинати директори Корягиннинг кўричак касалидан ва «Тиканак»даги ўртоқлик ҳазилидан кулишарди.

Посохов қўлида фотоаппарати билан Мартиновнинг кетидан кўчага югуриб чиқди:

— Пётр Илларионич! Ўртоқлар, мендан сартарошхонага бориб соқол-мўйловимизни қирдириб келайлик, деб сўрашяпти. Бир соатда келамиз дейишади. Нима қилай?

— Кимлар сўраяпти?

— Жбанов, Нечипуренко, Сазонов...

— Жавоб берма! Шундоқлигича суратга ол-да, эртаги сонга бер, яна биронтаси айниб қолмасин. Область газетасигаям материал юбор... Ҳа, айтгандай, ҳали у ёққа юбормай тура тур. Масала ҳал бўлиб, ҳаммасини қолхозларда сайлашгандан кейингина хабар қиламиз. Ҳеч кимни қўйиб юборма. Шундайлигича олавер. Прокурорни суратга кулдириб тушир. У жуда хомуш.

4

Мартинов ўйлаганидек, райондаги кўзга кўринган масъул ходимларнинг қишлоққа юборилишини колхозларда халқ жуда яхши қарши олди. Район партия

активи ҳисоботини маҳаллий газетадан ўқиб билган колхозчилар, сайлов мажлисларида кўнгиллиларга қарсақ устига қарсақ чалиб юборай дедилар. Баъзи жойлардагина совуқроқ кутиб олишди, холос.

Мартинов район маориф бўлими мудирини Плотниковни раисликка тавсия этиш учун «Красний пахарь» колхозига олиб борди. У ерда трактор бригадасининг ёқилган ташувчиси, эски таниш Тихон Андронич Ступаковни учратиб қолди. Колхозчилар раисларини алмаштиришга қарши эътироз билдира олмадилар (эътироз қиладиган ери йўқ эди, чунки, эски раис исрофгарчилик ва расграт қилиб қўйгани учун жавобгарликка тортилган эди), лекин гап бошқа нарсага ўтиб кетди.

Яна гапни ўша чол Ступаков бошлади:

— Эсингиздами, ўртоқ Мартинов, қишда бизнинг тракторчилар ётоқхонасига келган эдингиз, ўшанда сиз билан совхоз ҳақида гаплашган эдик, сиз менга «ҳа, совхозга қараб жуфтак урмоқчимисан», деган эдингиз. Гўё совхозга битта мен бормоқчиману бошқалардан бунақа сўз эшитмагандек гапирган эдингиз. Мана энди қани, битта мен эмас, бутун мажлис аҳли нима дейишини эшитинг.

Колхозчилар ғала-ғовур кўтариб юборишди.

— Ҳаммамиз розимиз, шу бугун бўлса ҳам майли!

— Ўртоқ Плотниковга эътироз қиладиган жойимиз йўқ, эҳтимол яхши раис бўлиб кетар, лекин бизни совхозга айлантириб қўя қолсанглар яхши бўларди.

— Андрей Макаричининг совхозига ўтамиз! Бутун мол-мулкимиз билан қабул қилсин. Совхозига бўлим қилиб ола қолсин.

— Бари бир колхозимиздаги бир хил олғирлар совхозга бориб ишлаяпти-ку.

— Қонуний расмийлаштириш қолган, холос.

— Совхозда қатъий маош тайинланган.

— Тартиблар ҳам бошқача. Интизомни айтмайсанми! Шунинг учун ҳам уларда ҳосил яхши бўлади-да, сигирлариям беш минг литрдан сут беради!

— Ҳа, бизникидақа эмас. У ерда бригадир ишга маст бўлиб чиқмайди.

— Бу-ку тўғри-я, лекин раҳбарлик яхши бўлса бизнинг колхозиям кўтариш мумкин, лекин совхозга ям қаршилигимиз йўқ.

— Эшитяпсизми, Пётр Илларионич?— деб Ступа-

ков яна ўрнидан турди.— Буни ёлғиз мен эмас — халқ гапиряпти. Ҳа, сиз бу ердан биронтаям эътироз билдирадиган одамни тополмайсиз! Негаям эътироз билдирсин, ахир? Агар биз совхознинг бир бўлими бўлсак, ўша томорқа, ўша сигир, чўчқамиз бўлади, қандай яшаб келган бўлсак, ўша жойимизда тураверамиз, фарқи шуки, совхозда ишлаймиз, маош оламиз. Маошга нон оламиз, бошқа нарсага пул кетмайди, тайёр овқат ўзингдан чиқади, қолганига уст-бош, пойабзал сотиб олинади. Бунинг нимаси ёмон? Колхозчидан ишчига айланамиз — шунда яхши бўлади, ҳар ҳолда коммунизмга яқинлашиб борилаверилади! Анови хусусда-чи... отиям қурсин... мобилизациямиди, нимади?.. Нацилизациямиди...

— Экспроприация,— деб эсига солди кимдир.

— Ҳа, балли! Бу хусусда заррача шубҳа қилмасангиз ҳам бўлади. Колхозимизнинг мол-мулки совхозга ўтиб кетса, хафа бўлмаймиз. Ростини айтсам, одамлар колхозга кираётганларида берган нарсаларини ҳам аллақачоноқ унутиб юборишган. Ўша вақтдаги актлар туради дейсизми. Бундан бўлак яна колхозда орттирган нарсаларимиз, иморатлар, асбоб-ускуналаримиз бор — ана шулар ҳам совхозга ўтсин. Эртами, кечми, ахир бир кун бойликнинг эгаси — халқ бўлади.

— Агар бу қонунга тўғри келмаса, давлат сотиб ола қолсин-да.

— Давлатдан бизнинг ҳам анчагина узоқ муддатли қарзимиз бор. Балки ҳеч ким ҳеч нарса тўламас.

«Красний пахарь» колхози, чорвадор «Челюскин» совхозига қўшни бўлиб, ерлари бир-бири билан тутшиб кетган эди. У ерда хўжалик намунали бошқарилар, совхоз директори Андрей Макарович Кулебякинни бутун округ яхши ташкилотчи, билимдон, талантили агроном, толмас қурувчи сифатида танир эди. Колхозчилар кўз ўнгида совхоз ишчилари об-ҳабо ноқулай келишига қарамай, ҳатто қурғоқчилик бўлганда ҳам ғалла ва пичандан ҳар йили яхши ҳосил олар эдилар. Кечқурунлари теварак-атрофдаги колхоз ёшлари совхоз клубида йиғилишарди. Клуб деворлари, чорвадан юқори ҳосил олингани ва бошқа муваффақиятлар учун олинган дипломлар ва фахрий ёрлиқлар билан тўлиб кетган эди. Фермаларда қорамоллар сони кўпайиб, янги қурилишлар қад кўтарган сари, совхоз шунча кўп ишчи кучига муҳтож бўлар, шу-

нинг учун у ерда «Красний пакаръ»дан кўпгина колхозчилар колхоз билан бутунлай алоқани узмасдан, бориб ишлашарди.

Мажлисида Ступаковдан кейин ўн бештача одам сўзга чиқиб, ҳаммаси ҳам ўз колхозларини «Челюскин» совхозига бўлим қилиб қўшиб олинishi ҳақида гапирди.

— Бошқа колхозлар хусусида ҳеч нарса дея олмаймиз, ўртоқ Мартинов,— деб гапига яқун ясади бир колхозчи,— у ерда колхозчиларнинг бу ишга қандай қарашини билмаймиз, ўз ҳақимизда гапирсам — розимиз. Агар ишчи бўлсак қандай бўларкин, деб шубҳа қилиб ўтирадиган жойи йўқ. Ишчи синфи бор жойда, тартиб кўпроқ бўлади.

Мартинов колхозчилар билан: колхозни мустақамлаш ишини мутлақо бўшаштирмаслик, колхоз раҳбарларини янгилаш, қишлоқ хўжалик уставига мувофиқ, аввалгидай ишни давом эттириш ҳамда вақтсоати етиб, бу ерда колхозчилар бир овоздан мол-мулки ва ер-сувини «Челюскин» совхозига қўшиш, шунингдек, улар совхозда ишлашни истаб қолсалар, умумий мажлис қарорини чиқариб, Москвага, Министрлар Советига юбориш керак, деб келишгандан кейин, Плотниковни бир овоздан раис қилиб сайлашди.

Мартинов «Памяти декабристов» колхозида ўтакетган пияниста, эски раисни ишдан олиб ташлаш тўғрисида мажлис қарорини чиқартиргунча она сути оғзига келди. Колхозчилар янги раисга қарши ҳеч қандай эътироз билдирмадилар — Мартинов мажлисга райком аъзоси Давлат банки бошқарувчиси Шчукинни тавсия этди — улар эски раис Гришченкони ишдан олиб ташлашни истамадилар. Гришченко собиқ қирувчи — учувчи, запасдаги капитан бўлиб, уч қатор орден колодкаларини тақиб, президиум ёнида ўшшайиб, сўлгин қиёфаси билан ўзини колхознинг масъул ишида қолдириш мумкин эмаслигини кўрсатиб ўтирар эди, башараси жуда аянчли кўринар, эрта-лабданоқ бош оғриғи қилиб «отиб олган» бўлса керак, карахт, соқол-мўйлови олинмаган, юзлари кўпчиган, колхоз клубида бўлаётган барча ишларга бефарқ қараб ўтирарди.

— Уни олиб ташламаслик керак, ўртоқ Мартинов! — деб исботлашарди колхозчилар. — Ахир у яқши одам эди! Ўзи содда, хушмуомала. Вақтида колхозимизни анча кўтарган! Дастлабки икки йил шу-

нақаям яхши ишладики, биз уни яна тагин тасодифий равишда бошқа ишга олиб қўйишмасайди деб, юрагимизни ҳовучлаб юрардик. Кечалари ухлаш нималигини билмасди, нуқул далама-дала, фермама-ферма юрарди. Насиҳат қилиб, ножўя ишнинг ёмонлигини исботлаб кўрсатиб, ўлгудек ялқовларни ҳам ишга соларди.

— Бунақа раис билан жон-жон деб ишлаш мумкин.

— Колхозни кўтарган ҳам, кейин расво қилган ҳам ўзи денг?..

— Тўғри гапни тўғри дейиш керак. Колхозни пайсайтириб юборди... Мана, яна энг қолоқлар сафига тушиб қолдик.

— Гап шундай экан, уни халқ ишончини оқлай олмаган одам сифатида колхоз раислигидан олиб ташлаш керак. Бу таклифга ким қўшилади?..

Залда биронта ҳам қўл кўтарилмади. Аёллар пиқиллаб йиғлаб, рўмолларининг учи билан кўзларини артишди.

— Кишининг раҳми келади унга, ўртоқ Мартинов? Нега олиб ташлаш керак-а? Уни шунчалик шармандаи шармисор қилиш инсофданми!

— Хўжалигимизга жуда кўп куч сарф қилган эди-да.

— Ароққа ундан ҳам зўр беради!.. Йўқ, ўртоқлар! Пиянисталар колхоз қурилишига шу қадар кўп зарар етказишганки, биз энди уларга қарши бутун халқ газабини кучайтиришимиз керак! Уларни бундан буён раҳбарлик ўринларида қолдириш ниятида ҳам эмасмиз! Раисларингизнинг ичмаган куни бўлмас эмиш, шундайми? Уни қаранг, ҳозир ҳам мажлисга маст бўлиб келибди.

— Бу кечаги ичганининг кайфи, ўртоқ Мартинов.

— Узиям ичавериб, бутун вужуди спиртга айланиб кетибди. Агар ҳозир ичишни ташлагандаям, бирор ойгача ундан ароқ ҳиди кетмаса керак.

— Кимда-ким Гришченкони раисликдан олиб ташлансин деса, қўл кўтарсин!..

Залга яна жимлик чўкди, икки-учта одам Гришченкони ишдан олиб ташлаш учун қўл кўтарди, хўрсиниш, пиқиллаб йиғлаган овозлар эшитилди...

— Ўртоқ Мартинов! У одамни бузган ўзимиз бўлдик, — деди бир колхозчи хотин. — Уни биз буздик, айбни қилган ўзимиз бўлдик-ку, ҳозир яна бизни унга қарши овоз беришга мажбур қилиб ўтириб-

сизлар!.. Колхоз катта, одам кўп, унинг бир ўзи. Биттасиникида чақалоқни чўқинтириш маросими, биттасиникида маърака оши, биттасиникида никоҳ тўйи, биттасиникида ҳовли тўйи. Бизда бўлса виждон йўқ: «Ҳа, кел, Николай Андревич, ҳурмат қил, нон-тузимиздан юз ўгирма!» деб меҳмонга чақирганимиз-чақирган. Лекин ҳар қайсимизникидан бир стакандан ичгандаям, қанча ичишлигини биласизми! Виждонсиз у эмас, ҳа, биз! Мана энди у шунга ўрганиб қолган, ичмаса туropolмайди!

— Биттасиникида тўй деб ичса, биттасиникида чақалоқ чўқинтириш маросими деб ичса, биттаси бозор қилиб келгани от-арава сўраб, яримта қўйса, бу қанақаси бўлди?..

— Йўқ, бўлмаган нарсани гапириш керак эмас!— деб газабланди залдагилар.

— Унга туҳмат қилманг, ўртоқ Мартинов!

— У бунақа ишлар билан шуғулланмайди!

— Порахўрмас!

Мартинов стол ёнида мудраб ўтирган Гришченко томонга бир оз хижолат бўлиб, айбдорлардек қайрилиб қаради.

— Кечирим сўрайман. Демак, шунчаки ичишдан бошқа айби йўқ экан-да?

— Ҳа, бошқа айби йўқ!

— Ичишдан бошқа гуноҳи йўқ!

— Эҳтимол, бундан колхозларингда кимлардир фойдаланиб келгандир,— деб сўзида давом этди Мартинов.— Раис доим маст бўлгандан кейин ўзи тўполон қилмасаям бошқалар жиловини қўйиб юборади-да.

— Бошқалар деганингиз жуда тўғри. Сулаймон ўлиб, девлар қутулди дейишади-ку!

— Хўроз ферма ташкил қилишди.

— Қанақа хўроз ферма?

— Ҳа, бу ерда бир бригадиримизникида улфатлар йиғилишиб, картага пул тикиб «хўроз-хўроз» ўйнашади. Шунинг учун биз уларни хўроз ферма деб атадик.

— Бирор заруратинг чиқиб қолгудай бўлса, ана шу хўроз фермасига ярим литрсиз боролмайсан!

— Бизга сотиладиган чўчқа боласи йўқ деб, ўзларининг меҳнат кунларига биттадан чўчқача-ю, биттадан тўнғизча ёзиб олишди.

— Колхоз пичанини ҳам сотиб, пулини ичиб юборишди!

— Ярмини сотиб ичиб, ярмини чиритиб тамомлашди. Ем-хашакка кўз-қулоқ бўлиб турадиган одам бўлмади. Пичаннинг ўзиниям ёмғир ўтиб кетадиган қилиб наридан-бери гарамлашган экан.

— Мана, буларнинг ҳаммаси колхозингизда раҳбар бўлмаганлиги учун содир бўлган,— деди Мартинов сўзида қатъий туриб.— Бундай аҳволга ортиқ чидаб туриш мумкин эмас.

— Эҳ, ўртоқ Гришченко, Николай Андревич!— деди бир колхозчи ҳасрат ва алам билан шапкасини скамейкага уриб.— Аввал бошдан сени меҳмонга чақирган ўша биринчи уйга бормаганинга-ку, ҳеч гап йўқ эди-я, ҳамма иш жойида бўларди! Узр, боролмайман, медицина ман этган, бир қултум ҳам ичолмайман, демайсанми, одамлар ичмас экан, деб кўникиб қолиб, зўрламайдиган бўлиб қолишарди. Биттасиникига бордингми, бўлди, унисиникигаям, бунисиникигаям боришга тўғри келади, бормасанг хафа бўлишади. Хўш, бу ёғи қандоқ бўлди, ўргоқ раис, фалончиларнинг тўйида кайфу сафо қилдинг, биттасиникига именинага бординг, бизнинг ҳовли тўйимизни нишонлашни хоҳламайсанми, дейишади. Худди мана шу масалада калавангни йўқотиб қўйдинг. Заифлик қилдинг! Узингни тутолмадинг!

Гришченко уйғониб:

— Ўзимни тутолмаган бўлсам, демак, мен рансликка ярамас эканман,— деди ўрнидан туриб.— Бу ерда вақтни бекорга ўтказиб ўтирманглар. Овоз беринг. Мени ишдан олиб ташлашларига ўзим овоз берман... Ҳушимни йўқотиб қўйдим... Тўғриси айтаяпман, ўртоқлар. Мен сизлар учун қанотлари музлаб қолган қушдек, колхозни орқага тортяпман... Мана, бу ўртоқ Шчукинни сайланглар. Уни Давлат банкида ишлаб турганида танирдим. Жанжаллашиб қолгандим. Деҳқон! Яхши одам!.. Бўлган гап шу...

Шундай деди-ю, бир марта оғир тебраниб олиб, яна стулга тап этиб ўтирди.

Мартинов бир оз ўйланиб олди-да, таклифига аниқлик киритди:

— Биз уни жазоламаймиз. У касал экан, даволаш зарур. Шунақа алкоголизм билан касалланганлар учун алоҳида касалхона бор. Уни тузатиб, нормал ҳаётга қайтаришга ҳаракат қилиб кўрамиз!.. Келинг, бундай қиламиз: «Ўртоқ Гришченко колхоз

раислиги вазифасидан озод қилинсин ва уни давола-нишга юборилсин», деб ёзиб қўяйлик. Иш мана бун-дақа бўпти-да. Ишдан олиб ташлаш эмас, озод қи-лиш.. янги раис ўртоқ Шчукинга, агар уни сайла-санглар — бу жиддий огоҳлантириш бўлади! Аввал бошдан одам ўзини тутиб олиши керак! Кейин сиз-лар ҳам, колхозчи ўртоқлар, ўзларингиз учун хулоса чиқариб олинг. Уни меҳмон қилавериб, энка-тинкаси-ни қуритманглар... «Гуноҳга ботирманглар!» Бу ҳам аввал бошдан бўладиган нарса. Ҳамма тўйда ҳам ва-кил ота қилаверманглар. Тўй ва байрамларингни раиссиз ўтказсаларинг ҳам бўлаверади. Ҳақиқатан ҳам саккиз юз хонадонли колхозларингда ҳали одам экану фил ҳам учиб қолади...

Шундай қилиб, колхозчилар ҳам кулги, ҳам йи-ғи-сиғи билан Гришченкони озод қилиш учун овоз бердилар ва колхоз раислиғига Шчукини сайла-дилар.

Жбанов Олешенск МТСига партия ташкилотининг секретари, Бивалих — колхоз раиси бўлиб кетди. Уларнинг бири, афтидан, ҳосилдорликни аниқлаш бўйича инспекторлик лавозимидан олиб, уни колхоз-га қўйишига юқори ташкилот рухсат бермайди, деб умид қилибми, бири нима учундир, аҳтимол, вақти билан аста-секин пастки ишдан бирор район доираси-даги лавозимга кўтаришар, деб ўйлабми, ҳайтовур иккаласи ҳам оиласини район марказидан кўчириб кетишга унчалик шошилмади.

Гўшт комбинати директори Корягинга кўричак касалининг қаттиқ тутиши ҳақида медицинадан ха-бардор танишларидан биронтаси «консультация» берди шекилли, «Тез ёрдам» машинаси келиб, уни ка-салхонага олиб кетди, операция қилишди, лекин кўр-ичак топишолмади, кўричакнинг чувалчангсимон ўсимтасини қирқиб ташлаб, қорнини тикиб бўлиб: «Мана энди операциядан сўнг ётиб дамингизни олинг-да, ҳатто фельдшер пункти йўқ энг нобоп кол-хозгаям дадил кетаверинг: бундан буён ҳеч қачон кўричак касали билан оғримайсиз, бунга тамомила кафилмиз», дейишди.

Коробкин эртасига партия активи мажлисидан кейин райкомга, Мартинов олдига келди, унинг ранги

оқарган, кўзлари киртайган, бир кечада ориқлаб, ўзини олдириб қўйган эди.

— Боролмайман, Пётр Илларионич, боролмайман!..— деб ингради у, қора-сарик шамга ўхшаш тепакалини кафти билан асабий силаб стол ёнига бориб бўйнини эгиб ўтираркан. Одатда унинг худди локлагандай ялтираб турадиган тепакали, бугун нечундир хира тортиб, буришиб қолгандек эди.— Боролмайман... Мен у ерда жинни бўлиб қоламан. «Кейин тузалишим қийин!..» Одамларча тушунинг! Кимнинг нимага қобилияти бор... Эҳтимол, бу менинг касалимдир. Эҳтимол, болалигимда нимадир мени шу аҳволга солиб қўйгандир... Кузнинг бу лойгарчиликлари, керосин лампа ёруғида ўтириб, узоқ қиш кечаларини ўтказишлар, итларнинг акиллашлари, одам жуда зеркиб кетади-да!.. Шуни ўйласам, юрагимга ваҳима тушади. У ерда уйқумдан ҳам, иштаҳамдан ҳам ажраламан. Фақат оғир касал бўлиб, шу билан сафдан чиқиб қоламан. Ҳеч қанақа фойда келтирмайман...

Коробкиннинг гапларини эшитаркан, Мартинов ҳайрон бўлиб кўзларини пирпиратиб қўйди. Райком пленумларида: «Баъзи бир колхоз раислари силосхоналар қурилишига жинояткорларча қараяптилар, унинг моҳиятини етарли даражада баҳоламаётирлар. Мен силосхона қурилишини барбод бўлишига йўл қўйиб бўлмасликни ўртоқларга кўрсатишни тавсия этаман!» деб гердайиб гапирадиган ва доим кабинетларга шундай ишонч, салобат билан кириб келадиган бу бўйдор, келишган, барваста йигитнинг сўзлари, афтангори ҳозир ғоят ачинарли эди. Бўлари бўлиб қолибди! Ҳақиқатан ҳам қолоқ колхозга бунақанги асаби бўш одамни юборилса, қуёнчиқ касали тутиб қолиши турган гап.

— Керосин чироқдан қутулиш осон,— деди Мартинов.— Электростанция қурасан. Сен қуришга ўрғаниб қолгансан-ку. Қурилиш бўлимининг бошлиғи эдинг.

— Ҳазиллашманг, Пётр Илларионич!.. Гап фақат керосин чироқларда ҳам эмас-да, ахир. Мен умуман қишлоқ ҳаётдан жирканаман. Бу менга қўндоқда теккан касал. Мени доимо шаҳар, ишчи синфи ўзига гортиб келган!..

— Шошма, шошмай тур, ўртоқ Коробкин! Нега тоқатинг бўлмас экан? Эслашимча,— учёт қарточканг-

ни кўрган эдим,— сен аслида деҳқондан чиққансан, қишлоқда катта бўлгансан, шундайми?

— Ҳа, деҳқондан чиққанман... Аммо мен бутунлай қишлоқда қолиб кетаман, деб ўйламаганман. Ҳатто қўш қўшмаганман. Арава қўшишни ҳам билмайман. Комсомолга ўтган пайтимда бирданига мени қишлоқ советида иш юритувчи қилиб қўйишган эди. Кейин паспорт столи бўлимини бошқардим. Отамниқидан кетиб, маданиятли бир ветфельдшерникида квартирада турдим. Хонам ёғ тушса ялагудай тоза, шинам эди. Партияга қабул қилишгандан кейин ҳам колхозда ишламадим. Госстрахга ишга ўтиб кетдим, кейин сельпо раиси, инкубатор директори бўлиб ишладим, тегирмон мудури бўлдим. Кейин, тегирмонга ўт тушиб кетганда, мени районга ишга олишди... Пётр Иллариони!— Коробкин ялиниб сўради.— Мени область партия мактабига ўқишга юборсангиз!

— Ҳар ҳолда колхозда ишлашингга тўғри келса керак, деб ўйлайман. Ҳозир ўқиш масаласини қўйиб турайлик.

Коробкин пиджагининг ички чўнтагига қўлини тиқиб, бармоқлари қалтираб, нимадир олди-да, тиззасига қўйиб, кафти билан бекитиб турди.

— Қўлингдаги нима?— деб сўради Мартинов.

— Агар шунақа бўлса... у пайтда нима ҳам қилардим. Аҳволимни тушунмасангиз, унда...

— Чўнтагингдан нима олдинг?— Коробкин Мартиновга партбилетини кўрсатди.

— Бу йўлга кириш менинг учун нақадар қийинлигини ўйлаб кўринг, Пётр Илларионич. Аммо мажбурман... Иложи йўқ!.. Хотинимам ўлиб қолсаям колхозга бормайди. Нима, хотиним билан ажрашайми! Ун беш йилдан бери тураман, болаларим бор...

— Ўзинг берганингдан кейин, нима ҳам қилардим...— Мартинов Коробкиннинг чангак бўлиб қолган бармоқлари орасидан партия билетини олди-да, пўлат сандиққа солиб, қулфлаб қўйди.— Ҳозирча сақлаб қўяман. Шундай бўлса ҳам сени бюрога чақирамиз.

Мартинов бу одамни охиригача синаб кўриш ниятида, ўзини мажбур қилиб, содир бўлган воқеага нисбатан юзида афсусланишга ўхшаш бир ифода акс эттирди, кейин, Коробкиндан ҳамдардлик билан сўрай бошлади:

— Хўш, энди нима қилмоқчисан? Нима тирикчилик қиласан? Биласанми, ўртоқ Коробкин, энди сени райижрокомда раҳбарлик ишида қолдирилмасан керак.

— Қолдирмаслигингни ўзим ҳам биламан. Ночора, бирор иш топарман. Ҳар ҳолда саводли, тажрибали одамман... Тўғри, аввалгича маоши бўлмайди... Хотиним бухгалтер, ўз жойида ишлаб турибди. Уй ўзимизники. Яхшигина боғимиз бор... Тирикчилигимиз ўтади.

Мартинов ўрнидан турди-да, кабинетда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Мени ишчи аҳли ўзига тортади дедингми? Ундай бўлса, нега комсомоллик пайтингда Магнитогорскка бормадинг? Бизнинг Троицкда қанақа завод бор? Сени ишчи аҳли эмас, сиёҳдон ўзига тортган, ҳа! Бўлис мирзаси!.. Партия билетидан оппа-осон қутулдинг.

У ўзини тутолмади. Эшик олдига борди-да, тирсаги билан бир уриб эшикни ланг очди ва бирдан жаҳли чиқиб, хириллаган паст овоз билан:

— Йўқол, аблаҳ,— деди.

Коробкин букчайиб, бирдан нақ ярим метр калта бўлиб кетди-да, қалт-қалт титраб, эшикдан сирғалиб чиқиб кетди.

Уни бюронинг дастлабки мажлисидаёқ партиядан ўчиришди. Шу бюрода Федулов ҳам партиядан ўчирилди. Буни ҳам синчиклаб текшириб чиқилганда, кимлиги маълум бўлди қўйди. У ҳам «бўлис мирзаси» экан, бунинг устига яна товламачи ҳам экан. Маълум бўлишича, у шаҳарда қураётган уйига олиб кетган ёғочлардан бошқа, яна кўп нарсаларни «Борьба» колхозини омборларидан «ўз нархи билан» олиб кетган экан. Бундан ташқари, шу колхоздаги бемаънигарчиликлар ҳақида райижрокомга тушадиган сигналларни яшириб келаркан. Федуловни партиядан ўчириб, ишини судга оширишди. Корягиннинг кўричак касали ёлғонлигини кўриб чиқиш ҳақидаги масала, касалхонадан чиққунгача қолдирилди.

Бир ҳафтадан кейин, раҳбарларини алмаштириш кўзда тутилган колхозларга янги раислар сайланди. Руденко, Грибов, Николенколар дарров оилаларини колхозларига кўчириб олиб кетишди. Район ташкилотларидан кетган ўртоқлар ўрнида вақтинча ўринбосарлар ишлаб туришди.

Мартинов шу кунлари кўп телеграммалар олди, область маркази ва ҳатто Москвадан ҳам телефон қилишди.

— Уртоқ Н. бизнинг номенклатурамизда туради. Сиз уни биз билан маслаҳатлашмасдан туриб, нега бошқа ишга ўтказиб юбордингиз?

— Нега юборганимизни айтиб беришим мумкин. Биз уни жуда муҳим ишга юбордик. Биз уни газ сув сотишга юборганимиз йўқ-ку. Ишнинг энг оғир жойига — колхозга раис қилиб юбордик.

— Ўзбошимчалик!..

Телефонда гапирадиган киши бақришга ўтгач, Мартинов:

— Устимиздан Марказкомга арз қилинг. Биз сентябрь Пленуми қарорини: яхши кишиларни колхозга юбориш керак, деб тушунганмиз. Нотўғри тушунган бўлсак — тузатишар. Вақтни қўлдан бой берманг, арз қилинг, арз, — дерди.

Шунақа гаплардан сўнг одатда гап узилиб қолар ва телефон симининг икки томонида ҳам трубка ўз жойига қўйиб қўйиларди.

Мартинов ухламоқчи бўлиб, ўрнига ётай деб турганида ярим кечада телефон жиринглаб қолди, телефон қилинишини у кўндан бери кутарди. Телефончи қиз: «Ҳозир обком секретари билан гаплашасиз», деди.

— Алло!.. Мартиновмисан?

— Ҳа, мен, Алексей Петрович!

— Аҳволларинг қалай?

— Емон эмас, раҳмат.

— Саломатлигинг қалай? Бола-чақанг?

— Ҳаммаси жойида.

— Одамларни исканжага оляпсанми?

— Йўқ, Алексей Петрович, районимизда исканжа қилинмайди. Ғилдирак қилинади, бўйинтуруқ тикишади, гишт пиширилади, аммо исканжа қилинмайди.

— Мен: зўрлик билан одамларни исканжага оляпсанми деяпман... Кадрларни нима қилиб қўйдинг?

— А-а...

Телефон трубкасида овоз шундай қаттиқ эшити-

лардики, Мартиновнинг хотини Надежда Кирилловна беихтиёр, суҳбатга қулоқ солишга мажбур бўларди. Эрининг жиддий юзига қараб, у қўлини гупиллаб ураётган юрагига босиб, унинг ёнига, диванга бориб ўтирди.

— Оғайни, обкомга устингдан бир қоп шикоят тушиди.

— Нега бир қоп, Алексей Петрович? Кўпчилик ўртоқлар колхозга ўз ихтиёрлари билан кетишди-ку. Нега энди шикоят қилишади?

— Бир қоп бўлмаса ҳам ҳар ҳолда бор... Энди райижроком раиссиз, прокурорсиз нима қилмоқчисан?..

Мартинов ўз режасини батафсил айтиб бера бошлаган эди, обком секретари гапини бўлди:

— Бўпти, тушунарли. Биздан кадрлар сўрамоқчисанда-а? Шундайми? Ҳа, албатта, айтишганда мен ҳам худди шундай деб ўйлаган эдим. Шундай бўлишига ақлим етувди-я. Сени сал-пал бўлса ҳам билман... Сизларга райижроком раислигига одам берамиз. Биласанми, кимни? Сув хўжалиги бошқармаси бошлиғи Митинни. Қалай? Областнинг бош сув чиқарувчиси. Уни мансабига қараб шунақа лақаб қўйишган, аслида ўзи жуда бамаъни, ишчан йигит. Унинг ўрнига министрликдан одам сўраймиз. Прокурорликка ҳам одам берамиз, область аппаратидан биронтани юборамиз. Бу ерда, эҳтимол, биз ҳам ходимларни районларга тарқатиб юборармиз, балки, иккинчи секретарликка ҳам юборишга тўғри келар. Баъзи бир районларни раҳбарлар билан мустаҳкамлашимиз керак... Бу ишлар яхши, тўғри, ўртоқ Мартинов. Лекин сенинг устингдан битта шикоят бор: буни негадир бюронинг қарорисиз, коллегиясиз ўз билгинг билан қилгансан.

— Нега энди бюронинг қарорисиз бўлади? Кейин бюрода тасдиқладик-ку. Биз бюрода тўққиз кишимиз, Алексей Петрович, партия активида икки юз киши бор. Биз аввал район партия активи билан маслаҳатлашиб олдик. Бунинг нимаси ёмон?

— Шундай, шундай... Демак, бу масалани бюрода кейин кўрдингларми?

— Бўлмасам-чи?..

— Бу гапларни нега шахсан ўзингдан эшитмай, аппаратимдан эшитяпман, ўртоқ Мартинов? Устингдан шикоят қилганлар хатидан билияпман? Шу гап-

ларни ўйлаган экансан, нега энди менга дарров айтмадинг? Нега телефон қилмадинг? Қўрқдингми? Нимадан қўрқдинг?

— Йўғ-э, Алексей Петрович, қўрққаним йўқ...

— Ҳар ҳолда рухсат беришармикин, деб шубҳалангансан-да, шундайми? Обком кейин билиб олар, деб ўйлагансан-да! Тўғрими? Шунча вақтдан бери айтиш керак эди, индамай юриб, бекор қилгансан, афсус. Бошқа районларда ҳам колхозларни кадрлар билан мустақкамлашимиз керак-да. Бу ишни амалга оширишнинг яхши усулини топибсизлар. Бошқалар билан ҳам ўртоқлашиш керак. Сен эски газетчисан, — шу ишларнинг ҳаммасини — партия активларинг қандай ўтганлигини боплаб газетамизга ёз. Қачон юборасан? Эртага? Жуда соз.

Надежда Кирилловна кулиб турган кўзлари билан эрининг юзига тикилди, бармоқлари билан унинг қалин сочларини тўзғитди. Эри бетоқат бўлиб, хотинини секин четлатди.

— Қулоқ сол, ўртоқ Мартинов...

— Қулоғим сизда.

— Биз ҳам кадрларни алмаштирамиз. Бир хилларини районларга, бир хилларини районлардан олиб... Агар сени обкомга олсак, нима дейсан, а?

— Обкомга — нега энди?

— Нега бўларди, обкомга ишга-да. Сенга лойиқ биронта иш топармиз. Инструкторликка эмас, каттароқ ишга. Нима дединг? Ахир обкомга ҳам одам керак-да.

— Ана холос!..— деб юборди Мартинов.

— «Ана холос»инг нимаси?

— Мени райондан олиб нима қиласизлар? Ҳали бу ерда ҳеч қанча иш қилганим йўғ-у. Йўқ, йўқ, бўлмайди! Асло!

— Ўйлаб кўр.

— Ўйлашга тоқатим йўқ! Ўйлаб кўрмайман ҳам!

— Нега бунақа ноз-фироқ билан жавоб берясан? Ахир сен қиз бола эмаски, сени эрга берсам.

— Кечирасиз, Алексей Петрович. Обкомга бормайман. Райондан бир қадам ҳам қимирламайман! Балки вшдан олиб ташларсиз... Бир куни: офицер батареяга кўп йил командирлик қилса — батарея яхши отади, деб бу ердаги ўртоқлар билан гаплашган эдик. Мени обкомга бунчалик тез кўтаришнинг нима кераги бор?

Мен ҳали районни ўрганганим йўқ... Алексей Петрович, сиздан ўтиниб сўрайман — мени ўз ўрнимда қолдиринг. Ишлар энди йўлга қўйилапти! Мен ҳам районда ўз қўлим билан бирор иш қилгим келади!.. Утиниб сўрайман!.. Йўқ, йўқ! Керак эмас.

— Хоҳламайсанми? Эҳ, оғайни, обкомда қанчалик қийналаётганимни билсанг эди! Хўп, майли, тинч ётиб ухла. Ҳозирча сенга тегмаймиз. Хотинингга салом деб қўй!

— Мана шу ерда ёнимда ўтирибди. Сизга ҳам салом деяпти.

— Раҳмат. Эҳтимол, у билан биргалашиб, сени кўндираармиз?

— Йўқ, у ҳам унамаяпти, бошини чайқаяпти.

— Демак, сени умрбод батареяда командир қилиб қолдириш керак экан-да?.. Бу ҳам тўғри эмас. Ундай бўлса, дивизия, армияларга ким қўмондонлик қилади? Уттизинчида — обком пленуми. Телеграмма олдингми? Вақтлуроқ келавер, менинг олдимга кирсанг, кадрлар хусусида сенга қандай ёрдам керак, қандай мансабга, ҳаммасини батафсил гапиришиб оламиз... Астойдил ишляпсан, ўртоқ Мартинов. Қандингни ур. Айёрлик қилмаслик керак. Бунақа ишларда доим сени қўллаб-қувватлаймиз. Хўп, хайрли кеч. Омон бўл!

— Кўришгунча хайр, Алексей Петрович!

Надежда Кирилловна хурсанд бўлиб кетиб, эрини маҳкам қучоқлаб, ўпиб олди.

— Нега ўпасан?— деб сўради Мартинов, кафтининг орқаси билан лабини артаркан.

— Ўзим, шундоқ.. Ишинг оқибатда яхши бўлгани учун ўпдим!

— Шунинг учунми!.. Демак, менга виговор беришганда ўпмас экансан-да.

— Тентак!— деб кулиб юборди Надежда Кирилловна.

— Топган гапингни қара! Яна нима демоқчисан?.. Обком секретари койимади, бу бўлса «тентак» деб ўтирибди-я.

— Буни қуйидан бўладиган танқид дейдилар, ўртоқ секретарь. Мақташди, мажлис ҳақида газетага мақола ёзишни таклиф қилишди!.. Кеккайиб кетяпсиз дейман-а!

Шундай қилиб, Мартинов билан Надежда Кирилловна ишлари яхшилик билан тугаллангани сабабидан

ҳалжонланган ва хурсанд бўлганларича анча вақт суҳбатлашиб, сўнгги кунларда юз берган воқеалар ҳақида гаплашишди, бир-бировларига ҳазил-ҳузул қилишди, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди, зеро улар эртанги кунни беташвиш кутиб олишларига ишонардилар.

Мартинов эрталаб ўрнидан туриб, дераза олдига келди-да, дарёга тушиладиган йўлга, дарё ва қишлоқ ортида элас-элас кўзга чалинадиган ўтлоғ-у, қайинзорни томоша қилиб туриб, обком секретари билан тундаги суҳбатини эслади.

— Йўқ, тўғри келмайди, бу ердан ҳеч қачон кетмаймиз. Лоақал беш йил турайлик. Маъқулми, Надя? Бу шаҳар билан район менга жуда ёқиб қолди. Астойдил ишлаш керак. Шундай жон куйдириб ишлайлик кейинчалик одамлар мақтаб юришсин!

1954 й.

I

Февраль ойининг охирлари эди. Мартинов, Надеждинка МТСи директори Долгушин, «Власть Советов» колхози раиси Опёнкин ва райижрокомнинг янги раиси Митин К-скдан Троицкка обком пленумидан қайтиб келишарди.

Мартинов бақалоқ Опёнкинга олдиндан жой берди; чунки Долгушин, Опёнкин, Митинлар барваста бўлганликларидан «Победа»нинг орқа ўриндигига сиғишмасди. Йўлда роса қийналишди: дам чуқурга тикилишар, дам тез кетаётган «Победа» чириллаб айланиб, орқаси олдинга бўлиб қолар, дам машинани тепаликларга итариб чиқаришарди. Йўл бўйи савалаб ёғаётган ёмғир машинанинг олдинги ойнасига урилиб, оқиб тушарди.

Бу йил қиш жуда ғалати келди; бунақа об-ҳаво ўрта минтақада сира бўлмаган. Ноябрь, декабрь ойларида қаттиқ совуқлар бўлиб, кўп қор ёғди. Январдан бошлаб деярли ҳар куни ҳавони булут қоплаб, ёздагидек ёмғир ва жалалар уриб қолар эди. Ҳатто янги йил кирадиган куни ҳам кечаси момақалди роқ бўлди. Экилган кузги бугдойлар ғаллакорларни ташвишга солиб қўйди. Ёмғир ёғиб, совуқ бўлаверганидан далалардаги қор қалин муз бўлиб кетди: кузги бугдойлар муз остида димиқиб қолди.

Улар шаҳардан кундузи соат иккида чиққан бўлсалар ҳам, кеч киргунча йўлнинг ярмига ета олмадилар. Шефёр Василий Иванович машина чироқларини барвақт ёқди. У машинани зўр диққат билан ҳайдаганидан қора терга тушиб кетиб, бошидаги телпагини олиб ташлади: Василий Иванович пахталик курткаси-

нинг энги билан тез-тез пешона терини артиб қўяр эди: Ёмғир ёғиб турар, қори эримаган пастлик жойлардан кўтарилаётган туманда йўлни яхши кўриб бўлмас эди. Баъзан кўлмаклардан ўтилганда, буфер олдида сув фонтан бўлиб сачрар, машинанинг орқа ғилдираги нишаб жойларга тушиб, сирғалиб кетар эди. Шу аҳволда яна чироқда олтмиш километр муз, халқобли йўлни босиш керак. Бунинг устига, Анастасьевка қишлоғи ёнида Чуқур Жар деб аталадиган хавfli жой бор эди; бу ерда, йўл олдида катта баландлик бўлиб, ёқаси тик кетган, бир ёни жар эди. Шу жойдан ўтиб олиш шофёрни қаттиқ ташвишга соларди.

— Кўприк бутунлигини билганимизда Кудинцевони айланиб ўтардик,— деб тўнғиллади Василий Иванович телпағи билан машинанинг терлаган ойнасини артар экан.— Балки ремонт ишларини тугатишгандир. Бу ердан тепаликка қандай қилиб чиқдик энди?..

— Итариб чиқарамиз,— деб гап қотди Мартинов қовоғини солиб.

— Итариб чиқаришга олислик қилади! Нақ бир километр-а!..

Кенгашларда ҳам, йўлда ҳам, доимо бўш вақтини ганимат билиб, мизғиб оладиган кекса колхоз раиси Опёнкин, ўз одатича ҳозир ҳам бошини ўриндиқ суяичиғига қўйиб мудраб борарди. Долгушин Митинга Москвада кечирган ҳаёти ҳақида нималарнидир гапирар эди. Мартинов машина ойнасига қараб индамай ўтирарди, ҳар замонда чироқ ёруғида атрофдаги эски хирмонларда сомон-похол ғарамлари қорайиб кўринар, гоҳ йўл айрилишларида яқин қишлоққача қанча қолганини кўрсатувчи стрелка қоқилган устунлар липлип ўтарди...

Мартинов кеча обком секретари билан бўлган суҳбатни эслади, суҳбат қалтис виговор бериш оҳангида ўтган эди.

Крилов декабрь ойида уларнинг районига келиб, Мартинов билан бирга районни айланиб юриб, унга янги йилдан бошлаб колхозларда ҳар ойда пул аванс бериб туриш ишини йўлга қўйишни маслаҳат берган эди. Мартинов, жуда соз, яхши бўлади, деб рози бўлган ва обком секретарига, бу таклифни колхоз раислари билан бирга муҳокама қилиб кўриш учун сўз берган эди, лекин ўзи бу масалага негадир жон куйдирмади, оқибатда ҳар ой колхозчиларга аванс бериб туриш фақат уч колхозда жорий қилинди, ўшанда Мартинов.

обком секретари тез кетяпти, бугунги кунда амалга ошириб бўлмайдиган нарсалар билан қизиқапти, деб ҳам ўйлаган эди. У ҳар ой аванс беришни фақат муттасил яхши даромад оладиган энг бой колхозларда йўлга қўйса бўлади, шунда йил охирига келиб колхозчилар олдида уялиб қоламан, деб қўрқиб ўтирмайсан, бериладиган аванснинг ҳаммасини йиллик пул маблағлари билан қоплаб бўлмайди-ку ахир, деб ўйлаган эди.

Крилов обком пленумидан кейин Мартиновни кабинетига чақириб олиб, вақтни бекор ўтказгани учун койиди:

— Сен билан гаплашганимдан бери роса уч ой ўтди, лекин шу чоққача амалда ҳеч иш қилганинг йўқ! Ҳар ойда колхозчиларга пул аванс бериш ҳалигача қонунлаштирилмаганидан сени рўйхотир қилиб, пленумда танбеҳ бермадим. Бу ўз ташаббусимиз, шундай бўлгач, қонунлаштирилмаган иш учун бизни ҳеч ким айбламайди. Лекин сенга ишонган эдим, янгиликни дарров илиб оладиган раҳбар деб ўйлаган эдим. Янгиликни эканман, мени алдадинг, ўртоқ Мартинов! Амалга ошираман деб ишонтирган эдинг-а. Ваъда бермаганингда бошқа райком секретарлари билан келишиб, ишни йўлга қўйдирган бўлардим.

Мартинов ўзини оқлашга ўтиб, муттасил яхши даромад қилмайдиган колхозларда меҳнат кунига бу тартибда ҳақ тўлашнинг ҳозирча вақти эмас, деб чўчиганлигини гапира бошлади, лекин обком секретари сўзини бўлди:

— Агар ҳар ойда аванс бериш фақат энг бой колхозларга тааллуқли нарса бўлганда, унда бунинг биз учун унчалик зарурияти йўқ эди. Мен қолоқ колхозларни кўтармоқ учун қўл келадиган воситалардан бири худди шу нарса деб биламан.

Мартинов эндигина, Крилов билан иккинчи марта суҳбатлашиб, лапашанглик ва консерватизмда қаттиқ айбланганидан кейин, обком секретари айтмоқчи бўлган гапнинг туб маъносига, таклифининг «диалектикаси»га тўла тушуниб кетди.

— Қолоқ колхозларда даромад кам бўлгани учун колхозчиларнинг ижтимоий меҳнатига қизиқиши сусайиб кетган — ҳар ойда аванс пул беришни ана шунақа жойларда йўлга қўйиш керак! — деди Крилов. — Йиллик даромади паст бўлиш хавфи туғилган шундай колхозларда меҳнат интизомини кўтариш учун

ҳам «таваккал қилиб» шу усулни қўллаш керак ва шу асосда юқори даромад олишга эришиш лозим. Биз ҳар ойда аванс беришни амалга ошириш билан, колхоз раисларини ҳам ўн икки марта яхшироқ ишлашга мажбур қиламиз!

— Нега ўн икки марта? — деб сўради Мартинов.

— Бир йил, ўн икки ойми, шунга қараб-да, — деди Крилов.

«Ҳа, — деб қўйди Мартинов кўнглида, Крилов таклифини дарров «уқмагани» учун афсусланиб, — бу, албатта, ҳар бир раиснинг ўз ишига бўлган масъулиятини анча оширади. Ўн икки марта дейиш — арифметика жиҳатидан қўпол туюларкан, холос. Раис шу пайтгача биринчи январдан кейин бухгалтер билан ўтириб, бир марта чўт қоқадиган бўлса, бундан кейин хўжаликни ҳар ойда текшириб турадиган бўлади. Даромадни йилда бир марта тақсимлаш жуда яхши иш-да, унда киши ҳатто фаталист¹ бўлиб кетарди. Нима эксак шуни ўрар эканмиз-да. Муваффақиятсизликни худодан кўришдан осони борми. Фалон ойда меҳнат кунига уч сўмдан бериш ваъда қилинса — раис тинч ўтирмайди, югургани-югурган!.. Шунақа бир колхозга бораман-да, қалам-қоғоз олиб, правление аъзолари билан бирга ўтириб аванс бериш учун хўжаликдаги бутун имкониятларни тийинигача ҳисоблаб кўрамиз. Сўнгра бир ойлик кирим-чиқим сметаси тузамиз. Ойида ҳар бир сут соғувчи хотин фалонча литр сут соғиши керак, жами фалон литр бўлади. Фермада фалон бош чўчқа боқилиши лозим, оғирлиги фалонча килога етиши керак. Пилорама ишламай ётибди, шаҳарда бўлса қурилиш трест тахтага муҳтож, ёғоч етказиб берилса, агрегатни кечаю кундуз сурункасига ишга солиб юбориш керак. Чоллар қишлоқма-қишлоқ сандироқлаб юришибди, ҳаммаларининг қўлидан иш келади — қай бири сават тўқийди, баъзиси супурги боғлайди — ҳаммасини ишга солиш керак. Қишин-ёзин бекор турадиган ортиқча отуловларни ёғоч тайёрлашга, киракашликка солса бўлмайдимми. Ҳа, пул топишнинг йўли кўп! Агар колхозчилар фалон ойда фалонча аванс олиш учун кирим сметасини, албатта бажариш кераклигини қатъий библи олсалар, ҳаммалари контролёр-у, ревизор бўлиб қоладилар... Марья ойига белгилаб қўйилган миқдордаги сутни соғиб бермадимми, у халқ олдида, мажлисда жа-

¹ Ф а т а л и с т — тақдирга ишонувчи одам.

воб берсин! Ана унда одамлар «планимизни барбод этяпсан, мартда оладиган уч сўмимиздан ярим тангасини юлиб қоляпсан!» дейишган бўлади. Фақат тафтиш комиссияси эмас, бутун халқ текширади!.. Бу нарса ишга шундай таъсир кўрсатадики, йил охирига келиб, уч сўм устига яна шунча қўшсалар ҳам ажаб эмас. Ҳа, яхши бўлмади. Консерватор дейишди, ажаб бўлди, ўзингдан кўр! Тумшуғингдан нарини кўролмайдиган бўлиб қолибсанми дейман-а, Пётр Илларнонич, бунақа янгиликлардан ихлосинг қайтдимми?..»

Кеча ҳам унинг таъбини тирриқ қилишди.

Мартинов пленумдан кейин область газетаси редакциясига кирган эди; у редактор билан бўлган суҳбатни бирма-бир хаёлидан ўтказди.

— Одамларга дўппи олиб кел десанг, бош олиб келади...— деди Мартинов овозини чиқариб.— Яна битта мақола ёзадиган бўлдим.

— Нима тўғрида гапиряпсан?— деди Опёнкин уйғониб.

Мартинов:

— Уни қаранглар, ўртоқлар, областимизда «мартиновчилик» пайдо бўлибди. Шундай бемаъни гап бор, Область газетаси редакциясига ёзишибди,— деди.

— Буни қандай тушуниш керак?

— «Мартиновчилик» — колхоз кадрларини танлашда каллаварамлик қилиш, деган маънода.

— Нима, нима?..

— Юқори Никольск ва Подгорний районларида кадрлар масаласини чалкаштириб юборишибди, улар биздан намуна олиб иш тутишган экан, ҳеч нарса чиқмабди. Натижада колхоз мустаҳкамланмабди, қайтага район идораларидаги ишлар бўшашиб кетибди.

— Нега бунақа бўлибди?— деди Долгушин Мартиновга ўгирилиб.

— Ҳа, қизиқ. Одамлар мени роса сўкишяпти. Ўзим ўқидим. Колхозчилар, қишлоқ ўқитувчилари, коммунистлар хафа бўлишиб ёзиб юборишибди... Партактив йиғилишидан кейин ёзган ўша мақоламини Юқори Никольскда ўқишибди-да, худди биздагидек қилишибди: райижроком раисини ҳам, прокурорни ҳам, милиция бошлиғини ҳам, Госбанк бошқарувчисини ҳам, судьяни ҳам колхоз раиси қилиб юбораверишибди. Булар ичида Госбанк бошқарувчиси ўлардай пияниста ва кўп ҳетинлиликда айбланиб партиядан ўчирилган экан; милиция бошлиғи овга жуда ишқивоз одам экан, қиши

билан ўттиз бешта қуённи урибди-ю, беш юз центнер уруғлиқ бугдойни чиритиб юборибди; прокурор йигирма уч ёшдаги шаҳарлик йигит экан, қишлоқ хўжалигини, худди мана бу Демьян Васильевич ҳинд рақсларини билгандек биларкан; судьянинг бўлса, иккала оёғи ҳам ясама, ўзи шапқур, қўлидан биров етаклама-са йўлдан ўта олмас экан, бунинг устига сил ҳам экан. Подгорнийда эса район марказидан иш тополмаган одамларни раис қилиб сайлашибди. Бу районларда колхоздаги маҳаллий кадрларни раҳбарликка кўтаришга бутунлай барҳам берилибди.

— Нима, мақолангда кадрларни фақат район ташиқлотларидан олиш керак, деб ёзганмидинг? — деб сўради Митин.

— Йўқ, бундай деб ёзмаган эдим. Эҳтимол, пастдан кўтарилганларнинг қандай ишлаётганини кўрсатмай, хато қилгандирман; «Родина»даги Дороховни ўрмончилардан олганимизни, «Красний Октябрь»даги Самойловни бригадирларидан кўтарганимизни, «Искра»даги Григорьев — собиқ тракторчидан чиққанлигини ёзсам бўлар экан.

Долгушин елкасини қисди:

— Бу бемаънигарчиликни қандай қилиб «мартиновчилик» деб аташ мумкин, ахир? Бир жойда биров бемаънилик қилган бўлса, сизга унинг нима дахли бор?

— Менимча, ҳеч қанақа дахли йўқ. Ҳар ҳолда мен мақолани эс-ҳушли одамлар учун ёзган эдим. Афсус, тентаклар ҳақида ўйламаган эканман. Шундайлар бори эсимдан чиқибди. Маҳаллий кадрларни кўтаришни давом эттириш ва мутахассисларни колхозларга юбориш кераклиги ўз-ўзидан маълум нарса, деб тушунибман.

— Масала, бошқалар қилганини айнан ўзидек кўчиришда эмас, принципда, — деб қўйди Митин.

— Прокурорнинг прокурордан фарқи бор, — деди Опёнкин. — Биз уни колхозга амалига қараб эмас, ҳақиқий ғаллакор деҳқон бўлгани учун юбордик. Балки Никольскадагиларнинг раисликка боп талантили одамлари Тайёрлов министрлигининг вакили ёки темир йўл сиёсий бўлимининг бошлиғи бўлиб юргандир. Район катта, темир йўл туташган жойда; керак бўлса истаганча кадр топилади, бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда бўлиб турган касал судьяни колхозга юбориш шарт эмас-ку.

— Ҳа, худди ана шу нарсаларни тушунтириш керак,— деди Мартинов.— Яна бир марта газетага мақола ёзадиган бўлдим.

— Нима деб ёзасан? Қай тарзда?— деб сўради Мартин.— Обком секретари эмассанки, бошқа районларнинг хатосини тузатсанг.

— Уша биринчи мақолани Алексей Петровичнинг таклифи билан ёзган эдим. «Мартиновчилик ҳаракати»нинг ташаббускори деган ном чиқармоқчи бўлган деб ўйламанг яна. У менга икки марта телефон қоққан эди. Партия активи йиғилишини қандай ўтказганлигимизни бутун областга гапириб беришим керак экан, Мана энди яна ёзиш керак бўлиб қолди. «Мартинов методича қош қўяман деб, кўз чиқардик» тарзида ёмон отлиқ бўляпманми... Қанақасига бу менинг методим бўлар экан?.. Аттанг, Крилов ҳузурида бўлганимда, бу хатлар ҳақида билганимда, у билан гаплашардим. Етиб олайлик, унга телефон қиламан.

Ёмғир савалаб қуйиб турар, машинанинг хира чироғи ёруғида хаталар оқаришиб кўринарди.

— Йўлнинг қоқ ярмидан ўтдик. Ногаевкага келдик,— деди шофёр.— «Олти опа-сингил»,— у Ногаевка қишлоғининг чекка иморатлари устида ёйилиб, чалқайиб турган азим липа дарахтларига ишора қилди; шохлари ниҳоятда йўғонлашиб тарвақайлаб ётган бу дарахтларнинг новдалари гўё бир-бирига чатишиб, бир дарахтга ўхшарди; ёзда унинг соясида бутун бир рота солдат от-араваси билан яширинса бўларди, лекин бу бир туп эмас, бирининг тепасига бири айқашиб, оғинилардай қучоқлашиб ўсган олти туп липа дарахти эди. Йўловчилар ҳар сафар қишлоқдан ўтиб кетишаётганида, табиатнинг бу мўъжизасини томоша қилишар ва уни ўз номи билан: «Олти опа-сингил», деб аташар эди.

— Шу ерда тунаб қола қолайлик...

— Эрталабгача йўл яхши бўлиб қолади деб ўйлайсанми?— деб гап қотди Опёнкин.— Ёмғир тинмайди-ганга ўхшайди. Яхшиси кетаверамиз.

Мартинов машина ичидаги чироқни ёқди-да, пальтоси чўнтагидан бир варақ букланган қоғоз олиб очди:

— Мана, редакциядан битта аноним хат олдим. Тагига «Бир группа коммунистлар» деб қўл қўйилган. Колхозга юбормоқчи бўлган одамлардан биронтаси ёзганга ўхшайди. Бундай деб ёзибди: «Агар бир ўртоқ колхозга ишлаш учун бирор сабаб билан, сиҳати ёмон-

лигиданми, ёки қишлоқ хўжалигида ишлангга унчалик майли йўқлигиданми, бора олмаса, уни дарров «коробкинлар» қиёфасидаги одамлар қаторига қўшиб, партбилетини тортиб оладилар. Агар ҳаммани ўчираверсак, бу аҳволда партиясиз қолиш мумкин-ку... Оқибатда шундай бўлиб чиқадики, биз колхозчиларга четдан битта-яримтани раис қилиб берамиз, колхоз демократиясини бузамиз. Менимча, («мен» — дегани билан буни кўпчилик ёзган демоқчи), бизнинг раҳбарларимиз Троицк райкомига тақлид қилиб ҳовлиқиб қолдилар. Мартинов билан унинг мақолачасини босган редактордан ҳамма норози».

Опёнкин мийиғида кулиб деди:

— Колхозда ишлашга майли йўқ эмиш. Сени қаро-ю! Партияга ўз майлинг билан кирганмидинг? Партияга кириш учун ариза берган вақтингда: «Ҳар қандай топшириқни бажараман, коммунизм ғояси учун жонимни ҳам беришга тайёрман!» деб ёзгандирсан. Биронта қуруқ ёзган-да, Илларионич, парво қилма!

— Умуман, Пётр Илларионич, мақолангизда айбситадиган бир қалтис жойи бор, мен мақолани ўқиганимдаёқ бу тўғрида ўйлаган эдим, — деб гап бошлади Долгушин. — Эсимда бор, сиз унда: «Район аппаратидаги бўш қолган ўринни тўлдириш, яхши колхоз раисларини топишдан минг марта осонроқ», деган гапни ёзибсиз. Бунга тирғилса бўлади. Ахир аппаратдан оддий хизматчилар ёки хўжалик мудирларини олишгани йўқ-ку, балки масъул ходимларни олишган. Бундан чиқди, сиз уларни колхоз раисларидан паст қўяр экансиз-да? Колхозга энг кучли одамни-ю, райижроком раислиги лавозимига бирорта бўшанг одамни ҳам қўйса бўлаверар экан-да? Бу район ташкилотларининг раҳбарлик ролини камситишлик-ку! Бу гаплардан нигилизм¹нинг иси келади! Ёки сиз, колхозлар район раҳбарлигисиз, яхши раислар билангина яшаб, ривожланаверади, деб ўйлайсизми? .

Долгушиннинг юзида акс этган баджаҳллик ва қўполлик аломати оғзини қийшайтириб турган лунжидаги чандиғини янада бўрттириб турар, важоҳатини кўрган киши уни юраги тор, қўрс, узиб-узиб гапирадиган одам деб ўйларди. Нафрат ва ғазаб акс этиб қийшайган лаблари билан унинг ўз суҳбатдошига сал маъюсланиб,

¹ Нигилизм — бирор нарсани бекордан-бекорга инкор этиш.

этибор билан тикилиб турган беғубор, ақлли, дўлиларники сингари қоп-қора кўзлари бир-бирига мос келмас, ғайритабий кўринарди.

— Хў-ўш... Сизнингча, мақоланинг яна қаерида нигилизм бор? — деди Мартинов, қовоғини солиб Долгушинга ўгирилиб қараркан.

— Чироқни ўчирсангиз, Пётр Илларионич, — деб илтимос қилди шофёр. — Машина ичида чироқ ёниб турса, йўлни кўролмайман.

Мартинов чироқни ўчирди.

— Менимча, нигилизм деганим йўқ, — деб хотиржам гапида давом этди Долгушин. — Гап шундаки, мақолада фақат колхоз раислари тўғрисида гапирилган. Колхоз партия ташкилотини мустаҳкамлаш ҳақида, бригадирлар, ферма мудирлари, мутахассислар тўғрисида гапирилмаган, фақат раислар тўғрисида ёзилган. Демак, колхозда бирдан-бир асосий фигура раис эканда? Бу шахсга сиғиниш-ку!

— Оҳо!

— Ҳа, шундай. Бунинг устига, сиз кадрларни пастдан юқори кўтаришнинг одатдаги, нормал қоидасини бузиб, остин-устун қилиб юбордингиз. Сиз: «Биз район ходимларини колхозларда ишлаш учун юбордик, улар ўрнига областдан одам беришларини умид қиламиз, область эса марказий аппарат ходимларидан сўрасин», деб ёзибсиз. Бундан чиқди, сиз кадрларни юқоридан пастга туширишни тавсия қилаётган экансиз-да. Одатда, кадрлар пастдан юқорига кўтариларди. Модомики, пастдан юқорига кўтарилмаса, бу қанақасига ўсиш бўлди? Мен қишлоқда ишламаганман, лекин одатда энг яхши ташкилотчиларни қишлоқдан районга, райондан областга кўтаришса керак. Шундайми, ахир? Армияда-чи? Армияни кадрлар билан мустаҳкамлаш взвод командирларидан бошланади, рота командиридан батальон командирлигига, ундан полк, дивизия командирлиги даражасига кўтарилади, ҳеч вақт бунинг тескарисини бўлмади. Мен буни ўзимнинг саноат соҳасида орттирган тажрибамдан ҳам биламан: агар министрликда айб қилиб қўйган биронта ходимни марказдан узоқдаги кичикроқ завод директорлигига юборилса, у ўз хизматига сургун қилингандек қарайди, бундай арзимаган участкани назар-писанд қилмай, хўжа кўрсинга ишлайди, доим пойтахтга қочиб пайдан бўлади. Агар ўша заводнинг директорлигига маҳаллий кадрлардан биронта яхши мастерни кўтарса борми,

бу унинг учун ўсиш, ривожланиш бўлади, астойдил қизиқиб ишлайди. Кўряписизми, Пётр Илларионич, мақолангизда қанча тортишадиган фикрлар бор.

Мартинов Надеждинка МТСи директорининг гапларини ҳушёрлик билан қизиқиб тинглади, шубҳасиз, ақлли, билимдон, кўп ўқиган одам бўлса ҳам, у ҳали бирмунча нарсаларга яхши тушунмас эди. Долгушин уларнинг районига — МТС директорлигига Қора металлургия министрлигида каттароқ амалда ишлаб турганида амалини ташлаб келган, шунинг учун райондаги кўпгина одамлар бу ерга бекорга келмаган бўлса керак, деб ўйлашарди. Мартинов ҳам, кўнглида Долгушин Москвада бирор айб қилиб қўйган бўлса керак, бўлмаса бу ерга келмас эди, деб шубҳаланар ва ўз шубҳасини зўрға босиб юрарди. Урганган кўнгил ўртанса қўймас деганлар. Мартинов, катта шаҳарлардаги юқори ставкали ойлигини, яхши ҳаётини ўз ихтиёри билан қишлоқдаги ишга айирбошлаган одамларни камдан-кам кўрган.

— Христовор Данилич, сиз мақоламни ҳақиқатан ҳам чалкаш деб ҳисоблайсизми? Мен мақолада қилган ишларимиз ҳақида тўхталганман, холос. Демак, сизнингча, қош қўяман деб кўз чиқарибмиз-да? Ушанда сиз партактивда, агар унутмаган бўлсам, бизнинг фикримизга тўлиқ қўшилган эдингиз-ку.

— Ҳозир ҳам тўлиқ қўшиламан,— деб жавоб берди Долгушин; унинг башараси ҳамон боягидек: бир кўзи кулиб, буришган лабларида ўша ўзгармас истеҳзога ўхшаш кулги ўйнаб турарди.— Тўлиқ қўшиламан. Кадрларни алмаштиришда ҳеч қанақа нигилизмга йўл қўйганингиз йўқ. Мен сизга, бу баъзи бировларга нигилизм ёки бемазагарчилик бўлиб туюлиши мумкин, деяпман. Ақидапараст, расмиятчилар шундай деб ўйлайди. Фикрингизга нима учун қўшилганимни ҳам исботлаб беришим мумкин.

Долгушин бир дақиқа жим қолгач, гапида давом этди, бу гапларни афтидан, кўпдан ўйлаб юрган бўлса керак:

— Ҳа, ҳозир биз бутун диққат-эътиборни колхозларни раис кадрлар билан мустаҳкамлашга қаратдик. Дарҳақиқат, раис колхозда асосий фигура ҳисобланади, бунга «сиғиниш»нинг ҳеч алоқаси йўқ. Аммо бизнинг олдимизга ҳаётнинг ўзи бошқа вазифаларни ҳам қўймоқда. Бири иккинчисини ўз орқасидан эргаштириб келмоқда. Бизда барча колхоз раислари ажойиб

хўжалик ходимлари, маълумотли, талантли ташкилотчилар деб фараз қилинг. Ҳозир биз бўшатиб юборатган раислардан икки поғона юқори турадиган одамлар деб ўйланг. Мана бундай. — Долгушин бармоғини машинанинг шифтига текизиб кўрсатди. — Демак, райком янада юқори бўлиши керакми? Ҳатто бир эмас, икки поғона юқори туриши керак, а? Албатта. Энди бунақа раисларга колхоз қурилиши ҳақидаги фаннинг алифбосини эмас, унинг энг юқори чўққисини ўргатиш керак. Пётр Илларионич, хўп денг, мана бунда, колхоз раисларини. — Долгушин қўлини яна кузов шифтига текизди, — баъзи бир район ташкилотларининг ҳозирги иш услуби бизни қаноатлантирмаслиги мумкин. Орқаларидан юриб, қачон ер ҳайдаб, қачон экишни кўрсатиш учун уларнинг колхозига вакиллар юборишнинг ҳам ҳожати йўқ. Унақа раис ажаб эмаски, саводсиз лекторни ҳам колхоздан қувиб юборса. Ҳа, баъзи бир агрономларни ҳам ишга ижодий ёндошишга ўргатиб қўяди. Бунақа раислар билан ишлаш осон-у, аммо айрим масалаларда қийин бўлади. Уларга раҳбарлик қилиш қийинроқ бўлади. Гапим тўғрими? Сизлар қандай ўйлайсизлар?

Мартинов Митин билан кўз уриштириб олиб, бош иргатди:

— Биз буни ҳозирданоқ бошдан кечиряпмиз.

— Ҳа, балли! Бунақа кўп нарсани биладиган, кўп нарсага ақли етадиган раисларга раҳбарлик қилиш учун уларга нисбатан кўпроқ билишинг, узоқроқни кўрадиган бўлишинг керак! Демак, район звеносини ҳам мустаҳкамлашга тўғри келади. Умуман, Пётр Илларионич, мақолангизда охирига етказмаган фикрларингизни ҳаётнинг ўзи охирига етказди. Район ходимлари ҳам бизни унутиб қўйишди, деб хафа бўлишмайди. Уларнинг ҳам «танобини» тортиб, суробини тўғрилаб қўяди, ҳа!.. Кадрларни нотўғри кўтариш тўғрисидаги эътирозни ҳам рад этиш қийин эмас. Мени МТСга юбориш учун чақиришган пайтда, Москва Комитетида Лениннинг «Озиқ-овқат солиғи ҳақида»ги мақоласидан бир жойини ўқиб беришган эди. Баъзи бир ходимларни марказий ишлардан маҳаллий ишларга кўчириш ҳақида гапирилган жойи эсингизда борми? Ленин Польша урушини эслатиб, унда бюрократик иерархиясидан чекинишдан ва революцион ҳарбий совет аъзоларини қўйишларга тайинлашдан тап тортмаганликларини айтиб ўтади. Ҳозир, дейди Ленин, нима учун Бутунит-

тифоқ Марказий Ижрсия Комитети ва коллегия аъзо-ларининг баъзи бирларини уезд ва бўлисларга юбориш мумкин эмас? Ахир биз жудаям «бюрократлашиб» кетганимиз йўқки, шуни тушунмасак. Бунга жон деб борадиган кўпгина марказда ишловчи ходимлар топилади. Айниқса, бундан хўжалик қурилиши ютади. Сўзма-сўз ёдимда йўқ-ку, лекин мазмуни шундай. Демак, баъзи пайтларда «бюрократик иерархия»ни мана шундай бузиш билан кадрларни табиий равишда пастдан юқорига кўтариш тамомила мос келиши мумкин. Бунинг устига,— деб қўшимча қилди Долгушин,— сиз колхозларга бирорта айб қилиб қўйган район ходимларини эмас, балки ҳақиқий ўринлари қаерда эканини тушунган яхши коммунистларни юбордингиз.

— Умуман, Совет ҳокимияти тузилгандан бери жуда кўп ходимларни пастдан юқори кўтарганмиз,— деди Опёнкин.— Ҳозир ишхоналардаги бўшаб қолаётган баъзи бир ўринларга одам қўймаса ҳам бўларди. Уша ўринларни тамомила қисқартириб ташласа қандай бўларкин. Мана, ҳосилни аниқлаш бўйича инспекция синф сифатида тугатилди, ҳеч нарса бўлгани йўқ, аҳволимиз ёмон эмас, илгари қандай яшаётган бўлсак, ҳозир ҳам шундай яшаймиз.

— Идораларимиз ҳаддан ташқари кўпайиб кетган,— деди Долгушин унинг фикрига қўшилиб.— Ҳозир идораларни қисқартириш ва у ердаги одамларни ишлаб чиқаришга юбориш бўйича нимаки мўлжалланган бўлса, менимча, бу давлат миқёсидаги катта ишнинг бошланиши, холос. Бу жуда қийин иш! Қаршилиқ кучли бўлади. Қанча қисқартирмайлик, сезиларли натижа бермаётибди. Бир корхонада штатларни қисқартиб, иккинчисида кўпайтиришади. Бир ходимни штат жадвалининг бир графасидан ўчириб, бошқасига ёзишади — шу билан аҳвол бояги-боягилигича қолаверади.

Қишлоқдан чиққанда йўл яхшиланди, унга тўкилган шағал сочилиб, йўл ёнидаги зовурларни кўмиб юбораёзган. Синган муз парчалари эриган қор ва қум билан аралашиб кетганидан, машина сирғанмай борар эди. Шофёр Василий Иванович Мартиновдан папирос сўраб олиб чекди-да, орқасига суянди.

— Штатларни худди ўртоқ Дзержинский вақтида боқимсиз болаларни тутгандек қилиб қисқартиш керак,— деди Василий Иванович,— у вақтда уезд халқ маорифида шофёр бўлиб ишлардим, эсимда бор, уларни болалар колониясига олиб борардим.

— Уларни қандай қилиб тутишарди? — деб сўради Опёнкин қизиқсиниб.

— Бир кечада ҳамма шаҳарларда бирданига тутишарди. Белгороддан Харьковга қочишса — у ерда ҳам тутиб олишарди. Курскка боришса ҳам — уларни ўраб тутиб олишарди. Ҳеч ёққа қочиб қутулиша олмас эди!

Ҳамма кулиб юборди.

— Демак, бир куннинг ўзида бутун Совет Иттифоқидаги корхоналар бўйича фалонча процент қисқартиришни тавсия қилар экансан-да?

— Ҳа-да. Бошқа жойга югуриб ўтмасдан, дарров...

— Қачонки идораларни қисқартиш ҳақида гапирсак, менимча, асосий масалага тушуниб етмаймиз, — сўзга аралашди Митин. — Ортиқча секретарь фақат бир аллақандай ёғ санаотида ўтиргани йўқ. Нокерак лавозимлар партия ва совет органларида ҳам кўп. Худо ҳаққи, райсоветда шунча ходим борки, баъзан бекорга маош олмасин деб, уларни қандай иш билан таъминласам экан, деб ўйланиб қоламан. Областда-чи? Суғориш системаси бўйича ишлаган вақтимда у ерда жуда қизиқ нарсани кўрганман. Шунчалик бир хиллик, шунчалик беҳуда оворагарчиликки, асти қўясиз! Обкомпартияда ҳам, облсоветда ҳам бир хил иш билан шуғулланадиган бўлимлар бор, иккаласида ҳам ходимлар бир хил масала билан машғул, тайёрлайдиган қарорлари ҳам бир хил, фақат фарқи шундаки, биттасида имзо ва муҳр обкомники-ю, иккинчисида облсоветники. Ёки обпланини олинг. Облсоветнинг бутун бўлимларида плановиклар бор, область қишлоқ хўжалик бошқармасининг ўз план тузувчи группаси бор, бундан ташқари яна обплан мавжуд. Ўттизта одам иш кунини қандай ўтказишни билмай зерикиб, хуноб бўлиб эснаб ўтиради. Йирик шохли молларнинг шунча проценти нобуд бўлганда колхозлар квартал бўйича шунча тери беришлари керак, деб планлаштирадилар, қиладиган ишлари шу.

— Яна икки оғиз гапирсам майлими? — деб Мартиновга қаради Василий Иванович; у эликдан ошиб қолган, сочлари оқариб кетган, ўттиз йилдан бери шофёрлик қиларди. — Яна штат ҳақида гапирмоқчиман... Мен ўзимизнинг райкомпартияда ўттиз биринчи йилдан бери ишлайман. У пайтда бизда битта «Студебеккер» енгил машина бор бўлиб, райижроком билан ўртада эди. Унинг қаёқдан келганини билмайман, эҳтимол, революция даврида бирорта помешчикдан тортиб олин-

ган бўлса керак. Райком секретари билан райижроком раисини олиб юрардим. Менга маошни иккала идора тўларди: ярмини райком, ярмини райижроком. Агар ўша вақтни бундоқ эсга олиб кўрсанг, район раҳбари бўлиб ишлаш енгилмиди, оғирмиди, деб ўйлаб қоласан. Район катта эди, кейин уни иккита район қилишди. Коллективлаштириш энди бошланган, ҳали ишлар йўлга қўйилганича йўқ эди. Қулоқларни тугатиш кетаётган пайт эди, бандитлар ҳам бор эди. Ҳар кеча гоҳ у, гоҳ бу қишлоқда бирор ҳодиса бўлиб турарди. Менимча, у вақтда ишлаш қийинроқ эди. Яна райкомда қанча одам бор эди денг? Секретар-у, бор эди, албатта. Унда биринчи, иккинчи демай, соддагина қилиб секретарь дейишарди. Унинг ўринбосари аллақайси бир бўлимнинг мудирини эди, унутибман.

— Ташкилий бўлим мудирини, — деб Опёнкин эсига солди.

— Ҳа, уни ташкилий мудир дейишарди. Тағин культпроф ҳам бор эди, у кўпинча оммавий ишлар бўйича докладлар қилиб турарди. Кейин бизда хотин-қизлар ўртасида иш олиб боровчи яна бир бўлим бор эди, ўртоқ Змиевская деган хотин мудир бўлиб ишларди, ўзи чўтир, хунук, бунинг устига қалмоқ аёлларига ўхшаб трубка чекарди. Тағин иккита инструктор-у, битта ишбошқарувчи ишлар эди, у ҳам машинкада ёзарди. Бундан ташқари битта отбоқар, яна мен, демак, ярим ойликка ишловчи шофёр, райкомда Василий, райижрокомда Иванович дейишарди. Аппарат ходимлари шулардан иборат эди. Ишлардик, бекор юрмасдик. Удаллардик. Тўғри, чекиш учун вақт кам қоларди. Райижрокомда ҳам шундай, ортиқча одам йўқ эди. Ҳаш-паш дегунча тармоқ отиб қўйди. Райижроком ҳозирги пионерларга берилган бинода жойлашганди. Раиснинг кабинетини-ю, яна учта кичкина хона, ҳамма сиғарди. Иш кўп-у, ишловчилар оз эди.

— Тўғри, — деб тасдиқлади Митин. — Менинг отам ўша йиллари Яснов райижрокомининг раиси бўлиб ишларди; уйимизга меҳмон бўлиб келганларнинг ҳаммаси эсимда. Биринчи майда меҳмонлар кичкина бир стол атрофига жо бўларди. Агар ҳозир идорамдаги ходимларни байрамда меҳмонга чақирсам, уйимда худди Ташқи ишлар министрлигининг қабул залидек залим бўлиши керак. Ун тўрт бўлим-а. Икки ўринбосар! Буларнинг нима кераги бор?...

Мартинов фақат бошини иргатиб, Василий Ивано-

вич, Долгушин ҳамда Митинларнинг гапларига аҳён-аҳёнда бир-икки луқма ташлаб қўяр эди. У энди Долгушинга хўмрайиб қарамас, чунки Надеждинка МТСи директори уларнинг ҳаммасини бир хилда безовта қилиб юрган масалалар ҳақида ўз фикрини етарли даражада очиқ-ойдин қилиб гапириб бермоқда эди.

— Менинг фикримча, ҳамма бало бунда ҳам, идора ходимларимиз маоши учун миллионлаб ортиқча пулларни сарфлаб юбораётганимизда ҳам эмас,— деди Мартинов. — Бу-ку, моддий зарар. Лекин ошиқча штатлар учун бошқа томондан кўраётган зараримиз, ҳар қанақа пулдан ҳам қимматроқ. Биз одамларни бузямиз, кадрларни нотўғри тарбияляяпмиз. Бир муҳим қороз учун ўнта одам қўл қўйиши керагу, лекин «ҳа» ёки «йўқ» дейишга келганда, бирортаси ҳам биринчи бўлиб айтишга юраги дов бермайди. Биринчисининг пинжиги киради, бир-бирини қувватлайди. Қайси идорада штат кўп бўлса, ўша жойда одамлар ҳадиксираш ва маъсулиятсизликка одатланиб қолади. Ҳамма бало шунда. Аппаратни қисқартириш биринчи навбатда ўша аппаратнинг ўзи учун, унинг ишларини яхшилаш учун керак!

— Коллегиячилик-чи? — деди Долгушин, тирсаги билан Мартиновнинг биқинига оҳиста туртиб.

— Бизда коллегиячиликни баъзи одамлар, Юқори Никольскдагилар мақоламни тушунгандек аксинча тушунибди,— деб эътироз билдирди Мартинов, аччиғи чиқиб. — Коллегиячиликни — маслаҳатлашмоқ ва ишни кўр-кўронасига мувофиқлаштириб олиб бормоқ деб тушунишибди. Бир одам уддалай оладиган жойга беш кишини қўйиш — бу ишни коллегия бўлиб ҳал қилиш эмас, коллектив бўлиб тартибсизлик қилиш демакдир!

— Мен ҳали иш билан унчалик танишганим йўқ,— деди Долгушин,— лекин менимча, ҳатто бизда, энг қуйи ташкилот бўлмиш МТС маъмуриятида ҳам ортиқча одамлар кўп.

— Тўғри, агар учала МТСимизга қўшилган штатлар ҳисоблаб чиқилса, илгари район қишлоқ хўжалик бўлимида бўлганидан ҳам ошиб кетса керак,— деб бош ирғади Опёнкин.

— Унда ҳамма мутахассислар район марказида туришарди, ҳозир ҳар ҳолда колхозга яқинроқ келишди-ку,— деб гап қистирди Митин.

— Баъзилар янада яқинроққа, тўппа-тўғри колхозга, меҳнат кунига тушишлари керак эди!

— Ола, сенга қўйиб берса, Демьян Васильевич, райком секретарини ҳам меҳнат кунига тушириб қўйган бўлардинг.

— Нима бўпти? Нимаси ёмон? Райком секретарини ҳам, райижроком раисини ҳам шундай қилиш керак. Меҳнат кунига туширсин демайман-у, лекин меҳнимча, ҳар ҳолда сизларнинг маошларингизни колхозларнинг қиладиган даромади билан боғлаб олиб бориш керак. Шундай қилинганда, колхозларга яхши раҳбарлик қилиш учун ўзларинг қизиқиб қолардинглар!

— Бу тўғрида Демьян Васильевич менга кўпдан бери гапириб келади,— деди Мартинов.— Умуман-ку, маъқул-а. Бир колхозда колхозчилар ҳар меҳнат кунига беш сўмдан олса, бошқасида ярим сўмдан олади, район ходимларига эса, бир хилда ойлик берилади, Бундан чиқди, ишлаб чиқаришда ишловчиларга ишбаю раҳбарларга кунбай ҳақ тўланар экан-да!

Улар беш минутча жим кетишди. Шофёр бирдан кулиб юборди.

— Нимага куляпсан?— деб сўради Опёнкин.

— Бир воқеа эсимга тушиб кетди. Биз ўша «Студебеккер»да қандай юрардик денг... Унга запас қисмлар топиб бўлмасди, гилдираги қирқ ямоқ бўлиб кетган эди. Йигирма километр юргунча баллонларга ўн марта дам берасан. Чироғи йўқ эди, лекин кечалари жуда кўп юришга тўғри келарди. Радиатор олдига фонус осиб қўярдик. Бир кун кечаси райком секретари билан Семидубовкадан келаётган эдик. Кейинда район молия бўлими мудирини ўртоқ Некрашевич ўтирар эди. «Студебеккер»нинг усти кўн билан ёпилган эди, кўн бўлгандаям, қалинлиги нақ бир энли келарди, ўзиям ё каркидон терисидан, ёки сувда яшайдиган ҳайвон бор-ку, ҳа, оти қурсин...

— Бегемот,— деб эсига солди Митин.

— Ҳа, бегемот терисидан эди. Қалин, лекин чирик, эскириб ҳаммаёғи ёрилиб кетган, ҳатто у ер-бу еридан ёмғир ҳам ўтарди. Кетяпмиз, йўловчиларим мудраб боряпти, биласизми, ёнидаги ўтирган одамлар ухласа, шофёрни ҳам уйқу босади. Уша йиллари иш кўплигидан худди фронтдагидек, уч-тўрт кеча муттасил ухламасликка тўғри келарди. Кетяпмиз денг, йўл ёмон, дала кўндалангига ҳайдалган, ўйдим-чуқур. Райком секретари гоҳо-гоҳо хуррак отиб қолади, райфо мудирини орқамда мудраб ўтирибди, мени ҳам уйқу элтиб, кўзларим юмила бошлади. Тўсатдан чуқурга тушиб кетсак

бўладими — машинамиз бўлак-бўлак бўлиб кетгандир деб ўйладим. Йўқ, ҳайтовур ҳеч нарса бўлмади, кета-вердик, ҳатто мотор ҳам ўчмади. Кета туриб секретарь иккаламиз кимнингдир: «Тўх-х-танглар-ооо!» деб хириллаган овозини эшитдик, товуш ер қаъридан келгандек эди, унинг на машина остидан ва на машина устидан чиққанлигини билиб бўлмасди. Нима гап ўзи, деб ҳайрон бўлдик, у ёқ-бу ёққа қараб, нима бўлганлигини билмаймиз. Ўртоқ Некрашевич типпа-тик турибди, боши кўринмайди. Кейин билсак, машина чуқурга тушиб кетган пайтда у отилиб кетиб, боши кўнни тешиб ўтибди-ю, бошини тортиб ололмабди, кўн чирик бўлса ҳам қаттиқ, қалин, нақ ҳиқилдоғидан бўғиб олибди, қўли машина ичида, боши ташқарида, нуқул ўша ёқдан: «Тўх-х-танглар-оо!» деб хириллайди... Мана шундай ишлар бўлган эди. Шу ҳодисадан кейин ўртоқ Некрашевични райкомда ҳамма кулги қиладиган бўлиб қолди. Жуда бўлмагандан кейин бошқа районга ишга ўтиб кетди.

Роса кулишди. Иш юзасидан бўлган суҳбат хотираларни эслашга айланиб кетди.

Опёнкин ялписига коллективлаштиришгача ерни биргалашиб ишлаш шеркатида қандай ишлаганини гапира бошлади, у вақтда «фордзон» тракторини ҳайдар экан; улар бу Америка техникасидан имконият борича фойдаланишаркан: ерни ҳам шу билан ҳайдашар, ғаллани ҳам шу билан ўриб янчишар, тегирмонни ҳам шу билан юргизишаркан, ҳатто уни ранг-баранг ленталар билан ясатиб унга гармончилар тушган бир неча арвани улаб, тўйларда сайр қилишар экан; «фордзон» и борлар ҳосил қуни район виставкасида трактор пойгаси ўтказишар экан, ана шундай пойгаларнинг бирида биринчи мукофотни олганда унга детекторли приёмник билан чорак литр ароқ беришган экан.

Митин граждан ҳаво флотида учувчи экан, юрак ўйноғи бўлиб қолиб, авиациядан бўшабди-да, мелиорация институтини битирибди. У учган пайтларда юз берган бир неча ҳодисаларни, жумладан: бир куни кучли момақалдироқ билан яшинга дуч келиб қолиб, самолёти ҳалокатга учрай деганини, мотор ишламай қолганини ва ер яқин бўлгани учун ўрмондан ташқари жойга чиқиб олишнинг имконияти бўлмаганидан самолётни тўғри ўрмондаги дарахтлар устига қўндирганини гапириб берди.

Улар яна бир қишлоқдан ўтишди. Василий Ивано-

вич тагин тунаш ҳақида гап очган эди, ҳеч ким қувватламади.

Ёмғир ҳамон ёғарди. Жарликларда баҳордагидек сувлар шариллаб оқарди. Қишлоқдан чиққанларида баллон бўшаб кетди. Шофёр ғилдиракни алмаштиргунча роса ивиди. Мартинов қўярда-қўймай унинг қавима курткеси билан кўйлагини ечтириб, пальтосини берди. Печкаси бўлгани учун машина ичи иссиқ эди. Яна йўлга тушишди.

Чуқур жарликдан машина қирнинг ярмига зўрға чиқиб олди. Йўлнинг қолгани ниҳоятда тик, яхлаб, ёмғирда сирғанчиқ бўлиб кетган, ғилдирак бир жойда ғир-ғир айланарди; «Победа» у томондан бу томонга силкиниб, бир сантиметр ҳам олдинга силжимас, аксинча, оз-оздан орқага, пастликка қараб сирғанарди, йўлнинг чап томонида чироқ шуъласида ёш қайинзор, ўнг томонда, ораси узоқ-узоқ қилиб кўмилган йўл-йўл симёғочлар орқасида чуқур жар қорайиб кўринарди.

Иссиққина машина ичидан ташқарига чиқиб, уни ёмғирда итариш керак эди.

— Эҳ, ҳавони қаранг-а! — деб бақирди Опёнкин машина эшигини очиб. — Ҳеч бўлмаса тамакини ивитмаслик керак. Қимнинг папироси чўнтагида бўлса, ташлаб кетишни маслаҳат бераман. Сен қимирлама, Илларioniч. Ҳеч бўлмаса сен ивима. Оғирлигингни солиб ўтирсанг, машина сирғанмайди.

Улар қоронғида музда сирғаниб, кўлмакларга тушиб кетиб, учовлашиб «Победа»ни итара бошладилар. Мотор қаттиқ ғувиллар, машина минутига бир метр олдинга силжир эди.

Опёнкин бақувват елкаси билан машина орқасини кўтариб:

— Бўш келманг! Бир, икки, ҳа, олинг! Яна бир марта! Юряпти! Яна бир зўр беринг! Озгина қолди!.. — деб бўлиб-бўлиб қичқирарди.

Шу пайт кутилмаганда тепаликдан, тор йўлнинг муюлишидан чироқларини ярақлатиб битта юк машинаси чиқди-ю, тўғри уларнинг устига келаверди. Беш тоннали баҳайбат машина яхда гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга сирғаниб, шитоб билан келарди. Ҳайдовчиси ё сўнгги қишлоқда «намгарчилик» туфайли икки юз грамм отиб олган, ёки рули ҳам, тормози ҳам ишламас эди. Машина тўппа-тўғри йўл чеккасида тиқилиб қолган «Победа» устига бостириб келарди. Опёнкин, Митин ва Долгушинлар ўзларини зўрға четга олиб улгурдилар.

Беш тоннали машинанинг мотори ўжириб, ойналар чилчил бўлди, темирлар гижирлади... Мартинов боши нимагадир урилиб, ҳушидан кетаркан, унинг охириги эшитгани Василий Ивановичнинг газаб билан «Нима қиляпсан, бандит? Машинада одам бор-ку!» — деб қичқиргани бўлди, кейин «Победа» тик нишабликдан бир неча марта ағдарилиб, эллик метрча келадиган чуқур жарга тушиб кетди. Номериға қор ёпишиб, лой чап-ланган, орқа фараси йўқ юк машинаси ҳам ағдарилиб кетаёзди, жар ёқасидан бир оз қийшайиб борди-да, кейин ўзини ўнглаб олиб, яна йўлга бурилди, сўнгра муюлишдан ўтиб тоғ этагида қоронғиликка кириб йўқолди.

...Опёнкин билан Долгушин зўрға нафас олаётган беҳуш Мартинов билан Василий Ивановични жардан олиб чиққунларича Митин тоғдаги яқин қишлоқлардан бирига югуриб бориб, колхознинг от-аравасини қўштириб етиб келди. Шу кечасиёқ Мартинов билан шофёрни район касалхонасига олиб боришди.

Бош суяги синиб, кўкрак қафаси эзилиб кетган Василий Иванович шу кечасиёқ операция столи устида жон берди. Мартинов эрталабга бориб ҳушига келди, мияси бир оз чайқалиб лат еган, оёғи, қўли ва ўмрови синган эди. Врачлар унинг ҳаётидан хавфсирашмас, лекин шундай бўлса ҳам, у касалхонада гипс ва бинтга ўралганича бир неча ой ётиши керак эди.

Мартинов бевақт ва узоқ муддатга сафдан чиқди.

2

Троицк райком партиясининг иккинчи секретари Василий Михайлович Медведев эди. Биринчи секретарлик вазифаси ҳам вақтинча унинг зиммасига юкланди. Медведев Мартиновдан ҳеч қандай иш қабул қилмади, врачлар Мартиновнинг олдиға бир ҳафтадан бери хотинидан бўлак ҳеч кимни киритишмаганидан ундан маслаҳат ҳам ололмади. Медведевға район аҳволи маълум эди, шунинг учун биринчи секретарь кабинетига кўчиб ўтди-да, МТС директорлари ва колхоз раислари билан телефонда гаплаша бошлади; энди у олдингиға қараганда анча талабчан ва қатъийроқ оҳангда гаплашадиган бўлиб қолди.

Медведев анча вақтгача районнинг бошқа раҳбарлари ўртасида ўз ўрнини тополмаган, қишлоқ ишлари билан яхши таниш бўлмагани учун ўзини ишончли ҳис эта олмай, икки жаҳон овораси бўлиб юрган эди,

у район учун авария бўлиб қолганда қўйиладиган «бешинчи ғилдирак»ка ўхшаш нарса эди, лекин машина усиз ҳам юраверарди. Камгап, мурожаат қилиб қолгудай бўлсанг доим илтифот билан кулиб турадиган, хушмуомала, сертакаллуф, юмшоқ, ҳатто кўнгли бўшдек кўринган бу одам, баъзан навбатдаги лекцияларга тайёргарлик кўриб ёки райком кутубхонасидан олган янги адабиётларни ўқиб, эртадан-кечгача райкомда ўтирар, кун бўйи бирор кимса телефон қоқиб, безовта қилмас, олдига кирмас ҳам эди. Колхоздан ҳэр кил ишлар билан районга келган коммунистлар райкомда у-ю, умумий бўлим навбатчисидан бўлак жон асари бўлмаган пайтадагина унинг олдига кирар эдилар.

Медведев 1939 йили педагогика институтини тугатган, уруш бошлангунча она шаҳри Низовскда бир йил ўқитувчилик қилганди. У Ватан урушининг дастлабки ойларини фронтда ўтказди, Смоленск ёнида ярадор бўлиб, бир йилга яқин Саратовдаги госпиталда ётди, сўнг-ра шаҳар ҳарбий комиссарлигида ишловчи қариндошини учратиб қолиб, ўша ерга иш юритувчи бўлиб жойлашди. Уруш тамом бўлгунча шу ерда яшади. У армиядан бўшатилгач, Низовскка, онасининг олдига қайтиб келди, илгариги мактабда бир оз вақт ўқитувчи бўлиб ишлади, кейинчалик етти йиллик мактабга директор қилиб тайинланди.

Медведев мактабда ҳам, институтда ҳам аъло ўқир эди. Саратов шаҳар ҳарбий комиссарлигида хизмат қилганида ҳам вақтини бекор ўтказмади; кўп ўқиди, марксизм-ленинизм кечки курсига қатнаб турди, кўп ўтмай Низовскда маълумотли, ўз фикрини аниқ ифода этадиган, цитаталарни ёд олишга зеҳни ўткир коммунист сифатида танилди. «Диалектик ва тарихий материализм ҳақида» дейсизми, «Америка ва Англия империализми ўртасидаги қарама-қаршилиқлар ҳақида» дейсизми, «Коммунистик ахлоқ ва одоб ҳақида» дейсизми, истаган темада лекция қилаверарди. Уни лекторлар группасига киритиб қўйишди. Мактабда ҳам ишлари дуруст борар, ўзлаштириши жуда яхши эди, унинг устидан шаҳар ташкилотларига шикоят тушмасди. Ёш, қадди-қомати келишган, истараси иссиқ, файласуфларники сингари кенг пешонали, гардиши зарқал қалин кўзойнак тақиб, доим покиза кийиниб юрадиган мактаб директори Медведев шаҳарда тобора танилиб борди. Орадан бир-бир ярим йил ўтгач, уни шаҳар партия комитетига пропагандист қилиб ишга олиш-

ди, яна бир йил ўтгач, агитация ва пропаганда бўлими мудири бўлди ва горжом бюро аъзолигига сайланди.

Ўтган йили баҳорда уни обкомга чақириб, Троицк районига, Мартиновнинг олдига райкомнинг иккинчи секретари қилиб юборсак розимисиз, деб сўрашди. Медведев обком ходимларидан, Мартинов оғир характерли такаббур одам, обкомнинг биринчи секретари билан муносабати яхшилигидан кеккайиб кетган, унинг касрига эски кадр, тажрибали ходим Борзов «учиб кетди», у билан ишлаб кетиш оғир, ўз аппаратидаги ходимларни камситади, умуман мансабида обкомда «катта ўзгариш» бўлгунга қадар турибди ва ҳоказолар деб эшитган эди, Медведев ўйлаб кўриб, розилик берди. Ҳар қолда партия ишида бунчалик тез кўтарилишидан хурсанд эди. Обкомда бўладиган «катта ўзгариш»га келганда шуни айтиш керакки, ўша вақтда ҳақиқатан ҳам, Алексей Петрович Криловни Москвага, Марказий Комитет аппаратига ишга олишармиш, деган овозлар тарқалган эди.

Аммо ҳозирча Крилов ўз жойида ишлаб турар, Мартиновни ҳам ҳеч ким ишдан бўшатмоқчи эмасди. Медведевнинг гумони пучга чиқди, у Троицк районида ишлагандан бери Мартинов иккаласи ўртасида бирор марта ҳам катта тўқнашув бўлмади. У жанжалли масалалар чиқиб қолгундек бўлса, доим ўзини четга торттишга ҳаракат қилар, кўпинча бюрода индамай ўтирар ёки бир томон кучайиб кетгандагина эҳтиётлик билан кўпчилик томонга ўтиб олар эди. Иннайкейин Мартинов ҳам унга нисбатан ҳеч қандай ёмон ният қилмаган, «сиқмаган» ва камситмаган эди.

Улар ўртасида тўқнашув бўлмаган, шу билан бирга бир-бирига нисбатан самимий яқинлик ҳам йўқ эди. Мартинов унинг зиммасига колхоз ишларини кўп юкламай, кўпроқ партия ўқиши, лекция пропагандаси, зиёлилар ўртасида ишлашни талаб қиларди. Мартиновнинг район хўжалик ишидаги яқин маслаҳатчиси Руденко, ундан кейин райижрокомнинг янги раиси Митин эди. Мартинов Руденко, энди эса Митин билан кўпинча ярим кечагача кабинетида қолиб кетишар эди. Улар Медведевни чақиришмас, унинг ўзи ҳам келмасди, ҳатто кино ёки бирон бир йиғилишдан чиқиб, райком биноси олдидан уйига ўтиб кетаётган пайтларда ҳам бир кириб чиқмас эди. Уни бунақа суҳбатлар, районда бўладиган ўзгаришлар ҳақидаги гаплар, кечалари билан қурилишлар тўғрисида «кўкнори хаёллар»га боришлар

унчалик қизиқтирмас эди. Медведев, агар районни ривожлантиришнинг перспективасига доир масалаларни кўтариш вақти етган бўлса, улар тўғрисида кундуз кунлари, бюрода ёки райижроком кенгашларида ҳам расмий равишда гаплашиб олиш мумкин-ку, деб ўйларди.

Бир куни Руденко: «Кавказда соатни эшак ҳанграшига қараб текширишади, бизда бўлса соатни ўртоқ Медведевнинг хизматга келиб кетишига қараб текшириш мумкин», деб қалтис ҳазил қилди.

Колхозларга кўнгилли равишда раис бўлиб боришни райком секретарларидан биронтаси бошлаб бериши керак эди; Мартинов қишдаги унутилмас партия активи мажлиси олдидан «ўртадан говни кўтариш» ҳақида ўйлаб, бу тўғрида Руденко билан Медведевга гап очган эди. Медведев нордон ҳазил қилиб қутулиб кетди, Мартинов унинг бу ҳаракатидан, агар уни сиқиб, мажбурий равишда колхозга раис қилиб юборилса, колхозга уч пуллик нафи тегмаслигига тушунди. Ушандан бери у Медведевни кўриб-кўрмасликка олиб юрди. У билан учрашганда ҳам шунчаки иш юзасидангина гаплашарди, холос. Мартинов райкомдаги ўша кечки суҳбатни эсдан чиқара олмас ва Медведевга нисбатан туғилган кўнгилсизлигини босиб келар эди. Улар хизмат юзасидан бир-бирларига энг яқин кишилар — биринчи ва иккинчи секретарь бўлсалар ҳам, юракдан бегона эдилар.

Шундай қилиб, Медведев фалакнинг гардиши билан номаълум вақтгача Троицк райкомининг биринчи секретари бўлиб қолди...

Одатда ўз кучига ишонмайдиган, кўринишидан хушфёъл, хушмуомала баъзи бир одамлар замонанинг зайли билан кўтарилиб қолса, босар-тусарини билмай қолади. Медведев ҳам биринчи секретарь ўрнига ўтириши билан ўзини йўқотиб қўйди; бақирадиган, столга муштлайдиган, гердайиб юрадиган бўлди, ҳали чинакамнига ўсиб, чиниқиб етмаган ёшликнинг дастлабки аломатлари бўлган ўзбошимчаликлари ҳаддидан ошди; у телефонда шундай қўпол гапирардики, улардан почтадаги телефонистка қизлар лавлагидек қизариб кетарди.

Троицклик коммунистлар буни кўриб ажабланишар: бу ростдан ҳам бизнинг ўша беозор ва хушфёъл Василий Михайлович Медведевими эки бошқа одамми, деб кўзларига ишонишмасди.

Дала ишлари бошланмасдан икки ҳафта илгари райком пленуми бўлиб ўтди. Унда баҳорги экиш масаласи муҳокама қилинди. Бу Медведев ўзи мустақил олиб борган биринчи пленум эди. Митин доклад қилди. Ҳар вақтдагидек музокара бошланди.

Надеждинка МТСи зонаси бўйича райком инструктори Зеленский сўзга чиқиб, бундан тўрт ой илгари янги раис сайланган колхозларда ишлар қандай кетаётгани ҳақида гапирди. Унинг группасида бундай колхозлардан учта: «Борьба» — унда собиқ район прокурори Нечипуренко раис бўлиб ишлайди. «Вехи коммунизма» колхозига Руденко раис бўлиб кетган, ниҳоят «Рассвет» — унга ҳосилдорликни аниқлаш бўйича собиқ инспектор Бивалих раис қилиб сайланган. Зеленский ишга ғайрат, жон-дили билан киришган раис. Нечипуренко ва Руденконинг ишлари ҳақида анчагина гап айтди. Бивалихга эса қаттиқ ҳужум қилди, унинг фикрича, Бивалих тўғридан-тўғри саботаж қилиб, ишда жуда қалтис йўл қўллаётган эмиш: ишни тамомила барбод қилди, деб партбилетимни олиб қўйишмаса ва кўп ушлаб қолишмаса, узоғи билан ёзга қолмай жўнаб кетсам, деган фикр пайдан бўлаётган эмиш.

Зеленский олдинда турган баҳорги экиш мавсуми ва маккажўхори экиш ҳақида гапирди, охирида нутқини шундай тугатдики, гапи мантиқан тўғри бўлса ҳам, аммо оҳанги жиҳатидан баъзи бировларнинг суяк-суягидан ўтиб кетди:

— Ҳар ҳолда, ўртоқлар, колхозларни кадрлар билан мустаҳкамлашни давом эттиришимиз керак, иннайкиин, иш ёқмаслар қаерда бўлса, ҳаммасини ҳайдашимиз керак! Биз ана шундагина ўз олдимизда турган вазифаларни бажара оламиз! Ҳамма нарсани кадрлар ҳал қилади! Яхши раислар, яхши бригадирлар бўлса, ҳеч қанақа маккажўхори қўрқинчли эмас!

Залда кулги кўтарилди. Медведев бўлса қаттиқ хўмрайиб, жойига бориб ўтирган Зеленскийдан кўзини узмай, дарров минбарга чиқиб, унга «зарба» бера бошлади.

Ўртоқ Зеленский: ҳеч қанақа маккажўхори қўрқинчли эмас, деган сўзи билан нима демоқчи? Демак, унинг фикрича, маккажўхори — қўрқинчли экин экан-да? Ҳа, унинг сўзидан шундай хулоса чиқариш мумкин. Бу ҳақда очиқ айтмади, лекин биз у айтмаган гапни ўзимиз фаҳмлаб олдик. Афтидан, ўртоқ Зе-

ленский Марказком ва обкомнинг қарорига қаршига ўхшайди!..

Медведев Зеленскийнинг «партияга қарши» сўзини муҳокама қилмоқ учун пленум ёпилиши биланоқ, бюро аъзоларини кабинетига чақириб олди.

Довдираб қолган Зеленский нима деб ўзини оқлашни билмас эди:

— Ахир ҳеч нарса деганим йўқ-ку, ўртоқ Медведев! Мен маккажўхорига қарши эмасман, ахир. Сиз нега бир сўзга ёпишасиз?

Нечипуренко Зелинскийни қувватлаб гапирди (у, Руденко ва Жбановлар навбатидаги район партия конференциясига довур бюро аъзолигида қолган эдилар...)

— Тирноқ орасидан кир ахтариб нима қиламиз? Бунақа ўта ҳушёрлик қилишнинг нима кераги бор? Зеленскийнинг сўзида ҳеч қанақа партияга тегадиган сўз йўқ! У ўша гапи билан нима демоқчи бўлгани равшан-ку. Яхши раис маккажўхорини уддалайди, ўз вақтида экиб, ўз вақтида йиғиб-териб, вақтида силос қилиб олади. Ёмон раис бўлса бу ишни ўз ҳолига ташлаб қўяди. Бу факт! Бизда ҳали бунақа раислар йўқ эмас!

Руденко собиқ прокурорни қувватлади:

— Ҳақиқатан нега кўз юмамиз? Дарвоқе, маккажўхори бизда янги экин-ку! Уни қандай ўстиришни билмаймиз, ҳали тажрибамиз йўқ. Хўжаликда маккажўхорининг фойдаси катта, модомики шундай экан, машаққати ҳам кўп бўлади, айниқса, йиғиб олиш қийин. Вақти келгач, бир ёқдан қанд лавлаги кавланади, бир ёқдан кузги шудгор қилинади, бир ёқдан кузги экинлар экилади. Силосга кўп траншеялар кавлаш, улар устини бекитиш керак. Хуллас, бир жаҳон иш бор! Ўртоқ Зеленский бизга: «Рассвет»да илгаригидек колхозчиларнинг ярми уйда ўтирибди, уруғ тозалайдиган одам йўқ, деб айтяпти. Унга ишлов берадиган одам бўлмагандан кейин бундай колхозда албатта, маккажўхори битмайди-да. Ана, битди ҳам дейлик, лекин кузга бориб эсга ҳам келмайди, йиғиб олинмай, силос қилинмай қолиб кетади. Мен Зеленскийнинг гапини: маккажўхори яхши битиши ва умуман ҳосилнинг яхши бўлиши учун колхозга яхши раис керак, деган маънода тушундим. Бу жуда тўғри гап! Баҳсу мунозаранинг нима кераги бор? Кўнгиллиларимизнинг ҳаммасини ҳам виждонан ишляпти деб бўлмайди. «Пятилетка»даги Корягин ҳам пайтини топса-ю,

жуфтакни уриб қолса. Кўричагини кестирди, энди юрагидан шикоят қилаётганмиш, правление мажлисида икки марта ҳушидан кетиб йиқилиб қолибди. Кучни керакли ишларга сарф қилмаяпмиз, Василий Михайлович! Биз бу ерда Зеленскийни жазолаб ўтиришнинг ўрнига шунақа колхозлар ҳақида, уларни нима қилиш кераклиги тўғрисида ўйлашимиз керак. Бунақанги йиғлоқи, тутқалоқли одамларни ортиқ тутиб туришнинг фойдаси бормикин?..

Митин ва бошқа бюро аъзолари ҳам Зеленскийни «жазолаш» учун асос тополмадилар. Медведев яккаланиб қолди. Унинг Зеленскийга ҳайфсан эълон қилишин, деган таклифига ўзи билан Жбанов қўл кўтарди, холос.

Бюрони ёпиб, Медведев ўрнидан турди-да креслони тарақлатиб суриб, стол ёнидан чиқди ва деразага ўгирилиб олиб, одамлар чиқиб кетгунча қимирламай турди.

Руденко билан Нечипуренко райком биносининг узун, қоронғи коридоридан ўтиб, зинапояга чиққач, бир-бирларига нохуш жилмайиб қарашди-да: «Оҳо-оҳо...» деб бараварига чуқур хўрсиниб қўйишди. Руденко калта, қўй тери пўстинининг ёқасидаги илмоғини солаётиб, тиши орасидан: «Бошш-ланнмоқда роҳатбахш кунлар...» деб хиргойи қилди.

Нечипуренко бюродан чиқиб, йўли бир бўлганидан Долгушиннинг «Газик»ига ўтирди-да, уйига жўнади, Руденко бўлса бир оз ўйланиб турди-да, магазинга кириб, бир банка қулупнай қиёми ва беш дона лимон олиб, райком ҳовлисидан чанаси билан отбоқарни топди-да, чанага ўтириб, тўғри Мартинов ётган касалхонага жўнади; касалхона Троицкнинг бир чеккасидаги қарағайзор ичида бўлиб, биноси чиройли, готик услубда жуда ҳашаматли қилиб ишланган эди. Бир вақтлари бу жой князь Барятинскийга қарашли эди. Врачлар Мартиновнинг олдига киришга рухсат беришган эди. Уни кўргани колхозлардан одам келмаган кун камдан-кам бўлар эди.

Руденконинг чанаси касалхона девори тагида ярим кечасигача турди; симёғочга боғлаб қўйилган от сўлиғини шиқирлатиб, олдидаги пичандан ер, мартнинг нам шамолидан визиллаган симларнинг бўғиқ овозини эшитиб, қулоғини диккайтирар, узоқ йўлга чиқиш олдидан хонаки ёғни закуска қилиб, чоракталикни отиб олган отбоқар эса, иккита пўстинга ўрал-

ганича чана устида маза қилиб хуррак отиб ухлаб ётарди.

Руденко Мартинов билан район ва колхоздаги ҳамма ишлар ҳақида батафсил гаплашди; навбатчи ҳамшира чироқни ўчира бошлагандан кейингина унинг олдидан чиқиб кетди. Руденко папирос чекди ва орқасини шамолга қилиб, чанага яхшилаб жойлашиб олди, муюлишдан ўтгач, қоронғилик ичида кўздан ғойиб бўлиб бораётган касалхона биносининг баланд қуббаларига қараб, ўзича тўнғиллади: «Бизни олдинги сафга қўйиб, ўзи медсанбатда ётишини қара... Бу тартибсизлик-ку! Нега бунақа беҳуда иш қилдинг, Илларионич! Ўрнингга кимни қолдирдинг? У одам бошимизда ёнғоқ чақадиганга ўхшайди!»

3

Мартиновсиз ишлаш айниқса, Надеждинка МТСи директори Долгушинга оғир бўлди. Элликлардан ошган чоғида қишлоққа ишга келган бу одам баҳорда қийин аҳволга тушиб қолди...

Троицк районида ишга келган шаҳарликлар ичида «юқори мартабалиси» Долгушин эди, у қишлоққа юборилгунча Қора металлургия министрлигида главка бошлиғининг ўринбосари бўлиб ишларди. Унинг учёт карточкасида яна қуйидаги лавозимларда ишлагани кўрсатиб ўтилган эди: Оғир саноат халқ комиссарлигининг Шарқдаги катта қурилиш бўйича вакили, Донбасда завод директори, трест директори ўринбосари. Гражданлар урушида ЧОНда (алоҳида вазифаларни бажарадиган қисм) хизмат қилиб, 1918 йили комсомол сафига кирган, 1925 йили партиёга ўтган эди.

Қишлоққа келган бошқа мутахассислар ўртасида Долгушин ўзини бошқачароқ тутди. Тураржой тўғрисида ёрдам сўраб райсоветга мурожаат қилмади, ҳозирча оиласи келмаганидан, бир бригадирнинг МТС қўрғонидаги уйининг битта хонасида тураверди, Госбанкдан узоқ муддатга бериладиган қарз пул олди-да, Надеждинкада уй қуриш учун оз-оздан ёғоч ва бошқа материалларни сотиб ола бошлади.

Медведев ўшанда Мартиновга:

— Бу билан, ўзини бу ёққа умрбод келганман, Москвага қайтиб кетишни хаёлимга ҳам келтирмайман, деб кўрсатмоқчи бўляпти. Гўё, бу ердан жўнаб

қолса, уйни сотиб бўлмайдигандек, кўзбўямачилик қилганини қара! Бунинг устига яна беш мингча даромад ҳам қилиб олади! — деган эди.

Шунда Мартинов елкасини қисиб, бундай деган эди:

— Эсон бўлсак кўрармиз. Ҳозир эллик тўрт ёшда. У менга ёруғ дунёда хўп юрдим, энди пенсияга чиққунимча, қариб-чириб ўлгунимча қимирламайдиган бўлиб жойлашаман, деди. Олдин қандай ишлашини кўрайлик. Бировни элдан бурун ёмонотлиқ қилишнинг нима кераги бор?

Ишлаш энгил бўлмади. Долгушин қишлоққа келаётган пайтида катта қийинчиликларга дуч келишини билар, лекин бунчалик бўлишини кутмаган эди.

Надеждинка урушдан кейин яланг ерда ташкил этилган, министрлик ва область унутиб юборган МТСлардан бири эди; биринчи йили тракторлар-у, тракторга тиркаладиган асбоб-ускуналар, ремонт устахонаси учун бир неча ишлатилган станок ва энг зарур нарсалар олиш учун арзимаган миқдорда пул берилганича турарди. Ушандан буён кўп йиллар ўтиб кетган бўлса-да, капитал қурилишлар учун бир тийин пул ҳам, бошқа нарса ҳам берилмаган эди. Тракторлар, комбайнлар, сеялкалар, культиваторлар — ҳаммаси очиқда, қорда ётар, деярли шу ерда ремонт қилинарди, МТСда фақат усти похол билан ёпилган, тахта деворли битта бостирма бўлиб, ремонт қилиш учун у ерга учтадан ортиқ тракторни киритиб бўлмас эди.

Надеждинкани унутиб қўйишган эди. Собиқ МТС директори Зарубин ҳам МТСни эслатишга унчалик жон куйдирмас, янги мастерской, тракторчилар учун ётоқхона ва бошқа нарсалар қурдираман деб ўзига ортиқча ташвиш орттиришни истамас эди. Зарубин ношуд-нотавон одам бўлиб, ишдан бўшагандан кейин, халқ ўртасида «на мақталадиган, на ёмонланадиган» раҳбарлардан эди. Зарубинни эслатадиган бирдан-бир хислати — ўз МТСи зоналарига бориладиган йўлларни мутлақо билмаслиги эди. МТСда директор бўлиб турган уч йил бадалида, гарчи «Газик»ни ўзи ҳайдаса ҳам у хотини акушерка бўлиб ишлайдиган «Верний путь» колхози билан яна бир-иккита энг бой колхозга бориладиган йўлни эслаб қолганди, колос. Бир куни машинада трактор бригадасига бориб: нега шудгорга ажратилган участкани ҳайдамаяпсанлар;

деб тракторчиларга дўқ қилибди. Тракторчилар бунақа бошлиқ бизга қаёқдан келиб қолди, деб унга ҳайрон бўлиб қараб туришганмиш. Кейин билса, ўз бригадасига бормай, қўшни районга адашиб ўтиб кетган экан. У колхозларга борадиган йўлларни билмас, ўз тракторчиларини ҳам танимас эди.

Бундан ташқари, Зарубин, область ташкилотларига юбориладиган сводка ва маълумотларнинг аниқ бўлиши билан иши бўлмас, пала-партиш жўнатиб юбораверар эди. Долгушин тракторлар билан таниша бошлагандан кейин, Зарубиндан қабул қилган ишга яроқли машиналар ичида, еттита дизель ременти учун пўл олиниб, аллақачонлар сарф қилиб юборилганини билиб қолди, дизелларни капитал ремонт қилиш у ёқда турсин, қайтадан тиклаш зарур эди. Бу вақтда Зарубинни район чақириб олган, у савдо иши билан Камчатканинг қаеригадир жўнаб кетган эди.

У МТСни қабул қилганида Госбанкда счёт ёпилган, ишчи ва хизматчиларнинг икки ойлик маоши берилмай, ёқилғи лимити ортиқча сарфлаб юборилган, ремонт базалари йўқ эди. Зарубин ўзининг кабинетидagi ёзув столи устида турган лампочкани ҳам уйига олиб кетган эди.

Долгушин МТС билан яқиндан танишгани сари, кўрган нарсаларидан ҳайратга тушар ва ғазаби ошарди. Баҳорга яқин қолган кунлардан бирида у райкомга, Медведев олдига кирди-да, ғазабини тўкиб солди:

— Василий Михайлович, МТСнинг бор хўжалигини, асбоб-ускуналаримизни ва уларнинг қандай аҳволда эканлигини, уюлиб ётган қорлар эригандан кейингина билиб олдим. Уйлаб-ўйлаб, ақлим етмай қолади. Пётр Илларионович, сиз ўртоқ Руденко,— у ўша вақтда райижроком раиси эди,— қандай қилиб Зарубинни райондан тинчгина чиқариб юбординглар? Ахир бунақа ишлар учун одамлар отилади-ку! Бу давлатнинг миллион-миллион пули-ку!

Медведев унинг сўзини энсаси қотиб эшитди.

— Гап бунда эмас, ўртоқ Долгушин. Гуноҳни ишдан кетган одамга тўнкаган билан аҳволни ўзгартира олмайсиз. МТСда кўзга кўринадиган иш қилишингиз учун вақт етди. У ерга сизни, ишни йўлга қўяди, деб юборишган.

— Ўтган нарсалар ҳақида нолиш ва бугунги тартибсизликни бировга тўнкаш, раҳбар учун уят эканлигини ўзим ҳам биламан,— деб жавоб берди Долгу-

шин. — Лекин, биласизми, мен кўрган нарсалар ҳар қанақа одамнинг ҳам газабини келтиради. Бу ҳақда индамай туролмаيمان. Агар, Надеждинка МТСида уч йил ишлаб, янги директорга МТСни шунақа аҳволда топширсам, мени ҳам зараркунандачиликда айблаб суд қилиш керак... Бир гектар ҳам зиғир экмаслигимизни ўзингиз биласиз-у, лекин, шунга қарамай, икки йил илгари МТС зиғир ўрадиган бешта янги комбайн олган экан. Қандайдир меров, агар бундан баттар бўлмаса, бу комбайнларни бошқа областга юбориш ўрнига адашиб бизга юборибди. Мен қаерда зиғир экилишини билмайман, эҳтимол, Псков областида экилар. Ана шу зиғир ўрадиган комбайнларни керакли жойга жўнатиш учун Зарубин жон куйдирмаган. Министрликка ҳам хат ёзмабди, область бошқармасига ҳам, обкомга ҳам — хуллас, ҳеч қаёққа мурожат қилмабди. Уларни МТС қўрғонидаги одамлар ўтиб турадиган йўл устига қўйиб қўйишибди; кимга гайка, болт керак бўлса, бураб олаверган. Ҳозир ўша комбайнларнинг қуруқ скелетигина қолган, холос. Яп-янги машиналар-а, охир ҳар биттаси ўн минг сўм туради-ку. Ўроқ машиналарни айтмайсизми! Мен бошқа инвентарлар қаторида от қўшиладиган йигирмата ўроқ машина ҳам қабул қилган эдим. Колхозчилардан тилхат олиб уларни сақлаб бериш учун топширилган экан. Ўтган ҳафта, бу ўроқ машиналари қаердайкин, қандай аҳволдайкин, қани бир текшириб кўрай-чи, деб тўртта колхозни айланиб чиқдим. Уларнинг оти бор-у, ўзи йўқ! Фақат «Коммунар»да битта ўроқ машинамининг ғилдираги билан рамасини кўрдим, холос, у ҳам бўлса, далада ётибди. Суриштириб билсам, уларни бўлак-бўлак қилиб колхозларга олиб кетиб, ўроқ машиналарни ремонт қилишга ишлатиб юборишибди. Йигирмата машинанинг ҳаммаси ҳам шу аҳволга тушганмикин, деб хавотирман. Ўтган йили ғалла ўрадиган бешта янги комбайн олинган экан. Бош инженернинг айтишига қараганда, ҳозироқ улардан иккитасини капитал ремонт қилиш керак эмиш. Бу қандай гап, ахир? Ишдан чиқиб қолган миллион-миллион сўмлик асбоб-ускуналар учун давлат олдида жавоб берадиган одам партбилетини кўтариб бошқа областга янги ишга тинчгина кетаверса-я!

— У бизнинг ихтиёримиздаги одам эмас эди. Бу тахлит одамларни жойдан-жойга кўчириш — бизнинг қўлимизда эмас эди.

— Бизнинг қўлимизда эмас... У коммунист, биз ҳам коммунистлармиз, Василий Михайлович!— деб эътироз билдирди Долгушин.— Ахир, у Камчатканинг бирор ерида ҳам халқ мулкига бу ердагига ўхшаб зарар келтириб, ишни расво қилади-ку! Бундан кўра жавобгарликни бошимиздан соқит қилдик деб, очиқ айтиб қўя қолинг-да. Жанжал чиқишига тоқатларинг бўлмаган. Қарор чиқариб, кейин ўша қарорни областда, Москвада қаттиқ туриб ҳимоя қилиш керак эди. Ишқилиб бизнинг районлардан кетса бас! Қаерда давлатга зарар келтирса келтираверсин, бизнинг районга зарар етказмаса бўлгани дегансизлар. Мен ҳеч тушунолмамай қолдим, уч йил ишлаб, МТС қўрғонида ҳеч нарса, ҳеч бўлмаса биронта уй қурмаслик мумкинми! Тракторчилар тракторни ремонт қилиш учун МТСга ўн беш километр узоқдаги қишлоқдан келадилар-да, уч-тўрт соат ишлаб, қайтиб кетадилар. Ётоқхона йўқ. Ҳа, борингки, унга капитал қурилиш учун маблағ беришмаган бўлсин, лекин одамларни сафарбар қилиб, оз-оздан ишлаб бўлса ҳам бир иложини қилса бўларди-ку! Кузда, кун иссиқ вақтда тракторчиларнинг хотинларини қўрғонга йиғиб: «Мана, эрларингизнинг қандай шароитда трактор ремонт қилишларини бир кўриб қўйинглар» дейилса, улар ҳашар қилиб бўлса ҳам ўша биз мастерской деб атайдиган бостирмани суваб берган бўлардилар. Шундай қилганда станоклар ҳам қор тагида қолиб кетмаган бўлармиди.

Медведев, жуда бандман, ортиқча гаплар билан бошимни қотирма, дегандек стол устидаги қоғозни варақларкан, энсаси қотиб кулиб қўйди.

— Ҳа, ишингизнинг қандай кетишини, халқни қандай сафарбар қилишингизни кўрармиз.

— Уртоқ Медведев,— деди Долгушин қатъий,— фақат ишимнинг қандай кетишига қараб турмай, ёрдам беришингизни сўрайман.

— Ҳали шунақами?— деди Медведев бошини кўтариб.— Ҳали, райком ёрдам бермаяпти, ҳам дерсиз?

— Очиғини айтсам, ҳозирча жуда оз ёрдам кўрдим,— деди Долгушин. Медведевнинг ойнаси қалин кўзойнагига қараб ойнақдан на кўзининг рангини, на ифодасини билиб бўларди.— Агар сиз, телефонда фалон числода тракторларнинг ҳаммаси тўлиқ ремонтдан чиқарилсин, десангиз ёки талаб қилсангиз, бу билан менга ҳеч қандай амалий ёрдам бермайсиз. Агар

баҳорги экиш мавсуми олдидан трактор паркни ремонтдан чиқариш кераклигини тушунмасам, ғирт аҳмоқ бўлардим. Аммо тракторлар фақат ўз муддатида ремонтдан чиқарилибгина қолмай, яхши ремонт қилиниши ҳам кераклигини, машиналар билан доимо шуғулланиб келган инженер бўлганим учун ҳам яхши биламан. Ўтган йили Зарубин тракторларнинг қишқи ременти тугаши ҳақида область бўйича биринчи бўлиб рапорт берганини ҳам, баҳорги экиш мавсумида машиналарнинг ярми ўрнидан қимирламай турганини ҳам билиб олдим... Райком бюросида ўтирсам-у, учта нотиқ сўзга чиқиб, мени, маъсулиятни сезмайдиган, давлат манфаатлари учун жон куйдирмайдиган, уни тушунмайдиган, унга етарли баҳо бермайдиган, ҳурмат қилмайдиган, эътибор бермайдиган одам деса, менингча — бу ҳам ёрдам эмас. Бу ҳеч кимни ишга рағбатлантирмаса керак. Ўзим бўлсам райкомдан:

— Нега энди мендақа ҳеч нарсани тушунмайдиган, бекорчи одамни МТСга директор қилиб тайинлашганикин?— деб қайрон бўлиб чиқиб кетаман.

— Эсимда бўлса, сизни ҳали ҳеч ким бекорчи дегани йўқ,— деди елкасини қисиб Медведев.

— Бундай дейишса гўргайди-я! Жинойтчи дейишди!— деб кулди Долгушин.— Худди ўзингиз шундай десангиз, Василий Михайлович! Сиз бюрода кимлигини бармоқ билан кўрсатмай, Надеждинка МТСи тракторлар ремонтини жинойтчиларча бузиб келяпти десангиз, ўша биринчи ва бош жинойтчи мен бўлмай ким бўлиши мумкин? Албатта, мен, МТС директори-да.

Медведев креслода ўтирганича қадрини ростлаб олди-да, асабийлашиб бармоқлари билан столни черта бошлади.

— Қимматли Христофор Данилович, бу гапларни қўйинг! Бунақа гапларга йўл қўймаймиз! Овора бўласиз! Қўлингиздан келмайди!

— Нима?

— Бизни, райком партияни раҳбарлик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш қўлингиздан келмайди! Давлат тошшириқларини бажаришда барча коммунистларимиздан ҳамма вақт масъулият талаб қилиб келганмиз ва бундан кейин ҳам талаб қиламиз! Районга сиз эмас, биз раҳбарлик қиламиз! Қайси формада талаб қилиш ҳам бизнинг ишимиз. Бу ер оймагилларнинг маскани эмас, ифодада уялиб ўтирмаймиз,

Ҳеч кимни сийламаймиз. Биз учун МТС директорлари ҳам, колхоз раислари ҳам барабар. Биз, баъзи бир ўртоқларнинг ўтмишдаги юксак мансабига қараб, талабчанлигимизни бўшаштирмаймиз.

Долгушин елкасини қисиб қўйди.

— Масала менинг ўтмишдаги мансабим устида эмас, ҳозиргисидан... Янги келган вақтимда, ана шу кабинетда ўртоқ Мартинов, сиз, мен учаламиз суҳбатлашганимиз эсимда. Ушанда, ёрдам берамиз деб ваъда қилган эдиларинг.

— Яна қанақа ёрдам керак сизга?

Долгушин бир лаҳза жим қолди.

— Мен сиздан, ўртоқ Медведев, МТСимизда сиёсий ишларни кучайтиришни сўрайман. Биздаги зонал секретарь ўртоқ Холодовга асосий ишини билиб олиш учун ёрдам бериш керак. У анчагина ақлли одамга ўхшайди, лекин негадир ҳалигача ўз ўрнини топиб олгани йўқ. У гоҳ сиёсий бўлим бошлиғиман деб, менинг устимдан раҳбарлик қилишга ҳаракат қилиб қолади, гоҳ кўланкамга айланиб, қаёққа борсам эргашиб юради, мен колхозчиларга нима десам, у ҳам айнан шу сўзларни такрорлайди. Борди-ю, мен унга ишингни бундай қилиб йўлга қўйишинг лозим, деб ўргатсам, беадаблик бўларди. Сизнинг йўлингиз бошқа, ўргатишингиз ҳам қарз, ҳам фарз... сизга яна илтимосим бор: колхоз партия ташкилотлари билан шуғулланинг.

Медведев кўзойнагини олиб, дастрўмолчаси билан артди. Кўзлари қия очилган стол тортмасигами, аллақаёққа тикилиб турарди. Оч қизилдан келган, гўё упа суртилгандай ёқимли юзлари қизариб кетди. Бир қоши тинмай учиб турарди.

— Рости билан-а? Бизга ҳали колхоз партия ташкилотлари билан шуғулланишни маслаҳат беряпсизми?— деди Медведев иложи борича ўзини хотиржам тутиб.— Ахборингиз учун айтиб қўяй: биз улар билан доим шуғулланамиз, шуғулланмоқдамиз ҳам. Биздан буни обком, Марказком талаб қилади. Бу хусусда сизнинг йўл-йўриқ ва маслаҳатларингизга муҳтож эмасмиз... Холодов ҳақидаги гапингизни ёзиб қўяман ва у ёқда нима бўлаётганини, ким-кимнинг устидан раҳбарлик қилишига уринаётганини текшириб кўраман.— Медведев стол устида турган блокнотга ёзиб қўйди.— Колхозчилар масаласига келганда, сиз улар ҳақида ҳам эмасангиз ҳам бўлади, ўртоқ

Долгушин, сиз трактор паркингизни, комбайнларингизни, тракторчи ва прицепчиларингизни билинг, биронинг ишига суқилманг.

— Йўқ, кечирасиз, ўртоқ Медведев, — деб эътироз билдиради Долгушин, хотиржамлик билан, — мен колхозларга борадиган йўлларни билмай кетган Зарубинга ўхшамоқчи эмасман. Мен бу йўлларда юрадиган бўлганим учун ҳам уларни яхши билиб олишим шарт, ҳозир юряпман ҳам. Марказком Пленумлари қарорларида, колхознинг барча ишлаб чиқариш, ҳосил етиштириш, сут соғиш, жун қирқиш учун машина-трактор станциялари жавоб беради, дейилган. Фақат ишлаб чиқариш учун эмас, тайёрлаш, қурилиш, колхозчилар ўқиши — хулласи, ҳаммаси учун ҳам МТС жавоб беради. Колхоз ишларига нега суқилмас эканман? Василий Михайлович, мен сизнинг колхоз партия ташкилотлари билан қандай шуғулланишингизни билмайман-у, лекин баъзи бир колхозларда шундай фактларга дуч келиб қоламанки, саноатда ишлаганимдан кейин бунақа нарсаларга одатланганимданми, тепа сочларим тик бўлиб кетади. Заводда бунақа ҳол бўлмайди. Партия ташкилоти учётида турган коммунистларнинг ярми бирор ишнинг бошини тутмай, сандироқлаб юриши, саноат ҳаётига аралашмай, четда қолиши мумкин эмас. Заводга, ишлаб чиқаришга ҳеч қанақа алоқаси бўлмаган коммунистлар партия мажлисига тўпланиб, завод ҳаётига доир масалаларни муҳокама қилишларини тасаввур этиш мумкинми? Наҳотки улар бекорчи коммунистлар бўлса? Ёки портфелсиз бошлиқларми? Заводда бунақа ҳол бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Бивалих раислик қилаётган «Рассвет» колхозида эса худди шунақа. У ерда ҳар хил айб билан бўшатишган тўртта раис ва битта тайёрловчи бор. Оддий ишга бўйнилари ёр бермай, бирорта лавозим, ҳеч бўлмаса сельпо экспедиторлиги ёки паром мудирлиги чиқиб қолишини кутиб, қишлоқда сандироқлаб юришибди. Бу қанақа партия ташкилоти бўлди? Партия ташкилотининг секретари Чайкин устидан ҳозироқ МТСга, менинг қўлимга колхозчилардан ўнта шикоят тушди. Чайкин у ерда сутқаймоқ пунктининг мудирини бўлиб ишлайди. Сутнинг ёғини аниқлашда колхозчиларни алдаётган эмиш. Яна, мендан сизга қандай ёрдам керак деб сўрайсиз-а, ўртоқ Медведев. Ёрдамни менга эмас, колхозларга бериш керак. Агар биз колхозчиларни ёппасига

оёққа турғизмоқчи бўлсак, у ҳолда биринчи навбатда коммунистларни сафарбар қилишимиз керак. Партия-мизда доим шундай бўлиб келган — коммунистлар доимо олдинги сафда борганлар.

— Ахборотингиз учун раҳмат,— деди Медведев назокат билан бошини эгиб.— Бизнинг иш планимизда: апрель ойида инструкторимиз «Рассвет» колхозининг партия ташкилотини текширсин ва бюрода секретарь ўртоқ Чайкиннинг ҳисоботи эшитилсин, деб ёзиб қўйилган. Мана, кўриб турибсизки, бизга сизсиз ҳам хабар келаверади. Сизнинг бу гапларингиз янгилик эмас.

— Жуда ёмон бўпти-да! У ерда шундай аҳвол бўла туриб қандай чидаб ўтирибсиз?

— Бўлмаса нима қил дейсиз? Секретарни олиб ташлайликми? Собиқ раисларни партиядан ўчирайликми? Жанжал чиқарайликми? Бунақа қарорни ким тасдиқлайди?..

— Ким тасдиқлашини билмайман-у, аммо бу хил ишламай юрган коммунистлар билан гаплашиб кўриш керак. Агар бу ҳам таъсир қилмаса, унда, баъзи бировларни, эҳтимол, партиядан ўчиришга ҳам тўғри келар. Ҳар ҳолда бу партия ташкилотини текшириб кўриш керак!..

— Текшириб кўрамиз. Сиз, ўртоқ Долгушин, ҳар ҳолда шуни эсингизда тутингки, биз сиздан коммунистлар тарбияси ва қишлоқ қироатхонаси учун жавоб беришни эмас, МТС директори сифатида биринчи навбатда: тракторларнинг ишлаши учун, экишнинг сифати учун ишлаб чиқариш планларини ўз муддатида бажарилиши учун жавоб беришингизни талаб қиламиз. Эътиборимизни бошқа томонга тортманг.— Ниҳоят, шу ерга келганда Медведевнинг жаҳли чиқиб, бақариб юборди:— Колхозларни ҳам тамомила сизнинг ихтиёрингизга бериб қўймаймиз! Райком партия колхозларга раҳбарлик қилиб келган ва бундан кейин ҳам раҳбарлик қилади! Биз ўз вазифамизни биламиз! Сиз ҳам ўртоқ МТС директори, ўз ўрнингизни билиб олинг!..

Долгушин чиқиб кетгач, Медведев ёпилган эшикка қараб, терлаган бетларини рўмолчаси билан артаркан, лабларни титраб тўнғиллади:

— Министрликдаги одатлари... МТСини холасининг уйига айлантirmoқчи. Райкомга йўл-йўриқ кўрсатmoқчи... Партия ташкилотлари, инструкторлари-

миз — ҳаммаси унга ёрдам бериши керак эмиш!.. Буни қаранг-а... ҳа, шошмай тур ҳали, попугингни пасайтириб қўямиз! Кўзинг мошдек очилиб қолар! Ана шу кабинетда, мана бу стол олдида қаққайтириб қўймасам!..

Долгушин ранги ўчиб кетган, ғилдираклари ҳар хил, эшиклари ғижирлаб очиладиган, будкасининг фанери илма-тешик, Зарубиндан мерос қолган «Газик»ка ўтираркан, елкасини қисиб: «Районда маълумотли марксист ҳисобланса ҳам, ҳақиқатан телба ёки...» деб хаёлидан ўтказди. Уша «ёки»дан кейин айтмоқчи бўлган гапини Долгушиннинг ўзи ҳам ҳозирча билмас эди.

Медведев билан унинг муносабати аввал-бошдан оқ ана шундай тус олди.

Долгушин учун яна бир қийинчилик, қишлоқ хўжалигини билмаслиги эди. У янги келган пайтлари қишлоқ хўжалик соҳасида ҳеч нарсага тушунмас, ҳеч ниманинг фаҳмига бормас, ақли ҳеч нарсага етмас эди. Қишлоқдан чиққан шахарликлар ўртасида ҳеч бўлма-са болалигида кечаси билан яйловда от боққан ёки полизлардан тарвуз ўғирлаганлар бўлади. Долгушин болалигида ҳам, ёшлик чоғида ҳам вояга етганида ҳам қишлоққа иши тушмаган эди. У ЧОН отрядлари сафида юриб, бандитлар тўдасини қувган пайтларидагина қишлоққа бир-икки марта иши тушган. Шундан кейин, бирор ёққа поездда боришга тўғри келиб қолган вақтлардагина вагон деразасидан қишлоқларни кўриб ўтган.

Долгушин Волга бўйидаги Вольск шаҳрида майда ҳунарманд-мисгар оиласида ўсди. Лўли бобоси рус аёлига уйлангани учун табордан қувилган эди. Отаси ҳам ташқи кўринишдан лўлига ўхшарди, у умрининг охиригача бир жойда истиқомат қилиб турди. Христофор ҳам бобосига ўхшарди. Кўпинча, лўлилар Долгушинни бозор-ўчарда кўриб қолиб, ўзимизнинг одам деб ўйлаб, у билан ўз тилида гаплашиб қолишарди, у эса жавоб ўрнига қўлларини кериб, кулиб қўяр, лўлича бирорта ҳам сўзни билмас эди.

Долгушиннинг хотини деҳқон қизи бўлиб, ўн саккиз ёшга киргунча қишлоқда яшаган, ер ҳайдаган, борона қилган, боғ боғлаган эди. Ана шу сабабли Долгушин дастлабки пайтлари ҳар хил қишлоқ хўжалик масалалари бўйича консультация олиш учун Москвада яшаб турган хотинига тез-тез мурожаат қилиб турарди.

Бир кун у ярим кечада МТС конторасида ёлғиз

қолди-да, почтани чақириб, Москвадаги уйини заказ қилди.

— Людамисан? Салом! Уйқунгни буздимми?.. Хўш, ақволинг қалай?.. Коля хат ёзиб турибдими? Надядан хат борми?.. Ҳа, яхши, яхши хайрият... уй дейсанми? Ҳозирча анча-мунча ёғоч олиб келиб қўйибман, холос. Яқин ўртада қуриб оладиганга ўхшаймайман. Ҳозирча квартирага келиб турасан-да... Ҳа, мен яшаб турибман-ку, келавер, ҳаммалари яхши одамлар... Майли, ҳечқиси йўқ, сабр қиламиз. Баҳор яқинлашиб қолди, ўзинг биласан — ҳозир қурилишдан зарурроқ ишлар бошимдан ошиб-тошиб ётибди... Азизим, сенга битта саволим бор. Бутун справочникларни ахтариб сигирларнинг: сентимен... симменталь, кострома, холмогор, ярослав, швиц, шортгорн, бестужев, остфриз деган ҳар хил зотларини топдим-у, лекин қисир деган зотини тополмадим. Бу сўзни кўп эшитаман, қисир дегани қанақа зот бўлди? Нима дединг?..

Узоқ Москвадан трубкада хотин кишининг аввал уйқусираган, норози, кейин эса хушчақчақ, кулги овози келди:

— Азизим, бу зот эмас. Қисир сигирни шунақа дейилади.

— Қанақа?.. Ҳарфма-ҳарф айт. Қизил, Иркутск, Саратов, Иваново, Ростов... Хўш, қисир дегани қанақа бўлади? Бузоғи билан бирга юрмайдиганими? Боласи ажратилганими?..

Трубкада хахолаб кулган овоз эшитилди.

— Вой, худойим-ей, бунақа олифта шаҳарликларни нега МТС директори қилиб юборишаркин-а!..

— Ҳа, бўлди, кулмасдан, бундоқ одамларга ўхшаб тушунтирсанг-чи.

— Бўғоз бўлмаган сигирлар қисир дейилади. Тушунарликми? Бундай сигирлар ё туғишга умуман қобилиятсиз бўлади, ёки қочмай қолади.

— Ҳа, тушундим. Гавдам бузилади деб туғишни хоҳламайди-да. Бунақа соҳибжамоллар сутни ҳам оз берса керак-а?..

— Нималар деяпсан, асти улар сут бермайди!

— Шунақа дегин... Азизим, яна битта савол. Қанд лавлагги қанақа машина билан ўтоқ қилинади? Қўрғонимда ундай асбобга ҳеч кўзим тушмади, одамлардан сўрашга бетим чидамади. Бу ерда қўшни бир МТСнинг бош инженери «Зяблевая пахота»ни зябликовая

пахота¹ деб юборган экан, шунинг учун унга «Қизил-иштон» деб лақаб қўйишибди... Ҳа-а, ўтоқ қилиш бу-нақа бўларкан-да. Тушунарли... Айтгандай, товуқлар хўрозсиз ҳам тухум қилаверади, деган гап тўғрими? Колхозчи аёллар мени мазах қилишмаётганмикин? Мен бу ердаги паррандачилик фермасидан бирида нуқул товуқларни кўрдим... Тўғрими?.. Хўп, раҳмат. Йўқ, ҳозирча шу. Колхозларни икки кун айланмоқчиман, шунда яна саволлар чиқиб қолади. Бошлиқлар билан алоқанг қалай дейсанми? Ҳа, унчалик эмас... Ҳечқиси йўқ, яхши бўлиб кетади... Нега кеч телефон қиляпсан дейсанми? Кечаси соат ўн иккидан кейин арзон тариф билан ҳақ тўланади. Хўп, дамингни ол, ухла. Безовта қилганим учун узр. Упаман. Кўришгунча хайр!

Аммо Долгушин «қизилиштон»га ўхшаш бирор бемаъни, кулгили лақаб ортириб олмай деб, бекорга чўчиган эди. МТСдаги одамлар уни ишга виждонан, жиддий киришаётганини, қишлоққа меҳмон бўлиб эмас, сидқидил билан ишлаш учун келганини кўриб, унга бегона бўлган қишлоқ хўжалик ишларини ўрганишда яқиндан ёрдам бера бошладилар. Уни «билимсиз» шаҳарлик деб масхара қилишни ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмас эди. Долгушиннинг металлург-инженер эканлигини ҳамма биларди. Одамлар уни саноат соҳасида йирик мутахассис бўлгандир, галлани қандай экиб, қандай ўрилишини кўрмаган бўлса нима қипти, бунинг ҳеч таажжубланадиган жойи йўқ дейишарди. У одамнинг ҳаёти шундай шаклланган, умри шаҳарда ўтган, доим заводда ишлаб, металл ичида бўлган, деб ўйлашарди. Колхозчилар содда, хушмуомала, шунинг билан бирга янгиликни дарров фаҳмлаб оладиган одамлар бўлади, улар билан бирга ишлаш учун келган одам ғирт шаҳарликми, бошқами, бари бир, бунга аҳамият бермайдилар, ишқилиб, ўша одамнинг ҳақиқатан қишлоқда яшаб, ишлаб кетишига кўзлари етса ва ўзларининг қадимдан давом этиб келаётган деҳқончилик касбларига жиддий қизиқиб қараётганига, тонг саҳарда туриб, далаларни пиёда айланиб чиқишига, зерикмаслигига, улар билан бирга ёвгон шўрва ичишда ҳазар қилмаслигига, чўчқахона остонасига оёқ босган заҳоти атир сепилган рўмолчаси билан бурнини беркитмаслигига ишонч ҳосил қилсалар бўлди. Кекса

¹ Зяблева я пахота — кузги шудгор. Зяблик — қизил-иштон.

колхозчилар дастлаб қишлоққа келган йигирма беш мингчи-ишчиларни ҳам, сиёсий бўлим ходимларини ҳам билардилар. Улар ҳам дастлаб қишлоқ хўжалигини билмаган эдилар, шунга қарамай, яхши ташкилотчи эдилар, улар ўз олдиларига партия томонидан қўйилган вазифаларни яхши бажарган эдилар.

Долгушинга қишлоқ хўжалигини ўргатувчилар жуда кўпайиб қолди. Ҳатто «Газик»да ўзини олиб юрадиган шофёри Володя ҳам (у ёш, яқиндагина армиядан келган эди) машинани йўл ўртасида ўзича тўхтатардида, индамай йўл четига чиқиб, Долгушинни чақириб, шундай дерди:

— Христофор Данилич, мана бу ер кузги шудгор олдидан чимқирқарсиз ҳайдалган. Анови уюмларни, ариқларни, юзага чиқиб қолган илдизпойларни кўряпсизми? Мана бу жойлар чимқирқар билан ҳайдалган. Текислигини қаранг, чимлар ҳам жўяк ичига тушган. Сал бороналаб, орқасидан экаверса ҳам бўлаверади. Мана буни биз — чала ҳайдалган деймиз. Тракторчи ухлаб қолиб, плугни бошқа томонга буриб юборган бўлса керак. Шунча мўнди қолдириб кетибди-я. Мана бу — чапараста қилиб экилган кузги буғдой. Кўряпсизми — қатори ҳам у ёққа, бу ёққа қараб кетган. Бу шунинг учун ҳам бундай қилиб экиладики...

Шундан кейин Володя чўққайиб ўтирарди-да, қуриб қолган бурган чўпи билан ерга чизиб, оддий экканда, чапараста қилиб экканда уруғнинг тупроққа қандай жойланишини, ерга тушган уруғ озуқа оладиган жой қанчалик кенгайишини ҳамда бир ниҳолни иккинчи ниҳол қандай қилиб сиқмаслигини кўрсата бошларди. Долгушин ғалла экишнинг бунақа усулини ўз агрономларидан эшитган ва адабиётлардан билиб олган бўлса ҳам, ёш устозининг бу тушунтиришларини эътибор бериб тингларди. Эҳтимол, пайти келиб менга номаълум бўлган нарсалар ҳақида гапириб берар деб ўйлаб, унинг шаштини қайтармасди. Володя армияда шофёрлар мактабини тугатган эди. Уйга қайтгач, қишлоқ хўжалик техникумига кирмоқчи бўлиб, армиядалигида агрономиядан бир курс лекция тинглаган эди. Аммо уйдаги шароит (онасининг касаллиги, укалари ва сингилларининг ёшлиги) ўқишига имкон бермади. МТСга шофёр бўлиб ишга кирди.

Долгушин бутун қиш ичида амалда бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда деҳқончилик ва чорвачиликнинг асосини назарий жиҳатдан билиб олди. Идора ва МТСдаги иш-

ларнинг кўплигидан, гоҳ областга, гоҳ районга чақириб туришларидан ҳисобот ва сводка, мажлис, кенгашлар билан банд бўлганидан бошини қашшишга ҳам қўли тегмас эди. Агар Долгушинни областга чақириб қолишса, ўзи билан албатта биронта мутахассисни, — агроном ёки зоотехникни олиб кетар, поездда бориб келишига кетган ўн соатлик йўлдаги суҳбат давомда ундан ўзи учун зарур ва фойдали гап-сўзларни илиб олар эди. У район совети сессиясида охириги қаторда ўтирган биронта эски тажрибакор колхоз раисининг ёнига ўтириб оларди; агар нотиқларнинг нутқи қизиқ бўлмаса, хўжаликни қандай тутишини, қанақа экинлар экишини ва қайси муддатда экиб бўлишини, чорвачиликнинг унумдорлигини қайси усуллар билан кўтаришини, ёғоч етмай қолганда қурилишни эплашини ва бошқаларни суриштириб, шивирлашиб гаплашиб ўтирар эди.

Долгушин ухлаши учун суткасига тўрт-беш соат вақт ажратар эди. Квартирасини дарсликлар, агрономияга доир тўпламлар билан тўлдириб ташлаган эди, у керакли китобларни кечалари бир неча марталаб қайта-қайта ўқиб чиқар, тушунмаган жойларини алоҳида саволлар дафтарига ёзиб қўяр, кейин бу саволларни мутахассислардан ёки хотини билан гаплашганида телефонда сўраб билиб олар эди. Ҳатто «Когиз»да сотиладиган бадий адабиётлар ичида ҳам унинг эътиборини биринчи навбатда номи қишлоқ хўжалик термини билан аталувчи «Ўрим», «Ҳосил», «Комбайнчилар», «Чуқур жўяк» деган китоблар ўзига тортар эди.

Металлург-инженер, кекса коммунист Долгушин ўзининг қишлоққа ишга келишини партиянинг жанговар буйруғи деб билди. Партияда бўлган ўттиз йиллик умрида у партиянинг ҳар бир топшириғини сўзсиз бажариладиган буйруқ сингари қабул қилишга одатланган; юз берадиган қийинчиликлар ҳақида ҳам гиринг демас, ўзини ҳеч аяб ўтирмас, барча шахсий ишларини кейинга суриб қўйиб, фақат ўша топшириқ ҳақида ўйлар эди.

Қишлоқ хўжалик бошқармаси билан ҳам Долгушиннинг алоқаси чатоқ эди.

Унга, саноат соҳасидан чиққан одамга, ана шу область ташкилотида машина-трактор станцияларига қилиб келинган раҳбарлик услуги кулгили кўринарди.

Қишда унинг МТСига область бошқармасидан йи-

сирмага яқин масъул ходимлар келиб кетди. Уларнинг нима учун келганларини бир худодан бошқа ҳеч ким билмас эди. Улар фақат ўз ташкилотларининг штат ведомостидагина масъул ходим бўлиб турардилар. Бу ерга, «иш жабҳасига» келганда эса, одатдаги сводка йиғувчиларга айланиб қолар ва масъулиятни бўйинларига олиб туриб, мустақил равишда на катта ва на кичик биронта масалани ҳал қила олар эдилар. Улар билан суҳбат шу тахлит бўларди: «Ремонт учун олинган пулни Зарубин сарфлаб юборган экан. Энди бу еттита «ДТ-54»ни нима қилиш керак?» — «Билмаймиз». «Мальцев усули бўйича ерни чуқур қилиб ҳайдаш учун ёқилги нормадагидан кўп кетадиган бўлса, нима қилиш керак? Қўшимча лимит берасизларми?» — «Билмаймиз» — «Колхозларда баҳорда янги иҳота дарахтзорлар экишни планлаштирайликми? Маблағ билан таъмин қиласизларми?» — «Билмаймиз». «Колхозлар сув қурилиши идораси билан шартнома тузиб, қудуқ қазиш учун жуда кўп пул тўлайдилар. Агар мутахассислар топиб берсак, асбоб-ускуналар билан таъминласак, колхозлар қудуқларни ўз кучлари билан кавлаб, ўша шартномалардан воз кечишлари мумкинми?» — «Билмаймиз». «Ўтган йили Шарққа ғалла ўришга жўнатилган комбайнларимизни қайтариб юборишадими? Уларнинг ремонтини планлаштирайликми? Ёки янгисига алмаштириб беришадими?» — «Билмаймиз». Қани айтинг-чи, янги устахонанинг деворини ўз кучимиз билан кўтарсак, ҳеч бўлмаса устига шифер топишга ёрдам қила оласизларми?» — «Билмаймиз».

Бунақа «масъул» бошлиқлар билан гаплашиб ўтириб вақтинг бекор кетади!..

Область бошқармасидан МТСга юбориладиган қорғозлар илгаригисидан анча камайиб қолди. Зарубин вақтида оғирлиги бир килогача келадиган кундалик почта Долгушин даврига келиб, уч юз-тўрт юз граммгача камайди-ю, лекин ҳар хил бўлимлардан телефон қоқишлар кўпайиб кетди. Район ташкилотларидан қилинадиган телефонларни ҳисобга олмаганда, область бошқармасининг ўзидан директорни ҳар куни етти-саккиз марта телефонга чақиришар, чақирилмаган кун қарийб бўлмас эди. Телефонда талабчан ва баджаҳл овоз, шахсан директорнинг ўзи керак, деб қаттиқ туриб олар, бутун қўрғонни ахтариб, Долгушинни топишар, шунда у идорага ҳаллослаб югуриб келарди. Натижада обқомга навбатдан ташқари қилинадиган

доклад учун ўн кунлик сводкадан кейинги шу икки-уч кун ичида далага қанча гўнг чиқарилгани ҳақида маълумот олиш учунгина телефон қилинган бўлиб чиқарди.

Долгушин ҳар куни бунақа олти-етти марта телефон қилинишига ҳеч чидолмасди, чунки шу билан иш куни бутунлай ўтиб кетар эди! Охири сабр косаси тўлиб, умумий хонадаги бухгалтерияга иккинчи телефон аппарати ўрнатди-да, уни ўзининг телефони билан бириктириб, қуйидагича тартиб ўрнатди: телефон жириглаши билан трубкани бухгалтерия ходимларидан биронтаси олиб, ким ва қаёқдан чақиряпти, деб сўрарди. Агар колхоздан бирон киши телефон қилаётган бўлса, унда ортиқ сўрамай-нетмай Долгушин ўтирган хона деворини урарди. Кейин Долгушин трубкани олиб гапиришарди. Агар область бошқармасидан телефон қилишаётган бўлса, унда трубкани дастлаб кўтарган ходим, қандай масала юзасидан гаплашилмоқчилигини муфассал суриштириб олиши ва масаланинг характерига қараб телефон қилаётган одамни ё бош агрономга, ё зоотехникка, ё бош инженерга, ёки статистикка тўғрилар эди. Кўпинча шундай бўлиб чиқардики, бетоқат ва жаҳлдор область бошқармаси бошлиқларини МТС статисти Онуфрий Артемьевич ўзининг эскириб, кир бўлиб кетган папкаларидаги рақамлари билан тамомила қаноатлантира олар эди.

Бу қўш телефон билан, гўё юқори органга нисбатан одатдан ташқари бюрократлик қилинганга ўхшарди. Дарҳақиқат, область қишлоқ хўжалик бошқармасида, Надеждинка МТСи директори Долгушин ишлай бошлаган дастлабки ойданоқ, ўтакетган бюрократ деб ном таратди.

Кунлардан бирида унга область бошқармаси бошлигининг ўринбосари телефон қилиб қолди:

— Бу Надеждинка МТСи директорими?

— Ҳа!

— Федоров гапирияпти. Тракторларнинг қишқи ре-
монтида яхши ишлаган тракторчилардан бир нечтаси-
нинг фамилиясини айта оласизми?

— Йўқ, айта олмайман.

— Нима?!

— Фамилияларини айта олмайман.

— Нега?

— Тракторчиларнинг фамилиясини билмайман.

— Тракторчиларингизнинг фамилиясини билмасан-

гиз қандай қилб МТСга директор бўлиб юрибсиз? Сизни у ерда қандай тутиб туришибди?

— Мана шунақа қилиб тутиб туришибди-да. Урнимга қўйгани яхшироқ одам йўқ. Шунинг учун чидаб туришибди.

Кабинетда, Долгушиннинг ёнида райкомнинг зонал секретари Холодов ўтирар эди. Бу гапдан унинг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди. Долгушиннинг олдидаги стол устида ҳозиргина қўл қўйилган буйруқ ётар, бунда у ўнта яхши ремонтчи тракторчиларга ташакур эълон қилган эди. Холодов бир қўлини телефон трубкасига, иккинчи қўлини тракторчилар рўйхатига чўзди. Долгушин хотиржамлик билан унинг қўлини нарига итариб қўйди.

Трубкадан:

— Энди нима қилдик, ўртоқ директор? — деган титроқ овоз эшитилди. — Ёки МТСга бориб, яхши тракторчиларингизнинг фамилияларини ўзим билиб олиб, кейин сизга айтиб берайми?

— Келинг, хурсанд бўламиз, ўртоқ Федоров, айтинг-чи, сиз ўзингиз Надеждинка МТСи директорининг фамилиясини биласизми?

— Лаббай? Тушунолмамай қолдим. А... Бу билан нима демоқчисиз, ўртоқ... Долгушин?

— Ҳа, Долгушин. Областда МТС директорлари мендаги тракторчиларга нисбатан оз-ку. Салом, Виктор Николаевич. Сиз билан саломлашмадик, шекилли.

— Салом... Христофор Демьянович.

— Демьянович эмас, Данилович. Ҳа, майли, аҳамияти йўқ. Фамилиямни эсладингиз-а? Мен ҳам тракторчиларнинг фамилиясини эсладим. Ёзинг. Торопов Семён Ильич... Ҳарфма-ҳарф: Терентий, Ольга, Роман, Ольга...

Бошлиқларни бундай қалтис йўл билан «тарбиялашга» уни иш шароитининг ниҳоятда оғирлиги мажбур қиларди. Ана шу қалтис чоралар ўз навбатида унинг турмушини яхшиланишига ёрдам бермас эди. Ҳар қолда лимит ҳам, маблағ ажратиш ҳам, шифер, ёғоч, цемент ва бошқа нарсалар билан таъмин этиш ҳам ана шу Федоров ва бошқа бошлиқларнинг қўлида эди. Лекин «Яхши бузоқ икки онани эмади» деган гап бор. Долгушинни ана шундай яхши бузоқ бўлишга, икки онани эмишига болалигида ҳеч ким ўргатмаган, ҳозир ёши қайтиб қолган пайтда эса ўрганишнинг ҳожати йўқ эди. Аслини олганда, бунақа донишмандликларни

унинг ўзи ҳам ёқтирмас, табиатига тўғри келмас эди...

Бунинг устига-ушак Холодов ҳам гина-кудурат қилиб, Долгушинга кўз олайтириб қарай бошлади. Медведев, Холодов билан ўзим гаплашаман, план тузишда ёрдам беради, деган ваъдасига вафо қилди, лекин у Холодов билан шундай гаплашдики, гўё Долгушин зонал секретарь ҳеч иш қилмай бекор юрибди деб, унинг устидан райкомга шикоят қилиб боргандай бўлиб қолди. Холодов колхозларга тез-тез директорсиз ўзи чиқадиган бўлди, ана шу пайтдан бошлаб, уйда кундалик дафтарга ўхшаш алоҳида дафтарча тутиб, унга МТС ва колхозларда юз берган тартибсизликларни кечқурунлари ёзиб қўядиган одат чиқарди. Холодов бу тартибсизликларни Долгушинга ҳамма вақт ҳам айтмас, аслида буларни унга айтиш учун дафтарга ёзиб юрмас эди. У ана шу дафтарчасидан Долгушин учун ва қўш телефон ҳамда унинг область идораси бошлиғи ўринбосари билан қилган суҳбатига ўхшаш барча «усталиклари» учун ҳам алоҳида жой ажратди. Холодовнинг «алоҳида дафтарча»си уларнинг ҳамжиҳат бўлиб ишлашлари учун ҳеч қандай яхшиликдан дарак бермас эди.

Мартинов касалхонада ётар экан, қулогига Надеждинка МТСи директори ҳақида ҳар хил овоза ва мишмиш гаплар етиб кела бошлади. Долгушин ҳақида одамлардан эшитганини хотини ҳам унга гапириб берар, Руденко, Грибов, Шчукин, Рижковлар ҳам келиб турарди.

Район газетасининг редактори Саша Трубицин унга Надеждинка МТСидан райкомга, редакцияга тушган хатларни кўрсатди, хатнинг баъзисига имзо қўйилган, баъзисига имзо қўйилмаган эди. Мухбирларнинг баъзиси уни актёр, қуруқ савлат, бюрократ деса, баъзилари уни ҳақиқий коммунист дер, МТСда ишлаган дастлабки кунидан бошлаб унга тўсқинлик қила бошлаган кишиларни бюрократ деб атарди. Бир куни Трубицин Долгушинга, Холодовнинг Троицк райкомига (бир нухаси КПСС область комитетига) Надеждинка МТСи директорининг «қилмишлари» ҳақида деб ёзган хатини ҳам кўрсатиб қолди. Унда Долгушин МТСга ишга келгандан бери йўл қўйган барча хато ва камчиликлар бартариб аниқ санаб ўтилган эди.

Мартинов, Медведев касалхонага бир келиб кетсин деб илтимос қилиб, Трубициндан хат бериб юборди.

— Биласанми, Василий Михайлович, — деди Мар-

тинов, — мен ишнинг фойдаси учун Марья Сергеевна Борзовани Семидубовка МТСидан Надеждинкага, Долгушин олдига МТС партия ташкилотининг секретари қилиб юборсак, дейман.

— Борисовкадан Марья Сергеевнанинг олдига икки марта эри келди. Уни олиб кетмоқчи бўлибди, бирга турсак дейди.

— Йўғ-е? Нега энди олиб кетмоқчи бўлади? Ахир Марья Сергеевна эмас, балки ўзи ташлаб кетган эди-ку, Марья Сергеевна унинг орқасидан борганда қайрилиб ҳам қарамаган эди.

— Ораларида нима гап бўлганини билмайман. Ҳар ҳолда Борисовкага кел, деб чақиряпти. Борзовнинг яна омади келди. Райижроком раисининг муовини бўлиб ишляпти. Ҳозир раис оғир касал, уни даволашга жўнатишган, Борзов райижрокомда хўжайин бўлиб қолганига икки ойдан ошди.

— Гап бу ёқда дегин. Яна мансаб орқасидан қуваётган экан-да. Балки турмушда йўл қўйган хатойингни тузатгин деб унга маслаҳат беришгандир? Анкетам бувилмасин деб лаборанткадан ажралиб, тагин Марья Сергеевнани болалари билан чақиряптими? Хўш, у нима дейди? Эрининг олдига кетмоқчимми?

— Ҳозирча ҳеч нарса дегани йўқ.

— Ҳеч нарса демаган бўлса, иложимиз қанча... Мен шундай қилсак, деб ўйлайман. Семидубовкадаги зонал секретарь Кольцов — кучли ходим. Готов билан чиқишса керак. Чол ҳам майда-чуйда нарсалар деб партия манфаатларидан кечадиган коммунистлардан эмас. Умуман, у ёқдан хотиржаммиз. Ишни олиб кетишади. Лекин негадир Холодов билан Долгушин чиқишолмаяпти. Урталарида ҳамжиҳатлик йўқ, ихтилоф бор, холос. Қайсиси ҳақ, қайсиси ноҳақ — ҳозирча бир нарса дейиш қийин. Биз учун иккаласи ҳам янги, синалмаган одам. У ёққа синалган ходимларимиздан биронтасини юборсак дейман. Шу Марья Сергеевнани ўша ёққа партия ташкилотининг секретари қилиб юборсак яхши бўларди-да.

— Семидубовкага ким секретарь бўлади?

— У ерга маҳаллий коммунистлардан биронтасини сайлаш мумкин.

— Одамларни тез-тез у ердан-бу ерга олиб қўявериш яхши эмас. У ҳали Семидубовкада ҳам унча кўп ишлагани йўқ. Майли, агар қаттиқ туриб талаб қилсанг, у билан гаплашиб кўраман, кейин бюрода

муҳокама қиламиз,— деди Медведев истар-истамас.

Медведев Мартиновнинг адёл устига ташлаб ётган бинтланган ўнг қўлининг учидан эҳтиётлик билан ушлаб хайрлашаркан, норози оҳангда гап қотди:

— Умуман, Пётр Илларионич, сен ҳозир бюллетендасан-ку. Ишларимиз ҳақида қайгуриб нима қиласан? Бунинг ўрнига роман ўқиб, тинчгина ётсанг бўлмайди-ми, мен сенга О' Генрининг икки тэмлигини, Америка ҳикояларини юбораман. Кеча «Когиз»дан сотиб олдим. Жуда қизиқ ҳикоялар.

— Ўқийдиган нарсалар-ку, ўзимда ҳам кўп,— деди Мартинов чап қўли билан олдидаги табуреткалар устида уюлиб ётган газета ва журналларни кўрсатиб. — Ҳа, гапинг тўғри. Мен бюллетендаман,— деди жилмайиб,— айтганча, расмий жиҳатдан ишда эмасман. Ноаниқ муддатга истеъфодаман. Сизлар менинг ўзимни ҳам, маслаҳатимни ҳам, умуман бир мирига олмаслигингиз мумкин. Мен ҳозирча касалман — биринчи секретарь сенсан. Лекин бундай қилма, Василий Михайлович, расмиятчиликсиз ишлайлик. Олдимга тез-тез келиб тур. Кенгашли тўй тарқамас... Ёки мени энди касалхонадан чиқиб, аввалги ўрнига қайтиб бормади, деб ўйлайсанми? Мустақилликка одатланысанми? Билмадим, эҳтимол, қайтиб бормасман ҳам. Яна икки ойча ётсам керак. Бу вақт ичида кўп ўзгаришлар бўлиб кетади. Кейин, обком қандай ҳал қилади, бу ёғи номаълум...

Марья Сергеевна ўзини Мартинов тавсия қилганидан ва Долгушинни ажойиб киши деб эшитганидан Надеждинка МТСига ишга ўтишига розилик берди. Уни бир ҳафтадан кейин партия мажлиси Надеждинка МТСи партия ташкилотининг секретари қилиб сайлади.

4

Райкомдан МТСга, Холодовга телефон қилиб, Медведев кундуз соат ўн иккида трактор бригадасининг ҳамма бригадирлари ва ҳар бир бригададан уч-тўрт тракторчининг баҳорги экиш юзасидан зиммасига олган социалистик мажбуриятини топширсин, деб талаб қиляпти, деб айтишди.

Бригадирлар далага чиқиш олдидан МТС қўрғонига йиғилишган эдилар, тракторчилар ҳам шу ерда эди. Холодов Марья Сергеевнани топиб олди-да, у билан

биргаликда Медведевга керак бўлган маълумотни дарров «расмийлаштирди». Бу маълумотларни телефонда айтишдан олдин улар Долгушиннинг олдига кириб, унга социалистик мажбурият олган тракторчилар рўйхатини кўрсатишди.

Долгушин қоғозни эътибор билан ўқиб чиқиб илжайиб қўйди ва уни бир томонга суриб, босма билан босиб туриб деди:

— Соат ўнда телефон қоқишди, дейсизми? Ун иккида топширилсин дейишдими? Сизлар ҳам дарров тайёрладингларми? Аттанг, жуда тез тайёрлабсизлар, жуда тез! Марья Сергеевна! Сиз тракторчи бўлган вақтингизда шунақа ўйламай-нетмай социалистик мажбурият олармидингиз? Оғзингизга келган рақамни айтиб юбораверармидингиз?

Борзова қип-қизариб кетди.

— Христофор Данилич, агар мен ўз сменамда фалон гектар ер ҳайдайман, деб ваъда берадиган бўлсам, ваъдамнинг устидан чиқиш учун ҳамма нарсани ҳисоблаб чиқардим. Шунингдек, қанча ваъда қилган бўлсам, ўшанча ерни ҳайдардим.

— Ҳамма нарсани ҳисоблаб чиқардим, дейсизми? Бу йигитлар, — Долгушин рўйхат устидан бармоғини югуртирди, — ҳамма нарсани қандай қилиб дарров ҳисоблаб чиқа қолишди? Улар бу мажбуриятларни йўлда кетаётиб айтишган, сиз ҳам йўл-йўлакай ёзиб олгансиз, шундайми... Григорий Петрович! — у Холодовга мурожат қилди. — Агар бу маълумотлар ўртоқ Медведевга расмият учунгина керак бўлса, ҳозироқ топширишингиз мумкин, албатта. Лекин мен қўл қўймайман. Ҳаводан олинган бу рақамларда на бирор маъни, на бирор фойда бор. Модомики, иш манфаати нуқтаи назаридан керак бўладиган бўлса, унда Медведев билан гаплашишингизни ва уни эртагача шошилмай туришга кўндиришингизни сўрайман. Бугун мен бошқа иш билан бандман, эртага тракторчиларни йиғиб, бу ҳақда батафсил гаплашамиз. Агар бирор нарса халақит бермаса, бутун бир кунлик вақтимизни шунга ажратамиз.

Холодов ғиқ этмади, рўйхатни олиб, уни доим елкасига осиб юрадиган дала сумкасига солиб қўйди-да, райкомга телефонда айтиб қўйгани қўшни хонага чиқиб кетди. Медведев социалистик мажбурият ҳақидаги маълумотни топширишни эртага қолдириш учун рухсат берди.

Эртаси куни МТС идорасида эрталабдан иш қизиб

кетди: тракторчилар идорадан табуреткаларни олиб чиқиб, эрталабки салқин ҳавода ҳовлида соқолларини ва сочларини олдиришарди. Надеждинканинг эпчил сартароши МТСда механизаторлар мажлиси бўлишини билиб, ўша кунни тузуккина пул ишлаб олишига кўзи етди. Надеждинка МТСи директори киритган янги қатъий тартиблар ҳаммага маълум эди: Долгушин мажлисга ҳафталаб соқол-мўйловини олдирмай ифлос кийимда келган тракторчиларга бир неча марта ҳазил тоифа танбеҳ берган эди, унинг бу ҳазили кўнгилга анча қаттиқ тегар ва узоқ вақт эсдан чиқмас эди. Сал ичиб олганларни тўғридан-тўғри кабинетидан чиқариб юборар, ишга маст бўлиб келганларга қаттиқ чора кўрар, штраф қилар эди. Бунақа «москвача» тартиблар ҳаммага ҳам ёқавермас, баъзи бировлар Долгушинни бюрократ деб сўкишар эди.

Тракторчилар:

— Варфоломеич, бир мартадан қир, йўқса ҳаммани олиб улгурмайсан. Кўряпсан, қанча одам навбат кутиб турибди,— деб сартарошни шоширишарди.

— Яхшилаб бир марта қир-да, навбатдагисини чақиравер!

— Бунақа бир мартадан қиришга калькуляция йўқ, ўртоқлар. Ахир, сиздан пулни қандай қилиб оламан? Соч-соқолни бир марта қиради-ю, ҳақини тўлиқ олади деб айтарсизлар ҳам кейин.

— Вой, сендақа закончидан ўргилдиму! Ахир ўзимиз розилик бердик-ку.

— Қўрқма, шикоят дафтарини талаб қилмаймиз.

— Ким билсин сизларни!

— Рост, бир мартадан чала қирганидан кейин пулнинг ҳам ярмини олсин-да!

— Мана кўряпсизми, норозилар ҳам бор.

Сартарош қўл соатига, ўсиқ соқолларини олдирмоқчи бўлиб, навбат кутиб турган тракторчиларга кўз қирини ташлади.

— Ҳа, ҳаммангизнинг соқол-мўйловингизни олиб улгурмайман. Ишни тезлаштириш мақсадида мана бу иккита устарани қўлингизга беришим мумкин. Соқол-мўйловини ўзи оладиганлар борми?

— Бор, бор!

— Мана бу соқол чўткани ҳам олинг. Идорангиздаги умивальник олдида совун кўрган эдим. Ойнанинг ўрнига анави сувлик бочка музи ҳам бўлаверади. Фронтвиклар ойна ўрнида шунақа муздан фойдала-

мишади. Асбоб ҳақи учун яримтага пул берсаларинг бўлади.

— Йўғ-э, бу кўп-ку!

— Варфоломеич, бугун бизникига келиш қаёқдан өсингга кела қолди?

— Осмондан тушгандек бўлдинг-да!

— Мен ўнга бизда мажлис бўлади деб кеча айтган өдим.

— Зап ишнинг кўзини биладиган одамсан-да, Варфоломеич!

— Ҳам ўзинг ишлаб олдинг, ҳам бизни хижолатпазликдан қутқардинг.

— Бўлмаса, баъзи бировлар роса гап эшитарди-да!

— Бир куни директор Михаилга: «Сизга нима бўлди, артистликка ёзилдингизми? Киносъёмка учун партизанча соқол қўяяпсизми?» деди.

— Селиховга бўлса: «Уйингизда қанақа бахтсизлик юз берди?» — деб ёпишиб олди. У эса қанақа бахтсизлик ҳақида сўраётганини билмай жим тураверди. «Бола-молангиз ўлдими ёки хотинингиз оғир касал бўлиб ётибдими? Нега ўзингизга қарамай қўйдингиз? Илгариги замон одамлари худди шу кўйда устидаги кийим-бошини йиртиб, бошига кул сочиб, мотам тутарди», деди.

— Васькага соқолингни олдиргин, деб ўз ёнидан уч сўм чиқариб берди.

— Васька дейман, уйингга бориб соқолингни ўзинг олиб, ўша уч сўмга маза қилиб бир кружка пиво ичсанг бўлмасмиди!

— Олиб жинни бўлибманми! Бир камим шу эди. Гўё пулим йўқлигидан соқол олдирмаганимдек. Ушанда юзимнинг мана бу ерига ҳуснбузар чиққан эди.

— Аввал бизга шу ерда ҳаммом қуриб берсин-да, маданиятни ана шундан кейин талаб қилбй!

— Бунақа кетаверса, ҳали пахталигимизга галстук тақиб ол, деб ҳам буюрар.

— Оғзига келганини айтаверади-да, нима биз, Москвадаги министрликнинг паркет полида юрармидик? Кўрармиз ҳали унинг ўзини, қани, экиш тугагунча қандай бўларкин? Ушанда биздан бешбаттар соқолмўйлови ўсиб кетар!

Роса соат тўққизда Марья Сергеевна МТС идораси олдига йиғилган механизаторларни директор кабинетига чақирди. Долгушинни сўккан ҳалиги тракторчи ичкарига киришдан аввал зинапоя олдига оёқ артиш

учун уйиб қўйилган похолга этигини ҳаммадан кўра ҳафсала билан артди. Кабинет деб аталувчи кичкина хонага идорадан барча ортиқча скамейкалар, табуреткалар ва стулларни олиб киришиб, уни шундай тирбанд қилиб юборишдики, бухгалтериядан кабинетга кирадиган эшикни қия очиш ҳам амримаҳол бўлиб қолди, эшик олдига узун скамейкани кўндаланг қилиб қўйиб, тракторчилар пресслангандек зич бўлиб ўтириб олишди.

Долгушин стол ортида ўтирарди. Унинг соқол-мўйлови силлиқ қилиб қирилган, бетларига упа сурилган эди. У яхшилаб дазмолланган, ўзига қуйиб қўйгандек ажойиб тўқ кулранг костюм, гулдор шерсть жемпер, ичидан қордек оппоқ сорочка кийиб, галстук тақиб олган эди. У ҳозир ўзининг эллик тўрт ёшига қараганда анча ёш кўринар, ҳатто, ҳурпайган қора сочлари орасидаги қуюқ оқлар ҳам уни қари кўрсатмас эди. Афтидан, у семирадиган одамлардан эмасди. Гражданлар урушидан кейин армияда хизмат қилмаган бўлса ҳам, унинг енгил, ихчам қоматига қараб, запасга чиққан эски офицер деб ўйлаш мумкин эди. Юзини бомба осколкаси фронтда эмас, Донбасс заводларидан бирини Уралга эвакуация қилаётганда тилиб юборган эди.

Долгушиннинг ёнида, стол четида погонсиз ҳарбий китель кийган Холодов ўтирарди, у новчадан келган, қирқ ёшларга борган, қора қош, чиройли йигит бўлиб, оқ-сарик сочлари тўкила бошлаган эди.

Долгушин қўлини чеккасига тираб, кафти билан лунжидаги буришган ямоғини бекитди-да, ўтирган тракторчиларга, уларнинг кўз олдидаги стол устида турган рўйхатга қараб мажлисни очди:

— Мана, ўртоқ тракторчилар, сизлар кеча баҳорги экиш юзасидан социалистик мажбурият ҳам олибсизлар, лекин бу рақамлар билан манави ўртасида мослик йўқлиги мени ҳайратга солиб қўйди,— деди-да, социалистик мажбурият олганлар рўйхати билан экиш бўйича ҳар қайси трактор бригадасига берилган ишлаб чиқариш топшириғининг йиғма ведомостига бармоғини ниқтади.— Семён Васильич! Сен ишлаб чиқариш топшириғи бўйича баҳорги шудгор қилиш ҳамда эртаги баҳори ғалла экишни саккиз кунда тугатишинг керак эди, социалистик мажбуриятда эса олти кун кўрсатилибди, бу қанақаси бўлди? Бундан чиқди, сенда экишни илгарироқ тугатиш учун имконият бор экан-да? Ёки битта тракторни бир ерга яшириб қўйибсанми? Ёки

машинанинг унумини оширишнинг бирор сирини очдингми? Бригадалар бўйича ишлаб чиқариш топшириғи тузаётганимизда нима учун буни очиқ айтмадинг?..

Еттинчи трактор бригадасининг бригадири, йигирма беш ёшлардаги Семён Чалий, директор исми ва отасининг номини атаб унга мурожаат қилаётганини пайқамай қолди, орадан бир дам ўтгач, индамай ўрнидан турди-да:

— Ҳеч қанақа сирини очганимиз йўқ... ўртоқ директор, бу ахир шундай...— деди.

— «Шундай» нимаси?— деб Долгушин унга ёпишиб олди.

— Бу мажбурий эмас-ку, ахир. Бу шундай, газета учун-да.

— Мажбурий бўлмаган мажбурият!— деб Долгушин кулиб юборди, кетидан Холодов билан Марья Сергеевнадан бўлак кабинетда ўтирганларнинг ҳаммаси жилмайиб қўйишди.— Бу ерда шунақа қилиб социалистик мажбурият олишга ўрганиб қолибсизлар-да!

— Албатта, бу бизнинг ҳаракат қиламиз, деб берадиган ваъдамизга ўхшаш ихтиёрий нарса. Биз учун қонуний план, сизнинг берганингиз бўлади. Биздан ана шу планни талаб қилишади... Бизга ўртоқ Холодов муддатини ишлаб чиқариш топшириғида ёзилганидан кўра камроқ кўрсатинглар, деб айтган эди-да.

— Ана холос, шундай деса, демак, сен ҳам оғзинга келганини қайтармай: олти кунда экиб бўламиз деб айтиб юборавердингми! Олти кунда удалашингга ўзинг ишонасанми?

— Йўқ, ишонмайман. Баҳорги шудгор ҳам кўп. Нима билан ҳайдаймиз? Ақалли бир тракторимизни дизелга алмаштириб берсаларинг ҳам майли эди.

— Алмаштириш деган гап бўлмайди. Машиналарнинг ҳаммаси тақсимлаб бўлинган. Сенинг умумий нагрузканг МТС бўйича ўртадан ҳам паст. Шундоқ, тушунарлими... Сен ҳам, Андрей Ильич,— Долгушин бошқа бригадирга мурожаат қилди,— социалистик мажбуриятни «шундай» олдингми?

Фронтоник, бригадир Андрей Савченко ўрнидан турди, у мажлис муносабати билан уйда фақат соқол-мўйловини олибгина қолмай, гимнастёркасига оқ ёқа тутиб, орден колодкаларини ҳам тақиб келган эди.

— Йўқ, Христофор Данилич, биз бу ишни йигитлар билан маслаҳатлашиб кўрдик. Колхоз раиси билан ҳам келишиб олдик. Ишонаманки, ҳозирги Руденко-

дек раисимиз бор жойда уруг ёки сув учун ишнимиз тўхтаб қолмас. Мен таваккал қилиб айтганим йўқ. Эртапишар бошоқли экинларни олти кунда экиб улгураемиз. Албатта, ҳаво айниб, ёмғир ёғиб, ишнинг белига тепмаса бўлди.

— Тушунарли. Олти кунда... Шуни айт-чи, илгариги планлаштирилганга қарши иш кўриб нимани наварда тутяпсан? Ниманинг ҳисобига? Қани, бизга батафсил гапириб бер-чи.

— Нимани ҳисобига дейсизми?.. Мана бундоқ, биз плуг устида ухлаб қолиб шудгорга ағанаб тушадиган ёш болаларни қўйиб, яхши прицеппчиларни танлаб олдик. Ёқилғи билан сувни фақат эгатда қуямиз, ташиб келадиган нарса бор, одам, от-улов ажратишган. Роса бир ҳафтадан кейин ой тўлади, шуни ҳам раис билан ҳисобга олдик. Бунақа ойдин кечаларда бизнинг дала-ларда бемалол экавериш мумкин. Фақат агроном ман этмаса бўлгани. Мен тракторчиларимга ишонаман, улар кечаси ҳам кундуздагидан ёмон экишмайди. Сеялкачиларимиз ҳам иш кўрган деҳқонлар, уларнинг тунда ишлашига ишониш мумкин.

— Яхши. Биз бош агроном иккаламиз бориб, тунги экишларингизни кўраемиз. Лекин сен мажбуриятни бригада бўйича олгансан. Хўш, тракторчиларинг нима дейди? Бу ерда тракторчиларингдан ким бор?

Лўппи юз, қип-қизил, қорин солган, барваста тракторчи Дудко ўрнидан турди:

— Олти кунда экиб бўламиз, Христофор Данилич. Биз тракторларни жуда бошлаб ремонт қилганмиз, илгари экиш олдидан ҳеч қачон бунчалик ремонт қилмаган эдик. Уртоқ Руденко ҳам бизни яхши боқаман деб ваъда қиляпти. Эртага чўчқа сўярмиш. Биласизми, соғлом танда соғлом ақл дейдилар.

Долгушин стол устида турган блокнотлардан бирини очиб, унга кўз қири билан қаради-да:

— Чўчқа гўшти, егандан кейинми?.. Сенга, Иван Поликарпович, чўчқа гўшти зарар қилса керак. Юрагингдан шикоят қилмайсанми? — деди.

— Оҳо! — деб тракторчилар кулиб юборишди. — Юрагидан шикоят қилармиш! Унинг юраги воронез зотли отнинг юрагидек бақувват!

— Ўтган йили ҳатто футбол ҳам ўйнарди!

— У фақат хотинидан шикоят қилади!

— Нега энди хотинидан шикоят қилади?

Дудко хижолатпазлиқ билан илжайиб:

— Уларнинг гапига қулоқ солманг, ўртоқ директор! Майнабозчилик қилишяпти. Бўйига мос келмайдиган хотин олган, деб мендан кулишяпти. Улар хотиним тўғрисида нимани ҳам билишарди? Кичкина бўлса нима қипти? Хотинимдан асло шикоят қилмайман,— деди.

Дудко ортиқ нима дейишини билмай, қорини ичига тортиб, камарини қисиброқ қўйган эди, семиз, лўнчи юзлари баттар қизариб кетди, кейин скамейкага ўтириб олди.

— Нечта боланг бор, Андрей Ильич?— деб сўради Долгушин Савченкодан, кулги босилгач.

— Кичигини қўшганда тўртта.

— Тўртта бўлди дегин? Хотининг туғдими?

— Утган ҳафта туғди. Христофор Данилич, сиз хотиним ой-куни яқинлашиб қолганини қаёқдан билардингиз?— деди Савченко ҳайрон бўлиб.

— Директор бўлгандан кейин МТС доирасида бўладиган ҳамма нарсаларни билиши шарт,— деб жилмайиб қўйди Долгушин.

— Ҳаммамизни исми шарифимизгача билади,— деб гап қотди кейинги скамейкада ўтирганлардан бири.— Уртоқ Зарубиндан бўлса онангдан бошқани эшитмас эдик.

— Хотинингнинг саломатлиги қалай? Омон-эсон қутулиб олдими?— деб бригадирдан сўрашда давом этди Долгушин.

— Яхши, соғ-саломат. Ҳозир рўзғор ишларини ўзи қилипти.

— Демак, болаларингдан хотиржамсан? Уйда бека — онаси бўлади, де? Уртоқлар, мен: уйдан кўнглинг тинч бўлмаса сафарга чиқма, деган бир яхши мақолни эшитганман. Тўғри айтилган-а? Сизлар бутун баҳорни далада ўтказасиз — узоқ йўлга сафарга кетиш ҳам бир, бу ҳам бир.

— Уйдан кўнглим тўқ, Христофор Данилич,— деб жавоб берди Савченко. Кейин ўйлаб, қўшиб қўйди:— Бу уй-ку — ўзимнинг уйим, яна шу ерда. Умуман олганда ташвишим бор. Бу ташвиш бошқа уй тўғрисида.

— Қанақа бошқа уй тўғрисида?

— Отамиз Челябинскдаги укамникида туради. Утган йили уникига меҳмон бўлиб бориб, ўша ерда касал бўлиб қолган. Менга, жуда аҳволим чатоқ, деб хат ёзибди. Келинимизнинг мазаси йўқ, фақат ўзи тўғрисида ўйлайди, холос. Уйин-кулги-ю, кийим кийишдан

бошқани ўйламайди, дейди. У қаровсиз ётибди, бир хил кунлари иссиқ овқатсиз қолармиш. Укам бўлса геология соҳасида ишлаганидан доим йўлда, экспедицияда юради. Отамни шу ерга, уйга олиб келиш керак эди, лекин ким бориб олиб келади? Мен бу ердан бўшолмайман. Қишда ремонт билан банд бўлдим, ҳозир эса экиш мавсуми бошланай деб турибди. Қўлида ёш боласи билан хотинимни ҳам юбориб бўлмайди. Уни биронта одам олиб келмаса, узоқ йўл, бир ўзи етиб келолмайди. Отам ўлиб қолиб, кўролмайд қоламанми, деб жуда хавотирдаман. Эҳтимол, сиз ёрдам берарсиз? У ердан отамга йўлда қараб келиш учун биронта аёл қўшиб юборишни гаплашиб кўришнинг иложи бўлмасмикин? Йўл харажатини ўзим кўтарардим.

Долгушин Марья Сергеевнага қараган эди, у тушунгандек бош қимирлатиб, сумкачасидан хотира дафтарчасини олди.

— Ёрдам беришга ҳаракат қилиб кўрамиз,— деди Долгушин.— Мана, партия ташкилоти секретари Марья Сергеевна дафтарчасига ёзиб қўйди. Челябинск область соғлиқни сақлаш бўлимига хат ёзиб, отангни қаровчи аёл билан уйига жўнатишларини илтимос қиламиз. Илтимосимизни эътиборга олишар. Касаба союз Марказкомига ҳам ёзамиз. Ёрдам қиламиз... Бошқа гап йўқми? Колхоз сен билан, тракторчилар билан ҳисоб-китоб қилдими? Ғалла олдингизми?

— Ҳа, ҳақимиз қолмади. Шу ўртоқ Руденко даврида узишди.

— «Рассвет» колхозини ҳали биз билан ҳисоб-китоб қилгани йўқ, ўртоқ директор,— деб бир тракторчи ўрнидан турди.— Бизга димиққан буғдой беришяпти, шунақаки, унга товуқ ҳам тумшугини урмайди, биз унақа буғдойни олмаймиз. Комбайнлардан олтиндай буғдой туширсаг-у, колхозчилар хирмон жойларда уйиб чиритиб юборса — айб биздами? Чириган буғдойни ўзлари меҳнат кунларига олишаверсин, бизга яхшисини беришсин.

— Шошма, Селихов,— деб Марья Сергеевна уни тўхтатди.— Сўзни бўлма. Ҳали сизларга ҳам навбат келади.

— Демак, аниқ ҳисоблаб чиқдингми, Андрей Ильич?— Долгушин гапида давом этди.— Экишни олти кунда тугата оласанми?.. Ҳисоблаб чиқиб, яна индамай туришингни қара. Сенга ишлаб чиқариш

топширигида саккиз кун берилган. Бу икки ёқнинг кўнглини олиш деган гап бўлади. Яхши эмас. Ҳа, ўтир, нега туриб қолдинг. Саноатда, биласанми, резервларни ҳисобга олмаганлик учун бизнингдек раҳбарларни мақташмайди... Хўш, сен нима дейсан, Игнат Сергеевич?— деб Долгушин «Рассвет» колхозида ишловчи бригадир Зайцевга қаради, у скамейкадан турган эди, Долгушин:— Ўтир, ўтир! Сен ҳам мажбурият олганмисан?— деб сўради.

— Олганман.

— Неча кунда бажармоқчисан?

— Эсимда йўқ. Уртоқ Холодов ёзиб қўйган эдилар...

Тракторчилар кулиб юборишди.

— Ана холос! Мажбурият олибди-ю, неча кунга олганлигини ўзи ҳам билмайди!

Зайцев тракторчиларга ўқрайиб қараб қўйди.

— Нега ҳингирлайсиз? Бу қоғозга ёзиб қўйиладиган қуруқ гап. Шунинг учун ҳам билмайман. Олти кун дейилса ҳам, етти кун дейилса ҳам, барибир бажаролмаймиз. Муддатида эплаш қаёқда! Бошоқли экинларни экишга ярим ой овора бўламиз, агар ёмғир ёғиб қоладиган бўлса, роса бир ойга чўзилади.

— Нега МТС бригадири бунақа ваҳимали кайфиятда?— Долгушин қовоғини солди.— Экиш муддатини чўзиб ёки қисқартиш ўзимизнинг қўлимизда.

— Бизнинг қўлимизда бўлса, яхши бўларди-я! Уртоқ директор, сиз ҳам колхоз ишини билмайсиз. Сизга бу иш гўё ҳамма нарса инженер ёки машинага қўйиб қўйилган ишчи қўлида бўладиган заводдагидек туюляпти. Йўқ, бизда бунақа эмас, бир оз бошқачароқ.

— Ҳа, бундай эмаслигини аллақачон билиб олганман.

Зайцев ўзига қулайроқ бўлсин учун яна ўрнидан туриб гапирарди.

— Мана, ҳосилнинг бутун масъулиятини бизга, тракторчиларга юклашди. Техника сизнинг қўлингизда, механизаторларсиз, даладаги барча асосий ишларни машинангиз билан қиласиз, дейишади. Мэтээс — ғалла тайёрлайдиган фабрика эмиш. Шундайликка шундайку-я, албатта. Дарҳақиқат бир оз тутун чиқиб турганидан фабрикага ўхшаб кетади. Лекин фабрикадагидек тартиб йўқ-да. Мана, масалан, дейлик, биз ерни ҳайдасак, культивация қилсак, яхши ишлов бериш учун тиришса-у, колхоз ёмон уруғлик берса.

Унда ҳосил бўладими! Уларда ё гўнг бўлмайди, молни кўпайтиришмайди, ерни ўғитлаш учун ҳеч нарса топилмайди, ё мана ҳозир Селихов айтгандек, гайёр галлани чиритиб юборишади. Шу аҳволда фабрика бўладими?

— Бизда колхоз ҳосили устидан ҳозирча назорат қилиб турадиган иккита хўжайин борлигини мен ҳам биламан, ўртоқ Зайцев. Ишимиздаги асосий қийинчилик ҳам ана шунда. Лекин нега экишни бир ойга чўзмоқчи бўляпсан? Менга шуни айтиб бер-чи!

— Бир ойга бўлмаса ҳам, озроққа. Ёгингарчилик бўлса бир ойга чўзилади деяпман, холос... Ўтган йилга қараб айтяпман. Ўтган йили бизда қандай бўлган эди, денг? Сувга ҳам «Универсал»да борардик, ҳайдашдан олдин далани ҳам ўзимиз тозалардик, прицепчиларнинг хизматини ҳам ўзимиз қилардик. Кундузи сеялкада, кечаси рулда ўтиргандан кейин, иш иш бўладими? Бизда кўчма уй ҳам, ошпаз ҳам йўқ эди. Овқат учун ўн километр ердан уйга югурардик. Жала қуйиб қолгундай бўлса, йигитлар кийимини қуритадиган жой тополмай, уй-уйларига жўнаб қолишарди; эртасига эрталаб офтоб чиқиб, ҳаво очилиб кетарди ва машинани юргизиш мумкин бўларди-ю, лекин улар бригадага тушга яқин келишарди. Шу аҳволда қанча ганимат вақт бекорга ўтиб кетарди! Христовор Данилич, ана шу «Рассвет» колхозида бу йил ҳам ўтган йилдагига нисбатан ҳеч қандай ўзгариш сезилмаяпти. Яна бутун ёз бўйи ғарам остида ёнбошлаб ётиб, картадан бошини кўтармаган ўша далачилик бригадирлари, самогончилар ва ялқовларга кунимиз қолган. Демак, яна прицепчисиз, ёқилгисиз хуноб бўлиб ўтирарканмиз-да. Колхознинг янги райси—икки жаҳон овораси. Эскисидан ҳеч фарқи йўқ. Униси чаласавод ва пияниста эди, ақалли хўжакўрсинга бўлса ҳам далага бир келиб одамларга ўшқириб ҳам қўяр эди. Буниси бўлса бир ҳафтада уч марта Троицкка, хотини олдига боради, колхозда янги чиққан ой сингари бир кўриниб қолади-да, орадан бир соат ўтар-ўтмас дарров ғойиб бўлади. Ўша Бивалихни колхозга нега райс қилиб юборишганикин? У ерда одамлар Бивалихни районда вазифасини уддалай олмагани учун, қани, умуман масъул ходимликка ярармикан ёки йўқмикин деб, бу ерга охириги марта синаб кўриш мақсадида райс қилиб юборишган деб билишади. Худди унинг устидан тажриба ўтказаетганга ўхшашади. Бун-

дай синаб кўриш зарар қилмайди, албатта, эҳтимол, уни шундай текшириб кўриш керакдир, бундан буён ў партия билетини рўкач қилиб мақтанмайдиган бўлар, лекин бунинг колхозга таъсир қилмасдан иложи йўқ-да! Ахир, фурсат ганимат! Келганига тўрт ой бўлди, баҳор яқин, лекин ишда ҳеч қандай силжиш йўқ! Агар район ташкилотлари унинг қанақа коммунистлигини синаб кўришаётгани рост бўлса, унда масаласини узил-кесил ҳал қилиш вақти етди. Ҳамма нарса равшан. Шунинг билан бирга, вақтни ҳам бой бермай, янги раис топиш керак... У ерда бир одам бор, ўзи партия аъзоси — агар унинг қўлига ҳуқуқ бериб қўйилса борми, колхозни гуллашиб юборарди!

— Ким у?— деб қизиқсинаб сўради Долгушин.— У ердаги баъзи бир коммунистларни танийман.

— Артюхин, Филипп Касьянич. Кўрмаганмисиз? Соқол қўйган, кўзойнак тақиб юради, кекса бўлса ҳам, лекин ҳали бақувват. Ҳозир у ерда кичкина-кичкина бочкалар қилади, пақир тузатади, ҳунари шу. Умуман у кўп азоб чеккан одам. Колхозни талон-торож қилаётганларга қарши курашмоқчи бўлганда, улар унга қаттиқ зарба беришган. Кечаси бузоқхонага ўт тушди, бу вақтда Филипп Касьянич мол фермасининг мудирини эди. Уша куни печка ҳам ёқилмаган, озуқа ҳам қайнатилмаган бўлса-да, ишқилиб ёниб кетди. Кўп бузоқлар куйиб ўлди, бино ҳам ёниб битди. Кейин комиссия бориб, у ерда ўтга қарши қандайдир эҳтиёт нарса йўқ экан, деб аниқлаб келди — хуллас, суд йўли билан унинг бўйнига бир неча мингга ортишди, ҳанузгача колхозга тўлаб келади. Тинч ётмай, Москвага, Марказкомга хат ёзди. Колхоздаги бор гапни ипидан-игнасигача қолдирмай баён қилди. У бандитларнинг почтада бир оғайнилари ишлар экан, хатни ўша тутиб қолган бўлса керак, ишқилиб Москвага бориб етмади. Орадан бир неча кун ўтгач, даладан келаётган колхозчилар Артюхиннинг дарвозасини тақиллатиб: «Касьянич! Сигиринг Гадючье жариди ўлиб ётибди боши болта билан чопилиб, бўйнидан бўғизланган», дейишган. Мана шундай қилиб, бечоранинг охири қадди букилиб қолди. Елғиз ўзи кўпчиликка қарши нима ҳам қила оларди дейсиз? Болғачаси билан аста-секин тақиллатиб, бочкага гардиш қоқади, кечқурунлари китоб ўқийди. Узи жуда ишчан чол! Уқимишли. Уйда Лениннинг, Карл Маркснинг, Лев Толстойнинг асарлари бор. Чорвага

мудирлик қилган вақтида фермаларда тартиб бор эди! Интизомни айтмайсизми! Ҳамма нарсани билиб қиларди, моллар семиз, ем-хашак етарли бўларди, мол ўлатини билмас эдик. Менимча, агарда ўша Филипп Касьянич Артюхинни у ерга раис қилиб сайлашса, у ишни бундай олиб бормас эди! Эҳтимол, ҳали ўзи ҳам кўна қолмас, йўқ дер. Чунки жонини ҳовучлаб юриш жонига теккандир.

— Артюхинни танимайман,— деди Долгушин.— Бу чолни кўрмаган эканман. Эҳтимол, Григорий Петрович, сиз биларсиз уни?

Холодов, йўқ дегандек бош қимирлатди.

Долгушин ўйланиб қолди.

— Игнат Сергеич, мана сен «Рассвет»даги пиянистлардан газабланияпсан, лекин ўзинг ҳам тортиб турар эмишсан-ку. Жуда кўп ичади дейишади, ростми?

— Йўқ, буниси нотўғри...

Зайцев чакка сочи оқарган, ориқ, ҳорғин юзини ажин босган ўрта яшар киши эди, у уялганидан ерга қараб, шапкасини қўлида ғижимлаб гапирди:

— Турмушинг ёмон бўлса ичаркансан-да, ўртоқ директор... Айбим йўқ эмасди. Ўртоқ Зарубин мени ўтган йили ёзда икки марта далада маст ҳолда учратган эди. Нима учун ичдинг денг? Тартиб-интизом йўқлигидан ичдим. Тракторлар ишламай ётибди, бизни одам билан таъминлашмаган, бригадирлар бўлса ўғирланган пичан ширинкомасига ичиш билан овора, ҳосил тўғрисида ҳеч ким ташвишланмайди. Кейин ўзинг ҳам... Руҳинг тушиб, аламингдан ичиб юбораркансан... Агар, иш шунга қарши курашишга бориб етадиган бўлса, унда сизга иш вақтида ичмасликка ваъда бераман. Дам олиш кунларида ичмайман, деб ишонтира олмайман, албатта...

— Жуда соз. Сўзингга ишонаман.

Долгушин Зайцевга диққат билан қараб турди-да:

— Сигиринг борми, Игнат Сергеич?— деди.

— Бор. Бузоғи билан, битта чўчқам ҳам бор.

— Ичувчилар шайкаси ҳақидаги ҳозирги гапимиз колхозга етиб борса, менинг сигиримни ҳам Артюхиннинг сигирига ўхшатиб кетишади ёки хатамни ёндириб юборишади, деб қўрқмайсанми?..

— Ҳамма нарсанинг бўлиши мумкин, ўртоқ директор. Хатам колхозда, бутун оилам ўша ёқда туради... Қўрқмай бўладими. Қўрқаман. Аммо чидашга ҳам тоқат қолмади!— Зайцев бошини кўтарди.— Бири

курашишга отланса-ю, бошқаси индамай қараб турса — унда ҳолимиз нима кечади. Газеталарни ўқиб турамыз, Марказком қароридан кейин ҳамма жойда ҳаёт гулламоқда, лекин бизда бўлса, бояги-бояги. Бу қандай гап ахир!..

— Партияда бормисан?

— Йўқ, партиясизман... У ерда коммунистлар иноқлашиб кетган. Бир хилларининг ўзлари ҳам бу ишга аралашганлар... У ерда Кашкин деган бир нусха бор, ўзи коммунист эмас, оддий колхозчи, уни безоричасига «Демократ» деб аташади. Бир вақтлар, коллективлаштиришдан анча илгари у йиғинларда доим сўзга чиқиб: «Мен демократия тарафдориман! Биродарлик, тенглик бўлишини истайман!» дерди. Ўзи эса очарчилик йили туғишган акасининг хатасини бир пуд унга сотиб олган эди; кейин халқ суди бу олди-сотдини нотўғри топиб, бекор қилган эди. Мана шу «Демократ» у ерда коммунистларни авраб қўлга туширишни яхши кўради! Асалари қутилари жуда кўп, боғи бор, тўр билан балиқ тутади, уйда ҳар вақт ичкилик, закуска бўлади. Агар биронта коммунистни авраб йўлига юргизса-ю, у уйига яширинча бир қўлтиқ пичан ёки похол олиб келса бўлди, ўша нусха у коммунистни ўн арава пичан олиб келди, деб гап қилади! Пашшадан фил қиладиганлар хилидан.

Долгушин Холодовга энгашиб, унинг қулоғига шивирлади:

— Мана, Григорий Петрович, бизнинг эмтээс ишлари шу тахлит колхоз ишлари билан ана шундай чалкашиб кетган! Медведев яна менга: колхоз ишларига аралашманг дейди. Ахир, қандай қилиб колхоз ишларига аралашмай бўлади? Агар колхоздаги аҳвол шундай кетаверса, трактор бригадаларимиз ҳам бутун кучи билан ишлай олмайди-да!

Холодов индамай, маъқуллагандек, бош ирғатиб қўйди.

— Хўш, Игнат Сергеич, энди бизга ўз бригаданг ҳақида гапириб бер.— Долгушин ўзини стул суянчиғига ташлади.— Колхоз тўғрисида тушунарли бўлди. Хўш, экишга ўзинг қандай тайёргарлик кўрдинг? Машиналар қандай аҳволда? Ремонт сифати қалай? Юргизиб, синаб кўрдингми? Прицеп инвентарлар жойидами? Нима камчилигинг бор? Устахонамизга, бош инженерга қандай эътирозинг бор?

Зайцев инвентардан нималар етишмаслигини, қан-

дай запас қисмлар кераклигини гапириб берди. Долгушин у билан суҳбатни бундай деб тугатди:

— Гапнинг қисқаси, «Рассвет» колхозида тезроқ тартиб ўрнатишимиз керак. Шундайми?

— Шундай, Христофор Данилич. Ортиқ чидаш мумкин эмас.

— Тартиб ўрнатамиз.

Холодов Долгушинга ялт этиб қараб, дарров кўзини ерга тикди. Унинг лабларида жилмайишга ўхшаш бир нарса кўринди. Директорнинг катта кетиб гапирган бу сўзлари уни ҳайратда қолдирган эди.

— Тартиб ўрнатамиз. Агар сенга колхоз томонидан ҳеч қанақа халал етмаса, эртаги бошоқли экинларни неча кунда экиб тугатасан?.. Игнат Сергеич, ахир, сен эски механизаторсан, йигирма йиллик стажинг бор, бу ишнинг миридан-сиригача биласан, шунинг кетидан сочинг оқарган одамсан! Тракторчиларинг ҳам ёмонга ўхшамайди.

— Тракторчиларимдан кўнглим тўқ. Курсни битириб келган иккита янгиси бор, лекин ҳечқиси йўқ, уларни ҳам ўргатиб оламиз...

— Шундай қилиб, қанча иш кунида экиб бўласан?..

Зайцев жойига ўтирди-да, қўйнидан чиқаргандек қилиб, пиджагининг ички чўнтагидан ёғ тегиб, ифлос бўлиб кетган бир дафтарча олди ва уни очиб, ичида ниманидир ҳисоблаб, анча вақтгача пичирлаб ўтирди; бу дафтарчада қанча баҳорги шудгор, қанча борона ва культивация қилиши, қанча ерни экиши, смена ва кунлик иш нормалари гектар ҳисобида ёзиб қўйилган эди.

Ниҳоят, у жилмайди-да, дафтар билан тиззасига бир уриб:

— Христофор Данилич, бундай шаронг бўлса, етти иш кунида бажараман, деб мажбуриятга қўл қўйишим мумкин!— деди.

— Ҳа, мана бу асл гап! Ваҳимасиз, қатъийми?

— Қатъий! Ишқилиб ўзингиз ваъдангизнинг устидан чиқсангиз бўлгани.

— Қўлингни бер.— Долгушин ўрнидан туриб, стол устидан Зайцевга қўлини узатди.— Марья Сергеевна! Қани, гувоҳ тариқасида узиб юбор.

Бригадир ўзининг мой тегиб, қорайиб кетган ғадир-будир йўғон бармоқлари билан директорнинг кичик оппоқ қўлини маҳкам сиқиб ушлаб турарди,

Ворзова уни тракторчиларнинг қаттиқ кулгиси остида бир уриб узиб юборди.

— Шундай деб ёзиб ҳам қўямиз... Тўққизинчи бригада. Бригадир Зайцев. Эртаги бошоқли экинларни етти иш кунда экиб бўлади.

Директорнинг тракторчилар билан суҳбати шу йўсинда кун бўйи давом этди. Суҳбат давомида кўп нарсалар маълум бўлди: тезда бартараф қилиш лозим бўлган машина ремонтда кейинги кунларда йўл қўйилган камчиликлар ҳам, колхозларда вужудга келган вазият ҳам, трактор бригадалари билан далачилик бригадалари ўртасидаги ўзаро муносабат ҳам, айрим тракторчилар ҳамда бригадирларнинг феъл-атвори, заифлиги ва уларнинг оилавий ишлари ҳам аниқланди. Бундан ташқари, Долгушин қишлоқ хўжалик техникаси ва ҳар бир колхоз олдида турган экиш ишининг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги кўп янгиликларни билиб олди. Бригадирлар ўз тракторчилари билан бирга ҳамма нарса ҳақида ўйлаб ва гаплашиб олганларидан кейин, баҳорда экиш юзасидан ўз зиммаларига олган мажбуриятларини имзоладилар.

Долгушин мажлисга яқун ясади:

— Келинлар, энди шундай шартлашиб олайлик, ишимизда: ваъда қилдингми — устидан чиқ! — деган қоидага амал қилайлик. Мен бутун умримни заводларда ишчилар орасида ўтказдим. Одамларнинг қиммати у ерда сўзи билан ўлчанади, улар ўртоғининг сўзига ишонишга одатланишган. У ерда мажбурият, ўртоқ Чалий тушунгани сингари «шундай» газета учун олинмайди. Бунақа мажбурият — қуруқ гап, холос. Қуруқ гапларга ҳаётимизда мутлақо йўл қўймайлик! Мен олган мажбуриятингиз ёзилган мана бу рўйхатни чиройли рамкага солиб, деворнинг манави жойига осиб қўйиб, томоша қилиб ўтириш учун сизлар билан бир кунлик вақтни ўтказганим йўқ. Мен шу олинган мажбуриятларнинг бажарилишини талаб қиламан. Бундан ташқари, модомики, бу ерда ҳамма мажлис аҳлига мажбурият ҳаёлий эмас, мутлақо аниқ нарса, деб тушунтирар эканмиз, биз, МТС раҳбарлари ҳар қайси бригаданинг ишлаб чиқариш топшириғини қайтадан кўриб чиқамиз. Олинган мажбурият ишлаб чиқариш топшириғига қўшиб ёзилади. Бири иш учун, иккинчиси қуруқ гап учун юритиладиган икки тарафлама ҳисоб олиб боришнинг бизга нима кераклиги бор? Биз бу ерда, Надеждинка МТСида бундан буён

сизлар билан биргаликда фақат иш билан машғул бўламиз. Агар эртаги бошоқли экинлар экиш муддатини қисқартишнинг имконияти бўлса — қисқартирамиз. Бунинг устига яна қўшимча қилиб трактор паркида айрим ишларни планлаштирамиз. Мана кўряпсизми, олинган мажбуриятни бажариш — қанчалик муҳим! Ҳамма планлар шунга асосланган бўлади. Бир-икки-тангиз мажбуриятингизни бажармасангиз, МТСни уятга қўясиз, барча планларни барбод қиласиз. МТС — бу сизнинг ўртоқларингиз, касбдош дўстларингиз, МТС — бу аҳил ишчи коллективи демакдир. Ўртоқларни алдамаслик, сўзини ҳавога учирмаслик берилган ваъдани қасамдек эсда сақлашлик керак! Жамятда энг хавфли нарса — сўзининг бурди кетиб қолган одамдир. Қуруқ гапни — МТСимиздан йўқотайлик! Сизлар билан ана шундай яшаймиз, дўстлар.

Кабинетнинг иссиғи ва димлигидан ҳамма лоҳас бўлиб кетган бўлса ҳам, бу олти соатга чўзилган (фақат чекиб олиш учун қисқа танаффус берилиб турди) бу галги мажлисда биронта тракторчи мудрамади. Директор ким билан гаплашмасин, унинг гапи ҳамма учун қизиқарли ва сабоқ бўладиган гап эди.

Мажлис тамом бўлгач, тракторчилар ўзлари ўтирган скамейка ва табуреткаларни кўтариб, кабинетдан чиқиб кетдилар, Холодов форточкани очди-да, унинг тагида папирос чекиб туриб:

— Ваъдани катта қилиб юбордингиз, Христофор Данилич, — деди.

— Улар ҳам бизга кўп нарса ваъда қилишди, — деб жавоб берди Долгушин. — Улар ваъдасига вафо қилса, биз ҳам ўз сўзимизда туришимиз керак бўлади. Григорий Петрович сиздан ўша «Рассвет» колхози билан яхшироқ шуғулланишингизни қаттиқ илтимос қиламан. Мен ўйлайманки, у ерда сизга ўзингизнинг илгариги терговчилик ҳунарингиз ҳам асқатса керак.

— Эҳтимол, — деди Холодов унинг гапига қўшилиб.

Долгушин тракторчиларнинг муваффақиятли ўтган мажлисидан хурсанд бўлди шекилли, пальто ва телпагини кияётиб, Марья Сергеевна билан Холодовга завқ билан бундай деди:

— Қимматли ўртоқлар, бугун мен сизларнинг ризқларингга зомин бўлмадиммикин-а?

— Ҳа, Григорий Петрович, иккаламизнинг бугунлик оладиган ойлигимизни сизнинг ҳисобингизга ўт-

казиш керак,— деб жавоб қилди Марья Сергеевна, у бу гапни ҳазил оҳангида гапирган бўлса-да, ҳар ҳолда бир оз хижолат тортди.— Бунақа мажлисни олдинроқ ўтказишимиз керак эди! Бугун сизнинг гапларингизни эшитиб, кўп нарсага тушуниб олдим...

Аммо Холодов бўш келмади. У ҳар хил ҳужжатлар билан лиқ тўлган дала сумкасига блокнотларни тиқиштираркан:

— Социалистик мажбурият, асосан, ўзимиз қандай ёзган бўлсак, ўша ҳолича қолди. Фақат иккита бригада бўйича ўзгартиришди холос, кўрсатилган рақамлар тўғри эди,— деди.

Борзова ўз-ўзини танқид ҳаммага ҳам ёқавермаслигини ва мансаби ўзидан юқори бўлган ўртоқнинг бепарволик билан қилган ишини юзига солиш хавфлигини ўйлаб-нетиб ўтирмай:

— У рақамларда жон йўқ эди, Григорий Петрович, тушунсангиз-чи!— деб қизгин эътироз билдирди.

Улар МТС идорасидан чиқиб, турли томонга қараб кетишди. Долгушин ўз уйига, бригадир Смородинни-кига кетди, у худди шу ернинг ўзида МТС қўрғони ичида, устахона орқасидаги илгари поп турган уйда яшарди, бу уйнинг поп уйи деб аталишининг сабаби бор эди. МТСнинг ўзи черков ерида тузилган эди. Идора, уруш пайтида немислар Сеймдан ўтиладиган кўприкни ремонт қилиш учун бузиб олиб кетган ёғоч черковнинг ўрнига жойлашган эди. Холодов бўлиб ўтган тракторчилар мажлиси ҳақида райкомга бориб доклад қилиш учун «Газик»да Троицкка жўнади. Марья Сергеевна эса қишлоққа, ижара олиб турадиган уйига кетди, уй эгаси (илгари муаллима бўлиб ишлаган, ҳозир пенсияга чиққан эди) Марья Сергеевна йўқ вақтларда унинг болаларига жон-дили билан қараб турарди. Марья Сергеевна экиш кампаниясида трактор бригадалари билан далага чиқиб кетиш олдидан ўзи ва болаларининг кийим-бошларини ювиши, уларга егулик нарсалардан кўпроқ пишириб бериб кетиши керак эди.

5

Холодов «Рассвет»га эртасига ҳам, индинига ҳам бормади. Жўнашга, унинг айтишича, ҳар хил «оператив» ишлар халақит қиларди. У райкомнинг қандайдир шошилинич топширигини бажарар, сводкалар йи-

гар, ведомостлар тузиб, телефон орқали кабар қилар ва шахсан Троицкка ўзи олиб бориб, кечасигача қолиб кетар эди.

Экиш ҳамма ерда бирдан бошланмади. Ер кечаси музлаб, тупроқ яхши селгимасди. Жанубий ёнбағирнинг айрим жойларини бир амаллаб ҳайдаб экса бўлар, ерда бир довон беридаги шимолий ёнбағирда эса плуглар бўғзигача лойга ботиб кетар, тракторлар тикилиб қоларди. Бундай пайтларда плугларни ва тракторни бошқа трактор билан тортиб чиқаришга тўғри келар эди. Лекин шундай бўлишига қарамай, айрим колхозларда кунига беш-етти гектар ерга дон экилар эди.

Холодов Долгушинга, бунақа қуруқ жой танлаб экиш ҳақида ҳозирча районга сводка бермай туринг, деб маслаҳат берди.

— Нега? — деди Долгушин ҳайрон бўлиб.

— Биринчи сводкамизданоқ экишни бошлаган деб ҳисоблашади. Кейин биз экишни бошқа МТСлардан илгари, етти-саккиз иш кунда тугатсак ҳам, бари бир ўн икки, ўн беш кун ҳисобига ўтади.

— Уни қаранг-а! — деди Долгушин. — Григорий Петрович, қишлоқ хўжалик соҳасида иккаламиз ҳам бир вақтда ишлай бошладик. Бунинг устига сиз менадан ўн беш ёшча кичиксиз. Лекин бундай амалий тажрибани қаёқдан орттирдингиз? Мен буни ҳатто ўйлаб кўрмабман ҳам-а!

— Биз районга сводкани берамизми, бермаймизми, бари бир, экиш оммавий тус олмагунча у областга бермайди.

— Шундайми ҳали?.. Областга бормайди денг?

— Аммо районнинг ўзида бизни фалон числодан экишни бошлаган, деб ҳисоблайдилар.

Долгушин ўйланиб қолди.

— Демак, районда экиш бўйича охириги ўринга тушиб қолишимиз ҳам мумкин экан-да? Лекин ҳозир қарийб икки юз гектарча ерни экиб қўйган бўлсагу, индамай тураверсак — бу қанақа бўлади? Майли, сводкани областга берадими, бермайдими, бу ўртоқ Медведевнинг иши, аммо биз районга сводка берамиз. Шунча гектарни запасга сақлаб ўтирмаймиз. Григорий Петрович, экишда биринчиликни олган билан ҳеч нарса ҳал бўлмайди. Гап ҳосилда. Менга қишлоқ хўжалигига доир мақоллардан, жўжани кузда санайдилар, дегани жуда ёқади-да.

«Экиш оммавий тус олган куннинг эртасига Долгушиннинг ўзи «Рассвет» колхозига жўнаб кетди.

У, колхоз чорвачилиги билан ҳали унча яхши таниш эмас эди, шунинг учун биринчи навбатда фермаларни бориб кўришга жазм қилди. «Рассвет»нинг сут фермаси, паррандахона ва чўчқахоналари йўл устида, Сейм дарёсининг бериги томонида эди, паром билан қишлоққа борадиган йўл ҳам худди чорвадорлар посёлкаси олдидан ўтарди. Долгушин уйдан чиққанда, шарқ энди ёришиб келаётган эди. У шу вақтгача сигирни қандай соғилишини ҳеч қаерда кўрмаганидан эрталаб сигир соғиш пайтида ўша ерда бўлишни истарди.

«Рассвет»да сигирлар энг оддий усулда — қўл билан соғилар эди. Фермаларда на сут соғадиган аппаратлар, на автопоилка ва на осма йўллар бор эди. Лекин шунга қарамасдан, соғиш пайтида МТС директорининг бўлиши (уни сут соғувчи аёллар ўз колхозларида бўлган мажлисда бир марта кўрган эдилар) дарров ўз таъсирини кўрсатди: шуниси қизиқки, бугун ҳар қачонгидан кўра кўп сут соғилди.

Сут соғувчи аёлларнинг саросимага тушиб қолганларини, дастлаб, консультант сифатида директор билан молхоналарга кириб юрган шофёр Володя сезиб қолди.

— Ҳай, қўзичоғим қаердайкин-а?— деб қичқирди хотинлардан бири.— Қизлар, Харитон ҳали келгани йўқми? У Даша Караваихаларникида ётиб қолган. Даша уни бағрига босиб иситиб ётган-да. Сутни нимага қуйдим энди? Идиш йўқ.

Сут соғувчи хотинлардан яна бири қўлларини пахталиги устидан кийган халатининг этагига артиб, нимадандир бесаранжом бўлгандай молхонадан чиқди-да, уюлиб ётган гўнг устига чиқиб, қишлоқ томонга қараб:

— Оҳо-о-ой! Харито-он Ивани-ич! Оҳо-о!..— деб чақирди. Кейин молхонага қайтиб кириб:— Ҳо-ов, паром олдида кўриняпти, келаётганга ўхшайди чоғим-да. Улгудек ароқхўр! Илоё қорнинг ёрилсин!— деди.

— Нима бўлди сенга, Паша, эсингни едингми! Нега энди бекордан-бекорга бировни қарғайсан!— деди бир кекса хотин таъна қилгандек бошини қимирлатиб. У сут соғувчилар ичида ёш жиҳатидан энг каттаси ва орқа-олдига қараб гапирадигани эди.

— Ахир, биз бунақа мудир билан қачонгача қий-

наламиз? Худо урмаганига яраша бу муттаҳамни шайтон ҳам урмайди! Унга қанча гапирма, у керак, бу керак деб қанча қулоғига қуйма, қани кор қилса! Эрталаб эсида бўлса, тушга бориб хаёлидан кўтарилиб кетади. Хумор қилгач, боши айланиб маст бўлиб қолади бирорта бузуқ уйида ётиб қолишга таклиф қилади, умри сочини жингалак қилиш-у, этигини тозалаш билан ўтди, умри шунақа қилиб ўтгач, сигирларга қарашга вақт топармиди?

— Нега соғмай қўйдинглар, қизлар? Идиш етмайпими?— деб сўради Володя Долгушинга кўз қисиб.

— Ҳа, яна учта бидон керак...

— Кеча нимага қуйгандинглар? Идиш етганмиди?

— Бир илож қилиб амаллаган эдик...

— Бугун сигирларингнинг сути кўпайганга ўхшайди, нима берган эдиларинг?

— Нима берган эдик? Ана, бориб охурларни кўр. Сомон билан боққан эдик.

— Бундан бўлак ҳеч нарса берганларинг йўқми?

— Озгина силос ҳам берувдик. Ҳар куни берамиз. Хашак бергандик. Ана, қанақалигини кўргандирсан. Куздан бери яйловда оёқ остида топталиб, сувда бўкиб ётган. Унга сигирлар тумшуғини ҳам урмайди.

— Ундай бўлса, нимадан сути кўпайиб қолди?..

Сут соғувчи хотинлар қовоқларини солиб, индамай қолишди.

— Балки сигирларингиз бошлиқдан қўрққандир? Одатда сигирлар қўрқса ёки унга бирон нарса халал берса сутни оз беради шекилли.

Володя директорга ўгирилди:

— Уни қаранг, Христофор Данилич? Кеча идиш етганмиш-у, бугун сиз келганда етмай қолганмиш. Демак, ё чала соғишган, ёки тўғридан-тўғри ерга соғиб...

Соғувчи Паша дугоналарига ғазаб билан бир-бир қараб чиқди-да:

— Нега нафасларинг чиқмайди, қизлар? Чала соғардик, деб тўғрисини айтиб қўя қолсаларинг бўлмайдим. Сутларнинг ҳузурини ер кўради. Рост, шундай бўлган. Нима, бунинг учун биз айбдорми?..

— Идишлар етишмагандан кейин, уни нимага қуямиз? Этагимизгами?

— Этик беришмайдики, этигимизга қуйсак. Бу ерда мана шу билан лой кечиб, судралиб юрибмиз!..— деди бир сут соғувчи хотин оғғидаги йиртиқ пиймаси-

ни кўрсатиб, ҳақиқатан ҳам пиймасининг тумшугидан латта ва похол чиқиб турарди.

— Сельпога резинка этиклар олиб келишган эди, ҳаммасини эркаклар, овчилар-у, балиқчилар талаб кетишди, бизга тегмай қолди!

— Ўтган йили бу бидонлардан колхозда озмунча эмас эди! Баъзилари пачоқ бўлиб кетди, қолганини ўғирлаб кетишди.

— Идишлар тўғрисида шахсан раиснинг ўзига арз қилганмиз, у ҳам чора кўрмайди!

— Аравакашимизни айтмайсизми, ўлгудай ўжар, бир мартадан ортиқ қатнамайди.

— Мудирингизнинг фамилияси нима?— деб сўради Долгушин.

— Бесфамильный.

— Нима?

— Унинг фамилияси ўзи шунақа — Бесфамильный. Отини ўзимизча Қўзичоқ деб атаймиз. Икки гапининг бирида: «Қўзичоқларим...» дейди. Ана, ўзи келяпти.

Пахтали қора лас куртка, галифе шим, қулоғи боғланмай тушириб қўйилган қулоқчин кийган, хиром этиги ойнадек ярақлатиб артилган, қирқ беш ёшларга борган баланд бўйли бир киши молхонага сариқ шопмўйловини бураб, секин, лапанглаб келарди. Йўғон гавдаси, ялтираб турган қип-қизил, чўтироқ юзлари тўйиб ухлаганидан, эҳтимол, нонушта ҳам қилиб олганидан, умуман ҳаётдан мамнун эканлигидан дарак бериб турарди.

Долгушин ичида: «Колхоз альфонси¹— Харитон Қўзичоқ»,— деб қўйди.

Бесфамильный молхонадан ўн метрча нарида тўхтади-да, ҳовлига хўжайинларга хос назар ташлаб, кейин бақирди:

— Ҳой, қўзичоқлар, нима қиляписизлар ўзларинг? Айтавериб ўзимга қолмади-ку. Манька! Нишхўрдларни қаерга ташлаяпсан, ҳе ўша сени!..— у шундай деди-ю, кўзи молхона бурчагида турган Надеждинка МТСи директорининг таниш «Газик»ига тушиб, гали оғзида қолди.

Бесфамильный ташқаридан қоронғи кўринган молхонага бир назар ташлади-да, ичкарида уймалашиб турган сут соғувчи хотинлар ўртасида иккита эркак киши турганини кўриб, камарини қаттиқ тортди ва

¹ Хотинлар ҳисобига яшовчи бузуқ эркак.

қўлларини чўнтагидан чиқариб, Долгушиннинг олдига берди.

— Салом, ўртоқ директор!— деди у. Оғзидан чиққан вино ҳиди Долгушиннинг димоғига «гуп» этиб урилди.— Бизни кўргани келибсизда? Колхозда тунаб қолганмидингиз ёки уйдан келдингизми? Жуда барвақт тураркансиз!

Долгушин қишлоққа оид мақолларни аҳши биларди, у:

— Эрта турган кишини, ўнгга бошлар ишини,— деб жавоб берди.

— Ўртоқ директор сут соғишимизни кўргани келибдилар-у, биз бўлсак, нима қилишимизни билмай гарангиз, идишлар етишмайди. Сигирларни соғмай қараб ўтирибмиз,— деди кекса бир соғувчи.— Сутни нимага соламиз, ахир?

Соғилмаган сигирлар молхонада безовта бўлиб, маърарди. Соғувчи аёллар ферма мудирига ғазаб билан ўқрайиб қараб туришарди.

— Идишлар етишмайди, дейсизми, бу қанақа гап ахир?— деб ҳайрон бўлди Бесфамильний.— Кеча етганмиди?

— Кеча етган экан, суриштириб билдик. МТС директори келиши муносабати билан уч бидон кўп сут соғишибди,— деб кулди Володя.— Христофор Данилич дейман, сиз ишламай, фақат фермама-ферма юриб сигир соғилаётган пайтда келиб, қараб турсангиз ҳам бўлар экан. Қарабсизки, ортиқча емишсиз, концентратсиз, ҳеч нарсасиз сут ўттиз процентга ошиб турибди-да!

— Қаёқдан топсам экан?..— Бесфамильний қулоқчинини пешонасига суриб, бўйнини қашиди...

Молхона олдига қамчи ушлаган бир колхозчи келиб саломлашди. Бу сут соғувчи аёллар айтган ўша ёғочоёқ «ўжар» инвалид аравакаш эди.

— Келдингми, Тюлькин? Сўлоғи чиққан араванг қани?— деб сўради мудир.

— Ҳо, анови ерда,— деди колхозчи қамчиси билан молхона орқасини кўрсатиб.

Бесфамильний унга:

— Қани, қўзичоғим, қишлоққа зинғиллаб бориб, яна бир-иккита бидон топиб кел-чи. Бизнинг кўчамиздан юр. Гашка Кузьменкованикида битта бўлса керак, Фенька Сорокинаникида ҳам кўрган эдим, кеча четан деворга осиб қўйган эди. Бу шайтон хотинлар сўраб

олиб, бозорга сут солиб боради да, кейин бундоқ омборга келтириб ҳам қўйишни билмайди. Ҳа, айтгандай, меникига ҳам кириб ўт... Қани, дарров, оёгингни қўлингга олиб, югур, ҳа, бўл! — деди-да, ҳазилига ўзи ҳам хохолаб кулиб юборди.

Колхозчи норози бўлиб, нималарнидир тўнғиллаб, ёғоч оёғида оқсоқланиб сарой орқасига, араваси олди-га томон судралиб кетди.

— Фермангизда нечта сигир бор? — деб сўради Долгушин Бесфамильнидан. — Ҳаммаси неча бош?

Мудир бирпас ўйланиб қолди.

— Хўш, бизда ҳаммаси бўлиб... етмиш саккиз бош сигир бор.

— Шундан нечтаси соғилади?

— Нечтаси соғилади?..

— Ҳозир қирқ иккита сигир соғамиз, — деб жавоб берди соғувчи Паша.

— Мунча оз? Нима, қолганлари ҳали туққани йўқми? Қисирми? — деб сўрашда дадил давом этди Долгушин. У яқинда бунинг маъносига ўзи ҳам яхши тушунмас эди.

— Қисир қолганлари ҳам бор. Умуман давлат ишлаб чиқаришига яроқсизлари ҳам бор.

— Қандай? Нимага яроқсизлари бор демоқчисиз?

— Давлат ишлаб чиқаришига, — деб такрорлади Бесфамильний виқор билан. — Бизда, зоотехникада шундай деб аталади.

— Зоотехникада — молларни қайта етиштириш, деган термин бор, — деб тушунтирди Володя.

— Сўз нима ҳақида кетаётганини фаҳмлаяпман, — деб бошини қимирлатди Долгушин. — Соддароқ қилиб айтганда — фермада умуман болалашга лаёқатсиз бўлган сигирларни асраётган экансиз-да?

— Ҳа, шундай. Икки-уч йилдан бери туғмайдиганлари ҳам бор.

— Бўлмаса уларни нега ушлаб турибсиз? Фермангиз гўшт фермаси эмас, сут фермаси-ку.

— Бу масалани правлениега қўйган эдим. Ем-хашакни бекорга исроф қилгандан кўра, уларни гўштга топшириб юборса ҳам бўларди.

— Чиндан ҳам ҳаммаси қочмайдиганми? Мутахассислар кўрдими? Эҳтимол, яхши қочирилмагандир?

— Йўғ-э, қочирган эдик.

— Қочиринг бўйича ҳисоб олиб борасизларми? Қайси сигир қочган, қайсиси қочмаган?

— Ҳа, ҳисоб-олиб борамиз... Умуман мен, ўртоқ директор, буқаларга ишонаман. Иш юритувчи буқаларимиз ҳам буқамисан буқа-да. Уч бош буқамиз бор. Ҳў, ана бир кўринг-а. Совхоздан ўзим танлаб олганман. Цементаль зотидан.

Долгушин ўзини тутолмай, кулиб юборди.

— Йўқ, ўртоқ Бесфамильний, бу ерда бошқа зоотехника борга ўхшаб қолди! Бунақа зоотехникани ҳали мен эшитмаган эканман!..

— Биз шундай деб атаймиз,— деди мудир хафа бўлиб.

— Зотли буқа,— деб уни тўғрилади Володя.— Эҳ, сендака чорвадорни қара-ю! Иш юритувчилар канцелярияларда ўтиради.

Долгушин, Бесфамильний ва Володя узун, шалтоқ молхонада у ёқдан-бу ёққа индамай юришди, усти похол билан ёпилган илма-тешик томдан молхонага ёруғ тушиб турарди, улар буқалар олдида ва йирик, гўштдор битта сигир олдида бир оз туришди, мудирнинг айтишига қараганда, у сигир бир неча йилдан бери туғмас экан. Молларнинг усти тозаланмаган, ориқ эди. Сут соғувчи хотинлар тўдалашиб, эркаклар орқасидан эргашиб юришарди.

— Оҳ, қўзичоғим, Харитон Иванич!— деди чуқур хўрсиниб Паша.— Буқаларга ишонаман дедингми?.. Сут соғувчиларга қисир қоладиган сигирларни боқиш осонми ёки қочадиган сигирларни боқиш осонми, шунга айтиб бер-чи?

— Бутунлай қисир сигирлар бўлмаса, умумий иш учун яхши бўлади, албатта,— деб жавоб берди Бесфамильний.

— Мен сендан умумий иш ҳақида сўраётганим йўқ, сут соғувчилар тўғрисида сўраяпман!.. Ўртоқ директор!— деди Паша, ниҳоят қизишиб ва ҳаяжондан қизариб, ҳар хил ҳаракатлар қилиб гапира бошлади:— Бизда нималар қилинаётганини яхшилаб билиб олинг, ўртоқ директор! Ҳаммасини бир бошдан айтиб бераман! Қани, сизлар,— у сут соғувчиларга ишора қилди,— тўғри гапираманми ёки нотўғри гапираманми, айтиб берасизлар, мана бошқалар қаторида менга ҳам ўтган йили ўн бош сигир биркитилган эди. Ҳар қайсимизга ўнтадан сигир қарайди. Менга тегишли сигирлар ҳаммаси ўтган баҳорда қочган эди, ўзим хабардор бўлиб турдим, подачига қараб тургин, деб яримта ҳам олиб бердим. Қишда, февраль, март ойи

ичида ҳаммаси бараварига туғиб берди. Ун бош бузоқ. Уларни қаерга қўйиш керак? Бирорта дурустроқ бузоқхона бўлмаса. Бу бузоқларни пуф-пуфлаб дам у ерга дам бу ерга ўраб-чирмаймиз, қаерда асрашни билмаймиз. Бештасини уйимга олиб кетдим, бундан бошқа ҳеч иложим йўқ эди. Қолганларига мана бу омбор олдини тўсиб жой қилдим. Жуда авайлаб парвариш қилдим, шундай бўлса ҳам учтаси ўлиб қолди. Биттаси ўрнига колхозга ўзимнинг бузоғимни бердим, қолган иккитаси ҳозир бўйнимга тушиб турибди.

— Қандай қилиб сизнинг бўйнингизга тушади?

— Қандай бўларди дейсиз, йиллик ҳисобот вақтида меҳнат кунингга бериладиган пулингдан ўша бузоқлар учун ушлаб қоламиз, деб қўрқитишяпти. Кўр-япсизми бу тартибларни! Энди бу ёғини эшитинг. Мендаги ўнта сигирнинг ҳаммаси туғди, ўновини ҳам соғаман. Демак, менинг ишим кўпайган бўладими? Мана бу Катька Архиповани олинг. Унинг ҳам ўн бош сигири бор. У сигирларини қочирганми, қочирмаганми, бу ёғини билмайман. Лекин сигирдан тўрттаси туғди. Тўртта бузоқ. Уларни боқишга келганда унча қийналгани ҳам йўқ, ҳаммаси тирик, бузоқ боқувчига берди қўйди, ҳеч зарар кўргани йўқ. Ҳозир ҳам ҳаммаси бўлиб тўртта сигир соғади. Меҳнат куни олишга келганда эса у ҳам бир, мен ҳам бир!

— Зайцева тўғри гапиряпти! Олтита сигир соққангаям, саккизта сигир соққангаям биттадан меҳнат куни!

— Зайцева?— деди Долгушин.— Сиз Зайцевами-сиз? Бизнинг бригадирнинг хотини эмасмисиз?

— Ҳа.

— Худди ўшанинг ўзи. Игнат Сергеевичнинг хотини,— деб тасдиқлашди сут соғувчилар.

— Бўлмаса, танишиб қўяйлик. Отангизнинг исми шарифлари?

— Никитишна,— деб кулиб қўйди Зайцева.— Прасковья Никитишна. Игнат сизнинг тўғрингизда гапирган эди, мэтээсда баъзи бировларнинг танобини тортиб қўяётган эмишсиз. Кошкийди бизда ҳам бир шундай бўлса!..

— Нега сизларга меҳнат кунини бир хилда ёзишди? Соғилган сутга қараб қўшимча ҳақ олмайсизларми?

— Планни бажармасак, қанақа қилиб қўшимча ҳақ оламиз? Планни нима билан бажарамиз? Бизда

ем-хашакнинг аҳволи қандоқ? Мана, ўзингиз кўриб турибсиз. Шу ҳам хашакми? Шундоққина чириб кетган, ҳеч балога ярамайди! Сигирларга кунжара ёки картошка бериш қаёқда дейсиз, бу ҳеч кимнинг эсига ҳам келмайди. Агар концентрат тўғрисида гап очиб қолсангиз, бундан бошқа гап қуриб қолганми сенга, деб мажлисда ҳамма сиздан кулади. Лекин ўртоқ директор, бари бир бу ишни нотўғри деб ҳисоблаймиз!

— Нимани?

— Нимани бўларди, ана шу меҳнат кунини ҳаммага барабар ёзилишини-да. Борингки, биз планни бажармаймиз ҳам дейлик, лекин ҳар ҳолда ўн бош сигир соғиш билан тўрт бош сигир соғишнинг ўртасида фарқ борми? Бизга: соғувчи бари бир ўн бош сигир қарайди, дейишади. Боқиш бошқа-ю, соғиш бошқа-да! Сигирларнинг қочмаслигининг бизга нима қизиги бор? Мен сигирларим қочиб қолсин, деб подачиға ярим литр олиб бердим, сигиримни эҳтимол, қочирмасам деб, Катъка унга иккита яримталиқ қўйгандир!

— Ўлибман-да, бўлмаган гапни гапирма, мен ҳеч нарса қўйганим йўқ!— деди жаҳли чиқиб Катерина Архипова.— Нима мен зараркунандаманми, атайлаб сигирларни қисир қолдираман? Нима қилай, сигирларим қочмай қолди-да.

— Ким билсин, эҳтимол, шундайдир. Аммо шу нарса нотўғрики, сен билан бизга бир хилда ҳақ тўлашади!

— Бизга ҳақни қандай тўлашни бошлиқларимиз билишади! Сен қонунингни ўтказолмайсан!

— Демак, буқаларга ишонаман денг, ўртоқ мудир?— Долгушин Бесфамильнийни қўлтиқлаб олди-да, у билан бирга эшикка томон бир неча қадам ташлади.— Ажаб. Агар буқаларга ишонадиган бўлсангиз, тез орада фермада «давлат ишлаб чиқаришсиз» қоласиз-ку. Хафа бўлманг-ку, мен хўжаликдаги бунақа бемаза тартибларни ҳеч қаерда кўрмаганман. Бу тўғридан-тўғри ўзини-ўзи гўрга тиқиш-ку, ахир! Демак, колхоз соғувчиларга ҳақни соғилган сут ва бузоқларни парвариш қилгани учун эмас, балки фермада бузоқ билан сут бўлмаслиги учун тўлар экан-да!..

— Бу тартибларни мен ўрнатган эмасман, ўртоқ директор. Менгача бу ерга юзта мудир келиб кетган. Бу тартиблар менгача ҳам бўлган, мендан кейин ҳам бўлади.

— Ҳали бирор нарса дейиш қийин... Сизгача шун-

дай бўлган бўлса бордир, лекин бу тартиб сиз билан тугаса ҳам ажаб эмас.

— Шунни билиб қўйингки, бизни тентак деб сўкувчилар сизсиз ҳам тўлиб ётибди!— Бесфамильный бирдан хафа бўлиб, жаҳли чиқди-да, қўлини тортиб олиб, директорнинг олдидан нарига кетди.— Райондан, областдан ўртоқлар келиб туришади. Бизнинг устимиздан қарайдиган бошлиқларимиз бор. Сиз ўша мэтээсингизга бориб хўжайинлик қилинг!

— Тўғри, ўртоқ Бесфамильный, мен сизга бошлиқ эмасман,— деди Долгушин секин гапириб, вазминлик билан, ўйланиброқ.— Лекин тутган мавқеимга қараганда, колхозларда бўладиган барча ишлар учун жавобгарман, аммо сизга ҳеч қандай кўрсатма ва буйруқ бера олмайман. Лекин сизнинг устингиздан ҳам, менинг устимдан ҳам назорат қилиб турадиган яна бир бошлиқ — халқ бор. Халқ сизга ҳам, менга ҳам буйруқ бера олади. Бизни ишдан олиб ташлаб, мансабсиз министр қилиб қўйиши ҳам мумкин. Эҳтимол, ана шу бошлиққа мурожаат қилишга тўғри келар...

Бесфамильный молхонадан чиқиб, қудуқ олдига борди-да, ўз ўрнида шундай ҳам мустақкам турган чигириқни тўғрилаб, бир нималар қила бошлади. Шунда Долгушин соғувчилардан:

— Бир вақтлари Артюхин Филипп Касьянович бу ерда ферма мудирлиги бўлиб ишлаган экан. Унинг даврида қайси бирингиз фермада ишлагансиз?— деб сўради.

— Касьянични танийсизми?— деб сўраб қолнишди сут соғувчи хотинлар.

— Бўлмаса-чи, унинг даврида кўпимиз ишлаганмиз. Мен ҳам ишлаганман, мана бу Настя ҳам ишлаган, Марья ҳам ишлаган.

— Ана у мудирмисан мудир эди-да! Хўжайин деган ана ўшанақа бўлса!

— Буқаларга ишонмас эди!

— Унинг даврида область партия комитетидан олган мақтов қоғозим ҳозир ҳам қизил бурчакда осирлиқ турибди!

— У вақтда мукофот ҳам бериб туришарди. Қўшимча ҳақ ҳисобига беш юз литрдан сут олардик!

— Фермада курслар ҳам бор эди, зоотехникани ўргатишарди.

— У шундай яхши раҳбар эдики, ҳозир Касьянич йўқлигини ўйласак, кўнглимиз бузилиб кетади!

— Нега сўраяпсиз, ўртоқ директор? Ёки уни яна қайтадан фермага мудир қилишмоқчимиз?

— У унамаса керак. Уни хафа қилиб қўйишган!

— Куйиб кетган бузоқхона, ҳо анови сомон турган ерда эди. Қандайдир безорилар ўт қўйиб юборишган. Кейин у бечорани судма-суд роса судрашди.

— Ҳа, колхозлардаги ана шу безорилар ҳам, бошлиқлар ҳам унга чоҳ қазашди. Лекин бари бир уни текшириб, оқлаб юборишди!

— У безорилар деганингиз кимлар ўзи?..

Соғувчилар индамай қолишди.

— Ҳа, шундайлар бор...

— Ким?

Хотинлар бир-бирларига қараб олиб, жим бўлишди. Катерина Архипова қўлига супурги олиб, молхона ўртасидаги йўлни супура бошлади, бошқа бир соғувчи сигирлар олдига кетди.

— Бизда доим аҳвол мана шунақа!— Зайцева қўлини силтаб, захарханда қилди.— Ўзаро шов-шув кўтарамиз, дод деймиз, уларни тириклай гўрга тиқмоқчи бўламиз-да, амалий ишга келганда — ҳаммамиз мана ҳозиргидака тилимизни тишлаб қоламиз.

Марья деган бир соғувчи журъат этиб олдинга чиқди-да:

— Ким, ким дейсиз. Нега биздан сўрайсиз, ўртоқ Долгушин?— Сиз қўзичоғим билан бир соат гаплашдингиз. Ҳали ҳам сизга унинг қанақа одамлиги маълум бўлмадимиз? У колхозимизнинг бор-йўғини еб-ичиб, хотинларнинг холаси, қизларнинг янгаси бўлиб юрган, дордан қочган текинхўр, пияниста бир одам! Эҳтимол, уни бундай деб гапириш баъзи бировларга ёқмас,— деб Катерина Архиповага тикилиб қараб қўйди,— лекин мен одамнинг юзига шартта айтаман қўяман! У меникида ётиб қолмайди, уни тухум-у, сариёғ билан боқмайман, эримнинг ўзи етади менга. Мана сизга битта расвогарчилик! Унга кайфу сафо бўлса бўлди, бизнинг хўжалигимиз билан қанча иши бор!

— Фронтда ҳам бир йўлини қилиб олдинги сафдан қочган экан,— деди Долгушиннинг олдига Настя келиб.— Бутун уруш давомида фронт орқасида қочиб юрган.

Хотинлар чувиллашиб:

— Бизникилар у ерда жон олиб, жон бериб юрганда, у ўлжа йиққан?— дейишди.

— Ўлжа йигувчи командада бошлиқ бўлган!

— Шу гавдаси билан-а! Фронт орқасидаги бу ишга биронта инвалидни қўйса ҳам бўларди, унга пулемёт кўтартириш керак эди!

— Германиядан бир аккардеоннинг ўзидан бешта олиб келди! Яна бошқа молларни айтмайсизми, уларни ўттиз йил ишламасдан сотиб еса ҳам етади!

— Ўша ерда бошлиқлардан биронтаси ўлжа учун уни партияга қабул қилган бўлса керак! Бирортасини авраб пинжига кириб олган-да.

— Уни урушдан олдин бир марта партиядан қайдашган эди, суд ҳам қилиниши керак эди, негадир бости-бости қилиб юборишди! Маст бўлиб, бир бригадирни шу ерда пичоқлаб қўйган эди. Омборидан икки центнер асал кам келган. Йўқ, яна фронтдан партийний бўлиб келди! Ўзини оқлаганмиш!

— Правлениега мана шунақа одамлар ўтириб олгандан кейин уларнинг олдига бирон нарса ҳақида шикоят қилиб боринг ҳам келмас экан.

— Кимнинг устидан кимга шикоят қилиб борсан?..

Бўш бидонларни тарақлатиб, сут ташувчи келиб қолди. У аравадан тушмасданоқ жаҳл билан бақирди:

— Эй, шалтоқлар! Бидонларингни олинглар. Улар идишларни қишлоққа ташиб кетсин-да, мен йиғиб юрай! Бу ортиқча иш учун менга ким яримта меҳнат куни ёзади? Қани, тез-тез қимирласаларинг-чи. Энди заводга қачон етиб бордим? Сутларингизни ҳам пада-рига лаънат, ачиб қолади!

Катерина Архипова жаҳли чиқиб кетиб:

— Бизга бақирмаган сен қолувдингми, Тюлька!— деб унга супурги кўтарди.— Мансаби аравакашлигу бошлиқларга ўхшаб ўшқиради-я!

— Бўлмасам-чи,— деб чувиллашди соғувчилар,— сўқир байтал устидан бошлиғ-у!

— Қўлида тизгини борми — бошлиқ-да!

— Буёққа қара, Тюлька, агар бизни яна шунақа сўзлар билан ҳақорат қилсанг, нақ қўлингдаги тизгининг билан баданингни тилим-тилим қилиб ташлаймиз, буни ўнг қулоғинг билан ҳам, сўл қулоғинг билан ҳам эшитиб ол!

— Буниси ҳам ҳолва: шимингни ечиб, шундай савалаймизки, аёлларни таҳқирламасликни етти пуштинггача тайинлаб кетадиган бўласан...

Соғувчилар қаттиқ ғазабланган эдилар, аравакаш

Тюлькин уларнинг авзойи бузўқлиғини кўриб, булар ёпишиб қолсалар, бир ўзи шунча хотинга бас кела олмаслигига кўзи етди-да, нафаси ичига тушиб кетди,— у молхона ичида турган МТС директори билан шофёрни кўрмади,— соғувчиларга қўрқа-писа қараб, ерга тушди-да, умрида биринчи марта сут тўлғазилган бидонларни омбордан битта-битта ташиб чиқиб, аравага жойлай бошлади.

Аёллар цибаркаларни кўтариб, молхоналарда маъраётган сигирларни соғиш учун оғилларга тарқалиб кетишди, Долгушин билан Володя ҳам улар билан хайр-маъзур қилиб, жўнашди.

«Мана сенга қисир зот!— деб қўйди ичида Долгушин ўнқир-чўнқир йўлда силкиниб кетаётган «Газик»-да ўтириб ён дафтарига сут соғувчилар билан бўлган суҳбатдан баъзи нарсаларни ёзар экан.— Бу зотнинг турган-битгани ғалва!»

Долгушин, кечга яқин бу колхозда очиқ партия мажлиси ўтказиш керак, деган қарорга келди.

Кундузи соат учларда осмонни қора булут қоплаб, ёмғир шаррос қуйиб юборди, ҳавонинг авзойидан ёмғир ҳали-вери тинадиганга ўхшамас, куни билан, балки туни билан қуйиб чиқадигандек эди. Тракторлар тўхтади, одамлар даладан қишлоққа, уйларига кета бошлади. Экиш ишларига зарар келтирмасдан мажлис чақириш мумкин эди.

Долгушин райкомнинг Надеждинка МТСи зонаси бўйича инструктори Зеленскийдан:

— Бу ерда, колхозда очиқ партия мажлиси ўтказилганмикин? — деб сўраб қолди.

— Ҳеч ўтказилмаганга ўхшайди,— деб жавоб берди Зеленский.— Протоколларни бирма-бир текшириб чиқдим, ҳаммаси ёпиқ мажлисники, очиқ мажлисникини кўрмадим. Биласизми, нега уларнинг мажлиси ёпиқ бўлади? Махфий масалаларни муҳокама қилишгани учун бундай қилишмайди. Халқдан уялишади! Мажлисларига колхозчиларни таклиф қилишдан қўрқишади!

Долгушин инструктор Зеленский билан эрталаб, фермалардан чиқиб далачилик бригадаларига кетаётганда учрашган эди. Зеленский Надеждинка далаларидан, ҳосили ўриб олинган ерлар ўртасидан эгинга ёпишган бир пуд келадиган лойни судраб зўрға келаётган эди, устида кулранг резина плаш, чўнтагида буклоғлиқ газета, қўлтигида папка,— кўринишидан,

худди қишлоқ «вакилининг» ўзгинаси эди. У «Рас-свет»да икки кун туриб, баҳорги экин кампанияси юзасидан партия ташкилоти ишларини ўрганмоқчи эди, Долгушин уни машинага таклиф этди.

Зеленский «Рассвет»да бир неча марта бўлган эди.

— Бу ерда мен текширадиган нарса йўқ, — дерди Зеленский. — Нимани ҳам текширдинг? Текшириш эмас, бу колхозда нимадир қилиш керак! Нима, биз, партия ташкилотларимиздаги камчиликлар ҳақида, деган мавзуда диссертация ёзармидик? Мен бу колхоз тўғрисида Холодовга бир эмас, ўн марта докладной ёзиб бердим, у нуқул тикиб қўяди. Текширишдан бирор наф йўқ. Улар коммунистларни жой-жойига қандай қўйишганини мен биламан, мажлисларида ўзим бўлганман. Ҳаммаси бригадаларга биркитилган. Аммо бунақа бириктиришларнинг фойдаси бор дейсизми!.. Бу ерда Егор Трапезников деган битта партия аъзоси бор. У кирмаган эшик йўқ — тегирмонга мудар ҳам бўлган, қишлоқ советига ва колхозга раис ҳам бўлган: ҳамма ердан ҳам бадном бўлиб ҳайдалган, ҳозир чайқовчилик билан кун кўради. Бутун куз давомида автоколоннадан машина олиб, колхозчи хотинларнинг картошкасини йиғиб, Донбассга бориб сотиб юрган. У бригадага келади-да, Пленум қарорини колхозчиларга тушунтириб, уларни ҳалол ва виждонан меҳнат қилишга даъват этади. Унинг башарасига қараса, колхозчиларнинг кўнгли айнийди, гапини эшитса, ғазаби қайнайди! Ҳамма гапирсаям, у гапирмаса бўларди. Утган йили ўзи ўн беш меҳнат куни, хотини ўн меҳнат куни ишлабди. Бунақа агитаторлар фақат одамларнинг асабини қўзғайди, холос. Уларда Харитон Қўзичоқ ҳам агитатор ҳисобланади. У ҳам халққа қандай яшаш, қандай меҳнат қилишни тушунтиради.

Долгушин билан Зеленский далачилик бригадаларида, парникларда, колхоз устахоналарида бўлишди. Улар Филипп Касьянич Артюхинни ҳам учратишди. Чол тракторчилар мажлисида бригадир Зайцев айтганчалик умидсизланган ва қўрқиб, юрагини олдириб қўйган одам эмас экан. У колхозда бўладиган ишлар ҳақида ўз мулоҳазаларини очиқ-ойдин гапирди, барча правление аъзоларига, янги колхоз раиси Бивалихга, маҳаллий коммунистларга муфассал характеристика берди.

Зеленский содда, катталиқни билмайдиган, ўрни

келганда суқбатни бамаъни сўзлар ва ҳар хил ҳазил-мутойиба гаплар билан улаб кетадиган, одамларни қандайдир ўзига чин юракдан мойил қиладиган йигит эди. Колхозчилар ўз ҳаётлари ҳақида у билан Долгушинга шунчалик кўп нарсаларни гапириб беришдики, эҳтимол, бошқа «вакиллар» бўлганда бундай нарсалар тўғрисида уларга оғиз ҳам очмаган ва эҳтиёт бўлиб гапирган бўлардилар. Долгушин тўғрисида ўзи раҳбарлик қиладиган МТС ва қолоқ колхозларда тартиб ўрнатиш учун қаттиқ бел боғлаган директор, сўзининг устидан чиқадиган ишчан одам, деган овоза ҳамма ерга тарқалиб кетганга ўхшарди.

Улар учинчи далачилик бригадасига боришди-ю, коммунист бригадир Милушкинни топиша олмади; бригада экишни усиз бошлаб юборган эди. Милушкин якшанбада туғилган кунини нишонлаган, ўшандан бери бош оғриғи қилар, лекин ҳозиргача ишга ярайдиган ҳолга кела олмас эди. Иккинчи бригададаги прицепчилар ниҳоят соат ўн бирларда келишди, маълум бўлишича, улар дориланмаган уруғларни олиб кетишган экан. Биринчи бригадада ўтган йилги похолни йиғиб оладиган ҳеч ким йўқ эди. Тракторчиларнинг ўзлари «нати»га мола ўрнатдилар ва ер ҳайдаш ўрнига похолларни тўплаб йўлга йиға бошладилар. Зайцев ҳақ эди. Далачилик ишлари дастлабки кунлардан бошлаб, шундай бетартиб бўлгандан кейин, экишни ўз муддатида тугатиб бўлармиди.

Трактор бригадасининг ошпази, комсомол аъзоси, ёш қиз, Долгушин билан Зеленскийга правление уни ишда бош парранда боқувчи қилиб тайинлаганини ва ўзининг у ишдан нега қочиб кетганини гапириб берди:

— Бир куни комсомол мажлисида: нега бизда чорвачилик ва бошқа соҳаларга комсомоллардан ҳеч кимни тайинлашмайди, деб гапириб қолдик. Нима, бизга ишонч йўқми ёки бизларни ношуд деб ўйлайсизларми, деб протоколга ёзиб, уни партия ташкилоти секретари ўртоқ Чайкинга бердим. Кейин эшитсам, улар правление кенгаши ўтказишибди. Мени ўртоқ Бивалих чақириб: «Сени, Кострикина, бош парранда боқувчи қилиб тайинлаймиз. Паррандахонани қабул қилиб ол-да, эртадан бошлаб ишга кириш», деди. Мен, хўп, дедим. Паррандахонага бориб, товуқларни санаб олдим. Бир ҳафталик дон ёздирдим. Ёрдамчим етим қиз кар-соқов, бунинг устига хаёли ҳам жиндай пари-

шон, лекин ишни эплайдиган. Менгача у ерда бош парранда боқувчи бўлиб бригадирларимиздан бирининг хотини Крутькова ишлар эди. Тоби қочиб қолгач, уни операция қилдириш учун касалхонага ётқизишган. Ана шундай қилиб жой бўшаб қолади-ю, унинг ўрнига мени тайинлашади.

Паррандахонага завхоз Мамченко келиб нима дейди денг: «Ҳа, эҳтиёт бўл, Клавдия, ҳамма нарса тартибли бўлсин. Мана, биротар милтиқ осиглиқ турибди, манави иккита ўқни ҳам ол, бундоқ қилиб ўқлаш керак, ана бунисини босасан. Агар яқин-атрофда тулкилар айланишиб қолса — шартта от! Ишлайвер, сенга бу ишни ишонамиз, лекин маҳсулот «бир даражада бўлсин», деганда нимани кўзда тутяпти, деб хўп ўйладим. «Ҳаракат қиламан, фақат донни кўпроқ берсангиз бас!» дедим. У яна уч кундан кейин келиб: «Омборхонага кеча кечқурун нечта тухум топширдинг?» деб сўраб қолди. «Икки юз ўттиз дона», дедим. «Бугун нечта олдинг?» деб сўради. «Бугун ҳам кечанига яқин — икки юз йигирма етти дона. Балки, битта-яримтаси похол орасига тухум қўйгандир, ҳали топганим йўқ», дедим. «Тюлькин келиши билан унга бир юз йигирматасини бериб юбор-да, қолганини махсус буйруқ бўлгунча сақлаб тур. Сандиқчага сол-да, устидан қулфлаб қўй», деб кетди. Яна бир неча кундан кейин келиб: «Нега гапимга қулоқ солмайсан? Нега тухумнинг ҳаммасини топширяпсан? Сенга маҳсулотни бир даражада тут, деб айтган эдим-ку. Лукерья қанчадан топшираркан?» деди. Биз Крутьковадан қолган дафтарни кўрдик, Тюлькин ундан юз, юз ўнта тухум қабул қилиб олар экан. «Сен ҳам шунинг атрофида топшир ё битта ортиқ, ё битта кам дейди. Қолганлари — махсус фондга кетади. Кейин текширамыз. Нима, нега Крутькова бунчадан топширарди-ю, Кострикина бунчадан топширяпти, деб ревизия қилдирайликми? У бечора касалхонада, эҳтимол, ўлим тўшагида ётса-ю, биз бу ерда ишни унинг бўйнига ағдариб турсак, қандоқ бўлади? Кейин текширамыз!» дейди.

Шундан кейин бир куни уйдан паррандахонага қишлоқ четидан, жарнинг нарёгидан ўтиб келаётсам, Милушкинларникида базм бўляпти. Ўйин, ашула айни авжида. Нуқул қийқиришади! Ўртоқ Чайкин ҳам ўша ерда, гитара тинғиллатаётибди. Мамченкоюм ўша ерда. Ҳаммаси бор. Ўртоқ Бивалих тўғрисида ҳеч нарса

дея олмайман, унинг овозини эшитганим йўқ. Кечқурун, қош қорайгач, ҳамма нарсаларни қулфлаб, энди қоровулхонага бориб ухлай деб турсам, Петька Мамченкин сумка кўтариб югуриб келиб қолди: «Отам айтдилар, махсус фонддан юзта тухум бераркансан», деди. Унга тухум санаб бердим. «Отам: ўзигаям йигирмата олсин, деб айтдилар, сенга правлениедан мукофот эмиш». Кейин улар масленицада Бесфамильнийникига йиғилишди. У ерда улфатлар кўп эди. Уларга икки юзта тухум билан бешта хўрозни сўйиб бердим... икки ҳафта ишладим-да, бундоқ қарасам, бўлмайдиган, агар маҳсулотни шу бир даражада сақлайдиган бўлсам, комсомол билетимдан ажралиб қолишим ёки бундан ҳам ёмонроқ фалоқатга дучор бўлишим ҳеч гап эмас: «Бу ерда ишлай олмайман, ойим бетоб, уйда ҳеч ким йўқ, бир киши кечаси билан олдида ўтириши керак, паррандахонада ётиб қололмайман», дедим. Товуқларни бухгалтеримизнинг келини Надька Филиппенковага топширдим. Билмадим, ҳозир олаётган маҳсулот қай даражадайки...

— Шундай қилиб, ҳеч кимга бу ҳақда гапирмадингми? — деб ҳайрон бўлди Зеленский. — Индамай кетавердингми? Қўлингда шунча факт бўла туриб-а? Ёки овозингни чиқарма, деб сени қўрқитиб қўйишдими?

— Кимга айтаман? Чайкигами? Улар ҳаммаси бир гўр, оғиз-бурун ўпишади. Ораларидан қил ҳам ўтмайди. Ўртоқ Бивалихнинг олдига-ку, сира кириб бўлмайди. Бир куни олдига борувдим, ҳайдаб чиқарди.

— Ҳали шунақа де?

— Правлениега қачон қарама, одам бўлади, бунақа гапларни бошқалар олдида гапириш қандайдир ўнғайсиз. Кечқурун квартирасига борсам, йўл-йўл пижамада, диванда ёнбошлаб ётиб, патефон эшитаётган экан. «Мен колхоз иши билан квартирада қабул қилмайман. Бу ерда сизларнинг ғалваларингиздан чарчаб дам оляпман. Сешанба, пайшанба кунлари соат ўндан ўн иккигача правлениега кел», деди-да, қўлимдан ушлаб, хонадан чиқариб қўйди. Жуда жаҳли чиқиб турган эди. Балки, уйини соғинганми, хотини, болалари эсига тушиб, Троицкка бориб кўриб кел-

моқчи бўлиб турганмиди, ҳар қалай аксига олиб, бу ёқдан мен арз-дод қилиб кириб қолибман-да.

— Колхоз — кўпчиликнинг иши экан, бу ерда ёлғиз ҳеч нарса қилолмас экансан, албатта, кампания бўлиш керак экан, — деб колхоз темирчиси Тихон Кондратьевич Сухоруков Долгушинга ўғирлик «механикаси»ни тушунтира кетди. — Бу Егор Трапезников деганимиз раис бўлиб турган вақтидаёқ, бутун бир шайка тузиб олган эди. Бозорга хотинининг қариндоши Васька Жмаков деганни колхоз савдо-сотиқ ишлари бўйича вакил қилиб тайинлади. Ярим йиллаб шаҳарда турди, у ерда уни ким тергаб, нимани қанчадан сотганлигини ким текшириб ўтирибди дейсиз, бозорда нарх-наво ҳар куни ўзгариб турса. Пияниста Мишка Святкинни далага отлиқ қоровул қилиб олишди, арақ десанг нақ ўзини томдан ташлайди, бир литр олиб бераман десанг, куппа-кундуз куни қишлоқдан қип-яланғоч бўлиб чошиб ўтишдан ҳам тоймайди. Ғалла бўлса кечалари хирмон жойларда уюлиб қўйилганича очиқ-сочиқ қолаверарди, қоровул йўқ, шофёр ҳам Мамченкиннинг туғишган акаси — Стёпа деган, аҳтимол, буни одамлар айтмас, лекин қани энди, Стёпа ҳайдаб юрган ўша машина тилга кирса-ю, шаҳарга, тегирмонга неча тонна буғдой олиб борганини, кейин буғдой унидан Васька Жмаков қанчасини сотганини гапириб берса! Бухгалтеримиз ҳам уччига чиққан фирибгар. Илгари омонат касса мудури бўлиб ишлаган, пул реформаси вақтида ошна-оғайниларига юз мингга қонунсиз равишда алмаштириб бергани учун ишдан олиб ташланган. Бу итваччалар ичгани ичган! Арақдан касал бўлиб, арақдан тузалишади, ҳамма ишни арақ билан ҳал қилишади. Бири шўхликдан ичса, иккинчиси — эртами, кечми, бари бир қўлга тушаман, деб, қўрққанидан ичади, яна бири эса — разилликдан, жиндак виждони қолган бўлса уялганидан ичади. Ўзлари ичгани майли-я, бошқаларга ҳам ичкизишади. Утган йили ёзда Троицкдан терговчи келган эди, уни хайрлашув чоғида шундай ичиришганки, бечоранининг портфели кетаётганда йўлда йўқолган.

Артюхин чол танқидни «бўғиш» методлари ҳақида гапирди:

— Бузоқхона тўғрисида ҳеч нарса маълум эмас, балки тасодифан ёниб кетгандир, аҳтимол, эркаклардан биронтаси келиб, шундай цигаркасини ташлаган-

дир. Лекин сигирим ўзини ўзи бўғизламагандир, албатта. Уларнинг одамга туҳмат қиладиган яна алоҳида усуллари ҳам бор. Бизда Грачев деган бир колхозчини шу даражага олиб келишдики, дунё кўзига қоронги бўлиб кетди! Грачев ҳисобот мажлисида: «Егоров Трапезников билан Бесфамильний иккаласи нима мақсад билан бутун бир ғарамланган пичанни даромад ҳисобига ўтказишмади, улар ўша пичанни сотмоқчими ёки уйларига ташиб кетмоқчи бўлишганми?» деб савол берган эди, Трапезников унга ўгирилиб қараб: «Сен власовчи, ватан хоини, бу ерда мажлисда гапиришга нима ҳаққинг бор?» деб қолди-ку. Шу-шу бўлди-ю, унга «власовчи» деган ном ёпишди қўйди. Комиссия тузишди, тергов қилишди. Комиссияда мен ҳам бор эдим. Грачевнинг власовчи бўлгани тўғрисида эмгэбэда ҳам, военкоматда ҳам, ҳеч қаерда ҳеч қанақа ҳужжат йўқ. Бу қипқизил бўҳтон! Грачев асирликда бўлган — бу маълум. Немис ва америкаликлар лагерларида беш йил ишлаган. Буни ҳамма билади. Бу ҳақда органларимиз томонидан берилган ҳужжатлар бор, текширувдан ўтган. Власовчи деган номни Трапезниковнинг ўзи уни бадном қилиш учун ўйлаб чиқарган, гўё унга фронтда кимдир, мен Грачевни жанг пайтида власовчилар билан бирга юрганини кўрдим, деган эмиш. Улар яна шундай қилишади, ҳа! Бир оғиз гапирдингми, балога қолдинг, шартта оғзингга уриб, овозингни ўчиришади қўйишади! Агар туҳмат ҳам иш бермаса, ундан бошқа бирор йўл билан одамни эзиб қўйишади. Ҳа, буни наряд бериш йўли билан қилишлари ҳам мумкин. Колхозда шундай оғир ишлар борки, нормага мутлақо тўғри келмайди, буни ҳамма билади. Ҳар қанақа яхши ишлайдиган одам бўлмасин, жонини жабборга бериб ишласа ҳам бир кунда йигирма беш сотикка етказолмайди! Бу масалани бошқатдан кўриб чиқиб, нормани тўғри белгилаш керак. Лекин бу тўғрида бош қотириб ўтиришни ортиқча иш деб ўйлайдилар. Танқид қилган одамнинг жазосини бериш учун атайлаб шундай қилишади! Мажлисда бир марта танқид қилиб қўйсанг бўлди, бир ҳафта ана шунақа наряд билан таъмин қилишади. Шундай усталик билан қилишадики, унинг нотўғрилигини исбот қилиб бўлсан!

Долгушин Зеленский билан устахоналарни кўриб, идорага келаётганида қишлоқда сут соғувчи Зайцева-ни яна учратди, шунда Зайцева бундай деди:

— Бу ерда бизнинг партиялиларимиз қилаётган ишларнинг ҳаммаси ҳам партия кўрсатмаси билан қилинаётгани йўқ, ҳа, шундай деб тушунишга одатланиб қолдик. Радиодан Москвани эшитиб турамыз — бу партия биз билан гаплашяпти, деган гап, радио овози партия овози. Газеталарни ўқиб турамыз — Марказкомнинг қарори — партия сўзи. Ўзимизникиларга эса энди эътибор ҳам бермай қўйдик. Гапи билан иши бир бўлмаган кишини қандай қилиб партияли дейиш мумкин, ахир? Сиз Харитон Бесфамильныйни коммунист деб ҳисобласангиз ҳам, биз бари бир уни партия аъзоси деб танимаймиз! Бу фалокатлар бизни Марказком чақираётган тўғри йўлдан чалғитолмайди, уларни одам қатори кўрмаймиз, партияга ишончимизни йўқотмаймиз. Лекин биз колхозчиларга, партия ташкилотимизда шундай кишилар тургандан кейин, хўжаликни кўтариш ҳар ҳолда қийин-да!..

Колхозчилар билан бўлган суҳбат Долгушинни шундай ҳаяжонлантириб юбордики, афтидан, у колхозни яхшилаш учун тезда, ҳатто ҳозирнинг ўзидаёқ бирор чора кўрмасдан туриб уйига қайта олмас эди.

Зеленский ҳам кескин чора кўришга тайёр эди. У бундай деди:

— Бир вақтлари бизда, қишлоқ хўжалигида айбини бир-бирига ағдариш авж олган эди. Биронта раисни танқид қилиб қолгудек бўлсанг, у: «Нега менга ёпишиб қолдиларинг? Мана қўшнимиз, «Красний пахарь»да аҳвол бизникидан ҳам бешбаттар-ку», дер эди. «Красний пахарь»да эса: «Биз ҳам энг кейинда қолганлардан эмасмиз, «Рассвет»да бундан ҳам баттар», дейишарди. Ана шундай қилиб бир-бирларини ёмонлашарди. Энди биз ана шу аҳволни яхшилашимиз керак. Ҳамма олға интилса-ю, қандайдир бир киши тўсқинлик қилиб турса, бу нима деган гап! Ҳозир ишлар анча яхши бўлиб қолган! Бу ердагидака ёмонлар бирор жойда қолган бўлса, бор кучни ўша ерга ташлаб, уларни узил-кесил тугатиш керак. Ёмонларни, бўрини ҳар томондан ўраб олиб тутгандек қилиб тутиш керак! Ҳар томонлама исканжага олиш лозим!

— Ҳа, аҳволни яхшилаш керак! Умумий ҳамжиҳатликни йўлга қўйиш даркор! — Бу ифода Долгушинга жуда ёқиб қолди, шунинг учун у бир неча бор такрорлади. — Руденко, Шчукин, Нечипуренко, Грибов — ҳаммаси ишга виждонан киришиб кетди. Бир

йил ичида МТСимизни зонадаги барча колхозлар билан биргаликда илғорлар даражасига кўтарсак бўлмайми! У Бивалих бўлса, кўзимизга чўп соляпти. Сотқин! Бунақа ярамасларнинг жазоси — бўрини ўраб олиб тутгандек тутишдир! Бу жуда тўғри гап бўлади-да!

Зеленский, Долгушинга ўзининг қандай қилиб партия ходими бўлиб қолганини ҳам гапириб берди.

У партия сафига қирқ учинчи йили фронтда кирган. Армиядан бўшатиладиган кейин, уни, йигирма беш яшар запасдаги капитанни райком «Геркулес» номли ҳунармандчилик саноати артелига раис қилиб юборади. Лекин у ўзи учун нотаниш бўлган бу ишда пиво, ҳалво, жемлар ишлаб чиқаришни ўрганиб бош қотириб ўтирмайди. Артелда унинг ишини технорук қилади, ўзи эса қишин-ёзин нуқул колхозларда вакил бўлиб юради. Кейин уни Борзов вақтида райкомга инструктор қилиб олишади. Бу иш ҳам худди ўша кампаниячиликнинг давоми бўлиб, «туртки» сифатида колхозма-колхоз қатнаб юрган. У, бундай командировкаларга чиққанида партия ишлари билан жуда кам шуғулланган. Райком аппаратида ишловчи ходимларга эътибор бермагани учун, у Мартиновдан ҳам хафа бўлади. Мартинов, гўё унга яхши раислардан бўлак ҳеч ким керак эмасдек, колхоз раисларидан бошқа ҳаммани унутиб қўйди. Аппаратдаги одамларга ҳам худди хат ташувчиларга қарагандек қарайди. Тушадиган шикоятларни текшириб кўрадиган ва обкомнинг хатига жавоб берадиган одам бор-ку, бўлади-да, деб ўйлайди. У инструкторларга ҳам дунёда яшаш қизиқроқ бўлиши учун ишни қандай уюштиришни ўргатмайди. Шундай бўлганда қилган ишларининг ақалли баъзи бир натижасини кўриб биларди. Умуман партия ташкилотлари ва оддий колхозчи коммунистлар билан шуғулланишга негадир Мартинов унча эътибор бермас эди.

Райкомда зоналар бўйича группалар ташкил бўлгач, Надеждинка МТСини Зеленскийнинг ўзи сўраб олди; у ҳар ҳолда одам, иш тепасида халққа яқин бўлади-ку, деб ўйлаган эди. Лекин бу ерда ҳам ишлар унинг кўнглидагидек бўлмади.

— Бунақа қилиб колхозма-колхоз пиёда судралиб юриш жуда жонимга тегди, Христофор Данилич, — деди у. — Битта ўзимга тўрт колхоз қарайди, демак, биронтаси учун ҳам дурустроқ жавоб беролмайман. Ҳа,

мен ўзимнинг маслаҳатларим билан нима ҳам қила олардим, дейсиз? Бир нима қилишга ҳуқуқим бўлма-са. Партия ташкилоти яхши бўлган жойда, иш мен-сиз ҳам бораверади, мана бу «Рассвет»дагидек ёмэн бўлса-чи, унда аҳволни яхшилаш учун яна менинг ҳуқуқим етмайди. Чайкига маслаҳат берган билан нима фойда чиқарди! Уни ҳайдаш керак, бир кун ҳам секретарликда сақлаб туриш мумкин эмас! Агар мен бирор жойда партия ташкилотининг секретари бўлиб турганимда, кўпроқ фойда келтирган бўлардим. Ма-на шу «Рассвет»да бўлсам ҳам майлийди. Бизда бўш секретарлар йўқ — майли, ойлик ҳам керакмас, меҳ-нат кунига ишлардим. Бутун маданий-оммавий иш-ларни, колхозчиларнинг ўқишини менинг зиммамга юкласин-да, шунга меҳнат куни берсин.

Зеленский, Долгушиннинг ўз гапига эътибор бериб тинглаётганини кўриб, унга колхозларда партия иш-ларининг моҳияти ва унинг ташкилий формалари ҳа-қида ўз фикрларини мамнунлик билан сўзлаб берди:

— Партия аппаратларимизда ишловчи ходимлар жуда кўпайиб кетди. Агар уларнинг ҳаммасини ҳи-соблаб чиқилса — ҳар бир колхозга бир нечтадан тў-ри келса керак. Аммо уларнинг ҳаммаси ҳамиша ҳам аллақандай сафарда, командировкаларда юради-лар. Бундан бошқа яна совет ходимлари, ҳар хил тай-ёрловчилар, ер билан шуғулланувчи ходимлар бор. Колхозма-колхоз танда қўйишади. Маршрутнинг ке-лишиб олинмаганлиги натижасида, баъзан катта йўл ёқасида ишловчи бир звенонинг ўзига бир кунда ўн-лаб вакил келади. Ўнта аёл чопиқ қилади-ю, бир кун-да ўнта вакил келади. Облаstdан келган машина ҳам, райондан борган машина ҳам, МТСдан келган маши-на ҳам ўша ерда тўхтайти, аравада келган ҳам, менга ўхшаб пиёда судралиб юривчилар ҳам ўша звенога боради. Бошлиқларнинг бу қадар кўп бориши ҳам ун-чалик таъсир қилмайди. Бормасин эмас, борсин, шу билан бирга ишни ҳам дўндириб қўйсин-да. Аммо ана шу ишдан дарак йўқ. Колхозда бемазагарчиликлар тўлиб-тошиб ётибди, лекин буни ҳеч ким кўрмайди, парво қилмай ўтиб кетаверади. Ҳамма айб юқорида-гиларда. Нуқул: «Бўл, ҳа бўл!» дейишади. Урушдан кейинги йиллар ичида «Рассвет» далаларидан қанча-дан-қанча бошлиқлар ўтмади, лекин колхоз аҳволи-га қаранг!.. Агар мен шу ерда яккаю ягона партия кодими бўлсам ва колхоз партия ташкилоти секрета-

ри вазифасида ишласам, бошқа ҳеч қанақа вакилларнинг ҳожати қолмаган бўларди, ўшанда ҳозиргидек гала-гала бўлиб юрмасдик, менга ишлаш ҳам енгил бўларди. Ким билади, шунда ақалли колхозма-колхоз танда қўядиганлар туфайли халқ олдида қизармаган ва штатларимиз кўпайиб кетганлигини бир ба-ло қилиб оқлашга уриниб юрмаган бўлардик. Лекин ҳар ҳолда ана шу командировка ва колхозма-колхоз-юришни йўқ қилсак керак, шунга қараб боряпмиз-ку, деб ўйлайман. Ҳар бир ходимни, тузукроқ ишлаши учун бирорта маълум бир участкага мустаҳкам би-р-китиб қўйиш керак. Бизнинг райком, борингки, ана, обком инструкторларидан ҳам жуда яхши колхоз пар-тия ташкилоти секретарлари чиқарди-да! Қизиқ, кол-хозларга яхши раислар танлаб қўямиз-у, аммо бунақа кадрлар ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаганмиз.

Долгушин билан Зеленский қарийб, кун бўйи гоҳ машинада, гоҳ пиёда суҳбатлашиб юриб, бригадалар-ни айланишди, кейин иккаласи ҳамма масъулиятни ўз зиммасига олиб, бахташ таваккал қилиб, кечқу-рун колхозда очиқ партия мажлиси чақиришга қарор қилишди. Зеленский, Долгушиннинг кайфиятидан мажлисни қандай ўтказмоқчи бўлаётганини фаҳмлаб олди: Долгушин ёмон йўлга кириб кетганларни дан-гал фош қилиб ташламоқчи, колхозни «талон-торож» қилувчилар билан ҳамтовоқ бўлмаган, аммо улар би-лан курашмаган коммунистларни халқ олдида кол-хоз тақдири учун жавобгар эканликларини билдириб қўймоқчи эди.

Партия ташкилоти секретари Чайкин, тайёргар-ликсиз, иш вақтида мажлис ўтказиб бўлмайди, деб қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлди. Лекин ёмғирда дала-да ишлаб бўлмайди, одамларнинг ҳаммаси уйда, сиздан ёки колхоз раисидан катта доклад ҳам та-лаб қилинмайди, фақат экиш мавсумининг биринчи кунларида дала ишларининг бориши ҳақида қис-қагина маълумот берсангиз бас, деб уни зўрга кўндиришди.

Зеленский ҳам:

— Мажлисни, албатта, ўтказиш керак! Бўлмаса, партия ташкилотининг иш плани бу ойда бажарил-май қолади. Фақат бир марта мажлис ўтказибсизлар. Василий Михайлович, ҳозир биздан, планлаштириб қўйилган барча тадбирлар албатта бажарилсин, деб талаб қиляпти. Ана шундан хабаринг борми, ўртоқ

Чайкин, сен йигирма учинчида райком бюросига ҳисобот бергани борасан — агар иш планининг ҳамма пунктларига «бажарилган» деб белги қўйилган бўлсагина, сен гап-сўздан қутулиб қоласан,— деб далил келтирди.

Қандайдир иш билан районга кетиб, фақат кечга яқин колхозда пайдо бўлган Бивалих Медведевга, МТС директори колхозда ўз иши билан шуғулланмай, партия органлари ишига ҳам суқилипти, деб айтмоқчи бўлиб, райкомга хўп телефон қилди, лекин бу уришилари беҳуда кетди. Бир марта, Медведев кабинетдан чиқиб кетган, деб жавоб беришди, кейин — Медведев олдида областдан келган вакил бор, у менинг телефонимни ҳозирча ҳеч ким билан уламанглар деб илтимос қилди, дейишди, ахири почтадаги қиз, телефон сими момақалдироқ вақтида ишдан чиққан, эрта-лабгача алоқа бўлмайди, деди. Сўнгра Холодовга телефон қилди, у ҳам МТСда йўқ экан. Шундай қилиб, ошиғич партия мажлисини қолдирадиган одам топилмади.

Зеленский одат бўйича партия ташкилотининг секретари билан бирга директорнинг «Газик» машинасига ўтириб, барча бригадалар, фермаларни айланиб, одамларни мажлисга чақириб чиқди.

Агар колхозчиларга одатдаги умумий колхоз мажлиси бўлади, деб хабар қилинса, кўп вақт кетар ва эҳтимол, колхознинг етти юз аъзосидан ҳар вақтдаги-дек юз киши келарди. Аммо одамлар очиқ партия мажлиси бўлиши ва унга истаган киши қатнашиши ва сўзга чиқиши мумкинлигини билгач, МТС директори ҳам келибди, мажлисда муҳим масалалар кўрилса керак, деб ўйлашди. Кеч соат саккизларда, ҳовли ҳали жуда ёруғлигида, клубга тўрт юз киши йиғилди. Ун иккита партия аъзоси ва кандидатлар, тўрт юз партиясиз колхозчи.

Экишнинг бориши ҳақида Бивалих маълумот берди. Зеленский, Долгушин иккаласи кундузи бригадаларда кўрганларини гапириб беришди. Ҳеч қандай ўзгариш йўқ, ҳамма нарса кузда ва ўтган йили ёзда қандай бўлса, шундай эди.

Кейин музокара бошланди... Долгушин кундуз кунини гаплашган одамлар ва унга нотаниш бўлган бошқа кўпгина колхозчилар сўзга чиқишди. Бирдан ўнлаб қўллар кўтарилиб, одамлар мажлис раиси Артюхиндан сўз сўрашди. Гап экишдан колхоздаги умумий

аҳволга кўчди. Мажлис кечқурун соат саккизда бошланиб, кечаси соат иккида тугади.

Колхозчилар юракларида тўлиб-тошиб ётган ҳамма дардларини баён қилдилар. Кейинги пайтда ҳар бир одам ўз колхозида бўлаётган ишлар ҳақида қайта-қайта ўйлаб кўрганга ўхшарди. Теварак-атрофдаги ҳаёт уларнинг кўзи ўнгида гуллаб кетган бўлса-ю улар эса ўз «Рассвет»ларида экилмаган ерга ўхшаб, қуриб, қовжираб ётишса. Виждонсиз ўғрилар шайкаси колхозда раҳбарликни ўз қўлларига олиб олдилар. Шундан кейин одамларда ишга ҳафсала қолмади. Колхозчилар, коммунистлар ҳақида, ҳар бир одам тўғрисида, уларнинг ким эканлиги ҳақида ўз фикрларини айтдилар. Улар бир вақтлари қарчигайдек бўлган, ҳозирги кунда эса пати юлинган қаргадай бўлиб қолган одамлар ҳақида ҳам гапирдилар. Бригадир Милушкин партиёга партизан отрядида кирган. Милушкин ўзининг партиёга содиқлигини қон тўкиб исбот қилган. Немислар гестапосида бўлган. Қийноқларга бардош бериб, партизан базалари ҳақида лом-мим демаган. Улим ёқасидан қочган. Ҳозир ана шу одамнинг аҳволи қандай? Ким уни йўлдан урди? Бивалих ҳақида ҳам гап бўлди. Такасалтанг, барин, дейишди. Колхозга худди дачага келгандек келган. Оиласини кўчириб келмайди, бу ердан кўра Троицкда кўп бўлади. Эрта-лаб соат тўққиздан олдин правлениедан топиб бўлмайди, бирор зарур иш билан уйига бориб безовта қилишдан-ку, худо ўзи сақласин! Анави колхоз мулкани талон-торож қилиб «текинхўрлар» компанияси билан улфатчилик қилмайди, лекин уларга лом-мим демаса, бирор оғиз гапириб ёмон йўлдан қайтармаса, бундан нима фойда? Унинг колхозда ишлашга ҳеч тоби йўқ. Бу ерда бўлаётган ишларга тупуради.

Долгушин мажлис охирида музокарага якун ясаб, бундай деди:

— Ўртоқ колхозчилар, сиз ўз хўжайинлик ҳуқуқларингизни унутиб қўйганларингиз учун колхозингиз шу аҳволга тушиб қолган. Колхоз — бу сизнинг ўз уйингиз, жамоат хўжалигингиз, ана шу уйнинг хўжаси сиз-у, колхозчиларнинг умумий мажлиси. Айтишларига қараганда, колхозларингда кейинги йилларда ҳисобот мажлислари ўтказиш мушкуллашиб, мажлисга келмас эмишсиз, ўз ҳуқуқингиздан фойдаланишни хоҳламасмишсиз. Ҳаётда нималар бўлмайди, ҳамма нарсанинг бўлиши мумкин. Райкомда раҳбар-

лик қилиш ёмон аҳволга тушиб қолиши ҳам мумкин, колхозларингда ҳозиргидек тартибсизликлар содир бўлиши ҳам мумкин. Лекин бари бир нима бўлишидан қатъи назар, сиз ўз колхозингизнинг хўжайинисиз. Ана шундай мажлисларга келиб, жамоат хўжалигингизни хароб қилаётган, паст даромад қилишингизга сабабчи бўлаётган одамни ҳар вақт, ҳар қандай шароитда ҳайдаб юборишга ҳақингиз бор.

Навбат қарор қабул қилишга келганда, Долгушин биринчи пунктига: тўрт ой давомида ўта лапашанглик қилгани, колхоз тузуми душманларига бепарво қаргани, колхозни кўтариш йўлида ҳеч қандай иш қилмай, фақат ўз манфаатини кўзлаб, колхоздан қочишга интилаётгани учун Бивалих партиядан ўчирилсин, деган таклиф киритди.

Бивалихни ўчириш учун еттита партия аъзоси овоз берди, уларнинг кетидан залдагиларнинг қарийб ҳаммаси қўл кўтарди. Протокол ёзиб ўтирган мажлис секретари Долгушин билан Зеленскийга савол назари билан қараб қўйди.

— Ҳечқиси йўқ, — деди Долгушин, — партия мажлиси қарорини фалонча партиясизлар қувватлади, деб протоколга ёзиб қўйиш мумкин. Бу эътиборга олинди.

Зеленский кўтарилган қўлларни санади — тўрт юз утча чиқди.

Трапезников билан Бесфамильнийни ҳам партиядан ўчиришди. Чайкин партия ташкилотига раҳбарлик қилишдан четлатилди. Янги секретарь сайлашни райком билан келишиб олишга қарор қилиб, яқин кунлар ичида бўладиган навбатдаги мажлисга қолдиришди. Яна қарорга, янги раҳбарлик, партия ташкилоти партиёга суқилиб кириб қолган мансабпарастлар ва ижтимоий келиб чиқиши жиҳатдан хавфли бўлган кишилардан тозалашни давом эттириши ва уни охирига етказиши керак, деб ёзиб қўйишди.

Бундан кейин, шу ернинг ўзида, залда ўтирган одамлар билан колхозчилар умумий мажлисини очишди. Мажлис, колхоз раиси Бивалихни ишдан олиб ташлади, халқ ишончини қозонмади деб, правлениени тарқатиб юборди.

Янги раисликка колхозчиларнинг ўзи Артюхиннинг номзодини кўрсатишди. Афтидан, одамлар бу кекса коммунистни жуда севадиган ва унинг яхши фазилатларини биладиганга ўхшарди: Артюхинни қа-

рийб, бир оғиздан сайладилар, сайловда ўнтача киши бетараф қолди, холос. Правлениенинг янги составига, Артюхиндан бўлак, сут соғувчи Зайцева, комсомол аъзоси Кострикина, Грачев, темирчи Сухоруков ва бригадир Милушкинлар кирди.

Зеленский Долгушинга, райкомдан мени зонал группа ишидан озод этиб, «Рассвет» колхози партия ташкилоти секретарлигига тавсия қилишларини илтимос қиламан, деди.

Эртаси куни эрталабданоқ, дала ишларини бошлаб юбориш мумкин бўлмади, аммо туш пайтига бориб, ерлар селгигач ва тракторлар гумбураб юриб кетгач, далага шунчалик кўп одам чиқдики, ҳатто бригадирлар уларнинг ҳаммасига иш топиб беролмай қолди; далачилик бригадаларидан одамларнинг бир қисмини олиб, қишлоқдаги қурилишга ва парникларда ишлашга юборишга тўғри келди.

Баҳорги экиш мавсуми қизгин тус олган бир пайтда колхоз раиси ва бутун правление аъзоларини ўзгартирилганларидан ҳеч бир қўрқинчли воқеа содир бўлмади. Артюхин колхознинг бутун хўжалигини, ерларини, одамларини беш бармоғидек яхши билар, иш билан танишиб олиши учун кўп вақт талаб қилинмас эди. Қайтага колхоз раҳбарлари ўзгартирилганлиги экишга жуда ижобий таъсир қилди. «Рассвет» колхозини баҳорги дала ишларида дастлабки беш кунликдаёқ шундай ғайрат кўрсатдики, энди бу ерда экиш нақ бир ойга чўзилиб кетади, деб хавотир олмаса ҳам бўлар эди.

Шунга қарамай, бу партия мажлиси учун ва «Рассвет»да ўзбошимчалик билан янги правление сайлови ўтказдиргани учун Долгушинга гап тегди. Гап текканда ҳам ҳазилакам тегмади!..

6

Бивалих колхоздаги шошилинич очиқ партия мажлисининг олдини олмоқчи бўлиб, Медведевга телефон қилишга уринганда, райкомда областдан келган икки-та вакил ўтирган эди; буларнинг бири оближроком раисининг муовини Рибкин, иккинчиси область партия секретарларидан бири Маслеников эди.

Рибкин билан Маслеников районда бир неча кун туриб қолдилар. Медведев билан колхозларга чиқди-

лар, Надеждинка МТСига ҳам бордилар. Улар келганда Марья Сергеевна тракторчи бригадалар олдида, далада эди. Фақат Холодов бор эди. Улар Долгушин кабинетига кириб ўтирганларида гапдан-гап чиқиб, охирида суҳбат «Рассвет» колхозида бўлган очиқ партия мажлисига кўчди.

Рибкин бирор жойга борганда одатда ишлаб турган тракторлар қанчалиги, экишнинг бориши, кузги экинларни озиқлантириш ҳақида савол берарди; у бир нечта шунақа саволлардан кейин:

— Ўртоқ директор, негадир жуда озода кўринасиз-а, — деб қўйди.

— Шунақами?— деб Долгушин Рибкиннинг бу мулоҳазасига ҳайрон бўлди-да, силлиқ қилиб қирилган юзини кафти билан силаб қўйди.— Эҳтимол, ҳар куни ювинаётганим учун шундайдирман.

— Уст-бошингизга қараганда, тракторларнинг яқинига бормаганга ўхшайсиз.

Долгушин коверкотга ўхшаш арзон, ип аралаш жун костюм кийган, костюм унча усталик билан тикилган бўлмаса ҳам, яхши дазмолланган эди. Долгушин бу костюмни шу ердаги сельподан сотиб олган эди. Эғнида ҳар вақтдагидек оҳори тўкилмаган янги сорочка, галстуги ҳам қандайдир «пойтахтчасига» боғланган. Орқасида, ҳали янги, кийиб кир қилинмаган пистоқи ранг пахтали калта камзул қозиқда осиглик турар, уни ҳалигина даладан келиб ечиб қўйган эди. Оёғида сариқ модель туфли: квартирасига югуриб овқатланиб келгани борганда, алмаштириб кийиб олган эди. Долгушин қишда, совуқ пайтларидагина шапка кияр, бошқа пайтлари оқ оралаган жингалак қалин қора сочларига зеб бериб, бош яланг юрарди.

— Очиқроқ гапиринг, ўртоқ Рибкин,— деди Долгушин.— Тракторлар билан яқиндан алоқа қилиш— моторларни қисмларга ажратиш, йиғиш, қартерлар остига кириш деган гап. Лекин бу ишни энди нега мен қилишим керак? Бизда бош инженер, мастерской мудири, қатнаб юрадиган механиклар, бригадирлар бор-ку. Пиджагимнинг этаги билан тракторларнинг свечалари ва магнеталарини артиб юришим шарт бўлмаса керак. Мен мутахассисларимизнинг ишларига аралашмасликка ҳаракат қиламан.

Маслеников Медведов билан кўз уриштириб олдида, кулиб:

— Тилингиз жуда заҳар экан,— деди. Кенг кул-

ранг макентош ва дуқоба шляпа кийган бу семиз одам кўринишидан хушфёъл эди.

Долгушин унинг бу фикрига қўшилмади:

— Ҳамма вақт ҳам эмас, хавф туғилган пайтдагина заҳар сочаман.

— Ҳозир сизга қандай хавф таҳдид қияпти?

— Мана гап танбеҳдан, қарийб виговордан бошланяпти-ку. Мудофаага тайёрланяпман-да. Бурнимга қорамой чапланмагани учун танбеҳ беряпсизлар. Баъзи бир ўртоқлардан қўлини совуқ сувга урмайдиган директор, деган таъналарни эшитиб турибман. Аммо барибир ўз иш услубимни ўзгартиш ниятида эмасман. Ҳеч қачон трактор тагига кирмайман, бунинг учун сўз бераман. Бу ишни ким қилиши зарур бўлса, ўшани мажбур қиламан, лекин ўзим қилмайман.

— Ҳар ҳолда Надеждинка МТСимизнинг директори жуда антиқа одам экан-да, — деб секин қиқирлаб кулиб қўйди Рибкин. У пакана, манглайдор, боши катта, кенг яғринли, букчайган, чорпахилдан келган бир одам эди. — Сиз бу кишини биринчи кўришингизми, Дмитрий Николаевич? — у Маслениковга мурожаат қилди. — Лекин бу киши қишлоқ хўжалик бошқармасида аллақачон ҳамманинг оғзида дoston бўлган. Надеждинка МТСига ҳеч ким командировкага боришга унамайди, дейишади. Унга бир оғиз сўз гапирсанг — йигирмата жавобни қаторлаштириб қўяди. Одамларнинг юрагини олиб қўйибди!

— Билмадим, ким кимнинг юрагини олиб қўяётганикин, — деди Долгушин елкасини қисиб. — Юқори органдагиларга бирор нарса дейишга ҳаддим сизмайди. Мана, область бошқармаси бошлигининг буйруғи билан ҳозироқ беш марта жазо олдим.

Долгушин қўлини стол устига қўйиб, бармоқлари билан санай бошлади:

— Кўзбўямачи собиқ директор Зарубиннинг айби билан бўлса ҳам ремонт фондидан ортиқча харажат қилгани учун деб, менга виговор беришди, бу бир. Областан тавсия этилган инженерни ремонт мастерскойи мудирлиги вазифасига қабул қилмагани учун деб виговор берилди — икки. Ваҳоланки ўша одам ана шу кабинетда туриб олиб, мени бир баҳона билан қабул қилмай, қайтариб юборинг, уйимга, бола-чақам олдига кетай, деб нақ оёғимга бош уриб ялинган эди. Хотини чиройли экан, бу ерга мен билан келмайди, деб қўрқар экан. Хотинини шаҳарда ёлғиз қолдиришга

кўнгли йўқ экан. Бизга уйдан эшикка чиқмайдиган, унақа нозик-ниҳол одамларнинг нима кераги бор? Бу иккита виговор бўлдимиз?.. Қолхозлар олмагандан кейин Каменский районида ташиб келтирилган ўғит учун...

— Уларни санаб овора бўлманг, ўртоқ Долгушин,— деб унинг сўзини бўлди Маслеников.— Бу ерда хотиралар кечаси бўлаётгани йўқ. Бизни ўтмишдаги нарсалар эмас, бугун қилаётган ишларингиз қизиқтиради.

— Бу ўтмиш нарсалар,— деди Долгушин,— юз йиллик эски гаплар эмас, Дмитрий Николаевич. Афсуски, ўтмиш деб айтилган ана шу нарсалар бизнинг ҳозирги ишимиз ҳам бўлиб қолмоқда. Биздақа, янги директорларга ана шунақа шароитда ишлашга тўғри келяпти. Директорлар янги, машина-трактор станцияларига раҳбарлик қилиш методи бўлса эскича... Мен бу ерда ишни меҳнат интизомини мустаҳкамлашдан ва ҳар бир станция ходимининг ўзига биркирилган иш учун масъулият ҳиссини оширишдан бошладим. МТСдан иккита ўтакетган ишқмасни — бир агроном билан бир механикни бўшатиб юборишга тўғри келди. Улар ичкиликка муккасидан тушган, ёлғон-яшиқ маълумотлар берадиган, коллектив ичида ҳар қанақа қабихликлар қиладиган одамлар экан. Иккаласини ҳам ишдан ҳайдадик. Ремонт ишига кечикиб келавергани учун иккита бригадирга виговор бердим. Кадрларни ҳайдаб юбораётганим ва расмиятчилик қиладиганим учун танбеҳ беришган. Қонуний сабаб билан икки кишини ишдан бўшатдим, буйруғимга касаба союз ҳам қўшилди,— икки кишига биттадан виговор бердим — мана шуни расмиятчилик деб ҳисоблашди. Менинг бир ўзимга эса беш ой ичида областдан бешта виговор беришди! Ҳа, райком бюросида ҳам: бир сафар «танбеҳ берилсин» деб, бир сафар «қаттиқ огоҳлантирилсин», деб ёзиб қўйишди. Агар мен расмиятчилик қиладиган бўлсам, унда бу шахсан ўз бошимдан кечираётган расмиятчиликнинг ўндан бир қисми бўлади, холос. Нима учун менга жазо беришади!.. Фикримча, қатъий характерли ва сабот-матонатли бўлганим учун мени жазолаш эмас, тақдирлашлари керак.

Уша раҳбарлик методларини қўл остимда ишлайдиган одамларга тадбиқ қилмаётганим учун мана шунақа доимо бошим танбеҳдан чиқмайди.

Долгушин миясига келган фикрдан мийиғида қулиб қўйди-да, қўшимча қилди:

— Раҳбарлик қилувчи ташкилотлар билан тракторчилар ўртасида буфер бўлиб қолдим. Барча зарбаларни ўзимга оламан-у, лекин уларни шундай куч билан уларга ўтказмай, иложи борича юмшатишга ҳаракат қиламан.

Маслеников қовоғини солди, Медведевнинг юзида эса билинар-билинмас табассум пайдо бўлди. Долгушин ўзининг «заҳарлиги» билан обком секретарида кўнгилсиз таассурот қолдирганидан хурсанд эди.

— Дмитрий Николаевич, юқори ташкилотлар томонидан қўйи ходимларга нисбатан раҳбарлик қилиш услуби ҳақида дилимдаги гапларни айтиб берайми? — деди Долгушин. — Мен областингизда янги одамман, шу сабабдан баъзи бир нарсалар шу ердагиларга нисбатан менга очиқроқ кўриниши мумкин.

— Хў-ўш, гапиринг, қулоғимиз сизда, — деб бош ирғатди Маслеников.

— Бу гапларим учун айбга буюрманг. Мени бир томондан партиядан ҳайдаш керак бўлган муттаҳам, худбин одамларга нисбатан либераллик қилиш таажжубга солса, — районимизда ундайларнинг кўпини кўрганман, — иккинчи томондан, виждонан ишлаётган, лекин гоҳо-гоҳо айрим хатога йўл қўядиган кишилар устидан ўта расмиятчилик қилиниши ҳайрон қолдиради. Бу раҳбарликнинг ўтмас, қўпол методи. Жойи турмада бўладиганга ҳам виговор, адашиб хато қилиб қўйган одамга ҳам виговор. Бу қандайдир умумий стандарт бўлиб қолибди. Партиявий ва маъмурий йўл билан бериладиган жазо — қўйи ташкилот ходимларини тарбиялашнинг ягона формаси-ку. Бу раҳбарликнинг жуда осон ва жўн тартиби. Бунақа тартибда мияни унчалик қотирмасдан ҳам раҳбарлик қилиш мумкин. Ахир, ақлий меҳнат қилувчи одамлар билан жисмоний меҳнат қилувчи одамлар ўртасидаги тафовут ҳам шунда-да...

Бухгалтериядан деворни қоқишди. Долгушин телефон трубкасини олди. «Вехи коммунизма» колхозидан Дуденко телефон қилди.

Холодов Маслеников билан кўз уриштириб олиб, кейин Долгушинга кўз қири билан қаради-да, у томонга билинар-билинмас қилиб бош ирғаб қўйди. Унинг бу ҳаракатида: «Бунинг бюрократлигига қаранг! На-

риги хона деворини қоқишмагунча трубкани ҳам олмайди-я», деган маъно бор эди.

Долгушин трубкани қўйиб, гапида давом этди:

— Мана шунақа гаплар, Дмитрий Николаевич. Мен қишлоқда яқиндан бери ишлаяпман, бундан ташқари бу ернинг кўпгина борди-келди ишларига тушунмайман. Коллективлаштиришнинг дастлабки йилларида бу ерда аҳвол қанақа бўлганини ҳам билмайман. Эҳтимол, маъмуриятчилик қилишга ишқивозлик ўша вақтдан бери давом этиб келаётгандир? Қишлоқда қаттиқ синфий кураш авж олиб кетган, колхозларда раҳбарликка қулоқлар суқилиб кириб олган даврда, раислар ғаллаларни «ертўлалар»га яшириб қўйиб, партиянинг қарорларини бузиб келган. Қаттиқ сиқув остига олинмасдан бирорта кампания ўтмаган, шундайми? Ўша вақтларда кўпгина қаттиққўлликларни фавқулодда аҳвол бўлганидан кечиришар эди. Балки, маъмуриятдаги бу оритқча дахмазалар ўша вақтдан давом этиб келаётгандир? Ҳозир ҳам маҳаллий кадрларга нисбатан ишончсизлик билан қараймизми? Керак бўлса, бўлмаса дўқ урамиз, қўрқитамиз, сиқувга оламиз...

Долгушин ўйга чўмиб, бир оз жим қолди, кейин яна сўзида давом этди:

— Йўқ, бу билан масалани тўла ойдинлаштириб бўлмайди, албатта. Ҳар ҳолда, эсимда бор, у вақтларда бунақа мужмал муросасозлик йўқ эди: унга ҳам, бунга ҳам виговор беришавермасди. Партияга кириб қолган ёт унсурлар ва манфаатпараст одамларга тоқат қилиб ўтиришмас эди. Вақт-вақти билан партия сафи тозалаб турилар эди...

— Гапингиз тамом бўлдими, ўртоқ Долгушин?

Маслеников бошидан шляпасини олиб, стол устига қўйди-да, кафти билан семиз, думалоқ тиззасини артди.

— Тўғри гапга тан бериш керак: сиз қайсар одамсиз. Сизнинг ҳақингизда ўртоқларнинг айтган ҳамма гаплари ва ҳозир ўзим эшитган гаплар — буни очиқ-ойдин кўрсатиб турибди. Сиз юқоридагиларнинг бўлар-бўлмасга МТС ишига аралашиларига мутлақо қаршисиз.

Долгушин кўзларини катта очиб, эътироз билдирмоқчи эди, Маслеников:

— Сабр қилинг. Биз ҳам сизнинг гапингизни сабр қилиб эшитиб турдик-ку,— деб қолди.

У ўтирган жойида базўр бурилиб, қаддини ростлаган эди, тагидаги стул ғижирлаб кетди. Қип-қизил кулча юзидан хушфёъллик, уйқусирашлик аломати йўқолди. Ияги тошдек қотиб, сал олдинга туртиб чиқди. Долгушин эса негадир дарров жим бўлиб, тескари ўгирилиб олди-да, деразадан ташқарига қарай бошлади. Шу вақтгача бирон марта ҳам яқиндан учрашмаган область ташкилотининг бу янги раҳбар ходими унинг олдида эътиборини йўқотди қўйди.

— Ҳа, ҳа, сиз хўжаликларга раҳбарлик қилиш ва уни бошқаришда социалистик системамизга қарши бош кўтаряпсиз. Сиз райком ва область ташкилотлари бизга ҳеч қанақа директива бермасин, ўзимиз истаганча иш қилайлик демоқчи бўласиз, сиз шуни айтасиз, истайсиз. Йўқ, қимматли ўртоқ Долгушин, бу кетмайди, овора бўласиз!

— Ҳа, кетмайди, овора бўласиз!— деб тасдиқлади Медведев хўмрайиб, рўмолчаси билан кўзойнагини артаркан.— Раҳбарлик қилиб келдик ва бундан кейин ҳам раҳбарлик қиламиз! Партиянинг ташкилотчилиги ва йўл бошловчилиги ролини пасайтириш ҳеч кимнинг қўлидан келмайди!

Маслеников ўрнидан турди-да, оёғи билан стулни девор тагига суриб, тор кабинетнинг у бошидан-бу бошига оғир қадам ташлаб юра бошлади, унинг зарбидан дераза ойналари дирилларди.

— Буни қаранг-а, у кишига кўп виговор беришганмиш! Область ташкилотлари қуруқ маъмуриятчилик қилаётганмиш! Бу одамни хафа қилиб, хўрлаётган эмиш! Яхши ишласангиз — виговор ҳам оз бўларди!.. Мунча ўзбошимча бўлмасангиз, хўш, бизда қаёқдан пайдо бўлиб қолдингиз ўзи? Сизни ишга ким юборган, қишлоқдаги масъулиятли ишга ким тавсия этган?— Маслеников Медведевнинг олдида тўхтади.— Москва комитетига хаг ёзиб, главкада қанақа ишлаганини сўраб, текшириб кўриш керак.

Долгушиннинг юзига қон тепди.

— Учёт карточкам райкомда турибди. Унда бутун ҳаётим қаерда ўтгани ва қандай ишлаганим ҳаммаси ёзиб қўйилган,— деди Долгушин бошини кўтариб.

— Ҳа, баъзан учёт карточкаси қанақа қилиб тўлдирилишини биламиз! Ортиқча одамдан қутулмоқчи бўлиб қолсалар, уни тезроқ жўнатиш учун шахсий делосига ҳеч нарса ёзмай, топ-тоза қилиб юборишаверади. Бу ҳам пастдан юқорига кўтарилиш ҳисоб-

ланади-да! У «кўтарилган» одамнинг ўнта виговори бўлади!

— Ғар ўзига ғалтак, ўғри ўзига ўртоқ!— деган гапдан бўлди-ку,— деб юборди Долгушин.

— Ни-ма?..

— Марказком тақсимоти бўйича партия ташкилотларингдан коммунистларни ўзларинг шундай қилиб кўтарганмисизлар, дейман-а?..

— Ким билан гаплашяпсиз, ўртоқ Долгушин? Ким билан гаплашаётганингизни унутманг!— деди Медведов унга деярли бақириб.

— Тутган лавозимига кўра ўзининг кадр-қиммати-ни билиши ва коммунистни ноҳақ ҳақорат қилмаслиги керак бўлган обком секретари билан гаплашяпман.

Ҳайратда қолган Маслеников нима деб жавоб беришини билмай, стол олдида бир оз турди-да, арақ ичгандек қилиб, Долгушинга тик қараб, қаттиқ томоқ қириб қўйди, кейин яна кабинетда нари-бери юра бошлади. Бундай ноқулай сукунат бир неча минутга чўзилди.

Ниҳоят Маслеников гапга кириб, бош бармоғи билан Долгушинни кўрсатиб деди:

— Ажабо, мана бу одам кўра-била туриб, машина-трактор станциясига юқоридан бўладиган кундалик оператив раҳбарликка қаршилиқ кўрсатяпти. Айни вақтда, директор ҳуқуқи жуда кенг бўлишини ҳам талаб қилиб ўтирибди. Унга қолса, йўл-йўриқ берадиган юқори ташкилотлар ҳуқуқини пасайтириб, ўзиникини чегарасиз қилиб олса! Бу, менинг ишимга ҳеч ким аралашмасин, ҳеч қанақа бошлиқни тан олмайман! Узим эса ҳамма ишга аралашавераман, колхозларга истаганимча раҳбарлик қиламан, дегани-да!

— Жуда тўғри айтдингиз, Дмитрий Николаевич! У худди шунга — ўз МТС-зонасида бутунлай контрол-сизлик ва ҳукмронлик қилишга эришиш учун ҳаракат қиляпти.

— Умуман, ўртоқ Долгушин бошқаларнинг ишига аралашини яхши кўради,— деди Холодов.— Масалан, партия аъзоси бўлган бир ишчини чақириб, у билан суҳбатни: «Мен сен билан коммунистчасига гаплашаман», деб бошлайди. У билан коммунистчасига гаплашинг деб, сизни ким мажбур қиляпти, Христофор Данилич? У билан оддий ишчи сифатида гаплашаверинг, коммунистчасига у билан бизнинг ўзимиз гаплашамиз!

Бу гаплар шу қадар ўринсиз бўлдики, Долгушин дили сиёҳлигига қарамай, илжайиб қўйди. Рибкин бош чайқаб, кулиб юборди. Маслеников бўлса райком зонал секретарига афсусланиб қўл силтади:

— Шу ҳам гапми, ўртоқ Холодов, гап бошқа нарса ҳақида боряпти! Типик мисол келтирмадингиз. МТСларингда зонал группанинг барча вазифаларини директор ўз зиммасига олиб қўйибди!

— Нимани назарда тутиб бундай деяпсиз, ўртоқ Маслеников?— деб сўради Долгушин.

— Ҳа, ана, райкомнинг рухсатисиз яқиндагина бир колхозда ўтказган машҳур партия мажлисингизни назарда тутдик, ҳам дейлик.

— Ҳа, бундоқ денг. Бу масала тўғрисида, мен ҳар қаерда ҳам жавоб беришга тайёрман. Костюмининг тозалигини суриштириб ўтиргандан кўра, гапни дангал шундан бошлаб қўя қолмайсизми, ишга яқин бўларди.

Долгушин стол тортмасини очиб, уч варақ ёзилган қоғоз олди:

— Мана кўринг, ўша «Рассвет» колхозидан кеча менга бериб юборишган экан. Партияга ўтиш ҳақида аризалар. Кечирасиз, Григорий Петрович,— у Холодовга қаради,— сизга топширишга улгуролмадим, сизни кечадан бери ҳозир кўриб турибман! У ерда ҳозирча партия ташкилотининг секретари йўқ, ўртоқ Зеленский эса, афтидан бошқа колхозда ўз иши билан банд бўлса керак, шунинг учун аризаларни тўғри МТСга олиб келиб бердилар. Биттаси — Прасковья Зайцевадан, у хотин, мен билишимча, ўша колхознинг чорвасида энг яхши ишловчилардан бири. Иккинчиси — темирчи Тихон Сухоруковдан. Учинчиси — фронтда ҳалок бўлган Совет Иттифоқи Қаҳрамони Николай Прониннинг онаси, колхозчи Надежда Ивановна Пронинадан. Партияга ўтиш ҳақида оддий колхозчилар берган учта ариза. Ўша мажлисдан кейин у ерда мана шунақа ишлар бўляпти... Умуман, районда, менга маълум бўлишича, кейинги йилларда партияга оддий колхозчилардан жуда кам қабул қилинган. Жуда кам, бармоқ билан санарли. Шундайми, ўртоқ Медведев?

Аризалар қўлдан қўлга ўтди. Айниқса уларни Рибкин маъқуллагандай бош чайқаб, эътибор билан узоқ ўқиди. Маслеников ўқиб бўлиб, аризаларни Холодовга узатиб деди:

— Булар ҳаммаси яхши иш, ўртоқ Долгушин, лекин саволга тўғри жавоб бермаяпсиз, сизга МТС директорига хўжалик ходимига партия органларини ўзгартириш учун ким ҳуқуқ берди? Колхоз партия ташкилоти секретарларини олиб ташлабсиз, колхоз раисини партиядан ўчирибсиз, янги правление сайлабсиз, ким билсин яна нималар қилгансиз, шунча ишни ўзингизча ҳеч кимдан рухсат сўрамай бажарибсиз-у, яна баланд келасиз!

Долгушин зўрға ўзини босиб жавоб берди:

— Биринчидан, уларни ишдан мен олиб ташлаганим йўқ, партиядан ҳам мен ўчирганим йўқ... Мен таклиф киритдим, масалани мажлис аҳли ҳал қилди. Иккинчидан, ўша колхознинг аҳволидан ўртоқ Медведев ҳам, ўртоқ Холодов ҳам кўпдан бери хабардор. Мен улардан; «Рассвет» билан шуғулланинглар, деб бир неча марта илтимос қилдим. Вақт кетяпти, қиш ўтиб кетди, мана, ниҳоят, экишга ҳам киришдик. Нима эксанг шуни оласан — деган мақол бор, буни менадан яхшироқ биласиз. Агар колхоз экиш ишини барбод қилса, бутун хўжалик йили бекор кетади. Демак, у ердаги одамларни яна бир йил ҳосилсиз, ғалласиз, пулсиз қолдирган бўламиз. Шуларни ўйлаб колхозга ўзим бордим. У ерда колхозчилардан эшитганларим, ўз кўзим билан кўриб ишонганларим, — булар ҳали денгиздан бир томчи. Шунда, кечирасиз, мен ўз ҳуқуқимни унутиб қўйдим, ўшанақа мажлис чақирйиш учун директорлик ҳуқуқим етадимки ёки етмайдими, бунисига қарамай коммунистчасига иш тутдим.

— Коммунистчасига эмиш! Гапни қаранг! — деди Маслеников. У ҳамон у ёқдан-бу ёққа зарб билан оёқ ташлаб юриб турар, кабинет деворлари титрар эди. — Биласизми, у ерда партия сафини тезалаш ўтказишингизга сал қолган. Коммунистларни партия сафидан ўчириш масаласи очиқ партия мажлисида кўрилади деб қаерда, қайси инструкцияларда ёзилиб қўйилганки, сиз бундай қиласиз?..

— У ердаги мажлисда ҳатто партиясизлар ҳам овоз беришди, — деб Холодов қўшимча қилди. — Протоколга ёзилган.

— Ҳатто партиясизлар овоз беришди? Жуда сози! Эски партия аъзоси бўла туриб, ўзингиз турган партия уставини ҳам билмайсиз-ку!

Кабинет ниҳоятда дим бўлиб, зўр бериб папирос чекиш натижасида ҳаво ҳаддан ташқари қуюқлашиб

кетган эди. Долгушин ўрнидан туриб, деразани ланг очиб юборди-да, ўзи тоқчасига ўтирди:

— Мен-ку расмий жиҳатдан хато қилган бўлсам қилгандирман, лекин Дмитрий Николаевич, наҳотки сизни ишнинг моҳияти қизиқтирмайди? Колхоздаги ишдан ва мени шундай қилишга мажбур этган асосий ишдан келмай, нима учун гапни расмиятчиликдан бошлайсиз, нега? Нима, сиз, ўша ифлосларнинг шармандасини чиқариб партиядан ҳайдаш кераклигига рози эмасмисиз? Уғриларни, чайқовчиларни, пиянисталарни-я? Ҳозир у ерда, ўша бўлиб ўтган мажлисдан кейин ўтган кунлар ичида яна кўпгина ишлар очилмоқда. Одамлар тилга кириб, барча нарсалар ҳақида қўрқмай гапирадиган бўлиб қолишди. Бузоқхонани ким ёндириб юборганлиги ҳам ҳозир маълум бўлди. Мана кўрарсиз, иш бутун бир босқинчи шайка устидан суд қилиш билан тугайди!.. Лекин менинг ўйлашимча, расмий жиҳатдан ҳамма иш тўғри қилинган. Бунақа масалаларни очиқ партия мажлисида қўйишга келганда, шуни айтиш керакки, у ерда аҳволнинг яхшиланиб кетиши учун айнан ана шу нарса ёрдам берди. Нима сиз, партия обрўсига зарар етказишдан қўрқасизми? Партиянинг кучи, обрўси ҳам худди унинг халқ билан алоқасида-ку! Агар биз ўзимизнинг хато ва иллатларимиз ҳақида очиқчасига гапирсак, одамларнинг кўз ўнгида ҳар хил бемаънигарчиликлардан тозалансак — бу фақат халқнинг партияга бўлган ишончини оширади, холос.

— Балки, партиянинг халқ билан алоқаси учун пленумларни ҳам, партия конференцияларини ҳам очиқ ўтказишни таклиф этарсиз?

— Ҳа, ҳа!— деб Медведев илиб кетди.— Умуман, бу одам партияни оммага айлантириб юбормоқчи! Бу киши қилаётган иш билан ликвидаторлик ораси бир қадам, холос!

Долгушин ўз сўзлари ҳавога учаётгандек зое кетаётганини сезиб турган бўлса ҳам, ҳар ҳолда гапида давом этди:

— Бивалих масаласида тўғри қилганимизни ҳар қаерда ҳам исботлайман! Бундай пайтларда ишга юзаки қараш керак эмас. Яқиндагина раисликка юборилган одамни дарров ишдан олиб ташлаб, айниқса, партиядан ўчириш яхши эмас, деб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Лекин уни колхозга юбориб, хато қилинган бўлса-чи? Нима, у ердаги одамлар бу хатонинг оқи-

батларига умрбод чидашлари керакми? Ҳа, яқиндагина юборилган, лекин у, бу вақт давомида ўзининг та-моми ҳунарини кўрсатиб бўлди. Уни яна уч йил си-нашнинг ҳожати йўқ. Одам ўзининг руҳий ҳолатини оғир шароитда худди қўрқоқ ёки фронтдаги қочоқ сингари бир кунда ҳам ошкор қилиб қўйиши мумкин. Милтигини ташлаб, қўлини кўтардим, бўлди, ҳамма нарса равшан.

— Менимча, ўртоқ Долгушин,— деб унинг гапини кесди Маслеников,— бу иш юзасидан сизни ҳар ҳол-да, обком бюросига судраб боришга тўғри келади.

— Нега энди «судраб борар» экансиз? Телефон қилсангиз кифоя, ўзим бораман.

— Райкомдан ҳайиқмаслигингиз очиқ-ойдин кў-риниб турибди. Эҳтимол, бунга Москвадаги катта иш-да ишлаганингиз таъсир қилаётгандир. Лекин сиз об-комни ҳам назар-писанд қилмайсиз! Ҳатто колхоз раислари область номенклатурасида туришини ҳам унутиб қўйибсиз!

— Эҳ, Дмитрий Николаевич! Агар сиз ўшанда мен билан бирга юриб, «Рассвет» колхозининг фер-маларини, бригадаларини кўрганнингизда, колхозчи-лар билан суҳбатлашганингизда, ўша мажлисга қат-нашганингизда, Бивалих кимнинг номенклатурасида туришини сиз ҳам унутиб юборган бўлардингиз!..

Долгушин ўзининг яқиндагина Москвадан яхши ниятлар билан доимий ишлашга қишлоққа келганли-ги ва ҳозирча оз бўлса ҳам МТС ва колхозларда ан-ча-мунча ишлар қилганлиги учун бирдан алам қилиб кетди.

— Гапингизни қаранг-а, ўртоқ Маслеников!..— де-ди Долгушин мийиғида кулиб.— «Бюрога судраб бо-рамиз» эмиш. Обком бюросини сиз қандайдир одам-ларни қўрқитадиган нарсага айлантиряпсиз!.. Мен обкомга, ўз уйимга боргандек, маслаҳат сўраш, ёрдам олиш учун, яхши, ширин сўзлар эшитиш учун бо-раман деб ўйлаган эдим...

Долгушин, Маслеников Медведев билан кўз уриш-тириб, шляпасини олаётганини кўриб, дераза токча-сидан сапчиб турди.

— Йўқ, тўхтанг! Ҳали сизга яна анча гапим бэр! Сизга мени бу ерда, сен умуман юқори ташкилотлар томонидан бўладиган ҳар қанақа раҳбарликка қарши-сан, деб қаттиқ айбладдингиз. Бунақа нарсаларни жа-вобсиз қолдириб бўлмайди. Ахир бу, айтайлик, эсер-

чилик ёки оппортунизмда айблаш билан баравар-ку, Ликвидаторлик ҳақида ҳам гап бўлди... Яна бир нафас ўтиринг, Дмитрий Николаевич. Машинангиз ҳовлида кўринмаяпти. Шофёрга овқатланиб келишга жавоб берганмидингиз?

Долгушин стол ортига ўтириб, тортмадан клеёнка муқовали бир нечта қалин дафтар олди-да, уларни варақлаб деди:

— МТСимизга обком секретарлари кам келишади. Сизга, истасангиз, кўп нарсаларни гапириб беришим мумкин. Булар менинг кундалик дафтарим, Дастлабки кундан бошлаб нимайки кўрган, билган, ўйлаган бўлсам, ҳаммасини ёзиб қўйганман. Лекин буни гапириб бериш учун кўп вақт керак. Кўриб турибман, шошиляпсиз...

Долгушин ўйланиб қолди, уҳ тортди-да, дафтарларини яна стол тортмасига солиб, яшириб қўйди.

У, ўз кабинетида йиғилган кишилар орасида бўйсунувчи бўлса ҳам, айниқса айбланаётган, койилаётган, гапиришдан кўра кўпроқ қулоқ солишга мажбур одам бўлса ҳам негадир суҳбатни у олиб борар эди. Ҳатто у бир нафас жим қолган пайтлари ҳам, яна нима дер экан, деб бошқалар кутиб ўтиришарди. Суҳбат мавзунинг ўзи ва Долгушиннинг тиришқоқлиги унинг гапини эшитишга мажбур этар эди. У гапириб, бошқаларнинг тинглаб ўтириши ҳам ҳар ҳолда кўнгилсиз бўлаётган эди.

— Ҳар куни янги-янги саволлар чиқиб туради, бунга ўзимиз жавоб беролмаймиз, кимдан сўрашимизни ҳам билмаймиз. Билмадим, ана шу баҳорда, ўз устидан раҳбарлик қилишларини менчалик истаган одам дунёда бормикин! Лекин ўша раҳбарлик ҳақиқий бўлса!.. Мана, тракторчиларни ҳам МТС штатига ўтказиб қўйлик. Бироқ колхозчи-механизаторнинг ҳақиқий совет ишчисига айланиши учун шунинг ўзи етарлими? Хозрасчёт масаласи-чи? Афтидан, машина-трактор станциялари яқин-орада хозрасчётга ўтказиладиганга ўхшайди, ахир, маҳсулот таннархини ҳисобга оладиган вақт келди! Лекин хозрасчёт қишлоқ хўжалигининг ҳозирги шароитида, ҳосил учун МТС ходимлари ҳам, колхозчилар ҳам икки марта ортиқроқ жавобгар бўлиб турган бир пайтда қанақа бўларкин, бу мутлақо саноатдагига ўхшамайди-да... Ал-машлаб экиш-чи? Колхозларда олдинги саф масаласи-чи?..

— Бу олдинги сафи нимаси бўлди тагин?— деб сўради Маслеников.

— Фронтда олдинги саф ҳамма ерла бир текисда бормасдан, илон изи бўлиб боргандек, ҳозир колхозларда ҳам олдинги сафда янгиликлар бир хилда эмас. Бизнинг зонамизда ўн иккита колхоз бор, уларнинг ҳаммаси ташкилий, интизом, маданий даражаси жиҳатидан ҳар хил. Бир колхоз бу вазифани ҳали амалга ошириши анча қийин бўлса, иккинчи бир колхоз учун осон. Бир колхозга бу ушалган орзу, олдинга қараб интилиш бўлса, бошқаси учун зерикарли, босиб ўтилган босқич ҳисобланади. Ҳозир ҳамма колхозларга бир хилда вазифа беришлик маълумоти турлича бўлган одамларни: учинчи синф маълумоти бўлганни ҳам, ўнинчи синфни тамомлаганни ҳам, университетнинг иккинчи курсида ўқиганни ҳам — барчасини лекторияга йиғиб уларга химиядаги нишонли атомлар методи ҳақида лекция ўқиш билан барабар. Опёнкин ҳозир «Власть Советов» колхозида атом ядросининг ажралишигача етиб олди, у энди антипрогонга киришса ҳам бўлади. Баъзи бировлар эса ҳали карра жадвални яхшилаб қайтаришлари керак. «Власть Советов» колхози ҳозир эски қишлоқ ўрнига социалистик шаҳарча қуришга ҳам қурби етади. Жорий учётида уч миллион пули бор. Кечаю кундуз ишлайдиган яслилар, боқчалар, маданият саройи, радиоузелъ, водопровод, колхоз санаторийси қуришга, хуллас, барчасига қурби етади. Бу колхоз қишлоғимизнинг ҳозирги янги ҳаётини бутун гўзаллиги билан кўрсата олиши мумкин. У энди фақат юқори ҳосил ва намунали молхоналар билан эмас, одамларнинг бахтли ҳаёти билан ҳам донг чиқариши мумкин! Опёнкиннинг забардаст елкасидаги юки ўзига яраша оғир! Бошқа колхозда эса, ҳали одамларни ишга ўз вақтида чиқиши ва барча колхозчиларни, жамоат мулкига ўзиники сингари муносабатда бўлишига эришиш керак... Ҳатто қолоқлар билан илғорларнинг касали ҳам бир хил эмас. Бугун биз «Рассвет»да жиноят изини очган бўлсак, эртага «Спартак» колхози билан шуғулланиш керак бўлади.

— «Спартак»да нима воқеа юз берибди?— деб суриштириб қолди Медведев.

— Айтарли ҳеч гап йўқ, Василий Михайлович, колхоз атиги социалистик йўлдан чиқиб, қандайдир савдогарчилик йўлига кириб олибди, холос.

— Ни-има?..

— Ҳа, шундай. Сизлар у колхозни кўп йиллардан бери тинч яхши колхоз ҳисоблаб келгансизлар. Топшириқларни бажаради, меҳнат кунига яхшигина ҳақ беради, ўзи миллионер — яна нима керак? Ўртоқ Мартинов ҳам у ерга камдан-кам боргани ҳам табиий, эҳтимол, сиз ҳам «Спартак»да район раҳбарлари ҳамма ишни дўндириб қўйибди деб ўйлагандирсиз. Қани Золотухин сингари ишнинг кўзини биладиган раислар кўпроқ бўлса, дейишади. Бу ерга янги келган пайтимда менга ҳам ўша колхозни мақтаган эдилар. Ҳар бир меҳнат кунига ўн сўмдан пул берди, колхознинг еттита автомашинаси, раиснинг «Победа»си бор дейишган эди. Яқинда у ерда бўлганимда колхоз хўжалигини кўрдим, кечқурун бухгалтерияда ўтириб, колхоз даромад манбаларини текширдим. Чорвачилиги ўртача, ҳосилнинг мазаси йўқ. Баъзи бир сердаромад экинлар саримсоқ, наша, қулупнайга зўр беришади. Бундан ташқари, молларини ҳам нархига етказиб сотишни билишади. Қаёққа нима олиб бориб, қанақа қилиб фойдалироқ қилиб сотишни уларга ўргатишнинг ҳожати йўқ. Об-ҳаво бюросига Совет Иттифоқининг турли областларидан метереологик маълумотлар келиб тургани сингари, Золотухин кабинетигаги стол устига ҳам қайси колхоз бозорида нима қанчаданлиги ҳақида ҳар кун янги-янги телеграммалар келиб туради. Лекин ўз молларини сотиш билангина шугулланишмайди. Маълум бўлишича, колхоз қўлига тушган нарсаларни олиб-сотиш учун турли шаҳарларда бутун бир агентлар штатини сақлар экан. Ставрополь областидан отлар олиб, Татарияга ҳайдаб боришибди ва уч баравар қимматга сотишибди, бундан икки юз минг фойда қилишибди. Қозоғистондан қўй олишибди. Харьковда молдаван виноси, Ленинградда Кубань гуручи сотишибди. Бу колхоз савдосини бузиш деган гап. Бу қил-қизил чайқовчилик-ку... Яна сиз, ўртоқ Медведев, ҳаммага аён бир нарсани исботламоқчи бўлиб: шу кунгача раҳбарлик қилиб келдик, бундан кейин ҳам раҳбарлик қиламиз, колхозларни ҳеч кимга пудратга бериб қўймамиз, деб чиранасиз! Сизнинг ҳуқуқингизга ҳеч ким тажовуз қилаётгани йўқ. Марҳамат, раҳбарлик қилинг. Ўтиниб сўраймиз! Лекин «Спартак» сингари колхозларни ҳам эътибордан четда қолдирманг. Биздаги барча хўжалик планлар социализм учун, одамларни социалистик руҳда тарбиялаш учун қаратилган-ку, ахир. Раислар бу миллион-миллион сўм-

ларни қайси йўллар билан орттираётганига биз эътиборсиз қаролмаймиз. «Спартак»даги партия ташкилоти қанақа ўзи? Золотухиннинг бунақа ишлар билан шуғулланишига коммунистлар қандай йўл қўйишганикин? Раҳбарлик қилишга келганда, ҳуқуқингизни пеш қилиб дўқ қиласиз-у, ишга келганда чинаками а раҳбарлик қилмайсиз. Қийин, қалтис масалалардан ўзингизни олиб қочиб, осонроғига югурасиз. Агар ҳозирги кампаниялар бўйича сводкалар олиш билан чекланиб қолингудай бўлса, колхозлар ҳаётидан узилиб қолиш мумкин. Бизда партия ташкилотларининг иши хўжалик ишлари даражасига қараганда жуда орқада қолмоқда!..

Маслеников бу танқидларга тан бергандай калласини чайқаб:

— Демак, партия органларимизнинг иши сизни қаноатлантирмаётган экан-да? Хўш, райком, обкомнинг тутган йўли-чи?— деб сўради.

— Райком билан обкомнинг тутган йўлига келганда, Дмитрий Николаевич, сизга ҳеч нарса дея олмайман,— деб жавоб берди Долгушин.— Мен ҳозирча у йўлни кўрганимча йўқ. Обком бюроси аъзоси билан энди биринчи марта гаплашаётирман. Лекин МТС директорларига қилаётган сизнинг шахсий раҳбарлик услубингиз — бу ҳали обкомнинг йўли эмас деб ўйлайман.

Ховлида машина сигнал берди.

— Хўп, шунча гаплашганимиз етар!— Маслеников қўлини кескин силтаб, суҳбатни бўлди-да, ўрнидан туриб, макинтошининг тугмаларини қадади ва шляпасини кийди.— Умуман, шундай, ўртоқ Долгушин. Сизда экиш масаласи чатоқ. Сиздан кейин оммавий экишга киришган кўпгина МТСлар трактор бошига иш унуми жиҳатидан ҳозироқ сизга етиб олмоқда. Ерлар сифатсиз ҳайдалган, ортиқча сарф қилишлар, меҳнат интизомини бузишлар ҳақида фактлар бор. Шундай қиламиз, Василий Михайлович, экиш тугагунча қараб турамиз-да, кейин ҳаммасини хулоса қилиб, ҳисоботини қўямиз. Ё райком бюросига қўярмиз, ёки, эҳтимол, бизда обком бюросига қўярмиз. Ана шундай. Ушанда барча нарсалар ҳақида гаплашамиз. Хайр! Мен сизга, ўртоқ Долгушин, ҳар ҳолда озроқ фалсафа сотиб, кўпроқ амалий иш билан, чунончи, ўзингизнинг жонажон ишингиз билан — трактор парки, комбайнлар

ремонтни, фермаларни механизациялаш билан шуғулланишни маслаҳат бераман. «Рассвет» масаласида, ўртоқ Медведев, ҳар ҳолда ишни охирига етказиш керак деб ўйлайман. Бивалих ва олиб ташланган партия ташкилоти секретарини ўрнига қўйиш эҳтимолдан узоқроқ, чунки уларнинг ҳақиқатан ҳам гуноҳлари бор. У ерда янги раиснинг қандай ишлашига кўз-қулоқ бўлиб турунг, унга ёрдам беринг. Агар ўша зонал инструктор колхозга юборилишини сўраб қаттиқ туриб олса, аризасини кўриб чиқинг. «Спартак» колхозини билан ҳам шуғулланинг. Бундай фактларни билмаслигингиз қизиқ. Колхоз мол олиб, мол сотса-я! Бу ишнинг нотўғрилигини раисга айтинг! Хайр, ўртоқлар! Ишингизга муваффақият тилайман!

Долгушин меҳмондўст мезбондек, меҳмонларни кузатиб қўйгани эшиккача чиқди. У машина жўнаб кетгунча орқасидан қараб турди. Машина тоғдан тушиб, дарёга борадиган йўлнинг бурилишидан ўтиб кўздан ғойиб бўлди, лекин ўша томонда кўча устида анчагача тўзон кўтарилиб турди, кимнингдир ити ғилдирак тагида қолди шекилли, қаттиқ вангиллади.

«Ҳаммасини хулоса қилиб чиқамизмиш» — очиқдан-очиқ қўрқитиш. Яна, айниқса шундай хатою нуқсонлар бўлишини кутишаётган бир пайтда каттакон МТС хўжалигида, ўн саккизта трактор бригадаларида йўл қўйилган янглиш ва хатоларни яқунлаш қийин эканми?

7

Марья Сергеевна илиқ май кунларининг бирида Арсеньевкадан дала йўли билан Березнякига кетаётган эди. У вақтини шундай ҳисоблаб чиққан эдики, яна Семён Чалийнинг трактор бригадасига бориб улгуриши, кечқурун уйига, Надеждинкага етиб олиши керак эди. Эртага эрталаб район марказига машина барвақт жўнарни — Борзова ана шу машинада қизини Троицкка олиб бориб, тушгача район поликлиникасидаги рентгенга кўрсатиб келмоқчи эди.

Далада баҳор яшнади. Музламай қолган участкаларда ҳали қурғоқчилик ва иссиқ таъсир этмаган кузги экинлар яшнар, қуёш нури остида зумрад тусга кириб, кўм-кўк бўлиб мавжланар, шамол турган пайтлари «овозини синаб кўрмоқчи» бўлгандай, секин

шовулар, аммо шамол тик турган калта пояларини ҳали қаттиқ силкитмас, аста тебратар эди. Янги ҳай-далиб, буғи кўтарилиб ётган ерларнинг квадратлари қорайиб кўринарди. Даладаги ботқоқликлар устида чибислар¹ чарх уриб учар, ҳаводан ўқдай отилиб тушиб, ерга тегай-тегай деб кетар ва яна қий-чув билан осмонга кўтариларди. Бир дақиқа ҳам тинмай, еру кўкда тўрғайлар сайрарди. Офтоб чарақлаб, сахийлик билан ёғду сочар, бутун осмон гумбази ёришиб, гўё бошинг устига нурини тўқар, ўтган йилги ўт-ўланларнинг қовжираган қолдиқлари, илдизлари шамолда учиб, момиқ сингари ранго-ранг товланарди. Атроф шу қадар ёришиб кетган эдики, одамнинг кўзи қамашарди.

Марья Сергеевна Чалийнинг трактор бригадаси шийпонига борадиган йўл муюлишида эмтээс «Газик»ини кўриб қолди. Машина орқаси домкрат билан кўтарилган, чиқариб олинган ғилдираги бир чеккада, Холодов машина атрофида бориб-келиб турарди. Володя пахталик курткасини тўшаб, дифер тагида ёнбошлаб ётиб олиб, қандайдир бир гайкани зўр бериб бурарди.

— Аҳвол чатоқ, Григорий Петрович, бир эмас икки жойини тузатиш керак,— деди Володя олдиларига келган Марья Сергеевна билан бошини ирғатиб саломлашаркан.— Балонни-ку, бир илож қилиб ямай-миз-а, лекин мана бунисини кўряпсизми?— У калит билан темирга уриб кўрсатди.— Бу аҳволда юриб бўлмайди. Гайка охиригача буралмаётибди, резьбаси ейлиб кетган.

— Юриб бўлмайди эмиш? Шунини йўлга чиқишдан олдин ўйласанг бўлмасмиди?

— Йўлга чиқишдан бурун ҳам, бу «газик»ни аллақачон домна печига ташлаб қайтадан эритиш керак, деб ўйлаган эдим, Григорий Петрович! Энди бирини тузатсанг, иккинчиси бузилаверади.

Холодов жаҳл билан тупурди. Володя машина тагидан чиқди-да, хаёл суриб, қўлидаги гайкали болт-ни айлантириб, атрофга аланглаб қаради. Узоқда, тўрт километрча нарида, кичик бир ҳавоза олдида Чалий трактор бригадасининг дала вағони кўриниб турарди. Вагон олдида будкаси баланд автомашиналарга ўхшаш алланималар ғира-шира кўзга чалинарди.

— Тракторчилар олдига бориб келишга тўғри келади,— деди Володя.— Бошқа илож йўқ. Сиз шу

¹ Ч и б и с — ботқоқликларда яшайдиган қуш.

ерда дамингизни олиб тулинг. Балки уларда шунақа болт топилиб қолар. Ё бўлмаса шунинг ўзига резьба қиламиз. Ҳў ана, уларга кўчма устахона ҳам келганга ўхшайди.

— Бўпти, борадиган бўлсанг бориб кела қолмайсанми, нега ўйланиб турибсан! Тезроқ тузатиб кел, бу ерда офтобда куйиб ўтиришга вақт йўқ!

Володя тўғри ҳайдалган ердан вагон олдига қараб юриб кетди. Холодов йўлдан, ўтган йилги эски ғарам олдига борди-да, ириб, пўпанак босиб муш-муш бўлиб ётган похолни этигининг тумшуги билан титиб тагидан тозасини чиқарди, сўнгра устига плашини тўшаб ўтирди-да, Марья Сергеевнани чақирди:

— Бу ёққа кел, ўтир, дамингни ол... Мана шунақа аҳволда ишлаймиз! Транспорт эмиш! Бу транспорт эмас, жоннинг азоби. Яна бу директор билан иккала-мизинг ўртамызда. Колхозга чиқиш учун машинани тилангандек ялиниб сўрайсан. Мана сен ҳам МТС партия ташкилоти секретари бўла туриб, бригадаларга пиёда қатнаб юрибсан. Шу ҳам одамлар билан иш-лаш бўлдим!

— Эҳ, Григорий Петрович,— деди Марья Сергеевна Холодов ёнидаги плаш устига ўтираётиб,— бу ерда қанча бошлиқмиз, агарда ҳар қайсимизга биттадан машина берилаверса, унда аҳвол нима бўлади? Далада машина карвони бўлиб юрамизми. Менга машинанинг нима кераги бор? Уйдан бир неча кунга кетганман, кеча бешинчи бригада, аввал куни саккизинчи бригадада тунадим; у ерда йигитлар билан истаганимча гаплашдим. Ўз ишимни шошмасдан қиламан, шофёр кутиб турмайди, ёқилғи сарфланмайди. Шундай юрганим яхши, тинчроқ. Худди саёҳатнинг ўзи, у колхоздан-бу колхозга пиёда борасан. Шу ерда ишлаганимдан бери саккиз килограмм ориқлабман, бу мен учун фақат фойда. Курортга боришнинг ҳам ҳожати йўқ. Худди ёшариб кетгандек бўлдим. Яна чўл ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олиб, далама-дала юрибман, атрофимда тракторчилар, ўз одамларим. Яшаш қизиқроқ бўлиб қолди!..

Марья Сергеевнанинг юзи офтобда қорайган, косинька остидан қўнғир, жингалак сочлари шамолда тўзғиб чиқиб турар, хийла ориқлаган, ўзи ҳам қандайдир бақувват тортган бўлиб, ҳақиқатан ўттиз етти ёшига қараганда анча ёш кўринарди. У чит сарафан кийиб, пальтосини кўтариб олган эди. Холодов Марья

Сергеевнанинг дум-думалоқ елкасига қарийб қўл теъ кизгандек бўлиб қийшайиб қаради, унинг парусин шилпакдаги оёқларига, семиз, бақувват болдирларига кўз югуртириб чиқди, бошидан фуражкасини олиб қўйди, кейин кителининг кўкрак чўнтагидан тарақ олиб узун, ипаксимон оч сариқ сочларини таради, бошининг озгина жойида сочи тўкилган эди.

— Бешинчи бригадада нима қилдинг?— деб сўради у.

— Навбатчи сменада бўлган йигитларга Пленум қарорини ўқиб бердим. У ерда яхши агитатор танлаб келдим, Григорий Петрович, нимасини айтасан! Василий Лукашев деган тракторчи, комсомол аъзоси. Узиям қарорнинг ҳар пунктида кундалик ҳаётидан мисол келтиради-да: «Бизнинг колхозда бўлса мана бунақа ишлар қилинмоқда», «Мен агрономимиз билан гаплашган эдим — буни бизда ҳам қилиш мумкин экан», деб гапиради. Умуман, биз одамларни агитатор қилиб ишга тайинлаш тартибига барҳам беришимиз керак, шундай деб ўйлайман. Бизда барча бригадалардаги агитаторлар ҳисобчи. Улар гўё энг ўқимишли одамлар-у, шунинг учун тракторда ишламайдилар, уларга газета ўқиб бериш билан жанговар варақа чиқариш ҳамма нарсадан қулайроқ эмиш. Эҳтимол, ўша ҳисобчида ҳеч пропагандистлик қобилияти йўқдир? Одамларни ҳаётий ишларга отлантира оладиганларни агитатор қилиб тайинлаш керак-да!

— Бу тўғри,— деди Холодов, унинг фикрига қўшилиб.

— Улардаги партия-комсомол группасини расмийлаштириб бердим,— деб гапида давом этди Марья Сергеевна.— Ҳозирча натура билан ҳақ тўлашнинг бир центнери таннархини муҳокама қилдик. Плановигимиз келиб, менинг илтимосим билан йигитларга ана шу таннархнинг ўзи нимадан пайдо бўлишини батафсил тушунтириб берди. Унинг гапини зўр қизиқиш билан тингладилар! Одамлар қаттиқ ўйланиб қолишди: ерни қайта ҳайдаш, у ёқдан-бу ёққа қуруқ кўчиб юришлар учун бекорга ёнилғи сарф бўлишини энди тушуниб олдик, дейишди. Кўп саволлар берилди. Менимча, улар билан яна бир марта гаплашиб олиб, МТСда ҳосилнинг таннархини тушириш учун ўша бригадада мусобақа бошлаб юборса бўлади.

Холодов кителининг тугмасини ечиб, похолга бамайлихотир ястаниб ётиб олди. Кейин қўлларини

бошининг остига қўйиб, куйини бузиб ашула айтди: «Осмонга боқиб ҳайрон қоламан...» Ашулани тўхта-тиб, ағдарилди-да, ёнбошлаб олиб, ён томонидан Борзованинг ёқимтой юзи, кичик қирра бурни, қалин лаб-лари ва тўлишган бағбақасига тикилиб қаради.

Марья Сергеевна кўзига тушиб турган қуёш нури-дан бошини эгиб, косинкасини тортиб қўйди-да, узун похол пояларини бармоқларида айлантириб, қамчи ура бошлади.

— Тўртта бригадамизда хотин-қизлар бор, — деди у. — Колхозларда ҳозир бошқа ишларда ишлаб юр-увчи собиқ тракторчи хотинлар бор. Биз Семидубовкада хотин-қизлар трактор бригадасини ташкил қилдик. Яхши ишляпти! Шу ерда ҳам хотин-қизлар брига-дасини тузсак яхши бўларди. Янги машиналар оламиз, тракторчилар бор, гаплашиб қўйганман, ҳаммаси рози. Фақат яхши бригадир танлаш керак. Хотин-қиз-лардан бўлса дуруст бўларди. Яна битта Катя Бихо-ва деган тракторчини кўзимнинг тагига олиб юриб-ман. Машинанинг тилини жуда яхши билади, ўзиям беш йилдан бери ишлайди.

Офтоб ёздагидек қиздирарди. Тўрғайлар тинмай сайрар, ғарам нарёғидан асалариларнинг гингиллаши эшитилар, қандайдир эрта очиладиган дала чечакла-рининг ҳиди димоққа уриларди.

— Турмушинг қандай, Марья Сергеевна? — деди Холодов тўсатдан.

— Нима? — Борзова тушунмади. — Шу кунлари нима билан шуғулланаётганимни гапириб беряп-ман-ку.

— Мен сендан шахсий ҳаётинг қандай деб сўраяп-ман. Борисовкага кетмоқчи эмишсан?

— Агар кетадиган бўлганимда, бу ерга ишга кел-маган бўлардим... Шу ҳақда гап очилса, Григорий Петрович, жоним ҳиқилдоғимга келади. Мен энди ўзимнинг илгариги ҳаётимни эсдан чиқара бошладим.

— Ҳар ҳолда эрсиз сенга қийин. Ахир, айни етил-ган пайтинг.

Холодов ўрнидан туриб ўтирди-да, атрофга назар ташлади — беш километрнинг нари-берисида жон аса-ри йўқ. Володя довондан ўтиб, пастликда ғойиб бўл-ган, у Марья Сергеевнага яқинроқ сурилиб, қўлини унинг тўлишган елкасига ташлади.

Борзова Холодовдан ўзини тортиб, елкасидан қўли-ни олиб ташлади-да:

— Сизга нима бўлди, Григорий Петрович?— деб ҳайронлик билан сўради. Кейин унга диққат билан қаради, кўзлари ўйнаб муғамбирлик билан жилмайиб турарди:— Ҳа-а. Мен елкамга биронта қўнғизча ёпишган бўлса, олиб ташлаяпсиз деб ўйлабман. Сиз мени қучоқламоқчи бўлдингизми?..

— Ҳа. Мунча ўзингни тортасан? Ҳеч ким кўрмайди. Қўлингни бер. Косинкангни ечиб қўй, косинкасиз чиройли кўринасан. Биласанми, жуда гўзал жувонсан-да. Жозибанг зўр. Эркакларга шунақа хотинлар жуда ёқади-да.

Хатто қўққисидан Борзовага ишқивозлик қилишни кўнглидан ўтказган ана шу ҳисга тўлиб тошган минутларда ҳам зонал секретарнинг овози бошлиқларга хос оҳангда жараңлади.

Марья Сергеевна бошидан косинкасини олди-да, тиззасига қўйди (биров сенга косинкасиз чиройлироқ кўринасан деса, қайси аёл унинг айтганини қилмайди дейсиз?), лекин унга қўл бермади.

— Нега сиз бирдан бундай деяпсиз, Григорий Петрович? Мен сизнинг оғзингиздан ҳеч қачон бунақа сўзни эшитмаган эдим. Кўпдан бери Троицкда бўлганингиз йўқми дейман? Оилангизни Надеждинкага кўчириб кела қолинг-да.

— Оилани қўйсанг-чи! Зап вақтни топиб гапирдинг-да!— деб қўлини силтади Холодов.— Балки, менинг ҳам оилавий аҳволим сеникидан баттардир. На бўйдоқ, на уйланган деб бўлади, икки жаҳон оворасиман. Хотинимни вақтинча Троицкка келиб туришга зўрға кўндирдим, қишлоқ ҳақида гапирсанг, эшитгиси ҳам келмайди. Мана шунақа мешчанка!.. Саволимга жавоб бермадинг-а! Эрсиз ёлғиз туриш қийинми?

— Нима, қийин бўлганда менга ёрдам берармидингиз?

— Албатта, бераман!

Холодовнинг чиройли тошдек, жиддий юзи қандайдир юмшаб, юпқа лабларида кулги кўринди. Керакли пайтларда у ҳам кула олар экан.

— Қушларнинг қандай сайраганини эшитяпсанми! Коинотдаги жамики жониворлар шод. Баҳор-да! Сен бўлсанг бу ерда сўққабош солдатларга ўхшайсан.

У Борзованинг тиззасига қўлини қўйиб, сўзида давом этди:

— Пушкин айтгандек: «Тақдир ўзгача бахт-сао-

датлар бахш этган сеҳрли гул ҳам...» Бу ёғи эсимда йўқ.

Холодов шу билан шоирона муқаддимани тугатса ҳам бўлар деб ўйлаб, Борзовани маҳкам қучоқлади-да, ўзига тортди. Лекин ўпиш насиб бўлмади. Лабларига Марья Сергеевнанинг юзи эмас, мушти тегди, мушти унча катта бўлмаса ҳам, лекин унинг ҳовури-ни босиб қўйиш учун етарли даражада қаттиқ эди.

Марья Сергеевна жаҳлидан қип-қизариб, Холодовнинг қучоғидан чиқди-да, сакраб ўрнидан турди ва икки қадам нарига бориб, косинкасини ўраб, сарафанига ёпишган хас-чўпларни қоқди.

— Насибангизни олдингизми?.. Лабингиз қонаб кетибди, артиб олинг. Олдимга келгундек бўлсангиз, яна тушириб қоламан. Яхшиси ўша ерда ўтиринг, ўзингизни босиб олинг.

Холодов мулоҳазага бориб, похол устида ўтирганича қолди.

— Эсингизни еб қўйдингизми? Сизни ҳеч шунақа одамдирсиз деб ўйламаган эдим! «Бу ерда сўққабош солдатларга ўхшайсан», эмиш. Ходимларингизнинг гамига ҳамдардлик қиляпсизми? Жуда соз-ку!.. Енгингизга артманг, кителингизни ифлос қиласиз.

Холодов қовоғини солиб:

— Бу гап иккаламизнинг ўртамизда қолсин. Эшит-япсанми? — деди.

— Қўрқманг, деворий газетага ёзмайман.

— Эркак билан хотин киши ўртасида нима воқеа ўтмасин, бу нарса уларнинг хизматидаги муносабатга таъсир қилмаслиги керак. Ҳаётда қанақа тасодифий воқеалар бўлмайди, ҳар нарса бўлиши мумкин. Тушу-нарликми?

— Ҳа, таъсир этмайди деяпман-ку, қрагингиз ёрилмасин! — деди Марья Сергеевна. Энди у бир оз жаҳлидан тушган, овозида кулги оҳанги бор эди. — Хафа бўлманг-ку, Григорий Петрович, сиз менинг дидимга тўғри келмайсиз. Назаримда кўп нарсаларга фаҳмингиз етмайдиганга ўхшаб қолди. Ва умуман... хотин-қизларнинг эркакларга қандай қарашини сизга гапириб берардим-у, лекин шошиб турибман. Бригадага боришим керак. — У похол устидан пальтосини олди. — Нима, сиз келишган йигит бўлса, бўлди, хотин-қизлар, айниқса ёлғиз жувонлар дарров унинг олдида ўзини йўқотиб қўйиб, эриб кетаверади деб ўйлайсизми? Шапка кийган билан йигит бўлавермайди. Хайр!

Холодовга ҳаммадан ҳам алам қилгани Марья Сергеевнанинг ғарам олдидан йигирма қадамча нарига бориб, бирдан хахолаб кулиб юборгани бўлди. Кулги зўридан кўзларидан ёш чиқиб кетди, косинкасининг учи билан ёшини артаётиб, пуштага қоқиниб кетди, кейин орқасига ўтирилди-да, унга қараб яна ҳам қаттиқроқ хахолаб кулди. ...Холодов ўрнидан туриб, ғарамнинг нарёғига ўтди, лекин у ёқда ҳам Марья Сергеевна кулгисининг жарангли овози анча вақтгача эшитилиб турди.

Мартинов ётган палата тинч ва салқин, деворларга қоқиб қўйилган гулдор гиламчалар ва чиройли рамкачалардаги суратлар уни анча шинам қилиб кўрсатар, дориларнинг ҳам ҳиди келмас эди: боғ томондаги дераза очиқ бўлиб, чамандек гуллаб, соя-салқин солиб турган кекса дарахтлар ва олма гулининг хушбўй ҳиди касалхона дезинфекциясининг ҳар қанақа исини босиб кетарди. Палата икки койкали эди. Иккинчи койкада ётган касал кўрпа-ёстиғини одеял билан ўраб, сайр қилгани боққа чиққан эди.

Мартиновнинг ўмров суяги билан қўли тузалиб қолай деган эди, лекин оёғи ёмон синганидан, унга ўридан қимирлашга рухсат беришмас, ҳадеб чалқанчасига ётавериб, бели оғриб қолмасин деб, кунига икки марта эҳтиётлик билан ёнбошига ағдариб қўйишарди. У касалхонада жуда ориқлаб кетган, офтоб қаттиқ қорайтириб юборган бугдой ранг юзлари қандайдир ўз тусини йўқотган, кўзлари салқинган, болаларники сингари ингичка бўйнида кекирдаги туртиб чиқиб турарди.

Мария Сергеевна унинг койкаси олдидан, тўқима креслода палатани кўздан кечириб ўтирарди. Унинг олти яшар қизчаси Верочка, дераза тоқчасига чиқиб олиб, Мартинов берган конфетни сўриб, журналларни варақлаб ўтирарди.

— Бунақа жиҳозларни ҳеч қайси касалхонада кўрган эмасман,— деди Марья Сергеевна тумбочка устидаги тўр дастурхон билан койка устидаги деворга қоқилган гулдор гиламчани кўрсатиб.

— Буларни хотиним уйдан олиб келган,— деб жавоб берди Мартинов.— Унга палатани ўзича жиҳозлашга рухсат беришди. «Агар олиб кетишга қўймасаларинг, шу ерни бир оз безаб қўяман, ҳеч бўлмаса салпал уйига ўхшаб турсин», деб туриб олди.

— Надежда Кирилловна тез-тез келиб турадимиз?

— Ҳар куни, «Прогресс»га ишга кетаётганида ёки уйга қайтаётганида кириб ўтади.

— Шўхлик қилма, Верочка, тек ўтир. Оёқларинг билан деворни кўчириб юборяпсан... Қизимни рентгенга олиб келган эдим. Қишда Семидубовкада зотилжам касали билан оғриган эди, айна шу пайтга келиб негадир йўталаяпти. Участка врачимиз, бир рентгенда кўрсатиб текширтиринг, деб маслаҳат берувди, йўқ, яхши, ҳамма ёғи соппа-соғ экан. Умуман, унинг ўзи нимжон бўлиб қолди. Агар отпуска берса, ёзнинг охирига бориб бўлса ҳам майли, болаларимни олиб, бир Қора денгизга бориб келаман, ўша ёқда тузалиб кетади. Синглим ўша ёқда, Севастополда туради, денгизчига турмушга чиққан...

Сухбат уй-жой, оила, бола-чақадан ўтиб, МТС ишларига, Долгушинга кўчди.

— Районга шундай катта одам келиб қолганлигига, шундай яхши директор юборилганлигига хурсанд бўлиш керак эди, бизда эса у одамга нисбатан қандай муносабатда бўлиняпти денг, уни МТСдан сиқиб чиқаришмаса гўргайди деб қўрқаман-да,— деди Марья Сергеевна қайғуриб.— Бирор айб устида қўлга туширмоқчи бўлиб, тузоқ қўйгандек ҳар қадамда пойлаб юришади. Бир куни Холодов: «Сен бир текшириб кўр, аъзолик вносини тўламаганига икки ойдан ошиб кетди шекилли», деди. Мен ведомостни текшириб кўрдим — қарасам, ҳақиқатдан ҳам учинчи ойга ўтиб кетибди. Долгушинга айтдим, сочини чангаллаб қолди-ку. «Партия сафида ўттиз йил туриб, бунақа воқеанинг биринчи бўлиши-я! Ишга ўралашиб қолгандан кейин шунақа бўларкан-да!» деб ўша заҳоти вносини тўлади. Холодов бўлса: «Унга нега айтдинг? Секретарнинг вазифаси партия аъзоларига аъзолик вносларини тўлашни эслатиб туриш эмас, уларнинг ўзлари билишлари керак. Индамай турмайсанми, учинчи ой ҳам ўтмайди-ми, ана унда партия мажлисида бошлаб адабини бериб қўймасмидик!» дейди. У одам ана шунақа шароитда ишлаяпти. Уни бир балога гирифтор қилишмасайди деб қўрқаман. Областда ҳам ўзига анча-мунча душман ордириб олган. Сўзи ёқадими, ёқмайдими, ўйламай-нетмай кўнглига келган гапни шартта одамларнинг юзига айтаверади...

— Ҳа, унинг характери шунақага ўхшайди, бунақа характери билан яшаши қийин,— деди Мартинов.

— Ўзингнинг характеринг яхши дейсанми,— деб мийиғида кулди Борзова.— Агар сен ҳозир райкомда ишлаб турганингда, билмадим, икковларингнинг му-

носабатларинг қандай бўларди-да. У сенга ҳам ҳар кил кўнгилсиз гапларни гапирарди.

— Нима учун?

— Нима учун бўларди. Сенинг хатоларинг учун-да... Ҳа, йўқ-а, ҳазиллашяпман. Сен бўлганингда танқид қилгани учун ундан хафа ҳам бўлмас эдинг. Ҳозир Медведевга ўхшаб обрўйим кетиб қолади, деб титраб-қақшамас ҳам эдинг. Мабодо Медведев колхоз раисига у ёки бу ишни қилиш керак эди, деб гапириб қолгундай бўлса, унга раис: «Қани, ўртоқ Долгушин билан бир маслаҳатлашиб кўрай-чи, у нима дер экан», деб жавоб беради. Бу сўз Василий Михайловичнинг қалбига ханжардек қадалади! Одамлар унинг олдига райком секретари олдига маслаҳат сўраб боришдан кўра, МТС директорининг олдига боришни афзалроқ кўрадилар. Бунга қандай чидаб бўлади?.. Мен ҳеч тушуна олмай қолдим, Петр Илларионич, улар ёш бола бўлмаса, масъул постга қўйиб қўйилган эс-ҳушли коммунистлар бўлса-ю, иззат-нафсга тегадиган қандайдир майда-чуйда нарсалар учун асосий ишни унутиб қўйсалар? Мана, масалан, мени олайлик. Бир ёш партия ходимиман, ҳа, ёш жиҳатдан ҳам Долгушин мендан йигирма ёш каттароқ. У партия сафига кирган вақтда мен мана бундоқ бўлганман,— у қизига ишора қилди.— Катта ишларда бўлган, заводлар қурган, одамларга раҳбарлик қилган. Нега менинг ундан ўрганмаслигим керак экан? Биз худди ана шунақа одамлардан ўрганишимиз керак! У халқ учун яшайдиган, ўзининг бутун куч-қувватини ишга сарфлайдиган коммунистлар хилидан. Тракторчиларимиз уни шунақаям яхши кўриб қолишдики. Петр Илларионич, аста қўясан! Дастлаб уни ишончсизлик билан қарши олишганди. Бу чакаги ямоқ, доим оғзини қийшайтириб, лаби-лунжини бюрократларга ўхшатиб буриштириб юрадиган киши, гўё одамлар билан гаплашишга жиркангандек кўринарди. Бунинг устига лўли бўлгани учун қишлоқ хўжалик ишига жиддий киришишига ишонмас эдилар. У бирор нарса сотса ёки ашула ва рақс ансамблига раҳбарлик қилса бўларди, дейишарди. Энди унинг ишчанлигига ҳамма ишониб қолди, агар шунақа директорлардан кўпроқ бўлса, эҳтимол, қишлоқ хўжалигимиз оқсамасмиди. Уни яхши кўришади ҳам, ҳурмат қилишади, қўрқишади ҳам. Колхоз раисларини шундай қўлга олиб олганки, баъзи раислар норози бўлиб тўполон кўтаришга ҳам бориб етди. Барча колхозлар-

нинг раис ва правление аъзоларидан қайтариш шарти билан олинган қанча пул борлиги ҳақида ҳар ойда маълумот бериб турилишини ҳам талаб қилди. Ҳатто Опёнкиннинг жаҳли ҳам чиқди. «Бу нима деган гал, ўртоқ Долгушин, бу совхоз эмас-ку, мен сизга, директор олдида пул ҳисоб-китобини бериб турадиган бўлим бошқарувчиси эмасман. Пул сизники эмас, бизники!» деб жаҳли ҳам чиқди. Ушанда мен ҳам бу масалада Христофор Данилич бир оз тез кетди, деб ўйлаган эдим, лекин у Қишлоқ хўжалик министрининг буйруғини кўрсатди. Маълум бўлишича, колхозлар устидан молиявий жиҳатдан контроллик қилиб туришлик учун МТС директорига ҳуқуқ берилган экан, фақат бу ҳуқуқдан илгариги директорларнинг ҳеч қайсиси фойдаланмай келар экан. Ана шу усул билан иккита растратчини фош қилди, бири «Заря»нинг экспедитори, бири «Активист»нинг завхозси, биттаси саккиз мингнинг, иккинчиси ўн икки мингнинг ҳисобини беролмади. Долгушинни бизда ҳамма яхши кўради деб бўлмайди, албатта. Уша растратчилар уни яхши кўрмаслиги ўз-ўзидан маълум, нега ҳам яхши кўришсин. МТСнинг ўзида ҳам уни ҳамма ёқтиравермайди, ундан қаттиқ норозилар ҳам бор.

Марья Сергеевна «Рассвет» колхозидаги партия мажлиси ҳақида гапириб бера бошлади.

Мартинов унинг гапини тинглаб:

— У мажлис тўғрисида аллақачон эшитганман. Менга бир колхозчи гапириб берган эди,— деди.

— Ким?

Мартинов ёнидаги бўш койкага кўз югуртириб деди:

— Бу ерда мен билан «Рассвет»дан келган бир касал бирга ётибди. Сухоруков деган. Уни ўтган ҳафта олиб келишган эди, қўли синган.

— Сухоруков?.. Шошмай тур, у темирчилардан бўлса керак-а? Партияга ўтишга ариза берган. Сенга айтдимми?

— Ҳа, ариза берган. Айтди. У ерда юз берган воқеанинг ҳаммасини, Долгушин уларнинг муттаҳамларига калхатдек ташланганигача айтиб берди.

Марья Сергеевна безовталаниб сўради:

— Сен қандай ўйлайсан, Петр Илларионич, у ерда Долгушин бирор иш қилиб қўйгани тўғрими? Ҳозир унга шу айбни тақишяпти. Обкомдан ўртоқлар ке-

дишди. Қандай қилиб у индамай тура олсин? Колхозни қай аҳволга солишибди!..

Мартинов анчагача индамай турди.

— Умуман қалтис иш бўлган. Очиқ партия мажлисига бутун колхозни чақириш! Ана шу партиясизлар денгизига коммунистлар ғарқ бўлибди-да. Ҳақиқатан партия сафини тозалашга ўхшаш бир иш бўлиб чиқибди... Эҳтимол, ўша партия ташкилотини ана шу усул билангина тозалаш зарур бўлгандир? Аҳвол ҳам фавқулодда бўлган, кўрилган чоралар ҳам фавқулодда бўлган, шундай эмасми?.. Мен куз пайтида «Борьба»да деярли шунга ўхшаш аҳволга дуч келган эдим, лекин ҳар ҳолда бунақа иш қилишга журъат қилмаган эдим. Аммо шундай қилишни ўйлаган эдим!..

— Унинг партия ишида тажрибаси кўп деб айтяман-ку, Петр Илларионич, нима қилишни ва уни қандай амалга оширишни сен билан биздан яхшироқ биледи,— Борзова бу гапни очиқкўнгиллик билан айтди, районда иш тутишда унга қараганда анча дадил ва колхоз ҳаётини ундан чуқурроқ тушунадиган одамнинг пайдо бўлиши Мартиновни хурсанд қилма-са керак деб ўйлаб ўтирмади.

— Гўё у бир идеал коммунистдек уни жуда завқшавқ билан гапириб қолдинг,— деб сўз қотди Мартинов.— Сен партия ташкилотининг секретарисан, шундай бўлгач, директорга нисбатан бунақа ошиқона кўз билан қарашинг яхши эмас, яна бирорта хатога йўл қўйиб қўймагин.

— У олтмишларга бориб қолган одам бўлса, қандай қилиб унга ошиқ бўлай,— деб жавоб берди Марья Сергеевна уялмасдан.— У идеал одам эмас деб ўйлайман, Петр Илларионич, лекин ҳозирча бирор айбини сезмаётганлигим учун гуноҳкор ҳам эмасман.

Борзова тракторчиларнинг баҳор олди мажлиси қақида гапириб берди.

— Албатта, биз Холодов иккимиз бу ишга, социалистик мажбуриятга, бюрократларча қараган эдик. Долгушин бўлса бизга: оммавий ишни мана бундай олиб бориш керак!— деб аниқ кўрсатиб берди қўйди. Холодов одамларга самимий ва содда муносабатда бўлиши учун аччиғланиб юриш ўрнига берган сабоғи учун Долгушинга раҳмат айтиши лозим эди. Медведев билан ҳам худди шунақа бўляпти... Буни сенга айтиб, кўрпа-ёстиқ қилиб ётган хаста одамни безовта қилиш яхши эмас, лекин гапирмай иложим йўқ, эҳтимол,

Ўзинг ҳам аллақачон билиб олгандирсан, бошқалардан эшитгандирсан. Урнингга зап ходимни қолдириб кетдинг-да, Петр Илларионич! Райондагиларни кўп хурсанд қилдинг!

— Бу ерга уни мен олиб келганим йўқ-ку. Уни обком тавсия этган.

— У билан бир ярим йил ёнма-ён ишладинг, қанақа одам эканлигини билиб олишинг керак эди.

— Ишлаган бўлсам нима бўпти. Ҳеч қандай айбини сезмадим. Лекин ўзи «аросатда қолган», анчайин одам эди.

— Ҳа, худди ана шу «аросатда қолган» анчайин одам биринчи секратарь бўлиб қолди! Албатта, унга оғир, бундай масъулиятли катта вазифада биринчи йил ишлаши. Шундай бўлгач, коммунистлар билан маслаҳатлашиши, ўз ёнига активни ёрдамга тортиши керак эди-да, ахир. У бўлса ўрганиши лозим бўлган эдамларга ўшқиради! Ушқирганда ҳам шундай ўшқирадики, гўё атрофдагиларнинг ҳеч нарсага ақли етмайдиган ношуд одамлар-у, улар ичида энг доноси, жамма нарсени қойил қилиб қўядигани фақат унинг ўзи... Эрим иккаласи бошқа-бошқа одамлар бўлса ҳам лекин уларнинг тутган методлари негадир бир-бирига жуда яқин.

— Демак, Медведев учун мени койияпсизларми?..

— Биласанми, Петр Илларионич, районда кўп йил ишлаб, кўп яхши ишлар қилиш мумкин, лекин ана шу қилинган иш ташаббусини мустаҳкамлаш ҳам керак-да, ахир. Агар сендан кейин бир киши келиб, бошлаб берган ишингни барбод қилиб юборса, ўзинг ачинмайсанми?.. Жамики колхоз раисларини ўзига қарши қилиб қўйди. Колхозларда юрган пайтимда раислардан, бизнинг районда яна борзовчиликнинг ҳиди келиб қолди, деган гапларни эшитиш менинг учун ҳам унчалик кўнгилли эмас-ку, ахир. Фамилиямни тилларидан қўйишмайдиган бўлиб қолди. Худо кўтарсин, паспортимни алмаштириб қизлигимдаги фамилиямга ўтиб олмасам бўлмайди! Долгушинни-ку, тоза жондан безор қилиб юборди. Лекин у ҳам Медведевга бўш келмайди. «Эски методларни унутинг, колхозларга МТС орқали раҳбарлик қилинг. Саноатда бунақа эмас; заводга бирон киши келиб, директор билан бош инженернинг рухсатисиз дастгоҳларни цехларга алмаштиришга ҳадди сиғадими! Саноатда бундай қилиш мумкин бўлмаса, нега энди қишлоқ хўжалигида

мумкин бўлади. Сиз колхозга борасиз-да, хўжалик бўйича қандайдир буйруқлар берасиз, ваҳоланки, МТС директори бўла туриб, бу ҳақда мен ҳеч нарса билмайман. Ҳа, айтгандай у ерда, район марказида бу тўғрида ким билан маслаҳатлашасиз? У ерда мутахассислар ҳам қолмаган, барча мутахассислар бизда, МТСдаку, ахир», деб Долгушин қаттиқ тўриб талаб қилади, лекин тўғри талаб қилади, албатта.

Мартинов қўлини бошининг тепасига юбориб, ёстиқни бурчакка тортди, ўнғайсиз бурилиб оғриқдан юзи буришиб кетди.

— Нима қилмоқчисан?— деди Борзова койкага эгилиб.

— Бемалол бўлса, ёстиқни сал баландроқ қилиб қўй. Мана шундай, ҳа, раҳмат... Оҳ, бу ерда ётавериш жуда жонимга тегиб кетди-да!

— Иложинг қанча, керак бўлгандан кейин ётасан-да. Яхшиямки, ўлмай қолдинг, кундан-кунга тузалайсан, бу ерда яна кўп ушлашармикин?

— Яна бир ой шундай ётасан дейишяпти, ундан кейин қўлтиқтаёқда юришга ўрганаман.

— Ҳалок бўлган шоферингизнинг оиласини Христофор Данилич Надеждинкага кўчириб келди,— деди Борзова.— Хотинини устахонага, шлифовка станогига ишга жойлаштирди, катта ўғлини комбайнчилар тайёрлайдиган курсга ўқишга юборди.

— Рости билан-а?.. Нечта боласи бор экан?

— Икки ўғил, тўрт қиз. Оиласи катта. Шоферингнинг нечта боласи борлигини ҳам билмасмидинг?

— Ҳа, сўрамаган эканман...

Борзованинг назарида, Мартиновнинг қора-кўкишдан келган юзи сал қизаргандай бўлди.

— Долгушин раҳмдил, қалби тоза одам,— деди у Мартиновга қараб сал таъна билан.— Катта давлат ишларида ишлаш ҳам қўлидан келади, биров бир нарсага муҳтож бўлса, эътиборидан четда қолдирмайди... Менинг Виктор Семёничим бўлса-чи, тош юраклигидан ўпқалаб қолгудай бўлсам борми, дарров: «Мен шундай иш қиляпманки, бирдан минглаб кишиларга яхшилиқ келтиради. Битта-иккита одамлар ҳақида ўйлаб ўтиришга вақтим йўқ», деб жавоб берарди. Менга у баъзан ҳақдек туюларди. Ишининг миқёси кенг-да, деб ўйлардим. Мен кичик, бир колхозчи эдим, тракторчи бўлиб ишлардим, ўшанда райком секретарига худди худога қарагандек қарардим.

Мартинов суҳбатни бошқа томонга бурди:

— Хўш, бизнинг юборган одамларимиз қандай иш-лашяпти? Руденко қалай? Прокурор-чи?

— Прокурор ишни прокурорчасига бошлади. Ҳа, унга теккан колхоз ҳам «Рассвет»дан афзал эмас. Уша сен тайинлаган ревизия ишни тугатди, ревизорларимиз у ерни бир ой текширди. Намунали суд бўлди. У ердан ҳам беш кишини партиядан ўчиришга тўғри келди. Ҳечқиси йўқ. Андрей Семёнич ишляпти, нолимайди! Уша партактивда қаттиқ ташвишланди, жуда қийналди, эҳтимол, ўшандан бери ўзининг илгариги канцелярия ишини қўмсаб юрар, лекин буни ҳеч сездирмайди. Ишга жон-жаҳди билан киришди. Аммо колхоз мажлисида: «Сизларда уч йил ишлайман. Колхозни кўтаришни, йиллик даромадни беш миллионгача етказишни ва шу муддат ичида маҳаллий кадрлардан ўзимдан ёмон ишламайдиган ўрнимга битта яхши раис тарбиялаб етиштиришни ўз зиммамга оламан. Ўзим эса бир неча йил юстиция органларида ишлайман-да, кейин пенсияга чиқиб, маза қилиб балиқ тутиб юраман» деди. Руденко бўлса муддатини белгилаб ўтирмай: «Агар ўзларинг ҳайдаб юбормасаларинг, ўлгунимча сизларда раис бўлиб ишлайман», деб шартта айтди қўйди. Варвара Фёдоровна лавлагикор звенони олди. Унинг хотини барака топкур жуда бебаҳо хотин-да, Петр Илларионич! Кошкийди ҳамма катталарнинг хотинлари ҳам ўшанақа бўлса! Хушчақчақ, содда. На кеккайишни, на олифталикни билади, район ҳоқимаси бўлганлигини эсламайди, афсус ҳам емайди. Далада ишлаш учун саломатлигим яхши-да. У сеялка олдига орқалаб келган қопдаги ғаллаларни ҳар қанақа эркак ҳам кўтаравермайди, ҳа. Иван Фомич бўлса, ишни майший масалалардан бошлади. Раиснинг «Победа»сини сотди: у «Победа» эмас, колхозга иснод келтирадиган бир нарса эди, колхозчиларга меҳнат кунига ҳеч нарса беришмайди-да, раис «Победа»да юради,— машинани сотди-да, пулига бригадалардаги ясиларни жиҳозлади. Бу иши колхозчиларга жуда ёқиб тушди! Тракторчиларга битта яхши вагон ясаттириб берди, нураб, босиб қолай-босиб қолай деган хаталарни ремонт қилдириш учун қурилиш бригадаси ажратди, колхозчилардан олинадиган ремонт харажатини эса уч йил муддатга чўзди. Ишни жуда тўғри бошлади.

— Бошқаларнинг ҳам ишлари юришиб кетди, деб

айтишяпти,— деди Мартинов.— Райкомга колхозчилар номидан янги раисларни мақтаб ёзилган хатлар ҳам тушибди, менга Трубицин олиб келган эди. Умуман, фақат иккитасини — Бивалих билан Корягинни ўринсиз юборибмиз деб ҳисоблаш мумкин. Ҳа, майли, энди буларни ҳам охиригача текшириб билдик. Бивалихни партиядан тўғри ўчиришган, албатта. У ҳақда колхозни қолоқликдан чиқара олди деб айтиб бўлмайди-ку, ахир. Чунки у бунга уриниб ҳам кўрмаган! Қўлини совуқ сувга урмаган! Менингча, райком бюроси партия ташкилотининг қарорини, албатта тасдиқласа керак. Нима дединг?

— Нима дердим, Медведев бирор масалани кўнгилдагидек ҳал қилмоқчи бўлса, бюро аъзоларини тўлиқ чақирмайди, фақат ўз измидан чиқмайдиганларни чақиради, холос.

— Ишлашни билмасаям, айёрликни ўрганиб олибди-да? Айтгандай, Митин қандай ишляпти? Медведев билан алоқаси қалай?

— Кабинетда ўтиришни ёмон кўради, доимо айлашиб юргани юрган, чўл кишиси. Дарахт ўтқазишни нега ўз ҳолига ташлаб қўйдинглар, деб уришади. Бизда қишлоқ Советлари депутатларини йиғди, кўп йиллардан бери уларни эсга олишмасди. Афтидан, ишга қаттиқ киришганга ўхшайди. Лекин Медведев иккаласининг алоқаси қандай — билиб бўлмайди. Бюрода бир-бири билан уришмайди, лекин иккаласи ёлғиз қолганда ораларидан қандай сўз ўтади — бу биз учун қоронғи.

— Мен бу ерда қанча узоқ ётсам, Медведев олдимга шунча кам келяпти,— деди Мартинов.— Ҳа, Митин ҳам негадир эсидан чиқара бошлади. Мендан тоняптилар. Ўзинг ишлаб, қанча кучинг синган райондан кетсанг, ана шунақа бўлар экансан, икки йилдан кейин сени ёдга олишмас экан. Колхозчилардан: «Сизларда Мартинов ким бўлиб ишларди», деб сўрасанг: «Ҳа, бизга кўк «Победа»да бир бошлиқ келиб-кетиб турарди, эҳтимол, ўшадир-да», дейишади.

— Йўқ,— деди Борзова бошини қимирлатиб,— Петр Илларионич, ҳали-бери сени бу ерда эсдан чиқармайдилар,— деди-да, кулиб юборди.— Ҳеч бўлмаса, сени ўша янги раислар узоқ вақт ёдда сақлаб юришади-ку!..

Қиз аллақачон дераза токчасидан тушган, табуретка устида ётган журналларни ҳам варақлаб чиққан эди. У палата ичида у ёқдан-бу ёққа юриб, ойисининг

олдига келди-да, унинг тиззасига сурканиб, кўзига қаради ва хархаша қила бошлади.

— Зерикдингми, Верочка? — Марья Сергеевна қизини тиззасига олди. — Бир соатгина ўтириб, дарров зерикиб қолдингми, Петя амакинг эса бу ерда қачондан бери зерикмай ётибди, кўряпсанми.

— Зерикдим ҳам деяйлик, — деб эътироз билдирди Мартинов, — лекин дод демайман. Марья Сергеевна, уни деразадан боққа тушириб юбор, бир оз ўйнаб келсин. Ҳо, анови халати белидан келиб турган узун бўйли касални кўряпсанми, қўли бўйнига осиглиқ. Уша менинг ўртоғим, Тихон Кондратьевич. Сенга ў булбул тухумини кўрсатади. Кеча буталарда булбул уясини кўрувдим, деяётган эди.

Верочка боққа тушаман деди. Борзова дераза тоқчасидан эрилди-да, қизининг қўлтиғидан ушлаб, уни ерга тушириб қўйди.

— Долгушин, районда партия иши бўшаштириб юборилган деса, ҳаммадан кўпроқ Медведевнинг жаҳли чиқади, — деб давом этди Марья Сергеевна жойига қайтиб келиб. — Ҳақиқатан ҳам шундай-да. Петр Илларионич, партия ташкилотлари билан сен ҳам шуғулланмас эдинг. Партия ташкилотининг состави, колхоз коммунистларининг қиёфаси, уларнинг колхозда қандай ишлаши, халқ ўртасида обрўйи қандайлиги билан ишинг бўлмасди, бунақа масалаларнинг фарқига бормас эдинг. Секретарликка тасодифий одамлар ўтиб қоларди. Сен барча колхоз раисларининг оти-ю, отасининг исми шарифигача, феъл-атвориغاча, кимнинг қандай ишлаётганигача билар эдинг, партия ташкилоти секретарларини эса, бўйнингга ол, кўрганингда ҳам, фамилиясини эшитганингда ҳам кўпини танимас эдинг. Тўғрими?

Мартинов жим турарди.

— Мана бу рақам яққол кўрсатиб турибди-ку: уч йил мобайнида районимизда партия сафига оддий колхозчилардан атиги тўрт киши ўтибди-я. Хизматчилар, ўқитувчилар, агрономлар қабул қилинибди-ю, оддий колхозчилардан эса ариза тушмабди.

— Семидубовка МТСида ўзинг қандай ишлаган эдинг? — деб жаҳли чиқиб эътироз билдирди Мартинов. — У ерда бир йилча ишладинг-ку, партияга тракторчилардан қабул қилмадинг.

— Ҳа, мен ҳам негадир бу ишга эътибор бермаганман... Долгушин, колхозларда халққа ҳаммадан яқи-

ни коммунистлар, уларсиз колхоз оммасини сафарбар қила олмайсиз, деб тўғри айтади. Колхозчилар улардан ўрнак олсинлар. Ўрнак кўрсатиш ҳар хил — ҳам яхши, ҳам ёмон бўлади. У жиҳатдан ҳам, бу жиҳатдан ҳам коммунистларнинг ўрнак кўрсатиши колхозчиларга қаттиқ таъсир қилади. Колхоз партия ташкилотининг ёмон бўлиши — шунчаки жўн нарса эмас, балки колхозчилар учун катта зарар. Коммунистлар далада ишламайди-ю, нега биздан яхши ишлашни талаб қиласиз дейишмайдими? Улар коммунист бўла туриб ичкиликбозлик қилиб, жамоат мулкани талон-торож қилишяпти-ю, биз қилмаймизми, дейишлари мумкин. Долгушин партия ишлари ҳақида гап очдим, бўлди. Медведев дарров унинг оғзига уради. Долгушин унга: «Василий Михайлович, ўтиниб сўрайман, колхоз партия ташкилотларида тартиб ўрнатинг» — деса, Медведев: «Бизга ўргатманг! Нима қилишимизни ўзимиз биламиз!» — деб жавоб беради. Унга Долгушин гўё МТС директори сифатида ўзининг қандайдир шахсий эҳтиёжи учун ёрдам олишга уринаётгандай бўлиб туюларди. Жуда ҳафтафаҳм одам-да! Ахир, МТС колхоз учун яшаб, колхоз учун ишлайди-ку! Долгушин, фақат ҳаммамиз кучни бир жойга тўплаб, бир мақсад сари ҳаракат қилишимизни, колхозларни кўтаришга эришимизни истайди, холос. У, қанақа ишга қўйишларидан қатъий назар ўз ишини фақат партиявийчасига бажарадиган коммунистлар хилидан. У одамлар тарбияси ҳақида, хўжалик тўғрисида ўйлаганда даставвал партияни назарда тутаяди, бу нарса унинг қонқонига сингиб кетган. У колхозда бўлган вақтларида комсомолларнинг ишлари билан ҳам қизиқади, клубга ҳам, болалар боқчасига ҳам киради. Бизда бўлиб ўтган партия мажлисида МТС ходимларидан ҳаваскорлар бадий тўғараги ташкил қилиш масаласини кўтарди. Кейин Медведев қочириқ қилиб бюро мажлисида уни «Маданий-оқартув ишлари бўйича Надеждинка МТСи директори», деб атади... Петр Илларионич, мана шунақа тўнкалар қандай қилиб партия ишига кириб қолганига ҳайрон қоламан. Медведев қайси хизматлари учун партия аппаратига кўтарилган? Ахир, партия иши — энг муҳим, ҳамма ишдан юқори туради-ку! Мана у замонанинг зайли билан райком секретари бўлиб ишляпти — кейин нима бўлса ҳам бу хизмат рўйхатига ҳам ёзиб қўйилади, энди номенклатурага ўтди, шу билан унда қолаверади.

Бизда бўлмаса бошқа бир райондаги одамларнинг миясини қотириб юради.

— «Мияни қотирувчилар». Бу Руденконинг севган сўзи,— деб гап қистирди Мартинов.

— Гловтов чол ҳам шу сўзни кўп ишлатади. Мен Семидубовкада ишлаганимда Гловтовдан ўрганганман.

Марья Сергеевна ўрнидан турди-да, дераза олдига бориб боққа қаради, боғнинг тўрида буталар орасидан Верочканинг оқ қўйлакчаси липиллаб кўринди, ундан сал нарида калта халат кийиб қўлини бўйнига осиб олган бир бемор юрарди, у каравот олдига қайтиб келди-да, яна креслога ўтирди.

— Мен, Петр Илларионич, баъзан хотинларга хос соддадиллик билан: нима учун бизда сайлов мажлисларида, конференцияларда рўйхатга бунчалик қаттиқ риоя қилишаркин-а, деб ўйлаб кетаман. Бюрога ёки комитетга беш ёки ўттиз киши сайланиши керак бўлса — рўйхатда ҳам шунча одам туради, уни ўқиб эшиттиришга улгурмасданоқ, бир одам ўрнидан ирғиб туради-да: «Рўйхатга олиш тўхтатилсин!» — деб таклиф киритади. Лекин яна бешта киши рўйхатга ёзилса, нима қўрқинчлиги бор экан? Қайтага коммунистлар энг муносиб одамларни танлаб овоз беради-ку. Кимда-ким ўзи фамилияси ёнидаги номзоддан қўрқса, яхши ишлаганига ва халқ ишончини қозонганига ишонмаса, «рўйхатга олиш тўхтатилсин» деб ўша шошилади. Агар бизнинг яширин овоз беришимиздаги ўша рўйхатлар ҳам эркинроқ тузиладиган бўлганда, Медведевга ўхшаганлар партия органларига камроқ кириб қолармиди дейман-да... Бундан ташқари, раҳбар ходимларимизни омма ишончини кўпроқ қадрлашга мажбур қилинганда яхши бўларди. Албатта, райком секретари ўз ишлари ҳақида колхоз мажлисларида ҳисобот бериб ўтирмайди, бунинг учун партия конференциялари бор. Лекин у райсовет депутати, ижроком аъзоси ҳам-ку. Бас, шундай экан, бешта колхозни бир жойга тўплаб, сайловчилар олдида ҳисобот берсин-да. Одамлар ҳам бундоқ эркинроқ гапирсин, унинг ишини қандай баҳолаганларини, ҳатто протоколга ҳам ёзиб қўйишсин. Бизда фақат юқоридагилар олдида ҳисобот беришга ўрганиб қолишган, масалан, халқ ҳеч қачон об-ижроком раисини амалидан тушириб қўймаган. Мана шунинг учун ҳам улар колхозчиларни унчалик назар-писанд қилмайдилар. Барибир, бизнинг келажагимиз сизларга боғлиқ эмас. Бизни истаганингизча койинг,

танқидингиз заррача кор қилмайди, деб пинакларини бузмай тураверадилар.

Мартинов кўзларини юмиб ётар, лекин ухламас эди, қовоғи солинганидан, қоши чимирилиб, қаншари бўртиб чиққан ва пешонаси тиришганидан бир нарса ҳақида ўйлаётгани сезилиб турарди.

Марья Сергеевна бирдан:

— Сенга гапиравериб миянгни қоқиб қўлингга бердим-а,— деб қолди.— Бемор одамни кўргани келиб жағим тинмай вайсаб ўтирганимни қара-я! Нега қовоғингни соляпсан? Еки сени ранжитиб қўйдимми?..

— Бу вақт ичида Крилов келгани йўқми?— деди Мартинов кўзини очиб.

— Бизнинг МТСда бўлгани йўқ, лекин Троицкида бўлган-бўлмаганини билмайман. Маслеников келиб, Долгушинни роса таъбини хира қилиб кетди.

— Ҳа, Маслениковми?— Мартинов соғлом қўлини силтади.— Голубков билан у жуда топишган. Медвед учун гуноҳ менинг бўйнимда бўлса, Маслеников учун гуноҳ Алексей Петровичнинг бўйнида. У ҳам юқори мансабга кандидат бўлиб турибди. Агар Криловни олиб қўйишадиган бўлса ўша қолади. Кишини ҳаммадан ҳам таажжубга соладиган томони шуки, Маслеников ҳақида Крилов жуда яхши фикрда. Ишчан ва ғайратли ходим дейди. Районларга командировка қилиш учун жуда яхши эмиш. У уддабурон, янгиликни дарров илиб оладиган-у, биз район ходимлари ақли тўпос, янгиликни тушуниб етолмайдиган эмишмиз. Кел, қўй, бўлди, бу гапни тугатайлик. Қани ўз тўғрингда гапир-чи. Аҳволларинг қалай? Надеждинкадан уй беришдими?

— Менга алоҳида уй олишнинг кераги йўқ, Петр Илларионич. Ўша муаллиманикида жуда яхши турибман, уникидан бўлак ҳеч қаерда бундай жойлашиш мумкин эмас. Иккита хонасини эгаллаб олганман, ўзи-ям сўққабош кампир, болаларим билан жуда иноқ, мен йўқ вақтларда уларга кўз-қулоқ бўлиб, қараб туради.

— Виктор Семёнич ҳақида ҳеч гап борми? Борисовкага борганинг йўқми? Менга етиб келган сўнгги маълумотларга қараганда, ҳозир райижроком раиси бўлиб қолганмиш, ростми?

— Шундай бўлган эди. Энг сўнгги маълумотларга қараганда, уни колхоз раиси қилиб юборишибди.

— Йўғ-э?

— Ҳа, борисовкалик бир танишим шундай деб ёзибди. Баҳорги экиш мавсуми олдидан уларда ҳам худди биздагидек партактив ўтказилиб, ўнтача кишини колхоз раиси қилиб юборишибди. Шулар ичида у ҳам бор экан.

— Колхозга? Борзовни-я...

— Уддалай олмайди деб ўйлайсанми, нима?

— Билмадим... Балки уддалаб кетар. Лекин у телефонограммалар юборилмайдиган ишларда ҳеч қачон ишламаган-да, у ерда доим ўзинг халқ ичида бўлишинг, ишни ўзинг бажаришинг керак... Умуман дейман, Марья Сергеевна, хўп қизиқ вақт бўлди-да, а? Масъул ишларда ишлаб юриб катта стаж ортирган бир ходимни колхозга юборамиз-да, кейин эплай олармикин, деб шубҳаланиб қоламиз. Ахир, у колхоз-а, деймиз. Ваҳоланки, илгари ўша ходимнинг бутун бир районга раҳбарлик қилишига ишонганмиз. Бир колхозга раҳбарлик қилишнинг қанчалик қийин эканлигига энди ўзлари ҳам тушунишар. Эҳтимол, ўз шахсий усулига ўхшаган раҳбарлик услубларини у ерда синаб кўрар? Борзов — борзовчилик билан курашади. Қизиқ!..

Улар жим қолишди.

— Нега шу чоққача орани очди қилмайсан? — деб сўради Мартинов.

Марья Сергеевна оғир хўрсиниб қўйди.

— Болалар хусусида ҳеч келиша олмаётибмиз. Ўғлимни берасан деб сира ҳоли жонимга қўймаяпти. Болаларини яхши кўради. Болалар ҳам уни соғинишади. Уртамиздаги совуқликни, нега ажрашиб кетганимизни уларга айтишга юрагим йўқ. Верочка доим: «Дадамнинг олдига кетамиз, юр», деб қулоқ-миямни ейди. Юрагим эзилиб кетади!..

— Ахир, ҳар нима бўлганда ҳам бу ишни бир ёқли қилишларинг керак-да. Тирик бева бўлиб ўтмоқчи эмасдирсан, шундайми? Яна биронтага турмушга чиққанингда бўлармиди.

— Кимга?.. Долгушинни-ку, яхши кўрмайман, буни сенга айтганман. Сен бўлсанг менга уйланмайсан, Надежда Кирилловнанг бор, — деди Борзова Мартиновнинг кўзига тик боқиб.

Мартинов бу гапни ҳазилга йўйиб, кулиб юборди.

Марья Сергеевна Мартиновнинг бу гапига кулмади, унга анчагача жиддий боқиб, кейин ўрнидан турди-да, дераза олдига борди.

— Ҳеч нарсадан хабаринг йўқ, Петр Илларионич, буни сенга айтганим йўқ,— деди Борзова секин, товушини ўзгартириб; кейин Мартиновга ёнбошини ўгирди-да, қаёққадир, боғнинг ичига қараб:

— Аввало турмушимнинг шунақа бўлиб кетишига сен сабаб бўлдинг. Агар сен билан танишмаганимда, эҳтимол, шу чоққача Виктор Семёнич билан бирга турган бўлардим. Агар сени билмаганимда, эҳтимол, унинг кўп ёмонликларини сезмас эдим. Ё чидардим... Эҳтимол, у ҳам ўша хотин орқасидан кетмаган бўларди.

Дераза тагидан қизчанинг овози эшитилди:

— Ойи, ўйнаб бўлдим. Ол мени, ойи! Ой-йи-и!..

Борзова қизчасини деразадан кўтариб олди.

— Бўпти! Шахсий ҳаётимни сўрамасанг ҳам ўзим айтиб берай: яхши яшайман! Мени яхши ишга юборганинг учун раҳмат. Хўп, бўпти! Юр, Верочка... Ҳадемай Надеждинкага автобус жўнайди, уйга кетамиз. Ҳа, айтгандай, Димканг кўргани келиб турадимми?

— Эрта билан келувди. Кечқурун мактабдан чиққанида яна кириб кетади.

— Анави табуретка устига саватча қўйдим.

Марья Сергеевна Мартиновнинг синган ўнг қўлини ушлаб, оҳиста сиқди-да:

— Қани энди тезроқ тузалиб кетсанг!..— деди ва энгашиб унинг юзидан ўпди.

— Бемор кишини ўпиш мумкин...

Тош ётқизилган йўлка касалхона ҳовлисида чикарди-ю, бинони айланиб, нақ дераза остидан ўтарди, аммо Марья Сергеевна дераза тагида узоқ турмади. Мартинов фақат Марья Сергеевнанинг тез юриб кетаётганини, тош плита устидан шипиллаб кетаётган қизчанинг оёқ товушини эшитди, холос.

— Ойи, намунча тез юрасан, етолмайман!— деб зорланиб борарди қизча.

Марья Сергеевна қизчасини кўтариб олди-да, кўча эшигига қараб деярли югуриб кетди.

Темирчи Сухоруков ориқ, шоп мўйлов, новча, ёши қирқ бешларга борган одам эди. Тиззасидан сал пастга тушиб турган касалхона иштони билан халатида худди куртка кийиб олганга ўхшаб кўринарди; у боғда сайр қилиб, кечки чойга келди. Ҳамшира Люба ҳозиргина касалларга кружкаларда чой билан булочкалар тарқатган эди.

— Сайр қилиб иштаҳа карнай бўлди-ю, лекин ов-

қатнинг чўғи оз,— деди Сухоруков койкага ўтира-
ётиб.— Шу газак билан қорин тўярканми!— деди-да,
булочкани қўлида айлантирди.— Ёш болани алдаган-
дек.

Мартинов индамасдан тумбочкани очди-да, палата-
даги ўртоғига нарсалардан истаганини олишини имо-
шора билан кўрсатди.

Темирчи:

— Ҳа, ўзимда ҳам ҳали олиб келинган овқатдан
бор экан,— деб жавоб қилди ва тумбочкасида бир
бўлак чўчқа ёғи олди-да, бинт ўраб ташланган тирса-
ги ёрдамида соғлом қўли билан касалхонанинг ўтмас
пичоғида ёғни кеса бошлади.

— Бир қўл билан яшаш қийин бўлар экан. Агарда
менинг оёғим сенда бўлиб, сенинг соғ қўлинг менда
бўлганда — икки ёрти бир бутун бўлардик-да, Иллари-
онич. Бу Любахон дейман, нега қочиб қолди? Сен чал-
қанча ётиб овқатланолмайсан-ку. Угириб қўяйми?

— Кераги йўқ, кейин. У яна келади.

Булбуллар касалхона атрофидаги барча бута ва
ниҳолларда тинмай сайради.

— Бу булбуллар ҳам дейман, Илларионич, худди
инсонга ўхшаш бўларкан. Мана ҳозир улар маст бў-
либ сайраб ётибди, яна бирмунча вақт сайрашади.
Демак, ҳозир ўз севгилисининг кўнглини овлаб, завқ
билан ҳониш қиляпти, модаси тухум босгач, уни юпа-
тиш учун ёнида туриб сайрайди. Бола очдими, бўлди,
бешта-олтита жўжаси овқат бер деб оғзини каппа-кап-
па очиб чиқиллайди, уларни боқиш керак. Бечора
булбул хуноб бўлиб озуқа топади, ўзи емай оч-ноҳор
юрса юрадики, тутган пашша, майда қуртчаларни
оғзида олиб келиб, болаларига тутқазади, сайрашга
вақт тополмайди, сайрашини келаси баҳоргача тўхта-
тади. Худди ота-оналаримизнинг ўзи.

Сухоруков кубдан яна чой олиб келди, Мартинов
таклиф этган печеньени олди:

— Менда ҳам ана шунақа жўжалардан олтита.
Ҳозир-ку, анча енгил бўлиб қолди. Бир қизимни эрга
бердим, катта ўғлим ишга қирди. Болалар ёшлигида,
эҳ, қўшиқ айтишга ҳам қўл тегмас эди!.. Ўзим ҳам
йигитлигимда ашулага жуда ишқивоз эдим! Менсиз
кўча қизимасди. У вақтда баян қаёқда дейсан! Ово-
зим,— темирчи йўталиб қўйди,— Козловскийникидан
қолишмасди. Агар ўшанда менинг айтган ашула-
ларимни пластинкага ёзиб олишганда, ҳозирги овозим

билан таққослаб кўриш мумкин эди. Овозим тенор эди. Ман-ман деган қизлар овозимни бир эшитса, ошиқи беқарор бўлиб қолар эди. Ҳозир ҳам айтаман-у, лекин энди илгаригидек чиқмайди. Фронтда томоғимни шамоллатиб кўйганман, шундан кейин хириллайдиган бўлиб қолдим... Нега индамайсан, Илларионич? Нимани ўйлаяпсан? Ҳалиги келган аёл биздаги мэт-весада ишлайдиган Борзовамиди?

— Ҳа, ўша.

— Бирор ёмон хабар айтган бўлса керак-а? Ишлар ёмон кетаётганмиши? Сен йўғингда районда бирон чатоқ иш қилинса, бунга сен айбдор эмас-ку.

— Йўқ, Тихон Кондратьич, менинг айбим бўлиб чиқар экан,— деб эътироз билдирди Мартинов.

— Нега энди?

— Нега дейсанми?.. Молотилкада машинист бўлиб ишлаганман дедингми?

— Коллективлаштиришнинг дастлабки пайтларида қулоқларнинг эски молотилкасида ишлаганман. Ҳозир бизнинг мэт-весада улардан ному нишон ҳам қолмаган.

— Яхши машинистнинг молотилкаси қандай ишлаши керак? Узлуксиз ишлаш, доимо шай бўлиб туриши лозим, бўзчининг моқисидай тинмай ҳали болга, ҳали калит кўтариб унинг устига чиқавериш ярамайди. Агар у тақилламаса, гажир-ғужур қилмай бир текисда ишласа, машинист соя-салқинда бемалол сизгара чекиб ўтиравериши мумкин. Шундайми?

— Ҳа, ҳали гап бу ёқда дегин? Бу-ку, тўғри-я... Любахон қаердайкин-а? Ҳойнаҳой бешинчи палатада, авови операциядан чиққан бемор олдидадир. Сенга бир иссиқ чой келтириб берай, тамадди қилиб ол, қувватга кирасан. Биласанми, овқат деган шундай шифоки, инсонга ҳар қанақа касални енгишда ёрдам беради.

Қуёшнинг қийғоч нури деразадан тушиб, секин-аста деворга, кейин кўтарилиб шифтга ўтди. Мартинов соатга қарамасди, вақт қанча бўлганини шу қуёш нуридан биларди. Соат еттилар чамаси эди. Ҳадемай қуёш боғдаги баланд дарахтлар орқасига бекинади, аста-секин қоронғи туша бошлайди. Булбуллар янада қаттиқроқ бараварига чах-чах уриб сайрашади, уларнинг навосига кундузи жимиб, кечаси сайровчи қушлар жўр бўлишади. Навбатчи ҳамшира келиб, беморларни бирма-бир кўздан кечиради, кейин бир оз ўти-

риб, касалхонадаги янгиликларни гапириб беради. Салқин тушиб, дераза ёпилади. Эҳтимол, хотини билан ўгли бирров кириб ўтишар. Агар лампочка равшан ёниб турса «Серҳосил тупроқ»ни ўқиб тугатади. Шу алфозда кун ортидан кунлар ўтаверади. Бу пайтда бошқа жойларда, районнинг қишлоқ ва далаларида ҳаёт ўз йўли билан боради, шовқин солади, қайнайди. У эса бу ерда ётибди... Ўша февраль кечаси-ю, чуқур жарга ва уларни жарга ағдариб юборган ола-тасирчи юк машинасининг шоферига минг лаънат!..

Мартинов овқатланиб бўлгач, яна чалқанча ётиб олди, кейин олдига темирчини чақирди, иккаласи папирос чекиб суҳбатлашиб ўтиришди.

— Тихон Кондратьич, нега илгари партиёга ўтишга ариза бермагансан?— деб сўради Мартинов.

Темирчи, Мартиновнинг бармоқлари орасида папирос қолдиғини олди-да, ўзиники билан бирга қўшиб коридорга олиб чиқиб, қаергадир ташлаб келди, кейин каравотига ўтириб:

— Сенга нима десам экан? Шунақа пайтда ҳамма айтадиган гапни айтсам: сиёсий жиҳатдан мазам йўқ эди,— деди.

— Бу гапни қўйсанг-чи. Сиёсий жиҳатдан сен, эҳтимол, бундан беш йил бурун ҳам ҳозиргидек бўлгандирсан. Кел, очигини айтиб қўя қол.

— Очигини айтайми?..

Темирчининг юз тузилиши аломат: узунчоқдан келган, қирғий бурун, ёноқ суяги туртиб чиққан, юзлари ич-ичига кириб кетган эди. Қора мўйловини соч тарайдиган чўтка билан тарар, оловга қарагандек доим кўзларини қисиб юрарди.

— Партиёга ўтиш учун шу вақтгача ариза бермаганлигимнинг асосий сабаби, Илларионич,— чаласаводман. Уч қиш мактабга қатнадим — олган илмим шу. Китоб ўқиёламан, рус тилида ҳар хил ситоуциясиз ёзилган бўлса, ҳаммасига тушунаман, ёзишга келганда хатим хунук, ажи-бужи қилиб ёзаман.

— Демак, биринчи сабаб, хатинг хунуклиги экан-да?

— Ҳа. Бу қўлга бир қара.— Тихон Кондратьич каттакон панжасини ёзиб кўрсатди.— Қўлларим темирчи қўраси олдида тобланган, менинг қалам ушлашим, сени темирчи қисқичида бурга тутаман деб ҳаракат қилганинг билан бир. Партиёга ўтсам, бирор каттароқ ишга қўйиб қўйишади деб хавотирдаман, ун-

да бунақа қўл билан қандай қилиб қоғозларга қўл қўяман, ахир? Элга кулги бўламан.

— Партияга ўтган билан дарров амалдор бўлиш шартми?

— Ҳа шундоқ, шартга ўхшаб қолибди. Бундоқ қарасанг, қишлоғимиздан кимки партияга ўтмасин, уни дарров бирор амалга жойлаб қўйишади. Биттасини сельпога, биттасини мол тайёрлов пунктига, биттасини қишлоқ Советига, биттасини йўл бошлиқлигига юборишади. Мен эса амалдор бўлишга интилмайман, ўзимнинг ҳунарим яхши, бундан бошқа ҳеч нарсанинг кераги йўқ, колхозда тартиб жойида бўлиб, меҳнат кунига яхшилаб ҳақ бериб туришса бўлди. Партияга киришни хоҳлайман, лекин мансабга тоқатим йўқ. Демак, уларда тартиб шунақа экан-да, деб ўйлайман. Мабодо партияга кирсам, партия интизоми тариқасида менга ҳам: қани кўрангни қўй, портфелни ол, деб қолишса-чи. Мен портфелни бошимга ураманми. Катта бўлишга уринмайман. Лекин бир партия аъзоси, Филипп Касьянич, ҳозир уни бизда колхоз раиси қилиб сайлашди, менга: партия низомида барча коммунистларни канцелярияларга тиқиштириш шарт, деган кўрсатма йўқ, бу тартибни ўзимиздаги тўралар чиқарди деб тушунтирди; оддий деҳқон қиладиган ишдан ҳазар қилишади; уларга ақалли бўйниларига тўрва осиб, қишлоқда юриб тухум йиғадиган мансаб тегса ҳам майли, бригадада ишламасалар бўлгани. Хулласи калом, мен, катта бўлишликни истамаганлигимдан узоқ вақтгача партияга ариза бермай келдим.

— Бу бир сабаб. Яна?

— Яна, сенга очигини айтсам, Илларионич, бизда колхозда бу талон-торож қилишлик деган нарса шундай авж олиб кетганки, асти қўяверасан, қараб туриб ҳайрон бўлиб қоласан, коммунистларнинг ярми шу ишга аралашган, бизнинг кўнглимизни совутган нарса худди шу бўлди, шундай бўлмаса, эҳтимол, кўпчилигимиз аллақачон партияга ўтган бўлармидик. Аризани-ку, ёзаман-а, лекин кимга бераман, деб ўйлаб қоламан. Гитара кўтариб, хатама-хата изғиб юрган ўша анқов Чайкининг қўлига бераманми? Партияга ким қабул қилади? Қўзичоқ, Трапезниковми? Йўқ, бир оз тура тураман...

Тихон Кондратьич, Мартиновга яқинроқ, сават креслога ўтирди, ундан яна бир дона папирос олди-да, сўзида давом этди:

— Илларионич дейман, бировнинг кўнглидагини билиш қийин экан. Дунёда одамни билишдан қийини йўқ. Аҳолиси кўп катта шаҳарларда, албатта, шундай ҳоллар ҳам бўладики, икки киши бир цехда ишлаб, ҳар кун ичрашиб турса ҳам ҳеч вақт биров-бировиникида бўлмайди, ҳатто қайсиси қаерда яшашини ҳам билмайди. Бизда, колхозда эса ҳаммаси маълум; кимнинг қандай ишлашигача, уйда нималар бўлаётганигача, унинг одамлар билан муомаласигача — ҳаммаси равшан. Мана сенга Егор Трапезниковни, анови партиядан ўчирилган кишини гапириб берай.

Темирчи папиросини ёндирди-да, қуюқ тутунини очиқ деразага пуфлаб, жим бўлиб қолди.

— Наҳотки, ўртоқ Ленин Россияда ўзи ҳоким бўлмоқча катта пул ишламоқ учун революция қилган бўлса? Ахир, у камбағал табақадан чиқмаган эди-ку. Унинг отаси мактаб директори бўлиб ишларди, кейин дворян ҳам бўлган. Ленин ақли-идроки, билими билан эски замонда ҳам министр бўлиши мумкин эди! Агар у хоҳлаганда-чи, давлат тўпларди, заводларни бошқарарди, кейин қарабсанки, Америкадаги Форддан тузукроқ завод қуриб оларди, Ленин бу ишларнинг ҳам улдасидан чиқарди. Фароғатда яшарди, егани олдида, емагани кейинида бўларди. Йўқ, у ундай қилмади, ҳамма нарсадан воз кечди! Умрини сургулларда, турмаларда ўтказди. Халқ учун жон куйдирди! Уз шахсий ҳаёти-ни яхшилашга эмас, халқ фаровонлигини яхшилашга уринди! Кейин Совет ҳокимияти даврида ҳукумат бошлиги бўлганда ҳам давлатдан ўзига бир тийин ортиқча пул олмаган. Совнаркомда кимдир ундан сўрамай, мойнасига уч юз сўм қўшиб қўйгани учун, Ленин ўша одамга қатъий виговор берган экан, буни менга Филипп Касьянич ўқиб берди. Ленин мана шунақа одам бўлган! У нима учун партиyani тузган ва унга ўзи кирган — халқ учун!.. Энди Трапезников ҳақида гапирман. Егор Фомич мендан ўн ёш катта эди. Ижтимоий чиқиб келиши ўта камбағаллардан. Уларнинг революциягача ярим десятина ери бўлган экан, оиласи тўққиз жон экан. Гражданлар урушида у Қизил Армияда бўлган. Мен урушга қатнашмаганман, албатта, революция бошланганда саккиз ёшда эдим. Лекин менга унинг ҳақида у билан бирга хизмат қилган деҳқонларимиз гапириб берган. Улар урушдалиқ пайтларида шу революция ҳақида, оқлар билан қизиллар нега урушаётгани, урушдан кейин ҳаёт қанақа бўлиши

ҳақида гап кетганида Егор дарров: «Мана бундай ҳаёт кечирамиз, ўрин алмашамиз. Бизлар помешчиклардек яшаймиз, помешчиклар биздек бўлиб яшайди. Революция — бу кескин бурилиш деб айтилган-ку, ахир!» деб жавоб бераркан. Кўрдингми, унинг орзусини, қара, ўрин алмашиш-а! Уртоқлари унга: «Бу гапинг сиёсий жиҳатдан нотўғри. Бир заводда бир капиталист бўлса, унда минглаб ишчилар ишлайди. Эҳтимол, бир губернияда юзта помешчик бордир, лекин камбағалларнинг сони миллионга етади. Агар ўрин алмашадиган бўлсак, уларнинг бизга жойлари етишмайди», деб исботлашаркан. Егор эса: «Ҳаммага етмаса ҳам, лекин мен бир амаллаб бирорта жойни топиб оламан», деркан.

Мужиклар гражданлар урушидан уйларига қайтиб келиб, ерларни бўлиб олдилар. Егор ҳам ўз улушини олди, банкдан қарз олиб, битта от сотиб олди-ю, ерига тиш-тирноғи билан тармашди! Жонини жабборга бериб ишлади, на кечаси тинди, на кундузи, на якшанбани билди, на байрамни, на жонивор отга дам берди, на ўзи дам олди, оти қолдан кетиб, оёғини кўтариб босолмай қолгандагина ўзи бир оз дам оларди. Уни ўша вақтдаёқ қишлоқда коммунист деб аташарди, лекин бу энди унинг худога ишонмаганидан паска куни ер ҳайдаганидан бўлса керак. Икки-уч йил қосили яхши бўлиб, яна битта от сотиб олди. Кейин ўзлари от-уловсиз ҳайдаб-эколмаган камбағалларнинг ерини ижарга ола бошлади. Бизнинг Егор Фомичнинг жуда иши юришиб кетди! Янги уй қурди, анчамунча мол-қол қилди. Кейин яна битта от сотиб олиб, тобора кўпроқ ер эка бошлади, ўриш вақтида мардикор солди. Лекин доимий батрак тутмади, қишлоқ Совети тағин синфий унсур қаторига қўшиб қўймасин, деб ўзини эҳтиёт қилди. Ҳар қолда ҳуқуқдан маҳрум бўлиб юриш кимга ёқади.

У коллективлаштиришгача ана шундай яшади. Албатта, ўша пайтларда партияга ўтиш унинг хаёлига ҳам келмаган эди. Партияга ўтсинми? Нега, нима учун ўтади? Мажлис деб ишдан қолади, бунинг устига яна аъзолик бадалларини тўлаш керак. Бутун дардфикри хўжалигида эди. Кейин қишлоғимизда колхоз тузилди, Трапезников ҳам колхозга кирди, бўлмаса қаёққа борарди. Дастлабки йиллари оддий колхозчи бўлиб ишлади. Лекин энди унинг якка ўзи деҳқончилик қиладиган пайтидаги ғайрати йўқ эди. Қараб ту-

риб, ҳайрон бўлардинг, бир қоп уруғлик ғаллани жўртага кўтармасди, албатта биронтани ёрдамга чақирарди, илгарилари эса, сал чўнқайиб туриб, «хўп» дерди-ю, бир қоп ғаллани елкасига оларди, энди бўлса бутунлай ўзгариб кетган эди! Унда илгариги кучи, ўша ғайрати ҳам қолмади! Худди ана шунда ўзининг келажак ҳаёти ҳақида фикр юрита бошлаган бўлса керак. Қолхоз тузилдими, демак, энди якка хўжалик тугатилади, шундай бўлгач, гўннга қорилиб юришдан наф йўқ. Қандай қилиб бўлса ҳам яхшироқ ўрнашиб олиб, бирорта ишнинг бошини тутишим керак деб ўйлаган. Бир куни эшитсак, бизнинг Егор Фомич партияга ўтиш учун ариза берибди. Кейин партияга кирди-ю, плуг орқасидан юрмади қўйди. Гоҳ қарасанг тарозибон, гоҳ қарасанг омборчи, гоҳ отлиқ қоровул бўлиб олади. Умуман, гапнинг қисқаси, борган сари катта бўла борди. Трапезниковни партияга олиб келган йўл ана шу бўлди. Биз уни жуда яхши биламиз-ку ахир. Ўзи батрақдан чиққан бўлса ҳам, қалби қулоқникига ўхшайди.

Урушгача уни раисликка сайлашмаган эди,— у пайтда бизда ундан яхшироқ коммунистлар бор эди. Урушда эски раисимиз ва не-не бригадирларимиз ҳалок бўлди, у эса эвакуациядан қайтиб келди — ана ўшанда кўзга кўриниб қолди-да. Қушлар йўқ ерда лойхўрак ҳам булбул ўрнига ўтаркан. Уни аввал бригадир қилиб сайлашди, кейин бир йил завхоз бўлиб юрди, кейин раис бўлиб олди. Қолхозлар йириклаштирилганига қадар уч йил раис бўлиб ишлади. Хўш, у шу давр ичида одамларга нима яхшилик қилди? Ҳеч нима! Фақат ўзим бўлай деди. Шишиниб кетди, қўлини совуқ сувга ҳам урмай қўйди! Дастлаб индамай юрди, кейин қариндош-уруғи борми, ошна-оғайниси борми, ҳаммасини омбор-у, фермаларга жойлайверди, улар колхоз мулкани обдан ўғирлашди, қанча ўғирлашгани мана энди судда аниқланса керак!.. У ёғлик жойга шундай ўрганиб қолган эканки, колхозларги йириклаштириш пайтида раисликдан тушиб қолганидан кейин оддий ишга кирмади.

Темирчи бошини ликиллади, кулиб юборди:

— Гарантияланган минимум!.. Бу итдан тарқаганларнинг ўйлаб топганини қара!

— Нима? — деб сўради Мартинов.

— Ҳа, уларнинг гапи эсимга тушиб кетди... Егор раисликдан тушиб қолгандан бери колхозда ҳеч иш

қилгани йўқ. Ўтган йил йигирма меҳнат кунни ишлабди. Лекин турмуши яхши, егани олдда, семагани кетиди. Кашкин деган бир колхозчи билан шерик бўлиб Донбассга картошка олиббориб сотиб юрди. Унинг автоколоннада одами бор, бутун куз бўйи картошка сотишди. Ўртоқ Долгушин келган пайтда бизда ўтган ўша партия мажлисида, колхозчилар Трапезниковдан: «Партия аъзосининг чайқовчилик қилиши мумкинми?» деб сўрашди. У бўлса бундай дейди: «Биз чайқовчилик қилганимиз йўқ, картошкамизни элтиб сотдик. Қўни-қўшнинг бир қопдан картошкамизни олиб кетинглар деб илтимос қилса, қанақасига бу чайқовчилик бўларкан?» Шунда яна колхозчилар: «Ҳа, Кашкин иккаланглар ўн гектар ерга картошка экканмидинглар? Олдин ўзларингникини бир-икки олиб бординглар, кейин бошқаларникини олиб бора бошладинглар. Бу ердан колхозчи хотинларнинг картошкасини олиб, у ёққа элтиб сотдинглар, дейишди. У фиринг деёлмай қолди. Хотинлардан биттаси: «Мендан беш қоп олган эди!» деб бақирган эди, чекка-чеккадан: «Биз ҳам картошкамизни сотганмиз!» деб тасдиқлашди. Шунда у ўзини оқлаш пайига тушиб қолди: «Биз уни сотиб олганимиз йўқ, одамлар билан шартномамиз бор эди», деди. «Қанақа шартнома?» деб сўрашди. «Гарантияланган минимум жорий қилганмиз. Хотинлардан картошка оламиз-да, уларга бир сўм эллик тийиндан ҳақ тўлаймиз. Эҳтимол, биз у ерда арзон сотиб, зарар қилармиз, аммо уларни хафа қилмаслик учун, шундай қатъий нарх кесиб қўйганмиз», деди. «Агар беш сўмдан сотсанглар ҳам, уларга бари бир — бир сўм эллик тийиндан тўлайсизларми?» деб сўрашди. Вой фирибгарлар-ей!

Мартинов гапини эътибор билан тинглаётганини билиб, Тихон Кондратьевич сўзида давом этди:

— Лекин бизда жуда яхши одамлар ҳам кўп, Илларионич! Ҳа, жуда яхши одамлар! Агар ўшалар партияга қабул қилинса — колхоз ҳаётини керакли йўлга соларди!.. Бизда Ксения Панкратова деган звено бошлиғи бор. Энг оғир пайтларда, меҳнат кунига ҳеч нарса берилмаган ва ҳамма ишга чиқмай қўйган пайтда у ўз звеносидаги икки-учта хотинни кўндириб, далага олиб чиқади. Ушанда уларни мазах қилиб: «Ударниклар! Овқатини ёнидан ейдиган коллективлаштириш ғояси тарафдорлари!» деб кўзини очиршмас эди. Улар бўлса, бу пичинг-мазахлардан қочиб

участкаларга кечаси боришарди. Кечалари ёруғ, сутден ойдин бўларди, лавлаги қаторлари яхши кўриниб турарди, улар шу боргандан то хўроз икки қичқиргунгача ишлардилар. Ҳосил қанчалик ёмон бўлишига қарамай, Панкратова звеносининг лавлагиси ҳар ҳолда ҳамманикидан яхши бўлди. Нима, булар коммунист эмасми? Гриша Зубенко деган бир йигит бор, ўзи арава ҳайдайди. Унинг тенгқурлари ҳар ёққа тарқалиб кетишди — бири темир йўлга, бири қанд заводига, бири совхозга кетди, у бўлса қирқ олтинчи йили армиядан қайтиб келиши биланоқ, уч ёшли бир жуфт от олди-ю, ҳанузгача ўша отларни аравага қўшиб ишлатиб келяпти. Нима, жиннимидики, ишга киролмаса, ҳеч ҳам-да. Йигитмисан йигит, саводхон, соғлиги ҳам жойида. Чиройликкина хотини, иккита боласи бор. У абжир ва эпчиллиги билан заводда ҳам бебаҳо ишчи бўларди. Отлари доим тўқ, эгар-жабдуғи тахт, араваси жойида. Бурноғи қиш фермаларга ем ташиди. Қаттиқ совуқ, қор бўрони тинмас эди, шунда ҳам ишдан бош тортган пайти ёки пичанга бормай қолган кун бўлмади. Обғини совуққа олдириб қўйди, лекин шунда ҳам бўш келмади, то қор бўрони тиниб, ем-хашакни бир неча кунга етарли қилиб ғамлаб қўймагунча тиниб-тинчимади. Гриша бир куни менга: «Мен ҳам шаҳарга кетсам бўларди, колхозчи шаҳарда ишчи бўлиб ишласа, бунинг нимаси ёмон, доимо қишлоқдаги одамлар заводларга бориб ишга кирган, шунингдек, янги қурилишларга ҳам қишлоқлардаги ишчи кучлари жалб этилади. Аммо ҳозир бундай қилолмайман. Худди қочоқдай бўлиб қоламан. Отамнинг арвоғи ранжишидан қўрқаман», дейди. Балки, Степановкага кетаётганингда кўзинг тушгандир, йўл устида тош устун бор, унга юлдузнинг сурати ўйиб солинган? Йигирма тўққизинчи йили ўша ерда қулоқлар Гриша Зубенконинг отасини ўлдириб кетишган. Бизда яхшигина комсомоллар ҳам бор. Мана, масалан, уларнинг зиёфати учун паррандахонадан товуқ тухуми ўғирлашдан бош тортган Клава Кострикинани олайлик. Ҳозир уни колхоз правлениесига сайлашган. Жуда тўғри қилишди! Ёш, ўн тўққизга кирган бўлса нима қилти? Коллективлаштириш бошланган пайтда, активлар худди мана шунақа ёшлардан эди-да!

— Тихон Кондратьич, нега ўзинг колхоздан МТС-гами, шаҳаргами кетиб қолмадинг? — деб сўради Мар-

тинов.— Сен аллақачонлар бирон корхонага кириб ишласанг бўларди, қўлингда ҳунаринг бор.

— Колхозда бир ўзимман, мендан бўлак темирчи йўқ, Илларионич!— деб жавоб берди Сухоруков соддагина қилиб.— У ердаги хўжалик менга таянади. Уғилчам ҳиндилар тўғрисида «Сўнгги могиқан» деган китобни ўқиган эди. Уша китобдагига ўхшаб мен ҳам йириклаштирилган катта бир колхоз бўйича ёлғиз ўзим қолдим. Ореховкадаги темирчи қазо қилди, Степановкадагиси қариб қолиб, ишни ташлади. Ёш-яланглардан ҳеч кимни ўргатишмади. Хўп, ана колхоздан мен кетдим ҳам дейлик, унда нима бўлади? Барча иш ётади. Бороналарни ким созлайди, тракторларга прицепларни ким ясайди, ўрув машиналарини ким ремонт қилади? Гриша Зубенконинг аравасини ким тузатади-ю, отини ким тақалайди? Хотинлар ишлаётган дон совурувчи машинанинг дастаси синиб қолса, уни ким тузатади? Кетсам — бутун колхоз зарар кўради, ҳеч қаёққа кетмайман, бир умр колхоз устахонасида темир тоблаб ўтадиганга ўхшайман.

— Қўл-чи, қўл?

— Қўл тузалиб кетади. Доктор, бир ойдан кейин баягисидек бўлиб қолади деяпти. Қўлим устахонада сингани йўқ, дурадгорларнинг сийлови — томга старопила чиқаришда ёрдамлашган эдим, улар чидолмай ташлаб юборишди — қўлимга келиб тушди. Илгари колхоздан кетмадимми, энди кетишнинг ҳечам ҳожати йўқ,— деб сўзида давом этди Сухоруков.— Биз, мен, Зубенко, Ксения Панкратова, яна колхоздан кетмай ишлаб юрган бошқа колхозчилар учрашиб қолиб, ўзаро ҳасратлашиб қоламиз, бир-биримизга тасалли берамиз: йўқ, ҳар ҳолда ақлимизни емаган бўлсак керак, биздан кулиб, бизни мазах қилганларнинг ўзлари шарманда бўлиб қолишди, деймиз. Колхозимиз вайрон бўлгунча қўйиб бермасалар керак! Мен сенга шуни айтиб қўяй, Илларионич, қанчалик ёмон бўлса ҳам, лекин колхозни ҳақорат қилмадик, ҳа. Халқ орасида колхоз—бу бўлмагур, нотўғри нарса, ундан ҳеч натижа чиқмайди, ишни яна якка хўжаликка айлантириш керак, деган шубҳа бўлган эмас. Колхозга кирганимиз учун афсусланганимиз йўқ. Лекин тартибсизликларни кўриб оғзимизга келганини қайтармадик! Ўзимизнинг правление аъзоларини ҳам сўкдик, сизларга, район раҳбарларига ҳам, юқоридаги баъзи бир одамларга ҳам тегадиган гаплар бўлди, албатта.

— Иш устида сўкибсизлар, майли, аммо нега энди шу чоққача индамай келдинглар, нега райкомга мурожаат қилмадинглар? Ҳамма нарсани МТС директорига айтиб берибсизлар-у, менинг олдимга бормабсизлар ҳам. Мана, сен айтсанг ҳам бўларди-ку. Нега ишхонагни бир кунга ёпиб қўйиб, лип этиб Троицкка келиб кетмадинг? Ҳозир шу ерда айтиб ўтирган гапларингни илгарироқ гапирсанг бўлмасмиди?

Темирчи хижолат тортиб гарданини қашиди.

— Райкомга борсанг, олдиларингга кабинетга кириб, ўн минутда шунча гапни гапириб бўлармиди? Гоҳ кенгаш, гоҳ телефон қоқишар, югур-югур. Мана бу ерда анчадан бери бирга ётибмиз, ҳеч ким халақит бераётгани йўқ, колхозимиз ҳақида сенга бир ҳафтадан бери гапираман, шунда ҳам ҳаммасини гапирганим йўқ... Биласанми, Илларионич,— у қўлини силтади,— биз колхозда билгани правление-ю, раис, бошқа ҳеч жойга бормайдиган, раисдан бўлак ҳеч ким билан гаплашмайдиган қанчадан-қанча вакилларни кўрамиз, ҳозирги бошлиқларнинг ҳаммасига ҳам ишонмай қолдик. Сенинг ҳақингда дастлаб халқ ўртасида яхши фикр тарқалган эди. Мана бу янги раис, Бивалих учун биз райкомдан жуда норози бўлдик! Ана шунга қолганда, сен бу ишинг билан ўз обрўйингни ўзинг тўкиб қўйдинг дейиш мумкин. Ана шундай қолоқ колхозга бемаъни одамни бердинглар! Бюрократлиги ҳам майли-ю, бунинг устига ўзиям жуда совуқ эди-да! Ўртоқ Мартинов билан ошна бўлса керак деб ўйладик-да. Хўш, қаёққа арз-дод қилиб бориб бўларди?

Мартинов ётаверганидан тоқати тоқ бўлиб, ўрнидан турмоқчи бўлди, ҳатто елкаси билан бошини ёстиққа тираб, силжиди ҳам. У партия активи юборган одамлар ўртасида нега Бивалихга ўхшаган типлар чиқиб қолганига изоҳ бериб, темирчига райкомнинг «стратегия»сини тушунтира бошлади, (у буни шу рақтгача кўп одамларга қайта-қайта тушунтирган эди).

— Уларни амалий ишда синаб кўриш керак эди! Руденкони юборганимиз учун колхозчилар бизни сўкмайди. Грибов учун ҳам сўкишмайди. Бивалих қанақасига менинг ошнам бўларкан?..

— Жуда кескин ҳаракат қиляпсиз-ку, ўртоқ секретарь?— деган аёл кишининг овози эшитилди.— Балки, палатада юришни ҳам истаб қоларсиз ҳали!

Дераза орқасида, ромнинг пастки панжарасига яягини тираб, Надежда Кирилловна турарди. Афтидан у оёқ учида турганга ўхшарди, бурни тепага кўтарилиб, ияги жуда кулгили бўлиб кўринарди.

— Ҳа, Надямисан! Бу ёққа кир.

— Йўқ, бир нафасга келган эдим. Димка кирмади-ми?

— Эрталаб келувди.

— Мактабдан чиқиб, бодалар билан Сеймга балиқ овлагани кетган эди. Олдимга, боғчага кириб, қайтиб келаётганимда кираман, бирга кетамиз, деган эди, кирмади. Қош қорайиб қолди, ҳали ҳам дараги йўқ. Хавотир оляпман.

— Демак ови бароридан келган-да, ушланиб қолибди.

Надежда Кирилловна қабулхона орқали эрининг олдига, палатага кирмоқчи бўлиб, ойна олдидан кетиши биланоқ, дераза токчасига бурнидан ип ўтказилган анчагина оқунъ балиғи шалооп этиб тушди, девор шитирлаб, орқасидан сочлари тўзиган, яланг бош кўринди, орадан бир дам ўтмай, ўзи дераза токчасига чиқиб ўтириб олди. Унинг палатага кириш йўли анча қисқарди, ойиси елкасига халатни ташлаб палатага кириб келганида, Димка билан темирчи уй ўртасида чўққайиб олиб, ипга терилган балиқларни санаб ўтиришарди.

— О! Ердан чиқдим, осмондан тушдим! Бунинг ўтиришини қаранглар! Бу ерга халатсиз кираётганинг учун, Димка, бир кунмас, бир кун врачдан қаттиқ дакки ейсан-да.

— ...Йигирма бир, йигирма икки, йигирма уч. Манавинисиниям қўшиб санаш мумкин. Жуда тушди-да! Бунақа кўп илинганини умримда кўрганмасман!.. Ойи! Нега энди халат кийиш керак? Агар мен ўзим билан бирор микроб олиб келган бўлсам, нима, улар халат тагидан ўрмалаб чиқмас эканми? Ҳамма жойимни ёполмайман-ку, барибир у ер-бу ерим очиқ қолади. Бу юқумли касалларнинг олдини олиш учун эмас, шунчаки кийилади-да. Шунчаки елкангда бирон оқ нарса бўлиши учун-да. Елкамга дадамнинг сочиғини ташлаб қўя қол, бўлмаса.

— Жуда тўғри фикр,— деб калласини лиқиллатди Мартинов хурсанд бўлиб.— Катта бўлганида формалист бўлмайди.

— Формализм билан курашувчилар эмиш тагин! Балиқни полга қўйиб ифлос қилганини қара.

— Ов чакки эмас,— деди Тихон Кондратьевич.— Икки килограммча келар. Агарда иккала қўлим соғ бўлганда-чи, йигитча ҳозир сен билан ошхонадан қозонча сўраб олардик-да, боғда гулхан ёқиб, янги балиқдан қулинг ўргилсин қилиб далада ичадиган шўрва қайнатардик!..

— Манави касалларни қаранглар! Энди бир камларинг бу ерда овқат пишириш эди. Агар балиқ шўрва ичгинглар келган бўлса— уйда пишириб олиб келиб бера қолай.

— Йўқ демасдик,— деди Мартинов.— Бу ерда балиқ шўрва беришмайди. Фақат қалампиру дафна дарахти баргидан кўпроқ солинса-да.

— Балиқ шўрва пиширишни биламан. Мана, Димка ҳам келди, энди бирпас ўтирсам бўлар.— Надежда Кирилловна креслога ўтирди.— Димка, сен уйга бор. Ярим кечагача санқиб юрма. Имтиҳонларинг яқинлашиб қолди, кўпроқ ўтириб дарс тайёрласанг бўлмайдими. Холанг билан овқатланинглар-да, ётиб уклайверинглар.

— Хушчақчақ ва серғайрат оинг қариган чоғида өзма бўлиб қолмасайди деб қўрқаман-да, Димка,— деди Мартинов кулиб.

— Менам шундан қўрқаман,— деди Димка уқ тортиб.

Надежда Кирилловна кулиб юборди.

— Булар билан шунақа жонимни қийнаб юрирман-да,— У Тихон Кондратьевич томон ўгирилди.— Эркаклармиш тагин! Иккаласи битта хотинга ёпишишини қаранг.

— Яна битта қиз ҳам керак экан-да,— деди темирчи.— Сизнинг ёнингизни оларди.

Димка балиқни олди-да, деразадан ошиб, палатадан чиқиб кетди. Кейин ҳовлидан туриб хайрлашди:

— Хайрли кеч, дада! Қанақа китоблар керак бўлса, оймидан айтиб юбор, эртага олиб келиб берман.

Сухоруков, эр-хотин иккаласи бемалол гаплашиб олишсин деб, қўшни палатага чиқиб кетди.

Надежда Кирилловна эрининг тагидаги чойшабни тортиб, одеялини тузатди, сочидан тароғини олиб, унинг сочларини тараб қўйди. Совқотиб қолган қўл-

ларидан қандайдир хушбўй ўт, дарахт ширасими, пўстлоқ ҳидими анқиб турарди. У ишга олифта бўлиб борадиган колхозчи аёлларга ўхшаб кийиниб олган эди: устида ўзига ўлчаб яхшилаб тикилган калта пахталик, оёғида чанг босган ошиқдек этик, бошида танғиб боғланган очиқ ранг гулдор косинка.

— Баҳор,— деб у хўрсинди,— сен бўлсанг бу ерда ётибсан. Тунларни айтмайсанми! Ҳаво шундай соф ва созки, нафас олиб тўймайсан! Булбулларнинг сайрашини айтмасам ҳам бўлади, уларнинг овозини бу ердан ўзинг ҳам эшитарсан. Ҳозир эски боғимиз шундай яшнаб кетганки, асти қўяверасан! Дарахтлар бунчалик кўп гуллаганини шу чоққача ҳеч кўрмагандим. Олмалар худди оқ ҳарир рўмол ўраган келинларга ўхшайди.

— Ёки операция залида оппоқ халат кийиб олган ҳамшираларга ўхшайди дегин,— деди Мартинов.

— Ол-а, роса ўхшатдинг-ку! Касалхона тасавури. Боёқишнинг эсига операция зали келибди-я. Совуқ уриб кетмасайди деб қўрқаман. Чамандай гуллаб турганда совуқ уриб кетса, алам қилмайдими. Бугун кунни бўйи боққа гўнг, сомон ташиб, тўп-тўп қилиб қўйдик. Ҳамма нарса тахт. Об-ҳаво хавфли бўлиб турибди. Эртага уйга келмайман, боғда қоровул бўлиб ётиб қоламан. Агар совуқ туриб қолгундай бўлса, гўнг тутатамиз. Ўзим ўтказган ниҳоллар ҳам жонланиб қолди, лекин ҳаммаси бирдек тутатади, айримларининг куртаги қуриб ётибди.

— Ҳали вақт эрта. Кўкариб кетар.

— Сени ҳадемай қулупнай билан зиёфат қиламан, тугиб ётибди.

Надежда Кирилловна «Прогресс» колхозида баҳорги экишнинг боришини, бошқа колхозлар ҳақида одамлардан эшитган сўнгги янгиликларни ва ўзининг боғда олиб бораётган селекцион ишларини эрига гапириб берди. Тўсатдан у табуретка устида, китоблар ёнида турган похол саватчани кўриб қолди.

— Бугун олдинга битта-яримта келдими? Буни ким олиб келди? Жуда чиройли саватча эканми?! Балдоғи ҳам лента билан боғланган. Буни хотин киши олиб келган. Шошмай тур, шунақа саватчани кимда кўргандим, ким тўқирди? Ҳозир топаман... Марья Сергеевна эмасми?

— Уша.

— Нима олиб келибди?

— Билмадим. Қара-чи.

Надежда Кирилловна саватча балдоғидаги ҳаворанг шойи лентани ечиб, ичидаги кичик-кичик қилиб ўралган нарсаларни олиб, бирма-бир кўздан кечира бошлади:

— Пирожний. Лимон. «Мишка». Бир қути «Казбек». Пастила¹. Пишлоқ, Дудланган колбаса... Буни нега олиб юрибди? Худди сен бу ерда оч ётибсан-у, қайғурадиган одам йўқдай-я.

— Аччигинг чиқмасин, Надя. Касалхонага беморни кўргани келганда бир нарса олиб бориш одат бўлиб қолган. Шуниси ҳам борки, бу ерда бу нарсаларни ейдиган одам ҳам топилади.

— Мана бу ёқда яна бир даста бинафша ҳам бор экан...

Коридорда оёқ товуши ва кимнингдир инграгани эшитилди. Оғир бир нимани кўтариб келишарди, эҳтимол, носилкада бемор олиб келишаётгандир. Ҳамшира оёқ яланг шипиллаб ўтиб кетди. Қайси бир палата эшиги очилди ва у ердан оғир инграш эшитилди. Девор орқасида бемор қаттиқ йўталди — одатда у кечасига бориб оғирлашарди — энди у туни билан йўталиб чиқади. Касалхона ҳар нима бўлганда ҳам касалхоналигича қолади, палатада ётиб фақат булбулларнинг навосинигина эшитмайсан. Ҳовлидан ўтаётган навбатчи ҳамшира боғ томондаги деразани ҳам ёпиб қўйди.

— Сени тезроқ уйга олиб кетишга рухсат беришса яхши бўларди, — деди Надежда Кирилловна. — У ерда тинчроқ ётардинг.

У ўқиб чиқилган китобларни, кир салфетка ва рўмолчаларни, қиём солинган бўш банкаларни олди ва эртага нима олиб келай деб сўради, кейин эсига тушиб қолиб: «Эҳ, эсим қурсин, сизларга Димка тутиб келган балиқлардан шўрва қилиб келишим керак-а!» — деб юзидан бир ўпди-да, ўрнидан турди. Остонага борганда орқасига ўгирилиб қаради-да, ғамгин жилмайиб, қўлини хайр, деб силтаб қўйди...

Палатага темирчи кирди, у каравотда бир оз ўтирди-да, кейин халатини ечиб, ўрнига кириб ётди.

— Анави боши боғланган, куйган-чи, мени икки марта сатир қилди, — деди у. — О, бу ўт ўчирувчилар шашка ўйнашга жуда уста бўларкан!

¹ Мева қиёмидан қилинган ширилик.

Навбатчи ҳамшира Тамара Васильевна палатага кирди, у кексароқ, эллик ёшларга бориб қолган, бар-васта аёл эди, лекин уни беморлар ҳамшира демас, оғир деб чақиришарди; Тамара Васильевна Мартиновни ёнбошлашиб қўйди-да, сонларини уқалади, бугун ким келганини, кимга жавоб берилганини, бош врач эртага қанақа меню тасдиқлаганини, ҳаммасини гапириб берди.

— Сиз келганингиздан бери касалхонамиз яхши бўлиб қолди, Петр Илларионич,— деб шивирлади у Мартиновга энгашиб, ишонч билан.— Бугун бош врач барча ходимларни тўплаб, бизларга бундай деди: «Сизлар касалхонамизда ким ётганини яхши биласизлар-а! Бу сизга шунчаки касал эмас — райком секретари! У ҳадемай қўлтиқтаёқ билан юра бошласа, худо билади қаерларни кириб кўради. Балки ошхонага, балки омборга ёхуд менинг кабинетимга кириб қолар. У оддий касаллардан эмаски, фалон ерга кирманг деб ман қилсам. Ҳамма жой саранжом-сарипта, ёғ тушса ялагундай ярқираб туриши керак». Ҳозир бизда ремонт ишлари тез суръатлар билан кетмоқда, кирлар тоза ювиладиган бўлди, ошпаз овқатни яхши тайёрляпти, ҳамширалар ҳам энди пичирлаб сўкинишади. Кошкийди, шундай катта бошлиқлар касалхонамизга тез-тез тушиб турса!

У ноҳўя гап гапирганини бирдан тушуниб қолди-да, кулиб, чапак чалиб юборди:

— Вой, мен тентак нималар деб валдираяпман? Ўйламасдан, бирдан гапириб юборибман-да! Йўқ-а, агар сиз соғайиб уйингизга кетганингиздан кейин ҳам бу ерда сиз борлигингиздаги тартиб сақланиб қолса дейман-да!..

Тамара Васильевна Мартиновдан кечаси ҳеч нарса керак эмасми, деб сўраб, уни яна чалқанча ётқизиб, одеял билан ўраб қўйди ва чироқни ўчириб, чиқиб кетди.

Ётадиган вақт бўлди. Ҳамма ёқ қоп-қоронғи. Узоқдаги кўча чирогининг шуъласи деворга тушиб липиллаб турибди. Девор орқасидан йўтал ва инграш овозлари эшитилди. Темирчи хуррак отиб, данг қошиб ётибди. Ўй, хаёл...

Мартинов бир кун давомида эшитган, ҳар томонлама ўйлаб кўрган барча нарсаларидан, гўё яқин борганда қуюқ туман ичидан чиқиб келган дарахт ёки

Ўрмон сингари асосий фикр миясига қалқиб чиққунча кўзни юмиб узоқ ётди.

«Кўп нарсаларни тўғриладинг-у, лекин оз иш қилдинг, районда қилган ишинг шундай, Петр Илларионич,— деб ўйлаб Мартинов ана шу аччиқ хулосага келди.— Улда-жўлда иш қилдинг, асосий мақсаднинг йўлини тополмадинг. Эски, ярамас усулларни йўқ қилдинг, лекин янги, яхши нарсаларни системага киритмадинг. Бир нарсага қизиқиб кетиб, иккинчисини унутиб қўйдинг. Колхозларда кўзга ташланиб турган ҳозирги ўсиш — бу ҳали кичик бир гуруҳ одамлар қилган ишнинг маҳсули, холос. Чинакам, қатъий ва тубдан ўзгариш ясаш учун бутун колхозчилар оммасини ҳаракатга келтириш керак эди. Ана шу нарса қилинмади. Районда ўттиз минг колхозчи бор. Бу бутун бир армия. Балки бундай армия учун унинг етакчи қисми — авангарди кучсизлик қилгандир? Ҳа, албатта. Унинг ўзи, ҳатто бу янги яхши раислар билан ҳам бутун халқ оммасини оёққа турғиза олмади... Агарда барча куч ҳаракатга келтирилгандами, то сўнги кунгача мана бунақа шармандали оқ доғ, тўғрироғи, «Рассвет» сингари қора доғ район харитасида турмас эди. Ҳа, шу кунгача қолмас эди! Бу колхозларга ҳозир усиз ҳам бошқа одамларнинг «қўли етган»...

Нима бўлганда ҳам, район жуда катта! Унда яхшилар ҳам, бундайроқлар ҳам, ёмонлар ҳам бор! Ҳозирча нотаниш, номаълум, суриштирилиб кўрилмаган одамлар ҳам кўп. Мана, масалан, кечалари чиқиб лавлаги ўтаган звеновой аёл, бугун темирчи гапириб берган Гриша Зубенколарни олайлик... Бундай одамларни колхозлардан унинг ўзи ҳам бир нечтасини топди, лекин улар билан қандайдир мустақам алоқа боғламади, яқиндан танишмади, ўз қариндошидек оддий муносабатда бўлмади...

Ҳа, энг муҳими, колхоз партия ташкилотларини ёздан чиқариб қўйди. Барча колхозчилар оммасини ўз орқасидан ана шулар — оддий колхоз коммунистлари эргаштириб борадилар! Агар улар ҳақиқатан коммунист бўлсалар... Партия ташкилотлари соғлом бўлса, ўша ерда иш пухта. Оддий колхозчилар, ўз колхози ҳаёти тўғрисида чинакамига қайғурувчи кишилар партиядо қанчалик кўп бўлса — юзлаб ўткир кўзлар ҳаётнинг тўғри йўлдан кетишини шунчалик қўшёрлик билан кузатиб туради. Ҳар қандай райком,

ҳар қандай обком ҳам оддий коммунистларсиз Ёлғиз ўзи колхоз ҳаётидаги барча икир-чикирларга кўз-қулоқ бўлиб туролмайдилар. Агар райондаги барча партия ташкилотлари халқ билан мустаҳкам алоқада бўлганларида, райкомнинг барча ходимлари ҳам колхоз коммунистлари билан яқиндан боғланиб иш олиб борганларида — ишлар жуда юришиб кетган ва шу йиллар ичида район ҳам ҳақиқатан илғорлар қаторидан жой олган бўларди.

Унинг иккинчи айби, Медведев масаласига совуқ қонлик қилгани эди. Қандайдир бемаъни инжиқлиги, «кадрларни қувувчи» деган хунук ном олишдан қўрққанлиги учун обком секретарлари олдида Медведев масаласини ўз вақтида қўя олмади. Ахир, у, Медведевнинг партия ишига мутлақо яроқсиз киши эканини билар эди-ку. У обиватель, цитатавоз, райкомда номига «хизматчи» эди. У бунни кўра-била туриб, шу чоққача индамай келди. Райкомда иккинчи секретарь йўқ, шунчайинки юрибди-да, деб кўнгилчанлик қилди. Мана энди, Мартинов унга индамай қелгани учун бутун бир район қийин аҳволда қолди!..»

Қаттиқ шамол эсиб шаҳарчанинг марказий майдонига ўрнатилган карнайдан князь Игорь ариясини олиб келди:

«Оҳ, қани энди менга эркинлик берсалар-у, гуноҳларимни ювсам...»

— Туф-е, падарига лаънат! — деб сўкиниб юборди Мартинов овозини чиқариб. — Музыка ҳам худди буюртирилгандек-а!..

«Кўп нарсаларни тўғриладинг-у, лекин оз иш қилдинг. Партия, партия ва яна бир бор партия — ҳамма муаммоларнинг калити шу!.. Мана, районда бир одам пайдо бўлиб, унинг чала ишларини битказиб, охирига етказиб қўйишга киришди. Бу иш учун унга раҳмат. Ҳа, ҳамма жиҳатдан кўриниб турибдики, Долгушин кучли ташкилотчи. Долгушин ишларнинг паст-баландини билиб олганидан бери унинг олдида, касалхонага Надеждинка МТСи территориясидаги колхоз раислари ҳам камдан-кам келадиган бўлиб қолишди. Барча мушкул масалаларни у билан, МТС директори билан ҳал қиладилар... Демак, энди у, Мартинов районда «биринчи одам» бўлмади қолдими? Агар у касалхонадан чиқиб, райкомга, ўзининг эски ўрнига қайтиб борса, нима қилиши керак? Улар Долгушин билан қандай иш-

лашади? Бир қозонда икки қўчқорнинг боши қайнармикин? Чиқишиб кетишармикин? Энди ақлни ким кимдан ўрганади-ю, одамларга ким раҳбарлик қилади? Ёки биттаси ўрнини бўшатиб қўйишига тўғри келармикин?..»

8

Мартинов палатада темирчи Сухоруковдан аввал Семидубовка ўрта мактабининг ўқитувчиси, ундан илгари эса, колхоз бухгалтери билан ётган эди. Сухоруков кетгандан кейин ҳам ўрин бўш қолмади. Унинг ёнига райпромкомбинат ишчисини ётқизишди. Янги одам бўлгач, суҳбат мавзуи ҳам, мулоҳаза юритиш учун саволлар ҳам янги бўлади. Бошқа палаталардаги ўзи юрадиган касаллар бирор баҳсни ҳал қилгани ёки ўзлари у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиргани унинг олдига тез-тез кириб туришарди.

Энди обкомдан телефон қилишлар, телеграммалар, мажлислар йўқ эди. Фақат қиладиган иши ётиш-у, ўйлаш... Мартинов ақл билан бўладиган ишларга ҳам вақт ва маълум даражада осуда, тинч шароит талаб қилинишини фақат шу ерда, касалхонада тушунди. Райкомда доим чоп-чоп бўлади, ҳамма ишни югуриб юриб ҳал қиласан, баъзида каламуш думи инидан кўриниб қолганидек миянгга янги фикр келади-ю, шу заҳоти хаёлдан кўтарилади кетади. Уни дарҳол тутиб қолмасанг, охиригача ўйлаб кўрсанг, эртасига эсингдан чиқиб қолади. Бу ерда-чи, чалқанча шифтга термулиб ётиб, бир вақтлари хаёлдан кўтарилиб кетган фикрларни ўзингга кераклигича шопилмай «думидан» тортиб олаверасан!

Мартинов эски журналистик одати бўйича яхши фикрларни блокнотларига ёзиб қўярди. Унга яна суҳбатдошларидан эшитган ҳар хил ўткир ифодаларни ҳам ёзиб борарди. Бунинг учун чап қўлини ёзишга ўргатишга тўғри келди, лекин жуда қийналарди, чунки ётган ерида, блокнотни каравот олдидаги табуретка устида бир даста китобга тираб қўйиб ёзарди. Аммо, унинг бўш вақти етарли бўлганидан, шошмасдан, минутига бир сўздан ёзиб борса ҳам бўларди.

Мана унинг блокнотидаги баъзи бир ёзувлар. У, шундай одамлар хилиданки, бир марта қоқинган ерига иккинчи марта қоқинмайди». Жуда яхши айтилган. Инсонга берилиши мумкин бўлган энг яхши-таъриф!»

Бошқа рангдаги қалам билан чамаси бир неча кундан кейин бундай деб ёзиб қўйилганди:

«Ўзим ҳам халқ ўртасида шундай таърифга ман-вур бўлишни хоҳлар эдим».

Бухгалтер Корзинкин билан бўлган суҳбатдан:

«Биз меҳнатни ташкил қилиш ва колхозчиларнинг иш кунига ҳақ тўлаш тартибига шунча кўп ямоқ солиб юбордикки, бу ямоқ остидан ўша тартибнинг ўзи кўринмай кетди; чакмонни ҳадеб ямайверса, охири бориб чакмон тикилган асосий мато билинмай қолади, бизда ҳам худди ана шундай бўлди. Фалон экинлар бўйича алоҳида қарор, алоҳида ҳисоб, фалон-фалонлари учун мана бундай енгилликлар, фалон ерда қўшимча ҳақ тўлаш керак, фалон нарсага мукофот бериш керак, ахир оддий меҳнат кунига ҳақ тўлаш қаёқда қолади? Баъзан колхозчи меҳнат кунига тегадиганидан кўра қўшимча ҳақни кўпроқ олади. Барча ямоқларни сўкиб ташлаб, кейин, ўша чакмоннинг аслидан бирор нарса қолганми-йўқми, қараб чиқишга ёки қайтадан янги чакмон тикишга тўғри келар?»

Райком путёвкаси билан: «Бошқа планеталарда ҳаёт борми?» деган темада лекция ўқиш учун Семидубовкага бир лектор келди. Одамлар секин йиғилди, қишлоқ қироатхонаси мудирининг билан лектор ҳам беш мартача закускахонага кириб чиқди. Лекция бошлангунча қироатхона мудирининг кайфи шунчалик ошиб қолдики, у йиғилганларга: «Райондан келган ўртоқ, ҳозир сизларга нариги дунё ҳақида лекция ўқиб беради», деб эълон қилди. Келган киши ким экан ўзи? Аниқлаш керак».

«Некрасов:

Кимки қайғусиз ва газабсиз яшаса,
У киши севоламас ўз ватанин».

«Пора олувчини ҳам, пора берувчини ҳам бир хилда жазолашни Герцен ҳам бемаънилик деб атаган экан, негаки, бу уларни бир-бирига умумий кафиллик билан боғлаб, оғзига уради».

«Анави Маслениковнинг: «Бугун кечаси галла топшириш бўйича ўн бешта колхоз раисини бюродан ўтказинг!» дегани ҳали ҳам эсимда. Нега бундай дейди ёки бюрони санитария кўригидан ўтказадиган жой деб ўйлайдими!»

«Инсон ҳаёти — бутун бир роман, биз бўлсак баъзан бир одам ҳақида ҳукм чиқариб, уни бир неча сатрлик ёзма доклад ичига тиқиб қўямиз».

«Уқитувчи Сорокин:

Илгари бундай бўларди, агар қулоқнинг ўғли шаҳарда гимназияда ўқиса ҳам, у хўжаликдан ажралиб қолмас эди, каникулида уйига келиб отасига ўқишга кетган харажатни икки ҳисса қилиб ишлаб берарди: ер ҳайдарди, ғалла ўрарди, батраklar билан баб-баравар боғ боғлаб, баб-баравар таширди. Бизда бўлса баъзан бундай бўлади: ота-бобоси асл ғаллакор деҳқон ўтган колхозчи қизи, ўн йиллик мактабни қишлоқда битиради-ю, лекин пичан ўришни ҳам, боғ боғлашни ҳам билмайди. Колхозда ишловчи онасининг меҳнат куни ҳисобига ўсиб вояга етган ўн саккиз яшар йигит — зўрға арава қўшади; агарда уни аравани мойлашга мажбур қилсангиз борми, ўқнинг чап томонида резьба чапга бурилишини билмай, ключ билан ҳадеб гайкаларни бир томонга бурайверади».

«Бир кишини мақтасак: «Тиришқоқ одам! Ғайратли!» деб мақтаймиз. Гоҳо ўша одам ҳақида: «Ярайди! Кучли! Эплаб кетади!» деб фақат шу сифат билан яхши фикр юритамиз. Нимани эплаб кетади? Нима, Николай II даврида тиришқоқ амалдорлар бўлмаганми?»

«Юлиус Фучик: «Қаҳрамон — бу қилиши керак бўлган ишни *дол зарбида* бажарадиган киши», дегай».

«Социализм капитализмдан, бошқа томонларидан ташқари, яна шу жиҳати билан фарқ қиладики у капиталистик жамиятга қарама-қарши ўлароқ, жамиятдаги ҳар бир кишининг шахсий тақдири учун ҳам жавобгардир».

«Колхозлар биз учун фақат ғалла, гўшт, сабзавот ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхона эмас. Колхоз — бу одамлар деган гап, фаровон яшаши керак бўлган бир ярим, икки минг киши деган гап. Биз колхозларни фақат ғалла тайёрлашни осонлаштириш учун эмас, балки деҳқонларнинг ўзи учун, уларнинг ҳаётини яхшилаш учун ҳам тузганмиз! Биз, партия ва совет ҳокимияти, деҳ-

қопларимиз тақдири учун жавобгармиз, уларнинг масъулиятларини ўз зиммамизга олганмиз, уларга кўлхозларда адолатли, моддий жиҳатдан таъминланган маданий ҳаёт яратиб берамиз, деб ваъда берганмиз, биз бунга ҳар томонлама эришмоғимиз лозим!»

«Танқид бизда беғараз бўлиши керак» (ўт ўчирувчи Костин)».

«Ҳозир, халқимизни дабдабали мансаб билан ҳайрон ҳам қолдиролмайсан, қўрқитолмайсан ҳам. Егтинчи палатадаги икки касалнинг суҳбати: «Нима деясан?! Уни шундай деб ҳақорат қилиб бўладими? Депутат-ку, ахир!» — «Депутат? Депутат бўлса нима бўпти, демак, ёмон депутат экан-да. Унга овоз бераётганда, катта қилганмиз».

«Хуллас, лаганбардор ва кушомадгўйлардан фойдали бир иш чиқмайди. Икки гапнинг бирида: «Нима буюрадилар деб таъзим қилиб турувчи раислар эмас, балки ўжар ва тили заҳар, жанжалчи, «тартиб бузувчи» раис кўпроқ иш беради».

«Советлар ҳақида. Партия ва совет органлари ҳам бир хил иш билан шуғулланади, райкомлар райсоветларнинг ишини бажаряпти, деб параллелизм ҳақида аюҳаннос соламиз, бундан қутулишнинг йўли борми? Нима қилиш керак? Советларга кўпроқ мустақиллик бериш керакми? Совет органларининг ҳуқуқи билан обрўсини ошириш керакми? Қандай қилиб ошириш керак?.. Бу ҳақда қайта ва қайта ўйлаш лозим!..»

«Кучсиз, ўзига, ўз обрўсига ишонмаган раҳбаргина омманинг сиёсий активлигидан, ташаббусларидан, демократизмдан қўрқиши мумкин».

«Искра»нинг раиси Федосей Григорьев кутубхоначи қизга: «Бизга китоб ўқишнинг нима зарурияти бор? Нимаики керак бўлса, ҳаммасини бизга райком ёслатиб туради», деган. Одамлар шу нарсага ўрганиб қолишган. Эҳ, Федосей! Шошмай тур ҳали, тузалиб олганимдан кейин нима қилиш кераклигини сенга кўрсатиб қўяман!»

«Бошқарма аппаратларидан ва бошқа тарғаб юбориладиган кераксиз муассасалардан бўшаб келадиган одамларни ишлаб чиқаришга жўнатиш — бу роат

муҳим ва жуда мушкул вазифа. Бунақа одамларнинг сони кўнаяди, улар ичида илгари катта-катта мансабларда ишлаган кишилар ҳам бўлади. Агар менга қолса, уларни худди армиядагидек резервда тутиб, токи ўзлари колхоз ва заводларга юборилишларини талаб қилмагунларича минимал таъминот билан: «Тилда бериладиган паёк» билан боқиб, роса жонларини олардим».

«Ҳазил ўз йўлига-ю, лекин афтидан, ёшининг катта-кичиклигига қарамасдан ўқитадиган қандайдир бир мактаб очишга тўғри келади, унда шу чоққача «раҳбарлик»дан бўлак ҳеч нарсани билмаган одамлар ўқиб, қирққа кирганида ҳам ишлаб чиқариш учун зарур бўлган бирорта фойдали ҳунар ўрганарди. Бу ишни катта давлат кўламида қўйиш керак. Бўлмаса биз бу «бюрократча проблемалар»дан қутулолмай-миз».

«Степан Олейникнинг: Булар қанақа эркаклар ўзи?» деган шеърий фельетони:

Йиғим-терим пайти келган туфайли
Эсга олмоқчиман эрларни бир оз:
Ачитиб-ачитиб бўлса ҳам майли
Сўйлаб қўймоқчиман энди рўйирост.

Қўшниларда бири хирмонда, терлаб
Бири машинада ўрмоқда бардам.
Бизда-чи, бошқача, бизнинг бу эрлар
Хўш, нимаси билан у эрлардан кам?

Мажлисларда улар тахт элдан бурун,
(Ичкилик бор жойда яна ҳам қуюқ)^М
Бироқ иш деганда анқо уругин —
Топсанг-топасанки, уларни-чи, йўқ,

Йиғим-терим пайти кун ёндирса ҳам,
Ёмғир бўқтирса ҳам тонгдан токи кеч,
Ишда рўмолликни кўрасан ҳардам,
Аммо шапкаликни учратмайсан ҳеч.

Улар, далада иш қизгин кунларда
Дубнинг соясида ётар сояпар.

Ё улар эркакмас, ёки уларда —
Уят, ор-номусдан йўқ зарра асар.

Бу ёқда бир киши ишлаб чекар жон,
Тезроқ йиғиб-териб олмоқ ўйида.
У ёқда ана бир барваста полвон
Тўр ямаб ўтирар дарё бўйида.

У бўлса ҳисобчи, битди денг иши
Метр судраб ўтса бир кунда бир бор.
У клуб мудири, у нотик киши,
У боғда тўнкадай ўтирар беор.

Биз букун далада тер тўккан дамда
Уларга-чи овқат, уйқу бўлса бас.
Қандай эркак бўлсин улар оламда,
Улар хотин киши, улар эркакмас.

Улар хотин киши, ўйлай кўрмагин
Шапкасига қараб эр деб рўйирист,
Улар учун энди хотин кўйлагин
Сўраб қийишгина қолгандир холос.¹

Қойил, жуда бошлабди! Кўчириб район газетаси-
да босиш керак. Шеърнинг ҳажми шундайки, уни
ашула қилиб айтса ҳам бўлаверади. Бирорта компози-
тордан илтимос қилсак, куйга солиб беради. Ҳа, бу
ашулани барча колхоз қизлари ўрганиб олишсин!
Қишлоқда юриб, кимда ким «дуб тагида орқасини қа-
шиб ўтирган» бўлса, ўшанинг деразаси тагига бориб
айтсин! Ана шунақа қўшиқ ҳақиқатан «қуришга ҳам,
яшашга ҳам» ёрдам беради, колхозларда элликта ва-
килнинг ишини қилади! Қойил, Степан Олейник, яша-
вор!»

«Ташаббус ва интизом. Мустақиллик ва юқоридан
бериладиган буйруқларга бўйсунуш. Уни қандай қи-
либ бирга қўшиб олиб бориш керак? Бунда «йўл қў-
йилган чегара», анархия бўлмаслиги учун босиб ўтиш
ман қилинган чизиқ қани? Билмадик, ҳозирча бу ун-
чалик тушунарли эмас. Ҳозир барча газеталарнинг
бош мақолаларида «ташаббус» сўзини дам-бадам эсла-
тиб ўтаётган ўртоқларнинг ўзлари бунини тушунишар-
микин?..»

«Тавба, колхоз раиси учун фақат соф виждонли бў-
лиш-у, ғияниста бўлмаслик ҳар ҳолда камлик қилар

¹ Шунқор таржимаси.

экан! Бунинг устига, у яна минглаб гектар ерларга хўжайинлик ва одамларга раҳбарлик қилишни билиши керак! Мана «Рассвет»га Артюхинни раисликка сайлашибди. Мен уни муглақо танимайман. Эҳтимол, виждонли, ҳалол чолдир, лекин унда ана шу уқув етарлимикан?.. Раисларни ўқитиш керак. Ахир ҳаммаси ҳам «оюсининг қорнидан» Опёнкин сингари талантли бўлиб тушмаган-ку. Грибов, Сазонов, Плотников, Нечипуренколар-чи? Улар ҳам на агроном, на зоотехник. Ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан ҳаммаси ҳам деҳқон, асл ғаллакор деҳқонку-я, лекин эски кўникмалар ҳозир камлик қилади-да. Илгари ҳам шундоқ бўларди. Бир-бирига қўшни икки помешчикнинг мулки, ер-суви ҳар жиҳатдан бир хил бўла туриб, бирининг хўжалик ишлари илмий асосга қурилганидан катта фойда келтирар; иккинчи помешчикнинг мулки кам ҳосил берар, ерлари ориқ бўларди, моллари ҳам ҳаром ўларди, ер-мулкдан олган йиллик даромади Москвада бир марта яхшилаб айш-ишрат қилиб келишига етмас эди. Бироқ ҳамма раисларни бирданига уч йиллик курсга юбориб бўлмайди, бунинг устига вақт ҳам кутиб турмайди. Шундай бўлгач, уларни «йўл-йўлакай» уйда, ишда ўқитиш лозим. Лекин ким ўқитиши керак? Албатта биз, район раҳбарлари ўқитишимиз керак. Шундай экан, биринчи навбатда ўзимиз озуқа рационларини ҳам, алмашлаб экишнинг ҳар хил усулларини ҳам, колхоз бухгалтериясини ҳам беш қўлдек билиб олишимиз лозим... Раҳбарлик маданиятини ҳам янгиликка ўргатиш. Янгидан-янги масала кўтариш лозим. Аммо одамларга бизсиз ҳам ўзлари жуда яхши биладиган: ҳайдалган ерни экиш, пишган ғаллани ўрмоқ лозимлигини ўргатмаслик керак. Ҳозир колхозларга бундан йигирма йил илгари қилинган хўжалик-сиёсий «кампанияларни» амалга ошириш йўли билан раҳбарлик қилиш мумкин эмас. Ўглининг аллақачон балоғатга етиб, соқол-мўйлови чиқиб, уйлантирадиган бўлиб қолганини тан олмай, ҳамон қошиқ билан овқат едириб, кўча-кўйда қўлидан етаклаб юришни истайдиган меҳрибон оналар бўлади, биз ҳам гоҳо жалқ олдида ана шунақа оналарга ўхшаб қоляпмиз».

«Яккабошлик билан демократияни қандай қилиб бирга олиб бориш керак? Талант, қатъийлик, инсоннинг кўзига аниқ кўриниб турган индивидуаллигимиз ёки коллегиячилигимиз?»

«Агар ёзувчилар — киши руҳининг инженерлари бўлса, хўш, қайси даражагача? Уларнинг ҳуқуқи катта бошлиқларга ҳам ўтадимми? Агар ўтадиган бўлса нега бизда романларнинг асосий қаҳрамонлари ичида ҳеч бўлмаса министрлар йўқ? Ахир, Толстойда Алексей Александрович Каренин катта мансаб эгаси эди-ку».

«Ленин коллегиячилик ҳақида: бирон масалани кўпчилик муҳокама қилади, лекин масъулият бир кишига юкланади, деган эди. Мана шунақа. Лекин бизда кўпинча бунинг акси бўлади. Масалани якка ўзи муҳокама қилади-ю, бирор муваффақиятсизлик рўй бериб қолгудек бўлса, айбни бошқаларга ағдаради».

«Бир хил одамлар, ўзим ишлаб турган (райком, обком) ташкилотнинг обрўси нодонлигимни, қолоқлигимни, ўйлаб иш қилмаслигимни ёпиб кетади, деб ўйлайди».

«Ишимиздаги иккинчи даражали, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмаган ишларга бир томонлама зўр беришга барҳам бериш керак. Бошлаган ишни охирига етказмоқ учун план асосида қатъийлик билан бир қанча тадбирлар ўтказиш даркор. Агар бирон масалада хато қилган бўлсанг, қайсарлик қилмасдан, сабот билан иш олиб бор».

«Кўзбўямачилик билан вабо, тошма тиф ва моковга қарши курашгандек курашмоғимиз керак. Қўрқоқлик, келишувчилик билан берилган ёлғон ахборотлар ишимизга озмунча зарар етказмади!»

«Советлар ҳақида Ленин шундай деган эди: «...Партия (унинг Марказий Комитеги ҳам) ва Совет ҳокимияти функциясини ниҳоятда аниқ қилиб белгилаб қўйиш керак: совет ходимлари ва совет ташкилотларининг жавобгарлигини ва мустақиллигини ошириш керак, партиёга эса, ҳозиргига ўхшаш тез-тез, мунтазам бўлмаган, доимо ишга аралашиб турмайдиган барча давлат органларининг ҳаммасига раҳбарлик қилишни юклаш керак».

«Матбуотда ёритилишига қараганда, айрим жойларда тағин колхозларни йириклаштириш иши олиб бориляпти, баъзи бирларини майдалаштираётганга ўх-

шайдилар. Аммо биз энди ўзимизда ортиқ йириклаштирмаймиз ҳам, майдалаштирмаймиз ҳам. Шунинг ўзи ҳам етади! Колхоз ерлари чегарасини тагин бузиб, шундоқ ҳам ўта бемазалашиб, чуваланиб кетган алмашлаб экишни яна баттар бузишнинг ҳожати борми?.. Тўртинчи палатадаги бир касал бундай деган эди: «Ўзлуксиз бузиш-тузатиш билан худди катта йўл бўйидаги бузуқ кўчада турганга ўхшаймиз. Колхозимизда ҳаловат йўқ. Худди вокзалда ёки карвонсаройда тургандексан — ҳамма нарса ўзгариб, бири кетиб, бири келиб туради, одамлар чамадонлар устида ухлайди, гудок овози, шов-шув, югур-югур». Етар энди! Энди одамлар, жуда бўлмаса ўз колхозларининг номига кўникиб олсинлар».

«Эсимда бор, бир куни қария Глотов бундай деган эди: колхозларда алмашлаб экишларнинг ҳеч бўлмаса битта ротацияси кўз олдимда тугалланган кунгача яшашни орзу қиламан».

«Райком секретарига йигирмата раисдан кўра ўн-та раис билан ишлаш осон бўлгани учун баъзи бир районларда колхозларни йириклаштириш давом этаётган бўлса керак, мен шундай деб ўйлайман. Район раҳбарлари жонларининг ҳузурини ўйлаб шундай қилишади».

«Биз учун барча йириклаштиришлардан энг зарури (колхозларда бузиш-тузатишсиз, энг жўни) — бу районлар билан МТСларни йириклаштиришдир. Шунда биз идора аппаратларини қисқартириш ҳақидаги масалага қандайдир амалий ёндашган бўламиз. Район муассасаларининг катта штати ўз фаолиятини лоақал кўпроқ колхозларга ёйган бўларди. Лекин бу борада ҳам бизда қандайдир чалкашлик бор. «У ишинг, бу ишингга тўғри келмайди». Районларни йириклаштириш ҳақида гап қўзғаб, областларни майдалаштиряймиз. Воронеж, Курск, Ростов областларини майдалаштириб юбордик. Бу областлар ҳажм жиҳатидан ўртача, территориясини у қадар катта деб айтиб бўлмас эди. Красноярск ўлкасининг йўриғи бошқа. Территорияси районларга яхши раҳбарлик қилиш учун имкон берарди. Агар бир жойда иш ёмон бораётган бўлса, унга сабаб территорияда эмас. Улардан яна бошқа янги областлар ажратиш нега керак бўлди экан? Ўша мавжуд

колхозларга партия, Совет аппаратлари сонини яна икки барабар кўпайтириш учунми?»

«Сатирик журналларимизни ўқишга тоқатим йўқ! Фельетонларда шундай ўзбошимчаликлар, шундай ҳовлиқишлар, жиноий жавобгарликка тортиб юборадиган шундай фактлар келтириладики, ўқиб туриб: бу нима деган гап ўзи, бу гуноҳи учун у аблаҳларни отса ҳам камлик қилади-ку!— деб тишингни ғирчиллатиб юборасан. Кейин қарасангки: «Босилган материаллар изидан»... «Текшириш ўтказилди, кўрсатилган фактлар тўғри деб топилди, айбдорларга виговор берилди», деб ёзишади. Бунақа охири яхшилик билан тугайдиган «сатиралар»дан бир тийинлик фойда йўқ! Улар ҳатто зарар келтиради. Бундай сатира одамларнинг совет матбуотига ва умуман бюрократизм ҳамда бошқа иллатларимизга қарши олиб бораётган курашларимизнинг муваффақиятига бўлган ишончини йўқотади».

«Танқидни бўғувчилар ҳақида гап кетганда юмшоқ, жўн, кўнгилга қаттиқ тегмайдиган формулировкаларни қўллаймиз. Баъзан қарорга: «Ўртоқ Н. танқидга «менсимай» жавоб берди...» деб ёзамиз. Бу «менсимаслик» шундан иборатки, бир завод ишчиси мажлисда иш юзасидан чиқиб танқид қилгани учун у барча совет қонунларини менсимасдан, уни ўзбошимча «хўжайин» сифатида ишдан бўшатган, яна устига устак: «Агар фалон одам борса, ишга қабул қилма: у демагог ва фитначи!» деб бошқа заводнинг директорига телефон қилган. Қандай кеккайган, бадбахт одам! Асаби жойида эмас, шунинг учун танқидга чидаолмайди. Уни давлат ҳисобидан курортга юбориб даволатиш керак!»

«А. А. Жданов ўзларининг назарий ишларида большевикча танқид ва ўз-ўзини танқид—социалистик жамиятни ҳаракатга келтирувчи қудратли куч эканлигини кўрсатиб бермаганлари учун философларимизни қаттиқ койиған. Ҳа, биз бу темани фалсафий нуқтаи назардан ишлаб чиқишимиз керак, аммо ундан кўра ҳам кўпроқ танқидни авж олдиришда амалий ҳаракат керак. Танқидни бўғган одамларни бошлаш керак, ҳатто судга бериш керак. Лекин шу ҳам эсдан чиқмаслиги керакки, танқидни бўғгани учун ишдан олиб ташланган масъул ходимлар бундан кейин ҳеч

қанақа раҳбарлик ўринларига қўйилмасин. Шундай қилиш керакки, пастдан бўлган асосли ва бегараз таъқид озод ватанимиз шароитида мутлақо табиий ҳол бўлсин!..♦

«Умуман олганда яккабошчилик ва демократия масаласини ҳал қилиш унча қийин эмас. Ақлли одам учун ҳокимият ҳукмини ўтказиш учун эмас, балки ўзининг кенг ҳуқуқларидан фойдаланиб, яхши ишларни амалга ошириш учун керак».

«Ҳокимият демократияни кучайтириш учун керак. Нима, бу парадоксми? Ҳеч-да. Ҳақиқий раҳбар жамоат ҳаёти булоқдек қайнаши, атрофида одамлар ўсиб-улғайиши, кўтарилиши, талантлар гуллаб-яшнаши учун жон куйдиради. У ўз ҳуқуқидан фойдаланиб, ҳаётдаги иллатларни йўқотиш учун курашиши ва ҳаётимиздаги барча соғлом, яхши нарсаларни қўллаб-қувватлаши лозим».

«Долгушин ўз ҳуқуқини халқ зарарига ишлатмайдиган яккабош директорлардан бўлса керак».

«Менинг олдимга Нечипуренко билан бирга келган анови комсомол аъзоси агроном Шорин: «Ўзимнинг Ватан, революция, социализм тақдири учун жавобгарлигим нуқтаи назаридан мен ҳозирги вақтда ҳар қанақа, юқори мартабали, мўътабар одам билан тенгман, ёш ва иш кўламидаги фарқнинг унчалик аҳамияти йўқ», деб жуда яхши айтди. Ана шу йигит билан қиндан танишиш керак».

«Дарвоқе, кадрларимизнинг ёши жиҳати жуда бир муҳим масала! Кўз ўнгимда райком секретарлари қариб қолмоқда. Бизнинг областимизда ҳозир райком секретарининг ўртача ёши, эҳтимол, қирқ билан эллик ораларида, аниги эллик атрофида. Мен ўттиз етти ёшдаман, бундоқ ўз ҳамкасбларимга қарасам, фаҳмимда энг ёши ўзимдек кўринаман. Яна ўн йилдан кейин эса райком секретарларининг ўртача ёши қарийб олтмиш, кейинча эса — етмиш бўлса керак-да? Биз колхозларда ёшларни раҳбарлик ишларига камдан-кам кўтармоқдамиз. Гражданлар уруши даврида, Совет ҳокимияти тузилган дастлабки пайтларда, коллективлаштиришнинг биринчи йилларида қандай бўлган эди? Аркадий Гайдар ўн етти ёшида полк командири бўл-

ган! Шчорс йигирма тўрт ёшида дивизияга командирлик қилган! Йигирма-йигирма беш ёшлик йигитлар ревкомларда ишлашган, колхозларни ташкил қилган. Йўқ, бизда ҳозир кадрларни тарбиялаш ва уларга муносабат негадир чатоқча ўхшайди».

«АҚШда ёшларни голливуд фильмлари бузиб, йўлдан оздирмоқда, бизда ёшлар ўртасидаги кўпгина иш-калликлар эса комсомол ишидаги расмиятчилик оқибатиدير».

«Тўғриси айтганда бизда ёшлар раҳбарлик ишига кўтарилади, лекин бунда ҳам қандайдир пастдан юқорига кўтаришнинг шаблон формаси ишлаб чиқилган. Комсомол комитетида ўралишиб қолиб кетган, ёши қирқлардан ошган баъзи бир «ўсмир» келажагини партия ишига ўтишдан бошқача тасаввур эта олмайди. Айтганча, бунинг учун имтиёзли ҳуқуққа ҳам эга, нутқлар сўзлаш, пленумлар, конференциялар ўтказишда ихтисос орттириб олган. Ҳа, ёшларни кўтарамиз, лекин бу матбуотда маълум даражада номлари чиққан раҳбарлик номенклатурасидаги қўл билан санарлик «таниқли одамлардир». Шаҳар комсомол комитетининг собиқ секретари обком партия бўлим мудирлигига кўтарилди дейлик. Бунақа «пастдан юқорига кўтарилганлар»ни янги кадрлар деб аташ қийин. Уларнинг омма билан ишлашда тажрибаси борми? Бор, албатта. Лекин қанақа ишда? Эҳтимол, бу фақат бежама резолюциялар ёзиш ва қоғозга қараб нутқлар ўқиш билангина орттирилган тажрибадир?»

«Ёлғиз ёшлик билан иш битмайди. Кўзларнинг ҷақнаши, қизарган ёноқлар — комсомол қалбининг ҳаётчан кўрниши эмас. Мансабпарастлик куртаги инсоннинг жуда ёшлик пайтида пайдо бўлиши мумкин. Айтгандек, ёшлар ичидан чиққан кишилар бор, аммо булар «чиллаки». Лекин бундай «чиллаки» ёш мансабдорлар давлат ва партия аппаратида эски бюрократлардан кам зарар келтирмайди».

«Яна ташаббус ҳақида. Юқорида бўладиган ҳар қандай буйруқ, ҳар қандай мажбурий хўжалик таклифи — бу ҳар ҳолда, маҳаллий ходимларнинг ташаббусини бўғиш демакдир. Лекин ким, бизнинг ташаббусимиз энг яхши ташаббус, шунинг учун ҳам уни «бў-

ғиш» мумкин эмас дея олади? Балки, ҳақиқатан ҳам қўшниларимиздан ақл ўрганишимиз керакдир? Ахир, юқоридан қилинадиган таклиф ҳам кимнингдир яхши ташаббусига асосланган бўлади-ку. Бу пастдан бўладиган жуда кўп таклифлар аккумулятори, бу бирорта маълум колхоз ёки районда туғилган, ҳали бошқа ердагилар ўйлаб топмаган, кенг ёйилиши керак бўлган аллақандай фойдали «циркуляр» янгилик-ку. Истиқболи порлоқ ташаббус, давлат ёрдами билан мундоқроқ ташаббусни енгиб чиқади. Бу табиий ҳолат!.. Лекин бу фақат биргина эркин шароитда яхши ва нормал бўлади: агар ўша таклиф ҳақиқатан тўғри ва ҳаётдаги ўсиб етилган талаб учун зарур бўлса, уни бажариш имконияти жиҳатидан ишончли бўлса, яхши ва нормал бўлади».

«Нечипуренко, урушдан олдин ўзи ишлаб турган районда ўзлари танқиддан қутулиб қолиш учун атайлаб битта «гуноҳкор» коммунистни район активида олиб қолганларини айтиб берди. Унинг бешта виговори бор экан, ўн мартача у ишдан бу ишга олиб қўйишган экан. лекин бари бир, танқид қилиш учун масъул ишда олиб туришар экан. Партия конференциясида бу арбобга, қилган номаъқулчиликлари учун ҳамма бирдан ёпишган. Агар у бўлмаса, бошқа бирорта одамни танқид қилишарди-да».

«Данияликлар мақоли, Андерсен Нексе: «Кўрпангга қараб оёқ узат».

«Агар, умуман ташаббус ҳақида, декларацияни амалий ишлар билан боғламай айюҳаннос солинавурса-ю ва декламация қилинавурса, унда бу шаллақликдан бошқа нарса эмас».

«Ҳа, биздаги бошлиқларнинг ҳаммаси ҳам Долгушинга ўхшаганми? Уларга ишониб кенг ҳуқуқ бериб юборавериш мумкинми? Йўқ, ҳаммасини унақа деб бўлмайди. Агар одам амалидан фойдаланиб, халққа зарар етказса, бу ҳолда уни нима қилмоқ керак? Худди мана шундай пайтда кучли, актив қуйи партия ташкилотлари керак. Уларда оддий ишлаб чиқарувчилар кўпроқ бўлиши лозим. Ишчига барибир, у «ўзи бошқараётган» станогини ёки болғасини, бу ерда бўлмаса, бошқа заводда ишлатаверади. Тўғри иш-

чини ҳам танқид қилгани учун турли йўллар билан сиқишлари мумкин, лекин кимнинг имтиёзи кам бўлса, у ўзининг амали учун шунча кам қайғуради. Агарда бошлиқ нотўғри иш қилаётган бўлса, қўрқмай, соғлом танқид қилиш керак ва ўз вақтида хабар қилиб қўйиш даркор. Қандайдир кучли давлат тадбирлари орқали бизда танқиднинг «беғараз» бўлишига эришиш керак».

«Соғлом қўйи партия ташкилотлари, халқ контроли — ўзбошимчалик, қонунсизлик ва ўта такаббурликнинг асл давосидир».

«Демак, шундай бир ташкилий система топиш керакки, ҳар қандай ношуд бошлиқ ҳам ишнинг расводини чиқармасин. Унинг овсарлигидан меҳнаткаш халқ зарар кўрмасин».

«Менимча, бу хусусда шундай бир ғалла топшириш системасини қидириб топиш керакки, юқори ҳосил етиштирилганда колхозчилар меҳнат кунларига анча кўп ғалла олишлари учун уларга тўла гарантия берсин. Колхозчилар хўжаликнинг ички эҳтиёжларига умумий олинган ғалладан қанча қолишини гарчи центнер ҳиссобида бўлмаса ҳам, амалда олинган ҳосилдан неча проценти қолишини олдиндан аниқ билишлари керак. Нега энди бошидан-оёғигача ямоқ тушган анови чакмонга ўхшаш ҳозиргача мавжуд бўлган эски системага жон-жаҳдимиз билан ёпишамиз? Яширганнинг фойдаси йўқ, агар ҳар хил қўшимча сотиб олишларни ва бошқаларни ҳисобга олганимизда, озми-кўпми продрозвёрсткага қараб кетаямиз. Ўтган йили бизга тўрт марта план беришди! Колхозчиларни ғалладан «сиқиб» қўйиш қишлоқ хўжалигига катта зарар келтиради. Область ташкилотларининг кузда: «Пландан ортиқча ғалла топшириш давом этмоқда» деган рапортини газетада ўқиб энсанг қотади. Демак, яна қишлоқ норози, қишлоқда асосий масала ҳисобланган буғдой масаласида чатоқлик бор. Сотиб олиш билан ҳамма нарсани тўғрилаш, яссиллаш, меҳнат кунига ғалла беришда илғор колхозларни қолақлар қаторига тушириб қўйиш мумкин. Илгари бундай ҳоллар бўлган. Моддий манфаатдорликка юқори ҳосил олиш учун астойдил ҳаракат қилаётганлари йўқ. Яхши ишласанг ҳам, ёмон ишласанг ҳам, бари бир, меҳнат кунингга қолақ колхозлардаги

одамлар олаётгандек бир ярим, икки килодан бугдой оласан-да. Албатта, дон сотиб олинганда колхозга давлат ғалла етиштириб беришга нисбатан кўпроқ пул тўлайдилар, лекин шундай бўлса ҳам бу колхозчиларда меҳнат куни қимматининг натурал қисмини оширишга қизиқишни мутлақо йўқотиб юборадиган даражада эмас».

«Ҳеч кутилмаганда мамлакатимизнинг бирон-бир районида табиий офат натижасида ҳосил бўлмай қолади-ю, ҳосили яхши битган районлардан қўшимча ғалла сотиб олишга бизни мажбур этади, ана шу аҳвол сабабли уч-тўртта план пайдо бўлади. Лекин шундай бир системани топиш керакки, мўлжалдан кам олинган ҳосил ўрнини бирор каттароқ жойда кўп дон етиштириш йўли билан автоматик равишда тўлдирсин, шунда ҳам бу қонуний бўлиб, бошқа районларга оғир тушмайдиган бўлиши керак».

Ҳозир эса МТСга ҳақ мана бундай тўланади. Ойлик-ку қатъий, ҳосил билан ҳам ҳеч қанақа боғлиқлик ери йўқ. Колхозлар ҳар гектар шудгор учун фалон килограмдан дон билан ҳақ тўлайди. Аммо бунда ерни яхши ҳайдаб, лекин кейинги бошқа ишларни сифатсиз бажариш ёки ўз вақтида қилмаслик натижасида ҳосилга зарар етказиш ҳам мумкин-ку. Бу тўғрида мана шу фактнинг ўзинёқ яққол мисол бўла олади: йиғим-терим ишлари ёмон йўлга қўйилса борми, ҳамма иш чиппакка чиқади. Натижада шундай бўлиб чиқади, бир МТС гектаридан ўттиз центнер ҳосил олса, иккинчиси: унинг қўшнисини фақат ўн центнер олади. Ваҳоланки, колхозлар шудгор учун ҳам ва бошқа барча ишлари учун ҳам бир хилда ҳақ тўлайдилар. Бир хилда, чунки бу алоҳида ишлар учун қишлоқ хўжалик ишларининг натижаси — ҳосилга қарамай, белгиланган баҳода ҳақ тўланади».

«Давлатга ғалла етиштириб беришнинг (ҳосилдан процент ҳисобида) бундай системасига фақат битта мўтироз бўлиши мумкин, у ҳам бўлса: бу қиморга ўхшаш нарса, давлат бу йил қанча ғалла тайёрланишини планлаштира олмайди, бу ерда фақат таваккал қилиш керак, ё одатдагидан кўпроқ ғалла тайёрлаб, ютиб чиқасан ё ютқизасан. Менинча, бунақа системани «қиморга ўхшаш» нарса деб ўйлаш нотўғри бўлса керак. Агарда ўтган йили олинган ҳосилни

олиб кўрилса ва ундан маълум процентларни ҳисоблаб чиқилса — 50 процентми ёки 40 процентми,— мана шу янаги йили тайёрлайдиган ғалламизнинг тахминий плани бўлади. Бундан кўп олсак, оламизки, кам олмаймиз. Бу ерда ҳеч қанақа «таваккал» деган гап йўқ. Ютиб чиқишимиз аниқ. Бу ердаги асосий ютуқ — колхозчиларнинг эртаги кунга қатъий ишончидир. Одамлар ҳосилнинг маълум миқдори ўз ихтиёрларига, хўжалик эҳтиёжларига ва меҳнат кунларига тақсимланишини аниқ биладилар. Ана шу кафолат колхозчиларнинг руҳини кўтаради, янада яхши ишлайдиган бўладилар. Яхши иш ғалла ҳосилини оширади. Юқори ҳосилдан эса ўз навбатида давлат процент ҳисоби билан кўп бугдой олади».

«50 процентдан — бу, албатта, хомаки ҳисоб. Балки 40 ёки 60, балки 30 ёки 70 процентдан бўлар. Хуллас, йиғиб-янчиб омборга солинган нақд ҳосилга амал қилиш керак. Деталлар, маълумки, қунт билан ишлаб чиқишни талаб қилади. Ўртоқ экономистлар, қидиринглар ва топинглар!»

«Биз ҳам энди қишлоғимизда Лениннинг, коммунизмни тўғридан-тўғри энтузиазм йўли билан эмас, балки, революцион энтузиазм ёрдамида, маҳсулот ва моддий меҳнат унумдорлиги ўсишида ҳар бир ишчининг манфаатдорлигини эътиборга олиб қуриш керак, деган кўрсатмасини амалга оширишимиз керак! Ленин, продрозвёрстканинг келтираётган зарарини кўриб, унинг хато эканига дадил ва софдиллик билан иқрор бўлди. Ҳозир ҳам, қатъийлик билан ўз вақтида, тайёрлаш қонунларимиздаги, продрозвёрсткага қандай қилиб бўлмасин ён босадиган нарсаларни чиқариб ташлашимиз керак».

«Ўқитувчи Сорокин шундай деган эди:

Биз ҳаётимизда яна ёшлар масаласида ажойиб конфликтга дуч келдик. Бу конфликт тузумимизнинг қандайдир камчиликларидан эмас, аксинча унинг яхши томонларидан келиб чиқмоқда. Революция ғалаба қозонган пайтда баъзи ишчилар ва деҳқонлар шундай деб орзу қилишган эди: «Мана, шахталарда, қозонхоналарда ишлаб, омоч билан ер ҳайдаб, жуда азоб чекдик, лекин болаларимизнинг ҳаёти яхши бўлади. Болаларимизнинг олий маълумотли бўлиши учун жонимиз борича ҳаракат қиламиз! Улар инже-

нер, профессор, артист, директор бўладилар ва озода ишда ишлайдилар, уларнинг ҳаёти бошқача бўлади». Қисман шундай бўлди ҳам, бир хил вақтда керакли ва кераксиз бўлмаган ташкилотларда амалдорлар, хизматчилар кўпайиб кетди, деб сўкамиз. Улар ўзи кимлар? Булар, ўша ишчи ва колхозчиларнинг илм олган болалари. Болаларга ота-оналар ва бир хил бе-маза ўқитувчилар илм олсанг, озода мансабга эришсан, деб кўп йиллардан буён таълим бериб келаётганлари бемаъни иш бўлган. «Яхшироқ ўқи, Васька, ярамас! Бунақа ёмон баҳоларинг билан институтга кириб бўпсан! Нима, колхозчи бўлиб қолмоқчимисан? Подачи бўлмоқчимисан?» Бир илож қилиб кунимиз ўтганига маст бўлиб юраверганмиз-ку, лекин келгусини ўйламаганмиз-да. Бола, ўн йиллик мактабни яхши ўқиб, институтга кириш имтиҳонларини муваффақият билан топширса, бу шараф ҳисобланарди. Комсомол ҳам ана шунақаларни мақтаб, бошқаларга ўрнатқилиб кўрсатарди. Ўн йилликни битириб, колхозда қолганларга нафрат билан қарардилар: «Аҳмоқ! Шунча йил ўқиб, уч пуллик фойда кўрмади... Ўрта маълумотли прицепчи!» Мактабга ана шунақа эскича кўз билан қараш: мактабга бординг, нечта оёқ кийими йиртдинг, китобларга қанча пул сарфладинг—ана шуларнинг эвазига яхши мансабга эга бўлишинг керак-да. Бола ўқидими, бўлди, демак ҳеч бўлмаса котиб бўлиши керак. Хўш, ўрта маълумотли бўла туриб, прицепчи бўлиб ишласа нима бўлибди, бунинг уяти борми. Йилдан-йилга мураккаб машиналар пайдо бўляпти. Лавлаги комбайнига, маккажўхори комбайнига қарасанг—бутун бир завод-а? Бунақа машиналарни бошқариш учун инженердақа одам керак! Агар барча тракторчи ва комбайнчилар ўрта маълумотли бўлса, жуда соз бўларди-я! Бундан кейин қандай бўлади? Биз фақат ёшларнинг илм олиши билангина чегараланиб қолмай-миз-ку. Институтга кириш қийин бўлиб қолди, бу бизда институтларимизнинг камлигидан эмас, балки, у ерда ўқимоқчи бўлаётганларнинг жуда кўплигидан, инженер, бухгалтер, адвокат, архитектор бўлмоқни истаганларнинг ҳаддан ташқари, бизга керагидан ҳам сероблигидандир. Хўш, коммунизмда қандай бўлади? Оддий ишлар коммунизмда ҳам бўлади-ку. Лекин илм олиш яна ҳам кенгайди. Наҳотки, маълумот фақат тоза мансабга миниб учун керак бўлса?

Ахир, илмли одам учун дунёда яшаш ҳам қизиқроқ-ку! кўп нарсага тушунади, адабиёт, санъат, фалсафа билан қизиқа бошлайди, ўртоқлари билан, балки қизлигида ўзи билан бир мактабда ўқиган хотини билан ҳар тўғрида суҳбатлаша олади. Маълумот, шунчаки, ўзи учун, ҳаётнинг маъносиз бўлмаслиги учун керак! Инсоннинг маънавий ҳаёти учун керак! Ер юзида кўр сичқонга ўхшаб ғафлатда яшамаслиги учун илм керак!»

Мартинов орадан бир неча кун ўтганда мана бундай деб ёзиб, тагини қизил қалам билан чизиб қўйган экан:

«Ҳа, бу ёшлар масаласи» энг катта масала! Бу — давлатимизнинг келажаги. «Мендан кейин қирилиб кетмайдими» деб қаровчи энг ашаддий эгоистгина ёшлар ҳақида ўйламаслиги мумкин... Мен бўлсам, комсомол билан шуғуланмадим. Бунга ҳам «қўлим тегмади», комсомолларимизда «ўз катта оғалари»га нисбатан ҳам кўпроқ бюрократизм авж олиб кетди, деб мазах қилиб кулиб юрдим, холос. Мазах қилиш билан иш чиқариб бўлмайди. Уларга диққинафас канцелярчиликдан гармсел сингари жаммики жонли нарсаларнинг силласини қуришиб, қовжиратиб кетадиган формализмдан чиқиб олишлари учун амалий ёрдам бериш керак!»

9

Лекин маълум бўлдики, Демьян Васильвич Опёкин ўн икки йил муттасил раислик қилиб келётган «Власть Советов»дек бир колхозда ҳам, тўғриси айтганда, ҳеч қанақа «ёшлар масаласи» кўтарилган эмас экан.

Долгушин Надеждинка МТСи зонасидаги колхозлар билан таниша бошлаётганида ҳамма масалалар билан, чунончи: бир йилда нечта тўй бўлгани билан ҳам, қишлоқда қанча бола туғилгани билан ҳам ҳақиқий солдатлик муддатини ўтаганлар уйларига қайтиб келётганлиги билан ҳам, ўн йиллик мактабни битириб чиқувчилар қаёққа кетаётганлиги билан ҳам қизиққан эди. У дуч келган колхозчи уйига кириб, уй эгаси билан ҳар тўғрида батафсил суҳбатлашиб ўтиришни яхши кўрарди: фотосуратдаги одамларнинг

кимлигини суриштирарди, урушгача қандай яшаганларини, бу ерда немислар даврида нима бўлганлигини, оиланинг бюджетини, ҳозир шу ерда бўлган ва бўлмаган болаларини ҳам сўраб билиб оларди. Шундай ўзи, гўё иттифоқо сув ичгани ёки колхоз правлениесига қайси йўл билан боришни сўрагани киради-да, кетишда у ҳовлидан ўз одамидай, пайти келиб қолса, Надеждинкага ўтишда меҳмон бўлиб кетадиган яхши танишдек бўлиб чиқиб кетарди.

У кеч кузда «Власть Советов» колхозига бириңчи марта келганда ўрта даврга хос бўлган бу эски рус қишлоғи унга ёқмаган эди. Ёғоч уйлар бир-бирига зич тутшиб кетган, кўчалари эгри-бугри эди, қишлоқ ўртасидаги тепаликда чуқур жарлик бор эди, жамнки томларнинг усти похол билан ёпилган, дарахтлар сийрак эди; аммо бу уйларнинг биридан-бирига электр симлари тортилгани ва соат ўн иккигача ҳаммаёқ чароғон бўлиб тургани уни хурсанд қилиб, танг қолдирди. Уни, шаҳар кишисини қишлоқ манзарасида ҳаммадан ортиқ ранжитган нарса, айрим жойларнинг кечқурун соат еттидан то эрталабгача қоронгиликка кўмилгани бўлди. Қишда у ердаги одамларнинг асосий роҳати фақат уйқу эди, холос.

Долгушин колхоз хўжалигини кун бўйи кўздан кечирди: фермалардаги молларни, силос иншоотларини, электр станцияни, тегирмонни, теплицаларни айлаиб кўрди. Эртаси куни у Опёнкинга: «Ҳамма нарса равшан бўлди. Демьян Васильевич. Хўжалигингиз жуда ҳам яхши, колхозингиз бой экан. Келинг энди, бу нарсалар нима учун кераклигини бир қараб чиқайлик. Сиз бу бойликдан қандай фойдаланяпсиз, одамларнинг турмуши қандай?» деди ва шундан сўнг улар қишлоқни айланиб, колхозчиларникига қараб кетишди.

Ҳаммадан аввал кўзга ташланган нарса одамларнинг ўз жонажон қишлоғига, колхозига қаттиқ меҳр қўйгани бўлди. Фронтга кетган эркакларнинг ҳаммаси ҳам тирик қолмаган, лекин соғ қолганларининг барчаси — колхозга қайтиб келган. Далачи бригадирлар ичида иккита старший лейтенант бор эди; наслдор от фермасига отставкага чиққан майор мудирлик қиларди; қурувчилик бригадасининг сапёрлар ротасининг собиқ командири, капитан бошқарарди; полиз, парник хўжаликларига денгиз флотининг бош старшинаси қарарди, колхознинг автопарки танк командири, лейтенантга топширилган; бухгалтерлик лавозими интен-

дантлик хизмати майорига топширилган, у дивизияда молия бошлиғи бўлиб ишлаган, инвалид, оёғи протез эди. Уларнинг ҳаммаси ўзларининг даража белгилари билан эски мундирларини парад бўлиб қолгудек бўлса, кийиб чиқиш учун сақлаб қўйишган. Долгушин клубда Ғалаба куни колхозда группа бўлиб олдирилган фотосуратни кўрди — Опёнкин бригадирлар, правление аъзолари ва ферма мудирлари билан бирга эди. Бу ўтирганлар колхоз активидан кўра, кўпроқ бир полкнинг командир составига ўхшар, погонларга қадалган юлдузчалар, кўкракда ярқираб турган орден ва медаллар кўзни қамаштирарди, булар ичида фақат Опёнкингина кўксига оддий партизанлик медали тақилган гражданча пиджак кийиб турад эди. Колхозчилар қишлоқдаги жамики ҳовлини бирма-бир эсга олиб, қанча ўйлашмасин, буфет мудирлигига ўхшаш енгил ишга суқилиб кириб олган ёки армиядан қайтиб, ўз колхозига келмаган биронта фронтовикни эслолмадилар.

Бу солдат колхозчиларнинг киндик қонлари тўкилган ерларига, туғилиб ўсган жонажон қишлоқларига «табиат оғушида» қиладиган деҳқончилик меҳнатига бўлган самимий деҳқонлик муҳаббатларими ёки эркин қишлоқ ҳаётини гавжум ва олағовур шаҳар ҳаётига алмаштиришни истамаганликлариданми? Фақат шунинг учун бўлмаса керак. Кўпчилик фронтовиклар ўз колхозларида виждонли, адолатли, хўжалик ишларини яхши биладиган одам раис бўлиб ишлаётганини, колхоз немислардан озод этилиши билан дарров оёққа туриб ривожланиб кетганини, одамлар меҳнат кунига олаётган ҳақни ҳар қандай буфетда ишлаб ҳам олиб бўлмаслигини армиядалик пайтларидаёқ қариндош-уруғлари ёзган хатлардан билган эдилар. «Сеҳрли доира»га ўхшаш нарса пайдо бўлди, лекин айрим бошқа колхозлардагига нисбатан бутунлай бошқача эди. Фронтовиклар колхозда аҳвол яхши бўлганлиги учун кўплар армиядан уйларига қайтиб кела бошладилар, бу билан колхознинг ишлари янада яхшиланди, эркаклар сони ошди ва мустаҳкам, ишчан актив йиғилди.

Бошқа колхозларда бўлганидек, бу колхозда ҳам бева қолган хотинлар кўп эди, бу ерда ҳам уруш ўзининг мудҳиш изини қолдириб, кўп оилаларни етим-есир қилиб қўйган эди. Аммо вақт ўтиб борар, Ватан уруши бошланган пайтда олти-етти ёшда бўлган болалар

ҳозир балоғатга етиб, катта бўлиб қолган эдилар. Эркакларнинг камайиб қолгани ёшлар ичида унчалик сезилмас эди. Ҳозир тўйлар сони «урушгача бўлган даражага» яқинлашиб қолган эди. Қишлоқ Советининг ҳовли рўйхатида кўпгина янги ёш оилалар ва кейинги йилларда туғилган янги болалар пайдо бўлган эди. «Агар бу масала устида ишланса,— деб жиддий айтган эди қишлоқ советининг секретари,— процент ҳисобида аҳоли сонининг ўсиши жиҳатидан Хитойдан ўтиб кетамиз».

Долгушин «Власть Советов»да ўнинчи синфни тугатиб, колхозда ишлаб қолган кўпгина ёшларни учратди. Колхозни техникумни битирган ўз мутахассислари: электриги, ўрмон мелиоратори, мол доктори ҳам бор эди. Медпункт врачлари ҳам ўша ерлик илгари колхозчи бўлиб ишлаган ёшгина жувон эди. Ўрта мактаб ўқитувчилари орасида ҳам колхозчилардан бор эди.

Долгушин илгари одамларнинг гапларидан ва ўзининг шахсий кузатувларидан кўпгина ёшларнинг айрим қолларда бой колхозлардан ҳам кетиб қолаётганларини биладилар. Нима сабабдан кетиб қолишаркин? «Инсон фақат нон билан яшай олмаслигиданми? Қишлоқда ҳали маданиятнинг унча ривожланмаганиданми? Ўсиш учун шаҳардагидек перспективалар йўқлигиданми?»

«Власть Советов» колхозида ҳам маданий-маиший ишлар ҳозир унчалик мақтагудек эмас, қишлоқда ҳали асфальт ётқизилган йўлкалар ва троллейбуслар йўқ, аммо ёшлар ва барча колхозчиларнинг яхши яшаши учун колхоз правлениеси қўлидан келган катта-кичик тадбирларни кўрган: колхоз кутубхонасига, ҳаваскорлар тўғарагига, клубга, колхозчиларнинг ўқишига кераклигича пул ажратган. Куйди-пишди иккита одам—кутубхоначи ёш қиз билан қишлоқ алоқа бўлими мудири, собиқ полк капельмейстери — ҳаваскор музикачи одамларда ўзлари қизиққан ишга ҳавас уйғотди. Колхозда китоб ўқимаган хонадон йўқ эди, колхозчилар ўртасида музикачилар ва ашулачилар ҳам жуда кўпайиб кетди, булар ичида турли ёшдаги одамлар — мактаб ёшидаги болалардан тортиб, чолларгача бор эди. Колхозда иккита: духовой ва торли музика оркестри бор эди. «Власть Советов» колхозининг хори область кўригига ҳам борганди. Драма тўғараги ҳам бор бўлиб, унга элликтача одам қатнашарди, ҳаваскорлар деярли ҳар якшанбада янги спектакль қўйишарди.

Опёнкин Долгушинга :

— Бир вакил келиб, ёш оилаларга алоҳида эътибор бераётганимиз учун колхозда хусусий мулкчилик тенденциясини авж олдириб юборибсизлар, деб бизга танбеҳ берди, — деб айтди. — Бизда, уруш хонавайрон қилган оилалардан қолган бўйдоқ йишитлар бор эди, уйлантириб қўйдик, ичкуёв бўлиб туриш уларга ёқмади. Худди квартирадагидек, хотинининг қариндош-уруғлари унга раҳми келиб бирга туришга рози бўлгандек бўлармиш. Биз уларнинг бўлак бўлиб чиқиб, алоҳида, ўз уйларида яшашларига ёрдам бердик. Яхши қўрғонлар бердик, қурилиш учун ёғочлар ажратдик, бир неча марта ҳашар уюштирдик, умуман шунақа ёш хўжаликларни кўплашиб оёққа турғизиб қўйдик. Яхши яшанг, бола-чақа қилинг, қишлоқдаги янги оилаларнинг асосчиси бўлинг, дедик. Мен вакилга, колхозчининг хотини хатасини оқласа, эри, мулкчининг хўжайини сифатида қўрғонни четан девор билан ўраб олса, хусусий мулкчиликнинг бунақа кўриниши биз учун қўрқинчли бўлмайди, деб жавоб бердим. Биз учун ҳовлилари девор билан ўралган, ўз уйларининг томини тўғрилашга ҳафсала қилмайдиган одамлар яшаётган қишлоқлар хавфлироқ, дедим.

Опёнкин ҳақиқий талантли хўжалик ходими эди. У колхоз бозорларида фойда олиб савдо қилиш имкониятларини ҳам қўлдан бермасди, шунингдек вақтинча фойда берадиган қандайдир айрим «вазиятлар» дан фойдаланишдан ҳам қайтмасди, лекин ўз хўжалик ҳисобини ҳеч қачон нуқул ана шу тасодифий нарсалар ҳисобига қурмас эди.

— Мени раисликка сайлашган йили, — деди у, — ҳатто супурги сотган эдик. Икки гектар ерга супурги эккан эдик, чоллар қишда боғлашди, кейин уларни облпотребсоюзга ўн беш минг сўмга сотдик. Хўжаликка ҳамма нарса керак бўларкан. Нашадан ҳам бир миллион сўм даромад олса бўлади, ҳозир бу гиёҳнинг бозори чаққон, кўкнори ҳам, стригун пиёзи ҳам, тамаки ҳам сотиш мумкин. Колхоз кассасига нима пул келтирадиган бўлса, ҳаммаси фойдали. Лекин буларга берилиб кетишдан худо сақласин! Биздан ўрнак олиб, бирдан ҳамма колхозлар ҳам кўкнорига зўр бериб юборса унда нима бўлади? Агар бозорда кўкноридан бўлак ҳеч нарса бўлмаса, шаҳардаги уй бекалари ҳам сендан курсанд бўлмайди, бундан ташқари ўзинг ҳам коммерсантлигингдан шимилдириқни ҳам олмайсан.

Йўқ, бунга дов қўйиш мумкин эмас. Агарда бугун бирор вақтинчалик нарсадан катта фойда олсанг, шу пулни ҳеч қўймайдиган соҳани ривожлантиришга уришинг керак. Чорвачиликка, сигир, чўчқаларга сарф қилиш лозим. Чорвачиликни гуллатиб юборсанг, пулнинг манбаи шу бўлади. Сут-қатиқ, гўшт, чўчқа ёғи бекон, сариёғ — доим керак, бу нарсаларга доимо талаб катта бўлиб келган ва бундан кейин ҳам талаб бўлади.

Опёнкин капитал қурилишлари соҳасидаги мулоҳазаларини қўйидагича ифодалади:

— Колхозда катта қурилишларни бошлаб юбориш мумкин бўлган зарур пайтни билиш жуда муҳим. Айрим колхозлар ҳали чорвачиликни дурустроқ йўлга қўймаган, доимий ишловчи кадрларга эга бўлмаса ҳам, ем-хашакларни ғамлаб қўймаган бўлса ҳам, усти шифер билан ёпиладиган молхоналар қуришни бошлаб юбораверади. Юз минглаб пул сарф қилиб қўяди-да, кейин қулоғигача қарзга ботиб, хўжаликка уч пуллик фойда келтирмай, икки қўлини бурнига тикиб, қараб ўтираверади, моллар очлигидан қорни ичига тортиб, қаққайиб тураверади, ҳаммаёғи шилта сигирларга бирдан-бир ҳузур бағишлайдиган нарса, идишларига сувнинг ўзи оқиб келиши, холос, асфальт ётқизилган йўлакларда эса гўнг тиззадан келади, сут соғими пастлашиб кетган. Одам аввал ички кийим қилди, кейин шим, этик, пиджак кияди, — кийинишнинг тартиби шундай бўлади, — менимча, хўжаликни ҳам худди шунга ўхшаб олиб бориш зарур. Агарда олдин этикни кийиб олсанг, кейин қандай қилиб иштон почасини этик қўнжигача тикқасан? Қўлда маблағ кам бўлгандан кейин уни биринчи навбатда нималарга саф қилишнинг ҳисоби ниҳоятда аниқ бўлиши керак, бу ҳисоб шундай бўлсинки, ўша ишлатилган пул хўжаликда айланиб турсин, кейин худди ана шу пулга қараб иш қилинаверади. Баъзи бир раислар амалга миниб олганидан кейин, колхознинг юз минглаб пулларини бўлар-бўлмасга созуриб юбораверади, унга қараб туриб ичинг ачиб кетади. Пулсиз иш битмайди, ҳар қанақа доно ҳам пул бўлмаса ҳеч иш қила олмайди, лекин пул сарф қилиш ҳам ҳар хил бўлади. Бир раисга иш бошлаш учун икки юз минг сўм, иккинчисига бир миллион сўм берилса, пировардида ҳалиги икки юз минг сўм олган раис уч йилдан кейин уч миллион сўм орттириши мумкин, иккинчиси бўлса, бутун маблағни бир ерга, қурилишга сарф қилиб, бир тийин ҳам даро-

мад олмаслиги мумкин — ана шунақа қилиб қуруқ шиферли тому автопоилкалар билан қолаверади. Оти улуғ, супраси қуруқ. Чорвачилик суръати паст, даромад келтирмаса ҳам, яхшими-ёмонми, бино бор, ташқарида қолмайди — озуқа ҳақида қайғуриб, фермаларга яхши одамларни танлаб қўйиш керак, ўша бор молхона, чўчқахоналарни ремонт қилиб, иситиш керак, томи похол бўлса ҳам ўша биноларда сабр қилиб туриб, фермаларни албатта унумдор қилишга ва яхши даромад олишга эришиш лозим. Кейин ана шу олинган даромаддан капитал қурилишларни ҳам бошлаб юбориш керак. Яна шуни айтиш керакки, намунали молхона қурилгандан кейин, сут соғими ҳам ошиши лозим. Шундай бўлмаса, молхона қуришдан нима фойда? Фақат хўжа кўрсингами? Яхши бинода молларга қаров учун яхши шароит яратилган бўлиши, яхши қаровдан эса маҳсулот кўп олиниши керак — бу аниқ нарса! Фақат силос ва концентратлар эмас — шифер ҳам сутни кўпайтириши керак! Ишни шундай йўлга қўйиш керакки, чорвадан олинган даромаднинг ошиб бориши билан бир неча йил ичида қурилишга сарфланган пул ҳам чиқиб кетсин. «Оборот» — бу олтин сўз! Хўжалиқда ҳар бир сўмни шундай сарф қилиш керакки, ўша сарф қилинган бир сўм маълум вақтдан кейин колхозга уч сўм, беш сўм бўлиб қайтиб келсин!.. Колхозлардаги барча қурилиш ишлари юқоридан планлаштирилган вақтларда ҳўп алламбало ишлар бўлган-да. Районга: бу йил фалонча янги молхона, фалонча чўчқахона, фалонча паррандахона қурилсин, деб буйруқ берилади, район бўлса, колхозларга тақсимлаб чиқади. Юқорида туриб, улар бу колхозларда капитал қурилишларни бошлашнинг айна пайти келганлигини қаёқдан билади? Сўнгра, колхоз маблагига бундай қўпол равишда хўжайинлик қилиш учун уларнинг нима ҳақи бор? Пул колхозники, бу пулга правление билан колхозчиларнинг умумий мажлиси хўжайинлик қилади-ку. Агар раиснинг калласи бўлса, унга қўйиб бериш керак, ўша калласи билан ўзи ўйлаб иш қилсин! Пулни тугиб қўймасдан, даромад келадиган томонга сарф қилиш фойдали эканини ўз колхозида у ҳаммадан яхшироқ билади.

Опёнкин колхоз активларини ҳам жуда ғалати тарбияларди. «Власть Советов» колхозида бир неча йилдан бери правлениени шу тарзда сайлашарди.

Одатда ҳамма ерда правлениега «катталарни»:

бригадирларни, ферма мудирларини, раисни, завхозни сайлашади. Оқибатда бу правление эмас, қандайдир колхоз «генералитети»га айланиб қолади. Бригадирлар ўзини ўзи контрол қилади. Кенгашга тўпланишса, уларни бундоқ четдан туриб танқид қиладиган ҳеч ким бўлмайти, ҳамма бригадирлар «генералитетга» умумий алоқадордир. Опёнкин ана шу одатлардан воз кечишни таклиф қилди. Ҳамма бригадирлар правление аъзоси бўлиши шарт эмас ва колхоз правлиениеси нуқул раҳбарлик қилувчи шахслардан ташкил топиши керак, деб ҳеч қанақа уставда ҳам ёзилмаган, деди у. Правлиениеси улар ўн беш кишидан сайлайдиган бўлишти; шундан уч-тўрт киши раҳбарлардан бўлса — қолганлари ҳар хил бригада ва ҳар хил соҳада ишловчи кишилар эди. Колхоз правлиениесининг бундай состави оддий колхозчиларнинг кайфият ва эҳтиёжларини штатдаги «бошлиқлардан» кўра, яхши биладиган колхозчилар оммаси билан яқинлашувига сабаб бўлди. Бригадада правление аъзоси бригадирга халал бермайти, лекин унинг обрўсини тўкмаслик учун бир чеккага чақириб олиб, унга бирор нарса тўғрисида насиҳат, маслаҳат бера олади. Правление мажлисларида юз-хотир қилиб ўтирмасди, иш юзасидан қизғин тортишувлар, дадил танқидлар бошланиб кетарди. Колхозчилар уларнинг лейтенантлик ва майорлик даражасига қараб ўтирмасдан, ўз бригадирларининг хатосини тўғрилашарди.

Навбатдаги ҳисобот-сайлов мажлисида одатда янги правление состави сайланарди, эски правление аъзолари ёмон ишлаб, халқ ишончини йўқотиб қўйганлиги учун эмас, балки бошқа одамларни ҳам жамоат хўжаликларини бошқаришга ўргатиш учун шундай қилинар эди. Колхоз катта эди: унда еттита далачилик бригадаси, иккита боғ-полиз бригадаси, иккита қурувчилик бригадаси, тўртта ферма бор эди, барча раҳбарлик лавозимларига армиядан бўшатиб юборилган офицерлар етишмайти, бундан ташқари, колхоз ҳам ҳар ҳолда ўқчи полки эмас, кўча жанглари олиб бориш тактикасидан хабари бўлмаган, лекин ўзига бириктирилган колхоз сигирларидан ҳозирнинг ўзидаёқ бир неча минг литр сут соғиб олган бир хотин, эҳтимол, сут фермасига мудир бўлса, у бу иши билан рейхстаг штурми қатнашчисидан кам хизмат кўрсатмас? Шундай қилиб, агар бирор жойда раҳбарликни мустаҳкамлаш лозим бўлиб қолса, хўжаликни бошқаришнинг баъзи

бир мактабини ўтган, ишда синалган ана шу оддий колхозчиларни бригадир, ферма мудирини қилиб тайинлашарди. Шундай қилиб, колхознинг бошқарма активи, ҳар хил одамлардан: чунончи, фронтовиклардан, хотин-қизлардан, қари-қартавлардан, ёш-яланглардан танлаб олинарди.

Колхоз партия ташкилотидида Опёнкиннинг таъсири кучли эди. У партияга 1927 йилда Троицк районида ерни бирга ишлаш ширкатида тракторчи бўлиб ишлаб юрган пайтида кирган, бунга ана-мана деб ўттиз йил бўлиб қолибди, ўшандан бери (немис оккупацияси пайтидан ташқари) колхоз қурилишидан бир кун ҳам ажралгани йўқ. У Семидубовкада МТС ташкил этилганда трактор отрядининг бригадири ҳам бўлиб ишлаган,— Олешенкада, ўз колхозидида ҳосилот раиси ҳам, бошқа колхозда завхоз ҳам, яна бирида партия ташкилотининг секретари ҳам бўлиб ишлаган. У районда ҳар хил «усулда» иш тутган қанчадан-қанча раисларни кўрди! Унинг кўз ўнгида ана шу ҳар хил иш «усулидан» қанча колхозлар ё юксалиб, яшнаб кетди, ё худ иш чаппасига кетиб, энг қолоқ колхозлар қаторига тушиб, ғалласиз, пулсиз бўлиб қолган. Катта жамоат хўжалигини бошқаришнинг бу қийин санъатидан у баъзи бир нарсаларни ўрганса бўларди, чунки бошқаларнинг хатосини ҳам кўрган ва ўзи ҳам анчанунча хатолар қилган эди.

1943 йили, бу ерлар немислардан озод этилиши биланоқ, райком партия Опёнкинни «Власть Советов» колхозига раисликка тавсия этди. Дастлабки пайтларда у партия ташкилотининг секретарлигини ҳам ўзи олиб борди. Бир вақтлари катта бўлган партия ташкилотидида атиги учта коммунист бор эди. Кейин фронтовиклар, эски коммунистлар ва армияда партияга ўтганлар қайтиб кела бошладилар. Партия ташкилотининг секретарлигига оғир операциядан кейин мутлақо спиртли ичимлик ичолмайдиган бўлиб қолган денгиз флотининг бош старшинаси Демченкони сайладилар. Уни фақат шу фазилати учунгина сайлашгани йўқ, албатта, полиз бригадасининг бригадири сифатида яхши ишлагани ва биринчи навбатда бошқа коммунистлардан намунали меҳнат дафтарчаси талаб қилгани учун сайлашди. Аввал бошдан тўғри олиб борилган партия ишидаги йўл, партия ташкилотини ишەкмас ва ғийбатчи унсурлардан холи қилди, уни колхоз ишлаб чиқаришининг ҳақиқий илғорлари ҳисобига ўстир-

ди. Бу одамлар партияга ўтиб олгач, даладан ва фермадан воз кечиб, бирор канцелярияга кириб кетишга уринмас, ўз жойларида туриб, партбилетни олволиб, янада яхшироқ ишлаш учун ҳаракат қилардилар.

Опёнкин билан Демченко учун ёш коммунистларни тарбиялаш қийин эмас эди, бунинг учун уларга тарбиявий ишларнинг қандайдир бир алоҳида формасини ўйлаб топиш ва мажлисларда узундан-узоқ насиҳатомуз нутқлар сўзлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Уларнинг амалий иши ва шахсий ҳаётида сўзи ишигә тўғри келмайдиган попларга хос соҳталик йўқ эди. Колхоз раиси билан партия ташкилотининг секретари хоҳ қиш, хоҳ ёз бўлсин, қуёш чиққунча тўшакда ётган эмас, колхозчилар бундай кунни эслолмайди. Опёнкин немислар чекинаётган пайтда уйларини ёндириб кетган бошқа колхозчилар сингари, дастлабки икки йил ертўлада яшади, қарийб ҳамма оилалар ҳовли-жойлик бўлиб, янги уйга кириб олгандан кейингина ўзига уй қурди. У ўзига тегадигандан ортиқча бир килограмм асал ҳам, бир боғ похол ҳам ёзиб олмас эди.

«Власть Советов» колхози партия ташкилотидаги коммунистлар сони йигирма саккиз кишига етди. Колхоз комсомол ташкилотида юзга яқин йигит ва қизлар бор. Комсомоллар ҳамма ишда коммунистлардан ўрнак оларди. Шу ерда, бой колхозда ҳеч қанақа алоҳида «ёшлар масаласи» бўлмаслигига Долгушин ҳам ишонди. Кексаларга ўринбосар бўлиб яхши, меҳнатсевар, далада ва чоравачиликда қилинадиган «оддий» ишларга ҳурмат билан қаровчи ёшлар ўсиб етишяпти, улар қишлоқ хўжалигидан қочмай, ўз жонажон қишлоқларида мустақкам ўрнашиб олиб, узоқ яшамоқчилар. Бошқа жойларда ҳали жуда камдан-кам эшитиладиган: «Ким бўлмоқчисан?» деган саволга: «Колхозчи» деган жавобни у мактаб болаларидан бу ерда жуда кўп эшитди.

Бундан ташқари «Власть Советов» колхозида яна бир масала — ишлаш қобилиятини йўқотган қариялар ва инвалидларни таъминлаш масаласи пухта ўйланиб, инсонга ҳурмат жиҳатдан тўғри ҳал қилинган эди. Қарилик—бу табиат қонуни, афсуски, қар бир инсоннинг эртанги куни. Ёшлар қарилик тўғрисида кам ўйлайдилар, лекин ёши ўтиб қолган кишилар, айниқса, сўққабошлар, гарчанд ўйламаса ҳам, албатта бошига шундай фикр келади: «Хўп, майли, ҳозир-ку колхозда тузуккина ишлаб турибман, қўлимда кучим

бор, меҳнат куним ҳам кўп, бунга яхшигина ҳақ ҳам тўлайдилар, лекин ёшим бир жойга етиб, ишлолмай-диган бўлиб қолсам ёки касал-пасал бўлиб қолсам, унда ҳолим нима кечади? Ишчи ва хизматчиларнинг-ку, пенсияси бор, бу ерда куним битиб, ажалим етиб ўлгунимча мени ким боқади?» Бошқа колхозларда давлат мажбуриятлари бажарилиб, биринчи навбатдаги тақсим қилишлардан ортиб қолганда тузилган алоҳида фондлардан маҳсулот бериб туришарди. Баъзида кексалар билан инвалидларни таъмин қилиш, худди раҳм қилиб садақа берганга ўхшаб кетади. Бирорта ёши қайтиб қолган кампир раисдан ярим литр ёғ билан ўн килограмм ун сўраса, шунда ҳам бахтига раиснинг кайфияти яхши бўлиб турган пайтга дуч келиб қолса, ундиради. Тағин раис накладнойга қўл қўяётиб унга бундай дейди: «Омборга кечқурун кел, агар буларни кундузи қишлоқдан олиб ўтсанг, сенга продукта ёзиб берганимни ҳамма билади-да, кейин менга ҳам бер, деб сўраб келавериб, қулоқ-миямни ейдилар. Сиз, қарн-қартаглар ҳам жуда жонимга тегиб кетдиларинг!»

Опёнкин бошқача иш тутди. Правление томонидан тайинланган комиссия колхоз пенсияси ҳақидаги нивомга ўхшаш бир нарса ишлаб чиқди: унда чол ва кампирларни неча ёшдан бошлаб ишга яроқсиз деб ҳисоблаш, колхоз ишларида қатнашиб турган йилларида олган ўртача иш ҳақига процент ҳисобидан қанча меҳнат кунини белгилаш, оиласининг сонини қандай ҳисобга олиш ва ҳоказолар белгиланди. Умумий мажлисда буни уставга қўшимча тарзда тасдиқлашди, бу уларнинг колхоз ҳаётида қонун бўлиб қолди. Кексалар ва инвалидларга барча колхозчилар билан бир вақтда меҳнат кунини ёзишар ва улар ҳам меҳнат кунига умумий фонд тақсимиотидан маҳсулот ва пул олар эдилар. Ишга яроқсизларни колхозда шундай қатъий тартиб асосида таъминлаш, фақат кексаларни эмас, ҳаммани ҳам мамнун ва хурсанд қилиб юборди.

Опёнкининг бир хусусияти бор эди — у газетачиларни ёмон кўрар эди, область кенгашларида улардан қочар, истар-истамас «интервью берар», камроқ келадиган бўлишсин деб, колхозда ҳам мухбирларни у қадар меҳмондўстлик билан қарши олмас эди.

— Ҳе, ўша, ёзувчиларингни қўйсанг-чи! — деб қўл еилтарди у. — Улар меъёр деган нарсани билмайди. Бир колхоз ёки бирор илғор одам билан учрашиб қол-

са, бўлди, ёпишиб олади, ўша одамни бузмагунча кўкларга кўтариб мақташаверади.

Эҳтимол, Опёнкин область ва Москвадан келадиган журналистлар билан совуқ муносабатда бўлгани сабабиданми, «Власть Советов» колхозини матбуот саҳифаларида камроқ мақташар, натижада, унинг энг яхши илғор кишиларининг номлари бошқа машҳур колхоз илғорларига нисбатан унча машҳур бўлмаган эди. Аммо бу Опёнкинни хафа қилмас эди.

— Бизнинг тўғримизда бутун Совет Иттифоқига жар солгунларича, тинчгина ишлаб олайлик, — дерди у. — Худо кўрсатмасин, агар Дубковецкий ёки Прозоровга ўхшаб номимиз машҳур бўлиб кетса борми, кейин бизга устма-уст делегация: америкаликлар, ҳиндилар, французлар келгани келган. Унда ишимиз, нуқул қишлоқ хўжалик виставкасига айланиб кетади, мен ҳам раисликдан экскурсоводга айланиб қоламан, куним қўлимга узун таёқча ушлаб олиб, диаграммалар кўрсатиш билан ўтади, кейин даладаги ишлар ҳолига вой бўлади!..

Долгушин «Власть Советов» колхозини билан муфассал танишиб бўлганидан кейин, Опёнкин билан келажак ишлар ҳақида узоқ суҳбатлашди.

— Демьян Васильевич, сиз ҳаддан ташқари донг чиқаришдан қўрқсангиз ҳам ҳар ҳолда олға силжиш керак, балки ҳозиргача бўлган силжишингиздан ҳам тезроқ силжишингиз керак, — деди Долгушин. — Қишлоқ қиёфасини ўзгартириб юбориш учун колхозингизда ҳам, колхозчиларда ҳам пул етарли. Сиздаги колхоз йигитлари бузоқлар билан чўчқа болаларидан хафа.

— Нега хафа бўлишади? — деди Опёнкин тушунмай.

— Хафа бўлишларининг важи бундоқ. Сизда бузоқхоналар ва чўчқахоналар майдони, бинонинг кубометр билан ҳисобланган ҳажми, ёруғлик, вентиляция — ҳаммаси илмий қоида бўйича ҳисоблаб чиқилган. Бузоқ ва чўчқа болалари соғлом, эркин ўсиши, тоза, семиз бўлиши учун яйраб юрадиган ҳовличалар, боқадиган майдончалар, ванналар қурыапсизлар. Колхозчиларнинг уйларида ана шу ёруғлик ва ҳаво етарлими? Бир хонада олти, етти жон турса, бу илмий қоидага тўғри келадими? Колхоз сигирлари сувни автопоилкалардан ичади. Колхозчи хотин чой қайнатмоқчи бўлса, сув олиб келгани қудуққа бориши керак,

қишлоқ бўйича атиги суви тоза бўлган иккита қудуқ бор. Шундай бўлгач, сизларда сигирлар яхши яшайди-ми ёки колхозчиларми? Бузоқларми ёки болаларми?

— Бузоқлар — бу колхозимизнинг мулки,— деб эътироз билдирди Опёнкин.— Унга хўжасизлик билан муомала қилиб бўлмайди. Чорвачилиқдан олинган даромад бизга, колхозчиларга келиб тушади. Бузоқлар билан сигирлар яхши шароитда яшасалар, ўзимизга фойда-ку.

— Албатта. Яхши бино бўлмаса, яхши қаров бўлмаса, чорвадан юқори маҳсулот олиб бўлмайди. Бу тушунарли. Лекин ҳар ҳолда, ҳайвонларнинг яшаш шароити, уларнинг эгалари бўлмиш — одамларникига нисбатан анча маданийроқ йўлга қўйилгани қандайдир ғалати туюляпти-да. Наҳотки, доимо шундай бўлиб қолса? Ҳар ҳолда отни биз минамиз, от бизни минмайди-ку, ахир! Сигирлар биз учун, лекин биз сигирлар учун эмас! Демьян Васильевич, менимча, ҳайвонларингиз уларга қилинган инсоний муносабатлар ҳиссасини чиқариб, колхозингизга етарли даражада пул тўплаб берган, энди уларнинг эгалари ҳам кенг, кўп хонали, баҳаво уйларда яшасин-да. Ҳозир янги қишлоқ қуришни бошлаб юборсанглар ҳам бўлади. Бу деган гап, колхозга дарров оборот бўлиб келадиган маблағ сарфлаш эмас, албатта. Бундан, эҳтимол, «бир сўмга уч сўм» олмассиз, аммо эвазига бошқа нарсага эришасиз — одамлар ҳаётини яхшилайсиз. Бир меҳнат кунига бериладиган тўрт килограммдан буғдой билан ўн беш сўм пул колхозчи эҳтиёжларининг сўнги чегарасими? Ҳали ҳаётимизнинг идеали шуми? Ёғоч уй чердақларини ғаллага тўлдириб қўйсинлар-да, чириган тўсинлар одамларнинг бошига синиб тушаверсин, шундайми?..

Опёнкинга унчалик ташвиқот қилишга тўғри келмади. У ёғни ёғ билан ейман, деб орзу қиладиган одамлар хилидан эмас эди. Унинг ўзи ҳам қишлоқни қайта қуриш ҳақида аллақачонлардан бери ўйлаб юрар, лекин бу ниҳоятда катта ишни нимадан бошлашни билмас эди. Ишни бошлаб юбориш учун колхоз бундан ташқари, янги уй қурилиши учун ҳар бир оила бир неча ўн минг сўмдан омонат кассага пул қўйиб қўйган эди, фақат қурилиш материаллари-ю, транспорт, усталар бўлса бас эди!

Опёнкин қишда Киров областида ажратилган ўрмон

участкасида ёғоч тайёрлаш ва уни ташиб келиш иш-ни кучайтириб юборди. Янги қишлоқ қуриш ҳақидаги масалани умумий колхоз мажлисида муҳокама қилишди. Барча колхозчилар бу ишга ҳозироқ киришишга рози эдилар. Ишни бошлаб юбориш учун дастлаб гишт заводи билан черепица заводи қуриш ва уларни ёзгача ишга туширишга қарор қилдилар. Оближроия комитети заводларни жиҳозлашга ёрдам қилишга ваъда берди. Турар жойлар, етти юз ўринли зали бўлган катта янги клуб, стадионли маданият ва истироҳат боғи, болалар боғчаси, кечаю кундуз ва йил бўйи ишлайдиган яслилар, радиоузел, йигирма машина тура-диган гараж, қишлоқ ва янги ҳаммом учун сув чиқарадиган установка қуришни лойиҳалай бошладилар. Булардан ташқари Опёнкин яна юз минг сўм пул сарфлаб, слесарлик, токарлик, дурадгорлик ва темирчилик цехлари бўлган битта яхши устaxonа қуришга ҳамда уни станок ва асбоб-ускуналар билан жиҳозлаб, қишлоқ ўрта мактаби ихтиёрига топширишни таклиф этди. Бу устaxonада юқори синф ўқувчилари умумий таълим қаторида ҳар хил техника мутахассис-лигига ўргансинлар, бизнинг замонда механизация, уларни қишлоқ хўжалигининг қайси бир соҳаси ўзига тортмасин, бари бир бир куни керак бўлади.

Опёнкиннинг устaxonа қуриш тўғрисидаги бу так-лифини эшитиб, Долгушин, МТС ҳам ўзининг энг янги қишлоқ хўжалик машиналари ва тажрибали механизатор кадрлари билан политехника таълимида мактаб-ларга яқиндан ёрдам бериши мумкин, деган фикрга келди. Надеждинка МТСи зонасида яна иккита ўрта мактаб бор эди. Долгушин ўқувчиларни МТСда, трактор бригадаларида ёзги практика ўтказиш ҳақида мактаб директорлари билан суҳбатлашди. Бу мактаб-лар ўз территориясида жойлашган колхоз раислари: Золотухин билан Нечипуренко, Опёнкиннинг ниятини билиб, ўз территорияларидаги бу мактабларда мактаб устaxonаси қуриш имкониятини аниқлашга ва бу ма-салани колхозчиларнинг умумий мажлисида муҳока-ма қилиб кўришга ваъда беришди.

Мартинов касалхонада «ёшлар масаласи» ҳақида ўйлаб, хаёлга чўмиб ётаркан, умуман унчалик чигаъ бўлмаган бу масалани ҳаётий жиҳатдан тўғри ҳая қилмоқ учун ҳозироқ районда баъзи бир амалий тад-бирлар бошлаб юборилган эди.

Медведев партия ташкилотида ҳали ёш ва тажрибасиз раҳбар бўла туриб, нега бирданига айрим тажрибали, аммо раҳбарликда ибрат бўлолмайдиган одамларга тақлид қилиб кетди? Ҳали у ишлашни билмас эди. Масалани бундоқ олиб қараганда, ишни қойил ҳам қилолмас, расво ҳам қилолмас, унисини ҳам, бунисини ҳам ҳали ўрганиши керак эди. Нима учун у яхши одатлардан кўра ёмон хусусиятларни бунчалик тез ўзлаштириб олди?

Киши комиссияни магазинидан кийим сотиб оладиган бўлса, у костюмлар ичидан ўзига лойиғини танлаб олади. Шубҳасиз, Медведев ўз ҳаётида ҳар хил раҳбарларни учратган. У, эҳтимол, пайҳон қилинган ерда хашакларга аралашиб кетган бугдой сингари, яхши томонлари билан ёмон томонлари қўшилиб кетган одамларни ҳам кўргандир. Ана шунақа дарди бедаво одамлар ҳам бор. Уларнинг етти яшардан етмиш яшаргача одамларни энг муҳим ишларга қўзғатадиган, рағбатлантирадиган зўр ташкилотчилик қобилиятлари бўлгани билан ўзлари ўлгудек ўзбошимча, қўрс, шуҳратпараст бўлишади. Бирор масалани шахсан ўзи дадил ва мардлик билан ҳал этадиганлар ҳам бор, лекин улар ўз ёнида бошқа бир жасур ва мустақил одамни кўрса, тепа сочи тик бўлиб кетади. Баъзиси бунақа бўлади: ўзи яхши ташкилотчи, ажойиб нотик, барчага баравар камтар (фақат мажлисларда халқ билан гаплашганда шундай), лекин ўзининг идорасида танқидни бўғувчи ва ҳар қандай ташаббусни топтаб ташловчи. Уз шахсий фаолияти соҳасидан бўлак ҳамма жойда аракчөөчиликнинг ҳақиқий душмани ва уни таъқиб этувчилар ҳам бўлади. Баъзиси, ўзи хушомадгўй ҳам эмас, лаганбардор ҳам, лекин ўзига тобе бўлган одамларнинг қиладиган хушомадгўйлик ва товоняларлигига асло қаршилиқ қилмайди. Медведев ана шунақа баъзи бир ўзига таниш «мураккаб» табиатли раҳбарларнинг ёмон томонларини ўзлаштирган, уларга тақлид қилган, бунга у осонликча эришган, чунки, бунақа нарсаларга унинг қобилияти зўр экан. Шундай қилиб, нуқсонлар авж олиб кетавергану ибрат олинган одамларнинг асл фазилатлари эса қолиб кетган. Чунки яхши фазилатларни қисман олиш учун ҳам бир оз бўлса-да, талант керак.

Мана шундай қилиб, Медведев район партия ташкилотининг бошлиғи бўлиб олиб, ёмон райком секре-

тарларининг тарқалган барча нуқсонларини, — булар ичида айниқса оқибати ёмон нуқсон — одамларга бепарволикни ўзлаштириб олаверган. Унинг учун колхоз раислари билан МТС директорлари иш бўйича ўртоқ эмас, балки ўртада турган восита эди, юқоридан бериладиган директиваларни ана шуларни исканжага олиш билан жойларда амалга оширмоқчи бўларди. Оддий колхозчилар тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади, — Медведев уларга атиги бажарилмай қолган фалон ёки тугун нарсанинг айбдорлари сингари қарарди.

Медведев ўзининг қаттиққўллиги билан баҳорги экиш пайтида шундай донг чиқардики, ҳатто колхозларда оналар болаларини:

— Ҳали шошмай тур, бизга далада ўшқирган зарҳал ойнакли кўк «Победа»даги амакинг келсин, шўхлик қилганингни бир айтиб бермасамми?.. — деб қўрқитадиган бўлиб қолдилар.

Беғам Глотов дастлаб, Медведевга масъулиятсиз одамга ўхшаб кўринди. Медведев, ноҳақдан ҳужум қилиб қолингудай бўлса, дарров бошлаб зарба берадиган Долгушин билан бир неча марта даҳанаки жанг қилиб олганидан кейин, кўпроқ Глотовга осиладиган ва ҳаммадан кўра Семидубовка зонасидаги колхозларга тез-тез бориб турадиган бўлиб қолди. Чол Медведевнинг кўрсатмаларини гўё қабул қилгандек бўлар, у билан очиқчасига баҳслашиб ўтирмас, агар Медведев кузги лой шудгорни бороналашга буйруқ берса, у ҳам ўз томонидан бригадирга машиналарни тузатиб, юргизиб юборишга фармон берар, аммо райком «Победа»си тепалик орқасига ўтиб кўздан йўқолиши биланоқ, тракторларни тўхтаттирар ва барча ишни яна ўзича давом эттираверар эди. Тракторчилар одатда жуда зеҳни ўткир одамлар бўлади — улар тажрибаси катта, оққорани таниган директорларининг бундай ишларини «тинчлик билан итоат этмаслик тактикаси» деб атардилар. Баъзан бундан ҳам ёмон бўларди. Агарда Медведев экишни кечиктираётганликлари учун ҳар хил жазолар билан дўқ уриб, етилмаган ерга тариқ ёки маккажўхори экаверинглар, деб жуда қаттиқ сиқиштириб қолса, Глотов бригадирларга шудгорлардан сеялкаларни «бир айлантриб ўтинглар, шу билан индамай тураверинглар», деб буйруқ берар эди-да, ўзи районга ўтиз-қирқ гектар ерга экилди, деб маълумот берар (сводка очмоқ ва шу билан Медведевни бирмунча тин-

читмоқ учун) ва шундан кейин яна бир неча кун эрмай, ҳавонинг исини кутар эди. Бу жиноятга жиноят йўли билан курашининг ўзгинаси эди. Лекин бу кечки экинларни етилмаган ерга экиб, ҳосил ололмай қуруқча чопишдек оғир жиноят эмас эди. Унақабунақа йўллар билан чап бериб, вазмин, киши кўзига беозор кўринган Глотов ҳар ҳолда бардош бера олди ва ерларнинг ишлов сифатини яхшилаб, барча экинларни энг соз муддатда экиб бўлди.

Медведев «Родина» колхозига маккажўхори экинни кўргани келди, бу колхозда собиқ ўрмончи Дорохов раис бўлиб ишлар эди. Катта қатнов йўл ёқасидаги яхши ишлов берилган ерга сим тортиб алоҳида сеялка билан аниқ квадратлаб маккажўхори экишаётган эди, МТС директори ҳам шу ерда эди. Медведев колхозларга чиққан пайтларида ер майдонларини чамалаб аниқлаб кўрадиган бўлиб қолган эди. У далага кўз ташлаб:

— Маккажўхорининг ҳаммаси шу эмас-ку, ахир. Бу ердагиси нари борса эллик гектар. Яна қаерга экасизлар? — деб сўради.

Дорохов қўли билан кўрсатиб:

— Ҳо, анави ёққа, ихота дарахтзорининг нарёғига экамиз, — деди.

— Қани ўша ёққа борайлик.

— Ҳозир у ёққа машинада ўтолмаймиз, — деди Глотов тугилиб.

— Нега?

— Дарёдан ўтадиган кўприк бузуқ, сувга тушиб кетамиз. Орқага қайтиб, ўн беш километрча айланиб, қишлоқ ичидан бориш керак.

— Мана бу тўғри ўша томонга кетган қатнов йўлчи. Бундан қаёққа борилади? Яқинда машина ўтибди-ку. Дорохов билан Глотов иккаласи кўз уриштириб олди:

— Эҳтимол, ҳозир тузатиб қўйишгандир. Боя бригадирга айтган эдим...

Улар машинада бошқа участкага кетишди. Кўприк тузатилганига афтидан анча вақт бўлган кўринарди, ёғочлар устида пайраҳалар қорайиб қолган эди. Жарлар билан ихота дарахтзорлар ўртасида яшириниб ётган бу участкадаги маккажўхорилар оддий сеялкалар билан экилган, қатор оралари белгиланган кенгликдаю, лекин уялаб экилмасдан, сурункасига экиб кетилверган эди.

Медведев бошини чангаллади:

— Бу нима қилган ишларинг? Квадратларинг қани?..

— Ташвиш тортманг, Василий Михайлович,— деб жавоб берди унга Глотов.— Бу ерда квадратлар нариги участкадагидан ҳам яхши бўлади. Биринчи культивация қилгунча сабр қилиб туринг.

— Нима, сабр?..

Дорохов тушунтира бошлади:

— Маккажўхори униб чиққач, биз трактор культиваторларини қаторнинг ҳам бўйидан, ҳам энидан сола-миз. Қаторлар орасини пичоқларнинг ўзи кўндалангига керак кенгликни олиб, кесиб ўтади, қолган майсалар эса худди уялаб экилганга ўхшайди, тўғри квадратлар ҳосил бўлади.

Медведев Дороховга еб қўйгудек бўлиб бошидан-оёгигача разм солиб деди:

— Бу шахсан ўзингизнинг ўйлаб топган ишингизми?.. Бўпти, маккажўхори экишда агротехникани қўпол равишда бузганлигингиз учун сизни суд қила-миз. Энг қимматбаҳо ғайла ва ем-хашак экинига шу қадар бепарво қарадингизми!

— Шошмай туринг, Василий Михайлович,— деб гапга Глотов аралашди.— Агарда у суд қилинадиган бўлса, унда биринчи навбатда мени суд қилиш керак. Бу унинг ўйлаб топган иши эмас. Унга шунақа қилиб экин деб, мен маслаҳат берганман. Маккажўхорини урушгача бутун Кубань шунақа қилиб экарди, квадратлариям жуда ажойиб бўларди. Бу ўсимликни мен жуда яхши биламан, унга ишим тушган, Кубанда уч йил совхоз бўлим бошқарувчиси бўлиб ишлаганман. У пайтда ҳали квадрат-уялаб экадиган сеялкалар йўқ эди, уни оддий дон экадиган сеялкалар билан ёппасига қатор қилиб экишарди-да, кейин униб чиққач, культиваторлар билан кўндалангига қирқиб чиқишарди, кейин унга ҳам узунасига, ҳам кўндалангига икки томонлама ишлов беришарди. Худди ҳозирги квадрат қилиб экишнинг ўзи бўларди қўярди. Аммо буни у пайтда букетировка деб аташарди.

— Бунақа экиш усули ҳеч қанақа агрономик қоидада йўқ!

— Тўғри, агрономик қоидада йўқ, нега йўқлигини билмайман, лекин бу усул, зарур техника етишмай қолганда жуда иш беради,— деб ўз фикрида қаттиқ туриб, сўзида давом этди Глотов.— Мана биз экиш учун

өнг яхши вақтни кутиб турдик, икки кун ичида ана шу участканинг ҳаммасини экиб бўламиз. Бир ҳафтадан кейин униб чиқади. Қўл билан экилса — ўн кунга чўвилиб кетади, ер қуриб қолади. Бу усулда, тўғри, ҳар гектар ерга беш килодан ошиқча уруғ кетади. Лекин уларнинг уруғлиги етарли. «Родина»да колхозчилар аллақачонлардан бери ерларига маккажўхори экадилар, маккажўхориси бўлмаган ҳовли йўқ, ҳатто уруғларни ҳам ортиқча қилиб йиғиб қўйибдилар. Лекин уларда ишчи кучи масаласи чатоқ. Бундан ташқари, бизда ҳали алоҳида квадрат уялаб экадиган сеялкалар ҳам етишмайди. Улар ҳар гектарига ўн килодан ортиқча уруғлик сарф қилсалар ҳам ҳечқиси йўқ, ишқилиб, вақтида экиб улгурсалар ва экиш мавсумида одамларни бошқа ишлардан олиб, бу ерга қўл билан экишга солиб ўтирмасалар бўлди.

— Демак, квадратлар биринчи культивациядан кейин бўлади, денг?

— Квадратлар бўлади,— деб уни ишонтирди Дорохов.— Иван Трофимич айтганда, мен роса ўйладим: албатта, квадратлар бўлади. Василий Михайлович, икки ҳафталардан кейин келинг, бу ерда қанақа квадратлар пайдо бўлганини ана ўшанда кўрасиз.

— Икки ҳафтадан кейин дейсизми? Бугун мен экиш ҳақида нима деб маълумот бераман? Сиз обкомнинг қарорини биласизми? Маккажўхорининг ҳаммаси нуқул квадрат-уялаб экиш усули билан ўтказилиши керак дейилган-а! Бугун ҳали уларни квадрат қилиб экилган деб бўлмайди-ку, шундайми? Сводкага нима деб ёзай?

— Шунча гектар ерга бўлажак квадрат усули билан экилган деб ёзинг.

— Сиз ҳазиллашаётганга ўхшайсиз, ўртоқ Дорохов?— деди Медведев овозини баянлаштириб.

— Бу ерда ҳазил нима қилсин!— деб жавоб берди Дорохов қовоғини солиб, у Медведевнинг башарасини кўрмаслик учун тескари бурилиб олиб, ерга қараб турарди.— Сиз маккажўхорини кўп экишга мажбур қиляпсиз, унга алоҳида техника бўлмагандан кейин қийинчилик яна ортади, бунинг устига тагин сиз уни қандай қилиб яхши экиш, қандай ишлов бериш кераклиги ҳақида бундоқ ўзимизнинг калламиз билан ўйлаб иш қилишимизга йўл қўймай ўтирсангиз, қанақасига ҳазил қилардик!..

— Ҳали шунақа ишлар қилияпмиз денг! Бундан

чиқди, сизнинг бу ерда ўз Министрлар Советингиз бор экан-да? Ўзингизга ўзингиз мажбурий қарор чиқараркансиз-да! Ҳа, ҳали шошмай туринглар, азиз ўртоқлар! Райком пленумини чақириб, барча гапларни ўша ерда гаплашамиз, экишга яқун ясаймиз! Узр, ўртоқ Дорохов, мен ҳамон сизнинг партиясизлигингизни унутяпман. Сизни-ку, пленумга чақирмаймиз-а. Лекин мана бу МТС директори, эски коммунист-а! Партиясиз раисларни кўзбўямачилик билан шуғулланишга ўргатиб ўтирибди! Райкомпартияни алдаяпти! Гапни қаранг, кўприклари бузуқ эмиш. Йўл ёқасига маккажўхорини квадрат-уялаб экишармиш-да, бу ерда тўғри келгунча экаверишармиш, бу ёққа райком секретари келмайди, деб ўйлашган-да! Ҳа, ҳали сизга ҳам қонун топамиз, ўртоқ Дорохов! Тартибсизлик қилишингизга йўл қўймаймиз! Сизни ҳам хизматингизга яраша жазолаймиз! Сизнинг ўрнингизга партиянинг шу соҳа бўйича олиб бораётган сиёсатини тўғри тушунадиган одамни қўямиз.

Медведев колхозларга ана шундай қилиб келиб кетарди. Унга мустақил фикрнинг сал учқуни ҳам интизомни қасддан бузганлик бўлиб туюларди. Унинг ўзи область директиваларидан қитдек четга чиқмас, агар, бирор ўзгача вазият туғилиб қолгудек бўлса, масала мумкин қадар бошқача йўл билан яхшироқ ҳал этишни талаб қилса, у бу тўғрида, ҳатто ўзича ўйлаб кўриб, бирор қарор қабул қилишга ҳам юраги бетламас эди.

У жўнаб кетгандан кейин одамлар анчагача эҳсушини йўқотгундек бўлиб:

— Бунақа секретарь билан қандай кун кўрармизкин-а?..— деб каллаларини чайқаб юришарди.

Медведев райком пленуми бўлгунга қадар барча колхоз раисларини ўзига ўчакиштириб олди. Пленумда, албатта, бирор ҳодиса юз бериши керак эди.

Ниҳоят, пленум июнь ойининг ўртасида, ерни селгитиш пайтида тўпланди,— кенгаш бошиданоқ, колхоз раислари ва МТС директорларининг деярли ярми устидан суд процесси бўлаётганга ўхшаш тус олди. Медведевнинг доқлади баҳорги экиш мавсумидан тортиб, то ўтоқ қилиш ишлари бошларигача бўлган давр ичида шахсан ўзи ва райком ходимлари колхозлардан топиб келган барча хато ва камчиликларни бирма-бир санаб ўтишдан иборат бўлди. Унда айбдорлар йўл қўйган хатоларининг оғирлигига қараб: «саботажчи-

лар», «планларни бузувчилар», «бузгунчилар» ва ҳатто «колхоз тузумининг зараркунандалари» деб аталди. Долгушин «давлат нонини туя қилаётган нонхўрлар» туркумига кирди.

Медведев ўз докладини Надеждинка МТСидан бошлаб, шу билан тугатди. Надеждинка зонасидаги колхозлар баҳорги экишда меҳнатнинг ташкил этилиши жиҳатидан ажралиб турганини ва шунингдек, чорвачилик бўйича ҳам, сут соғилиши, чўчқаларни семиртиришда ҳам яхши кўрсаткичлар шу колхозлар қўлида эканини айтиб ўтиришнинг зарурияти йўқ. Медведев Долгушинга унинг МТС идорасига келиб, директор кабинети остонасига дастлаб қадам қўйишдан бошлаб барча айбларини: ремонт фондиди ортиқча сарф қилганим, устахонадаги дизель авариясини ҳам, ёқилғини сақлаш қондасини бузганлик учун ўт ўчириш инспектори акт қилиб кетганиниям, колхозлар учун минерал ўғит олишга МТСнинг пулини қонунсиз сарфланганиниям, «Рассвет»да янги правление сайланишиниям эслатиб ўтди. Айниқса, Медведевнинг Долгушинга қаттиқ ҳужум қилиб қолишига сабаб, алоҳида тузилган комиссиянинг аниқлашича, ерни сифатсиз ишлаш натижасида қайта ҳайдаш ҳоллари ҳаммадан кўп Надеждинка МТС зонасида юз бергани бўлди.

— Агар ҳар бир участкани икки мартадан ҳайдай-версангиз, ғаллангиз давлатга жуда қимматга тушиб кетади-ку, ўртоқ Долгушин!— деб ҳайқирди Медведев трибунадан.— Надеждинкада ҳамма йиллик лимитларни ёзнинг ўртасидаёқ тугатиб қўясиз! Бунақа ишлашда оёгингиз осмондан келади!

Долгушин Медведевга бу иш тўғрисида — нега МТСда ерни қайта ҳайдаш кўп бўлаётганини пленум бўлмасдан илгариям тушунтирган эди:

— Сиз, Надеждинкада ўтган йили ер ҳайдашда кам брак бўлган эди, деб ўйлайсизми? Бошқа МТСларда брак бизникидан озми? Оз эмас. Аммо бу ерда, уйдаги гапларни эшикка олиб чиқмасликка ўхшаш бемаза одатлар вужудга келибди. Колхоз бригадири ерни ёмон ҳайдаганлар устидан акт тузмасдан, ерни қабул қилиб олади, агар, у тракторчиларни хафа қилса, улар ҳам бригадирга: фалон куни сув бўлмаганидан ярим кун қараб ўтирганмиз, фалон куни уруғлик олиб келиб бермагансан, фалон куни прицеппчилар бермагансан деб ундан баланд келишади. Масъулиятсизликнинг умумий кўриниши: сел менга тег-

ма — мен сенга тегмай. Уртадаги низолар агротехникани бузувчи ярим литр қўйса бўлди, деган ошна-оғайнигарчилик йўли билан келиштирилган. Биз бунақа фактларни умумга ошкор қилишга қарор қилдик. Колхозлар тракторчиларнинг виждонсизлигидан зарар кўрмаслиги керак. Бу бизнинг айбимиз бўлгандан кейин — жавобини ҳам ўзимиз беришимиз керак. Брак маҳсулот берувчиларнинг ҳақиқий башарасини ўзимиз очиб ташлаймиз ва колхозлардан ҳам уларга раҳм-шафқат қилмасликни сўраймиз. Янгидан ҳайдаш актларига бош агрономимиз қўл қўяди. Лекин бундан, МТС ёмон ишламайдиган бўлиб қолди, деб хулоса чиқариш ярамайди-да. Брак, ҳозир бизда илгаригисидан кам, озайган. Ана шу бракни топиш ва айбдорларни жазолаш ҳоллари кўпайди. Аммо булар бошқа-бошқа нарсалар-ку!

Бу тушунтиришлар Медведевни қаноатлантирмади шекилли, пленумда ҳам ана шу қайтадан ҳайдаш фактлари тўғрисида роппа-роса йигирма минут гапирди.

— Агар ерни икки мартадан ҳайдаса, ҳар ким ҳам юқори ҳосил олади-да! Лекин ана шу ҳосил бизга қанчага тушади? Ёки сиз, ўртоқ Долгушин, ўзингизнинг Москва кўламингиз бўйича миллионлаб пулларни осмонга совириб юборишга одатланиб қолганмисиз? Бемаънигарчилик! Бу иш эмас, турган-битгани зарар! Йиғим-терим учун ёқилғига қўшимча лимит сўрарсиз? Нима, сизга давлат соғин сизирми?..

Кўпдан бери фасод бойлаб азоб бериб юрган яра, ниҳоят, ана шу пленумда ёрилди.

Ғазабга келган беғам Глотов музокарага чиқиб, ўз нутқини жуда ғалати қилиб гапирди.

— Гап деса қоп-қоп. Бу гапларингиз жуда жонимизга тегди, ўртоқ Медведев! Қачон қарасанг, қичқириш, қачон қарасанг бақирдиш. «Бузуқилар!» «Саботажчилар!» Бундан чиқди, районда Совет ҳокимияти учун фақат сен жон куйдирыпкансану биз бўлсак, қандайдир халқ душмани эканмиз-да. Сен районда янги одам, ёш секретарь бўлсанг ҳам илгариги бемаъни гапларни қўзгаб ўтирибсан, бу гаплар, биз кексаларнинг жигар-бағримизни хун қилиб юборди! Уттиз еттинчи йили, сен ҳали каптар учуриб юрган ёш бола бўлсанг керак, агар ўшанда шунақа амалдор бўлганингдами, роса ҳунарингни кўрсатар экансан!.. Нега сен ўртоқ Долгушинга мунча осилиб қолдинг? У

одам-ку, кучини аямай ишлаб ётибди. МТС директори бўлганига ҳали бир йил тўлгани йўқ, лекин ҳозирнинг ўзидаёқ, мендай кекса галлакор ундан анчагина нарсаларни ўрганса арзийди! МК шунақа одамларни танлаб бизга ёрдамга юборган. Ишчи синфи ўттизинчи йили ҳам қишлоққа келган эди, ҳозир ҳам келяпти. У пайтда йигирма беш мингчи Давидов оддий слесарь бўлган эди, ҳозир эса бизга инженерларни беришяпти. Бундай одамга ўхшаб тушуниш керак-да: ўртоқ Долгушинга ҳам ёши олтмишга бориб қолганда ҳаётини ўзгартириб, Москвадан қишлоққа келиб кўникиш, металлургиядан галлакорликка ўрганиш осонми. Сен унга қандай ёрдам беряпсан, руҳини қандай кўтаряпсан? Унга шундай ёрдам беряпсанки, агар у мулойим табиатли ёки партбилетни фақат фаровон ҳаёт учун кўтариб юрган коммунистлардан бўлганда эди, бирор баҳона билан аллақачон Москвага жўнаб қоларди! Мана ҳозир, у сенинг докладингни эшитиб, башарасини худди довучча еган одамдек буриштириб ўтирибди. Менинг ҳам негадир кўнглим айниб турибди. Шу ҳам раҳбарлик бўлди? Сендан бир куни: бизга тракторларни йил бўйи ремонт қилишга ўтишга ёрдам бер, бу ишни биз ўзимиз ҳам қилолмаймиз, молиг қоидалари бузилади, бизни запас қисмлар билан ҳам таъминлашга кўмаклаш, деб илтимос қилган эдим. Сен нима қилдинг? Шу масалани область, министрлик олдига қўйдингми? Бирор ёққа телефон қилдингми, ёздингми? Ҳеч нарса қилганинг йўқ! Сен ҳатто бу масалани мустақил равишда кўтариб чиқишдан ҳам қўрқасан! Бу — «йил бўйи ремонт қилиш», бирор бемаъни гап бўлиб чиқса-чи? — деб ўйлайсан. Сен, ўртоқ Медведев, раҳбар, райком секретари эмас, назоратчи, ҳа, бўлчисан, бўлган-турганинг шу, бошқа ҳеч нарса эмассан!..

Руденко ҳам жуда жаҳли чиқиб гапирди:

— Бу усулларни ташла, Василий Михайлович! Сенгача ҳам баъзи бировлар районни шунақа усуллар билан бошқаришга уриниб кўрган, улар бошқаришни шу даражага олиб боришдики, уларнинг жазосига мана биз райкомнинг бюро аъзолари аҳволни ўзгартириш учун колхоз раислигига бориб ўтирибмиз. Сен, Борзов билан, бизда шу ерда тўрт йил райком секретари бўлиб ишлаган Виктор Семёнич билан танишмисан? Иккаланга қараса — ака-укага ўхшайсан. Қаттиққўллик ва қўрқитиш — бу биз учун янгилик эмас, Глотов тўғри айтди. Ҳозир, ўртоқ Медведев, бошқа

нарса: одамларни ўз калласи билан ўйлаб иш қилишга ўргатиш, уларни партия олдида, ўз виждони олдида дадил, тўғри тарбиялаш талаб қилинади! Дадилликни эса таёқ билан тарбияламайдилар. Сен ҳаётдан орқада қоляпсан! Худди овда бўлганидек, сен эски йўлдан кетдинг. Бу йўлдан борадиган бўлсанг қуён уролмайсан, чунки бу ўтган кунги из!..

Грибов сводка, рапорт ишлари ҳақида гапирди.

— Сиз колхоз раисларини зараркунандачилар дедингиз, аммо ҳосилга ҳаммадан кўра кўпроқ сиз, ўртоқ Медведев, зарар келтиряпсиз! Колхозга сизнинг фельдфебеллик усулларингиз жуда қимматга тушяпти! Мана биз — мен, Руденко, Плотников, Опёнкин — сизнинг дўқларингиздан қўрқмай, ҳаммасини ўз вақтида экиб улгурдик. Қани энди раислари сиздан қўрқиб, етилмаган ерларга маккажўхори эккан колхозларга бир бориб, у ердаги аҳволни кўринг-чи, қанақайкин? Қоп-қора шудгор, ҳар ўн метр ерда биттадан поя, уруғлар чириб кетган, энди қолганлари ҳам униб чиқмайди. Буларнинг ҳаммаси сводка учун, экишнинг тугаганлиги ҳақида тезроқ рапорт бериш учун, бирор нарсага эришиш учун қилинган. Энди-чи, энди сиз нобуд бўлган маккажўхориларни ҳисоботларда кўрсатмасиз-а? Маълумотга ёзилган маккажўхори майдони камаймаслиги керак! Колхозларга, нобуд бўлган маккажўхорилар ўрнига бошқа экин экишга ҳам рухсат бермасиз. Ўша чиқмай қолган жойларга қўл билан яна маккажўхори экишга мажбур қиларсиз. Бу қанча вақтни олишини биласизми ўзи! Колхозчи хотин-қизлар у ерда қаторлар орасида яна бир ой ивирсиши керак! Эндиги экилган маккажўхори қачон униб чиқади? У қанақа ҳосил беради? Ҳақиқий жиноятчилик деб мана буни айтадилар! Сиз ўзингизнинг «буйруғи»нгиз билан минг тонналаб ҳосилни нобуд қилдингиз!..

— Баҳорги экиш ҳақида қойил қилиб берилган рапортлар масалани ҳал қилмайди,— деб гапирди Нечипуренко.— Ҳали олдимизда бутун ёз турибди! Ҳа, ҳаммаси эрта экилган, деган билан—бу ҳали яхши экилган деган гап эмас. Сенга ўхшаган райком секретарлари, Василий Михайлович, колхоз раисларини — аравани тез қўшдига мусобақа ўйнашга мажбур қилади. Улар ҳақиқий хўжайинларни эмас, олди-орқасига қарамай арава ҳайдайдиган кучерларни тарбия қилишади! Ким отни тез, чаққон қўшса ва каретани эпчиллик билан зинапояга тўғриласа — ўша одам

«илғор»! Бу ерда асосий масала каретани ким қандай қўшишида эмас, балки ким қанча юк ташишида-ку!..

Райижроком раиси Митин бундай деди:

— Агар нуқул маъмурий чораларга зўр берсак, Василий Михайлович, ёрдамчиларсиз қоламиз деб қўрқаман. Биздан халқнинг ихлоси қайтиб кетади.

Борзова шундай деди:

— Мана сиз, Василий Михайлович, ўртоқ Мартинов сизгача нима қилган бўлса сиз ҳам худди шундай қиляпсиз: илғорлар кенгашиниям, механизаторлар мажлисиниям, партия активи йиғилишиниям чақириб кўрдингиз, лекин бу мажлисларнинг ҳеч қандай фойдаси бўлмади! Доклад ҳам, музокара ҳам ҳаммаси жойида, формаси ҳам эскича, лекин бирорта одамнинг юрагига таъсир қилмайди. Одамлар ўтириб олиб нуқул: «қилишингиз керак», «қилишга мажбурсиз», «сафарбар қилмоқ керак» деган сўзларни эшитишди... Шунча марта мажлис ўтказдик, деб обкомга ҳисобот берсангиз бўлди. Агар партия ишига ҳафсалангиз бўлмаса, бу ишга тобим йўқ, деб очигини айтиб қўя қолмайсизми. Балки жонли одамлар билан эмас, қандайдир ҳужжатлар, архивлар билан иш олиб борадиган бир жойда ўтирсангиз кўпроқ фойда келтирармидингиз? Ахир бу қандай гап: райкомнинг биринчи секретарлиги вазифасини севсангиз-у, партия ишига тоқатингиз бўлмаса.

Опёнкин ҳам сўзга чиқди:

— Ўртоқ Долгушинни халқимиз яхши кўриб қолди. У одамлар билан ишлашни билади, сенда-чи, Василий Михайлович, бунақа қобилият йўқ — унга бунчалик кек қилиб юришингдаги ҳамма бало ҳам ана шунда. Лекин сен айтгандек бўлмайди. Бунақа директордан қасдингни олишингга йўл қўймаймиз. Куз келсин — унинг ишини ҳосил кўрсатади. Мен ўз ҳаётимда МТС директорларининг кўпини кўрдим, лекин мен билганларнинг ичида колхоз раисларини буйруқсиз гапига кўндира оладиган биринчи ҳақиқий МТС директори, эҳтимол, шу бўлса керак. У бизга бирор нарсани таклиф қилишдан аввал, биздан маслаҳат сўрайди, шунинг учун ҳам айтганини қиламиз. Районда бизга бундай кишилар керак!..

Коммунистларнинг шу қадар жаҳллари чиқиб кетдики, Борзовни ҳам, унинг баъзи бир ўтмишдошларини ҳам эсга олиб ўтдилар. Медведевнинг «прокурорларча», расмийлик, бераҳмлик (дўқ уришни ҳам

қоғоздан ўқирди!) билан тузилган доклади одамларни шу қадар аччиғлантириб, газабини қўзғатиб юбордики, райкомнинг пропаганда бўлим мудирини қарор лойиҳасини ўқигани чиққанда, уни дарров саволлар билан тўхтатиб қўйишди:

— Неча бет?

— Докладда эшитган гапларимизнинг ўзими?

— Ҳеч қанақа янгилик йўқми?

Район комсомол комитетининг собиқ секретари, «Борьба» колхозини партия ташкилотининг секретари Рижков ўрнидан турди-да, Медведев докладини юзасидан (эқтимол, резолюцияни ҳам Медведевнинг ўзи тайёрлаган бўлса керак) тайёрланган ана шу резолюция ўрнига: «Колхозларга раҳбарлик қилишда районда Борзов усуллари қайтадан тиклаганлиги учун Троицк район партия комитетининг секретари ўртоқ Медведевга виговор берилсин» деган қисқа қарор қабул қилишни таклиф этди.

Рижковнинг ана шу таклифи учун қарийб ҳамма райком аъзолари қўл кўтарди.

Пленумдан уч кун ўтгандан кейин касалхонадан чиққан Мартинов қўлтиқтаёқда оқсоқланиб райкомга кириб келди.

Туш пайти. Қуёш қиздириб турар. Шаҳарча кўчаларида ҳеч ким йўқ. Мартинов райкомда лунжини боғлаб олган Рижковни учратди, у Троицкка тишини олдиргани келган эди.

— Нима қилиб қўйдинглар, билармонлар?— деб сўради ундан Мартинов қовоғини солиб.— Қандайдир ҳеч қаерда кўрилмаган пленум бўпти. Секретарнинг баҳорги экиш ҳақидаги докладини юзасидан шу чоққача ҳеч қаерда бунақа қарор қабул қилинмаган бўлса керак.

— Ҳа, шунақа бўлиб кетди, Пётр Илларионич,— деб Рижков хижолат тортиб ўзини оқлади.— Бу нарса-лар жуда жонимизга тегиб кетди!

— Умуман олганда унчалик принципиал бўлмаган, тўмтоқ қарор,— деди елкасини қисиб Мартинов.— Охирига етказмабсизлар, чала қопти... Бу воқеадан кейин унинг бу ерда ишлаши мумкин эмас, деб ўйладиларингми?

— Биз ҳеч нарса ўйлаганимиз йўқ. Энди обком ўйлайверсин!.. Эқтимол, ўйлагандирмиз ҳам,— деб Мартиновга айёрона кўз қисиб қўйди Рижков.— Бун-

дай ўйладик: энди, шунақа жанжалдан кейин у бу ерда қололмайди!..

Медведев райкомда йўқ, қаёққадир кетганга ўхшарди. Мартинов кабинетга кирмасдан, Трубицин олдидан обкомга телефон қилди. Обком секретарларидан фақат Маслениковни топди. Мартинов касалхонадан чиққанини, согайиб кетганини, фақат оёғи сал оғришини, лекин врачлар қўлтиқтаёқ ва машинада юришга рухсат этишганини билдирди. Кейин: райкомда ўз ишимни давом эттирайми ёки менинг тўғримда бирор бошқа қарор борми, деб сўради.

Маслеников, ҳозирча бошқа ҳеч қанақа қарор йўқ, агар саломатлигинг имкон берса, биринчи секретарлик вазифасига қайтганингни райком бюросида расмийлаштириб қўйиб, ишни бошлаб юборавер, деб жавоб берди.

Маслениковнинг гап оҳанги дарров ўзгарди, энди касал одам билан эмас, ўз вазифасига қайтаётган райком секретари билан гаплашаётгани сезилди, у овозини баландлатиб:

— Бўпти, жуда соз, ишни бошлаб юборавер!— деди.— Сутга зўр бер! Район охирги беш кунликда тўртинчи ўриндан тўққизинчи ўринга тушиб қолди. Лукашевкаликлар сизлардан ўзиб кетди. Уят! Комбайнларни ремонт қилишларингнинг ҳам мазаси йўқ. У ёқда Долгушин ҳамон донишмандлик қилиб ётибди, гўё биз ремонт сифати яхши бўлишини талаб қилмаётгандай нуқул сифатни далил келтиради. Ремонтни ҳам тез, ҳам яхши қилиш кераклиги ўз-ўзидан маълум-ку! Ҳа, кейин, ўртоқ Мартинов, сизларда партия ташкилотида ким бузғунчилик қилаётганини ҳам шу яқин кунлар ичида аниқла. Райком пленумида бўлган хунук воқеани қара? Обком билан келишмасдан туриб, шунақа қилишга йўл қўйиб бўладими? Шу таклифни ўртага ташлаган ким? Ким овозга қўйган? Пленум ўрнига қандайдир цирк қилишибди. Бемазагарчилик бу! Еш болаларча иш қилинган! Биз Троицкадаги партия ташкилотимиз кучли, ўйлаб иш қиладиган деб ўйлаган эдик. Бу иш сен йўғингда юз берган бўлса ҳам жавобгарлик сенинг бўйнингда. Одамларга берган тарбиянг оқибати бу!..

— Текшириб кўрамиз, Дмитрий Николаевич,— деб жавоб берди Мартинов.— Афтидан кўпгина шунга ўхшаш масалалар тўпланиб қолганга ўхшайди, яхшилаб текшириб кўришга тўғри келади. Тарбия тўғриси-

да эса ҳали мени койишга шошилмасангиз ҳам бўлади. Койишдан аввал сабабини билмоқ керак. Коммунистлар, ўша пленумда гапиргандек, ҳали ишдан олиб ташланиши обкомда ҳал қилинмаган секретарни, агар ўрнида қолса ёмон бўлади деб, қўрқмасдан дадил танқид қилар эканлар,— менимча бу ёмон тарбия эмас. Башарти шу ишда мен қилган ишнинг ҳам самараси бўлса, хурсандман.

11

Мартинов касалхонада чўл ҳавосини, қуёшни, одамларни шундай соғиниб қолган эдики, дастлабки кунлари райкомда ўтирмай, деярли ўз кабинетига кирмасдан машинада нуқул колхозларни, далаларни кезиб юрди. О, далалар нақадар оромбахш! Кўклам бошларида оғир шароит вужудга келди, февраль ойида бети музлаб қолиб, кузги буғдойларнинг кўпини нобуд қилиб кетди, уларнинг ўрнига тезда бошқа яхши экинлар, баҳорги буғдой, арпалар экилди, ёмғир қуйиб, нам, ёқимли ғарб шамоллари эсди, ҳадемасдан баҳори буғдойлар униб чиқиб, омон қолган участкалардаги кузги буғдойларнинг бўйига етиб олаёзди. Қанд лавлагилар ҳам яхши униб чиққан эди. Утган йилга нисбатан бу йил ер ишлови яхши бўлганлиги ҳамма жойда, хусусан, Надеждинка МТСи массивида кўзга яққол ташланиб турарди. Бу ерда яхши ҳосил битиши кутиларди.

Мартинов бутунлай машинасиз қолганди, эски «Газики» тамоман бузилиб, ишдан чиққан, область қишлоқ хўжалик бошқармаси эса бошлиқларни ҳурмат қилмаганининг жазосига унга янги машина ажратишга шошилмас эди, шунинг учун Долгушин билан янги вездехолида «Вехи Коммунизма» колхози далаларидан борарди.

— Бош инженеримизнинг олдига кириб ўтмаймизми?— деб сўради ундан Долгушин.

— Қаёққа?

— Трактор бригадасига, Андрей Ильич Савченковнинг олдига. Шунақа одам эсингизда борми?

— Бригадирми? Бўлмасам-чи, эсимда. Нега уни бош инженеримиз дейсиз?

— Кейин айтиб бераман.

Бригада шийпони жимжит, одам сийрак эди. У ерда қисмларга ажратиб, бўлиб ташланган битта трак-

тор турар — унинг қандайдир қисмини ремонт қилиш учун устахонага олиб кетишган эди,— ошпаз ўт олдида картошка артиб ўтирар, иккита тракторчи ёқилғи солинадиган бак атрофини кавлар, вагонча ичида бригадир Савченко билан колхоз раиси Руденко аллақандай жиддий масала устида масала тортишар эдилар.

Улар сўрашдилар. Савченко раисга қизгин исбот қилишда давом этди:

— Шу ҳам ишми? Иккита трактор бу ердан уч километр келадиган Лужкидаги шудгорларни ҳайдаяпти, биттаси, ким билсин, қаердадир беш километр келадиган бешинчи бригадада лавлаги чопяпти, иккитаси маккажўхорини культивация қиляпти, бири ўрмоннинг нарёгида бўлса, бири ҳов анави ёқда. Сейм олдида, бу камлик қилгандай улар яна кечқурун ҳуанави, ферма ёнидаги маккажўхори участкасига қайтиб келишлари керак. Бизда лавлаги ҳам беш ерда, шудгор ер ҳам даланинг у ер-бу ерида. Мен вагон билан қаерда турмай, бари бир, машиналарни бир ерга тўнлаб бўлмайди. Ошпаз тракторчиларга овқат олиб борадиган бўлса, кастрюлкалари билан далада нақ ўн беш километр юриши керак! Мана сизга ёқилғини тежаш-у, техника хизмати кўрсатиш!

— Нимани гапиришяпсизлар ўзи? — сўради Мартинов.

— Нимани бўларди, Пётр Илларионич, ҳамон ўша алмашлаб экиш ҳақида-да,— деб жавоб берди Руденко.

— Агарда далаларда тартиб ўрнатмайдиган бўлсак,— деди Савченко жаҳл билан,— машиналарнинг олдига бир-бир бориб келиш учун менга вертолёт олиб бера қолинглар.

— Нега ерлар сифатсиз ҳайдалгани, структура бузилгани ҳақида ҳеч нарса демайсан, Андрей Ильич? Ҳамма бало фақат сен билан ошпазнинг тракторлар турган ерларга бориши узоқлигидами? Шу пайтгача ҳаммангизга, барча МТС ходимларига механизаторликка бўлган ғамхўрлигимизни ва ташвишларимизни ҳеч вақт ҳосилдан ажратиб қўйманг! — деб ўргатиб келдим, бундан кейин ҳам шундай қиламан.

— Мен ҳам, алмашлаб экиш тўғри ташкил этилмаса, юқори ҳосил олиб бўлмаслиги ҳаммага равшанку, деяпман-да! — деди Савченко.— Нимасини айтай, шу Надеждинка МТСида ишлаганимдан бери, ерлари-

миз камҳосил бўлиб бораётганини ўз кўзим билан кўриб турибман. Илгари бу ердаги кексалар: «Майда шар этиб ёмғир ёғса, тамом, агротехника уч пулга қиммат!» дейишарди. Ҳозир бу гап ўринсиз бўлиб қолганини кўриб турибман, ёмғирнинг майда ёққани зарар қилмайди. Бутун май ичида қуйсаям, июнь қурғоқчилик келса — бўлди, ҳосил бўлмайди. Кузги ғалла битса битади-ю, лекин баҳори қовжираб кетади. Ернинг структураси ўзгарган, кесаклари йўқ, беги кулга ўхшаб ётибди, намни сақламайди. Бунақа ерларга май ойида ҳам, июнда ҳам кунора ёмғир керак — ана шундагина ҳосил яхши бўлади.

— Савченконинг ҳам, сизнинг ҳам гапингиз тўғри, Христофор Данилич, — деб унинг гапига қўшилди Руденко. — Агар алмашлаб экмасак, ерни қўл билан ишлайдиган даражага тушиб қоламиз! Бу колхозда ерни қандай ҳайдаб, қандай экишганини биласанми, Илларионич? Йиғим-терим барбод бўларди, ҳали қайси бир экинлар йиғиштириб олинмай, кузги экинларни экишга тўғри келарди. Хуллас, бўшаган участкаларнинг тўғри келган жойига экаверишган. Кеч кузда ҳам ерни шу хилда шудгорлашган. Ҳосил йиғиб олинган, ер тоза, походи йиғиштириб олинган бўлса — у ерни ҳайдашади, йиғиштириб олинмаган бўлса — қолдириб кетишади. Кейин, баҳорга бориб қайси бир экин қадрлироқ бўлса ўша экинни шудгор қилиб қўйилган ерга, қайси бири иккинчи даражали бўлса — уни баҳорда ҳайдалган ерга экишади. Бизда агроном бўлиб ишлайдиган хотин қишда далалар картасини тузиб чиққанидаёқ жоним ҳиқилдоғимга келувди. Участкалар саксон еттита! Бунинг ичида квадратиям, уч бурчагиям, юмалоғиям, гитарасиям, балалайкасиям бор! Ерлар яхлит бўлсин, машиналар эркин юрсин деб, колхозларни йириклаштиришган-у, лекин бу ерда участкаларни майдалаштириб юбориб, алмашлаб экишни бутунлай йўқ қилишган.

— Бу қанақаси бўлди? — Мартинов кулиб қўйди. — Бу тўғрида сен, Фомич, Троицк райиҷрокомининг собиқ раиси ўртоқ Руденкодан сўра, ҳа, айтганча, унинг қўл остида район қишлоқ хўжалиги бўлимида, аппаратда ишловчи кўп мутахассислар бор эди.

— У мутахассисларни, ўртоқ Борзов ўртоқ Руденкодан сўрамасдан колхозларга вакил қилиб юбораврган! — деди Руденко чийиллаб гапириб. — Ёз бўйи бир колхозда вакил бўлиб ўтиргандан кейин, район ер ту-

зувчиси нима иш қила оларди? Ҳа, унда райижроком ва унинг мутахассислари билан ҳисоблашиб ўтирмае эди. Кел, яхшиси ўтган гапни қўзгамайлик, бўлмаса ҳаммани ёмонга чиқарамиз!..

Мартиновнинг кўзи вагонча полкасидаги китобларга тушиб қолди ва ўрнидан туриб, корешокларига қаради. Қишлоқ хўжалигига оид брошюралар ва бадиий адабиётлар ичида ўрта мактабнинг юқори синфлари учун дарсликлар алоҳида қилиб тахланиб қўйилган эди.

— Сизларда ким мактабда ўқийди? — деб сўради у Савченкодан. — Надеждинкада кечки ўрта мактаб йўқ-ку. Бундан ташқари, ҳозир ҳамма жойда машгулотлар ҳам тугаган.

Савченко тили курмалиб:

— Ҳа, бу шунчайки... Қайтариб туриш учун. Бўш пайт бўлиб қолганда... — деди.

Руденко Мартинов колхоздаги ишлар ҳақида гапирга бошлади.

— Ишлар колхозга келаётганимда ўйлаганимдан кўра анча қийинроқ бўлиб чиқди. Уша партактивдаги нутқимиз эсингдами? «Уз қўлимиз билан қиламиз!» Қуруқ омбор билан қуруқ кассага эга бўлганимдан кейин, хўжаликни кўтариш учун яхши ниятларнинг ўзи камлик қилар экан. Ахир мен Гусельниковдан қарзлардан бўлак ҳеч нарса қабул қилиб олганим йўқ. Бу ерга пашша тутиш учун эмас, ишлаш учун келганлигимга колхозчилар ишонишар эди-я, лекин шундай бўлса ҳам: шу аҳволда хўжаликни қандай қилиб эплаб кетаркин? — деб кузатиб юришарди. Эплаб кетдим. Ҳозир ишлар анча енгиллашиб қолди. Ҳадемай ҳосилни йиғиб оламиз, бу аниқ. Саксон минг сўмга чўчқа сотдик, яна эллик бош чўчқа боқувда турибди. Лавлагига эса контрактация бўйича пул оламиз. Мартдан бошлаб меҳнат кунига икки сўмдан аванс бера бошладик. Лекин бунга эришиш осон бўлмади! — Руденко бошидан кепкасини олиб, малла, олтинранг сқчини бармоқлари билан таради; сочларига аллақандай чанг ўтирганидан хира олтинга ўхшаб қолганди. — Кўряпсанми? Оқаряпти. Буларнинг ҳаммаси ўтган қиш туфайли...

— Жуда ёмон бўлган эди-да, Илларионич, — деди Руденко. — Шарманда бўлишдан қўрқдим. Лоп этиб ишнинг пачавасини чиқариб қўйсам-а? Раҳбар ишларда тажриба орттирган, қирқ беш ёшли азамат одам

бўла туриб, битта колхозни удалай олмасам-а? — деб қўрқдим. Ҳаммадан ҳам хотинимдан, Варвара Федоровнадан қўрқдим. Бирор ҳодиса юз бергундек бўлса, колхозчиларнинг кўзидан яшириниш, ҳеч бўлмаганда, райондан бирор ёққа жўнаб қолиш мумкин. Ҳали ким эканлигининг билмайдиган Камчаткага бориш мумкин. Аммо хотинингдан ҳеч қаяёққа қочиб қутула олмайсан! Хотиним шунақаки, бошқаларнинг ҳурматига сазовор бўлсам ҳурмат қилади. Бирор фалокат бўлиб, мени колхоздан ҳайдашсами, у мендан кечади, танимайди қўяди! «Ҳеч нарса қўлидан келмайдиган бибурд одамсан! Нуқул нутқ сўзлаб, бошқаларни ўргатдинг-у, ўзинг балони ҳам билмайсан! Вайсақи! Коробкинсан!..» дейди-да. Мени раис қилиб сайлашгандан кейин хўжаликни қараб чиқа бошладим. Паррандахонага бордим. У ерда беш юзтача товуқ бор экан. Келиб, бундоқ қарасам, паррандахона олдида отга ўхшаган бир нарса турибди, фақат суяги-ю, териси қолган. Жонивор оёқларини кериб, шамолдан йиқилай-йиқилай, деб ликиллаб турибди. Эҳтимол, оёқлари совуқдан қотиб қолганидан йиқилиб тушмагандир. Паррандачи қизлардан: «Манавиларинг нима?» — деб сўрадим, улар тутилиб: «Ҳа, бу паррандахонага эски раис вақтида берилган от!» — деб жавоб беришди. — «Нима учун беришган эди?» — десам: — «Сув, дон ташиш учун», — дейишди. Мен бу экспонатни ҳаммаёғини айланиб чиқдим, жониворнинг нафас олаётгани ҳам билинмайди, ҳар замон-ҳар замонда киприк қоқиб қўйишидан тириклиги билиниб турибди. «Эй, қўйсанглар-чи, қизлар, мени алдаяпсизлар! Бу от нимани таший оларди? Бўлмаса эгар-жабдуқларинг, араванглар қани?» — дедим. Улар ҳақ гапни гапириб беришди. Бу яроқсиз отни уларга сўйиб паррандаларга пишириб беринг, деб беришган экан — уларнинг милтиқлари ҳам бор экан, лекин жониворни ўлдиришга қўрқиб, ҳаром ўлишини кутиб, икки ҳафтадан бери ем-хашак, сув беришмаса ҳам ўлмасмиш. Мен у отни отиб ташладим. «Яна қанақа озуқа бор?» — деб сўрадим. «Ҳа, тегирмондан икки қоп чиқинди олиб келишган эди — турган-битгани тупроқ, ҳо, анави ерда ётибди». Биз, район ташкилотлари, колхозларда ёрдамчи соҳаларни ривожлантиришни шунақа планлаштирган эканмиз-да, деб ўйлаб қолдим. Фалончи товуғи бўлган паррандачилик фермаси бўлиши шарт дейилаверган экан-да! Лекин товуқлар нима билан боқилади? Кейин

чўчқаларни кўриб чиқдим. Чўчқаларнинг аҳволини кўриб, юрагим орқамга тортиб кетди! Чўчқахонадаги оқ чўчқалар қафасдаги йўлбарсдек ташланади. Орқа оёғида туриб олиб, тумшуқларини эшикка қўйиб, чийиллагани чийиллаган. Ҳазир бўлмасанг, қулоғингни узиб олишдан ҳам тоймайди. Биз, қайси она чўчқаларни наслга қолдириш, кўпайтириш учун болаларидан нечтасини олиб қолиш, давлат мажбуриятини қошлаш ва бозорга олиб чиқиб сотиш учун қанчасини бўрдоқига боқиш кераклигини ҳисоблаб чиқдик. Уларни группаларга ажратдик. Озуқа озроқ бор эди. Христофор Данилич ёрдам қилиб, бизга МТС машиналарида қанд заводидан лавлагининг турупини келтириб берди, Опёнкиндан юз центнер арпа қарз олдик, Золотухин янги ҳосилгача картошка беришга ваъда қилди. Чўчқаларни боқа бошладик. Қишнинг қоқ ўртаси эди, тўсатдан бўрон туриб, чўчқахонанинг томини учуриб кетса бўладими. Узиям томнинг ҳаммаёғи тешилиб-стропиллари чиқиб ётган эди, бундоқ қарасанг, ағанаб тушадигандек кўринарди, бўрон туриб, бутунлай шишшидам қилди кетди. Ана ўшанда бўладиганим бўлди. Қор гупиллаб уриб турибди, совуқ нақ ўттиз даражага чиққан, чўчқалар эса усти очиқ. Қонуний қилдимми, қонунсизми бунисини билмайман-у, лекин чўчқаларни боқиш учун колхозчиларга тарқатиб юбордим. Бундан бошқа иложим ҳам йўқ эди-да. Мана сенга учта чўчқа, мана бизнинг норма бўйича берадиган озуқамиз, етмаганини ўзинг қўшасан, фалонча килога етказиб семиртирасан-да, биттасини ўзингга олиб қоласан, иккитасини колхозга берасан, дедик. Албатта, бундан кейин бунақа қилмоқчи эмасмиз. Аммо ўшанда бундан бошқа қандай чора ўйлаб топиб бўларди? У пайтда чўчқаларни ҳеч ким меҳнат кунига боқишга унамас эди, одамлар ўртасида меҳнат кунининг уч пулчалик қадри қолмаган эди. Шунинг учун чўчқа беришга тўғри келди. Лекин шундай бўлишига қарамай, шартимизга мувофиқ, қирқ бош чўчқани яхшилаб бўрдоқи қилдик, давлатга ҳам топширдик, бозорга ҳам олиб чиқиб сотдик. Анчагина пул ишлаб олдик. Кейин «Победа»ни сотиб, пулини яслиларга сарфладик. Сут фермасида ҳам тартиб ўрната бошладик, комсомол аъзоси бўлган бир яхши йигитни мудир қилиб тайинладик. Сутдан анча-мунча пул тушадиган бўлди. Ўтган йилги нашаниям бошлаб сотдик, биринчи сортга кетмасаям, ҳар ҳолда пулладик. Бухгалтерияни кав-

лаштириб, қарздорларни ҳам топдик: биттаси одамларимизни элеваторда ишлатгани учун колхоздан қарз бўлса, яна биттаси ўз ташкилоти учун яйлоемиздан пичан ўрган экан. Шу одамларни чақиртириб, қани, оғайнилар, судлашмасдан қарзларингни яхшиликча тўлаб қўйинглар дедик. Шундан кейин иш юришиб кетди-ку, озини ҳам, кўпини ҳам ундира бошладик. Кассага пул тушмайдиган кун камдан-кам бўладиган бўлиб қолди. Энди, саленгил нафас олсак бўларди. Баъзи вақтларда пул қаёқдан келаётганини ҳам билмай қоласан киши. Чак-чак томгани томган!..

Руденко сўзининг шу ерига келганда, ҳар хил ҳаракатлар қилиб, гапира бошлади.

— Илғари бу ерда хўжалик мана бундай эди,— у қулочини кериб кўрсатди,— ҳозир эса бизда хўжалик ишлари мана бундай бўлиб кетди,— деди қўлларини йиғиб кўрсатиб.

— Тушунарли,— деди Мартинов бош ирғатиб.— Бухгалтерия аниқ ва содда нарса.

— Биласанми, Илларионич,— деб гапида давом этди Руденко,— колхоз раисига жуда қийин эканлигини энди ўз бошимга тушгандан кейингина билдим. Пулсиз колхозда ҳам, бой колхозда ҳам раис бўлиш жуда қийин экан. Биз, колхоз раисидан, қандай қилиб қуришни ёки у-бу нарсаларни сотиб олишни ҳеч суриштирмасдик. Нима бўлса ҳам бажар!—деб оёқни тираб олардик. Ҳа, ана шу «бажар»нинг нималигини энди билдим!.. Биз: «сотиб олди» деган оддий, қимматли сўзни бутунлай унутиб қўйганмиз. Нуқул «топди», «қидириб топди», «юлиб олди», «бир бало қилди» деган сўзлар эшитилади, холос. Фалон колхоз ўроқ машиналари учун запас қисмлар топибди, деб гапиришади. «Топдиси» нимаси ўзи? Наҳотки, шундай бой мамлакатимизда колхозларга хўжалик моллари сотиш ишини дурустроқ ташкил этолмасак? Арзимаган нарсалар учун Облсельхозснабга машина овора бўлгани бўлган! Яна у ёқдан ҳам ҳеч нарса ололмай, доим қуруқ қайтасан. Ҳар бир район марказида, от тортадиган ўроқ машинадан тортиб, сепараторлар, аравалар, бўйинчалар, камера ва машина покришкалари билан тунука миҳигача сотадиган магазин бўлиши керак. Эркин савдо бўлиши, ҳеч қанақа разнарядка-ю, ошна-оғайнигарчилик бўлмаслиги лозим! Бизда колхозларга хўжалик молларини кенг кўламда сотишни ташкил этиш мумкин эмас, деган гапга мен ҳеч қўшилолмайман!

«Етишмайди» деб баҳона қилишга ўрганиб қолганмиз, қачонгача шу гапни пеш қиламиз! Мана, ақалли автотранспортни олайлик. Ахир нима бўлса ҳам колхоздаги машиналар юриб турибди-ку. Ҳар ҳолда гилдираксиз ётгани йўқ. Бундан ташқари, бизнинг «таъминлов» жойлардан резинани ҳалол йўл билан ололмайсан. У қаёқдан «олинаркин»? Узи резина аслида борми? Бор. Подшипниклар ҳам, ёқилғилар ҳам, қоп-қанор тикиладиган матолар ҳам, электр симлари учун кабеллар ҳам бор. Бари бир бу нарсалар истеъмолчига етиб боради. Етганда ҳам, бошқа йўллар билан боради!

— Биласанми, Иван Фомич, бунақа масалалар ҳақида хат ёзавериб чарчадим,— деди Мартинов.— Сен ҳам саводли одамсан. Ёзсанг бўлмайдими, биродар! «Сельское хозяйство»га ёз, «Правда»га ёз. Бунақа фикрни ичингда сақлаб юрма-да.

Улар вагончадан чиқиб, кетиш учун ҳозирланганларида Мартинов Руденконинг қўлтиғидан олди-да, уни бир четга олиб бориб деди:

— Хўш, ҳар ҳолда кайфиятинг қалай, Фомич?

— Кайфиятми?..— Руденко атрофга, далага, Сейм дарёсининг нарёгидаги қишлоққа, трактор вагонига бир назар ташлаб олиб, соқоли қирилмаган ияғими қашиди ва: — Бир йилда фақат пойдеворини қуриш мумкин бўларкан. Бу йил яхши ҳосил олиб, меҳнат кунига дурустроқ ҳақ тўлаш билан иш битмас экан. Бутун Совет Иттифоқи бўйлаб машҳур бўлган донгдор колхозларнинг раислари ўн беш-йигирма йилдан бери ишлайди. Демьян ҳам «Власть Советов»да ўн икки йилдан бери ишлаб келяпти... Уй қураман, Илларионич!— деди Руденко чўрт кесиб.— Қарз оламан-да, шу йил ёзда колхозда ўзимга уй қура бошлайман. Менинг кайфият ва режаларим мана шундай. Партия олдида ҳеч қачон ёлғончи бўлмаганман.

Мартинов Руденко билан суҳбатлашаркан, Долгушин билан бригадир Савченконинг гапи қулоғига чалинди:

—...Прогрессиялар жуда бошни қотирди-ку, Христофор Данилич! Шунча ечаман дейман —қани чиқса.

— Бу прогрессиялар менинг ҳам эсимда қолмаган. Яна дарсликни бир қараб чиққин.

— ...Иложи йўқ, Христофор Данилич! Бир-икки соат бўш вақт бўлган кун жуда кам бўлади.

— Отпуска берамиз, деб айтдим-ку сенга!..

Мартинов бошқа колхозга кетаётиб, Долгушиндан:

— Савченко билан қанақа прогрессиялар ҳақида гапирётгандингиз?— деб сўради.

— Бизнинг бўлажак бош инженеримиз ўша-да, Пётр Илларионич!—деди Долгушин.— Бу тўғрида ҳозирча ўзигаям чурқ этганим йўқ, аммо уни шу мансабга тайёрлаяпман. Савченкони яхши биласизми?

— Бригадир сифатида биламан. Утган йиллар ичида кўзга кўринадиган бирорта иш қилмаган.

— Ҳа, фақир киши панада дейдиганлардан... У мени қишда, ремонт пайтида қойил қолдирган эди. Бригадасида одамларга машиналарга қунт билан қарашни ўргатиб, профилактикани шундай йўлга қўйдик, тракторларни устахонага ҳайдаб келиб, қарасак, бирортасининг ҳам капитал ремонт қиладиган жойи йўқ, ҳаммаси шай. У рекорд қўйиб донг чиқармаган, аммо уларнинг колхозида шундай ишлар ҳам бўлган: лавлагини йиғиштиришни ҳам, уруғликни тозалашни ҳам тракторчиларнинг ўзлари бажарганлар. Аммо запас қисмларни тежаш, ёқилгини сарфлаш, сменада ишлаш бўйича бу бригада МТС даги энг яхши бригада ҳисобланади. Савченко бригадасида ҳайдалган бир гектар ернинг таннархи биздаги ўртача таннархдан икки марта кам. Мана, ўзини панага олиб юрган одамингиз! Машиналарнинг ҳамма маркаларини ҳам жуда яхши билади, техника-ку, жон-дили. Ўзи запасдаги капитан. Урушнинг сўнгги ойларида батальонга командирлик қилган экан. Агар етти йилликни, лейтенантлар тайёрлов мактабини ва ҳарбий техника курсларини қўшиб ҳисоблаб чиқилса, маълумоти ўртага етиб қолар. Ҳозир уни, ўнинчи синфни экстерн битириб олишига мажбур қилияпман. Бир йўлини қилиб, унга имтиҳонга тайёрланиши учун икки ой отпуска бераман. Кейин Қишлоқ хўжалигини механизациялаш институтининг сиртқи бўлимига киритиб қўямиз. Ҳозир шунақа вақт, минг илтимос қилма, бари бир дипломсиз бош инженерликка тасдиқ қилишмайди. Сиртдан ўқийдиган студент бўлса, унда йўли бошқа. Ушанда ҳам область олдида бизни қувватласангиз!..

— Ҳозирги бош инженерингизни нега ишдан олиб ташлаш кераклигини ҳали тушунганим йўқ,— деди Мартинов совуқгина қилиб.— Бу ҳақда мен билан ҳеч ким маслаҳатлашмаган.

— Нега олиб ташланади? У бош инженер вазифасини вақтинча бажариб турибди. Ремонт устахонасига мудирлик қилар, яна ўша ерга боради-да. Сизни ишон-

тириб айтаман, Пётр Илларионич, Савченко масаласида хато қилмаймиз. У механикага жуда қобилиятли. Бегона, нотаниш машинанинг овозини беш минутча эшитиб турса кифоя, унинг хулосасига қараб бемалол нуқсонлар ведомостини тузаверсангиз бўлади. Булардан ташқари жуда одамохун. Биз бирор кишини раҳбарликка кўтараётганимизда негадир ана шу томонига кам эътибор берамиз. Мен унинг оиласини, хотинини, болаларини, мўйсафид отасигача биламан. Уни Челябинскдан олиб келишга ўзим ёрдам берганман. Биттаси яхши фарзанд, иккинчиси олижаноб, ўз фарзандини жонидан ортиқ севувчи, талабчан ота. МТСда бош инженер — катта фигура ҳисобланади. У фақат моторлар билан иш олиб бормай, одамлар билан иш олиб боради. Агар у ишлаб чиқаришда ҳам, оила ҳаётида ҳам виждонли киши бўлса, унда бошқаларни тарбиялаш ҳам унга осон бўлади... Эҳтимол, мен эски, хато фикрдадирман, аммо биз, хўжалик ходимлари, фақат центнерлар-у, кубометрлар, запас қисмлар, умуман жонсиз нарсалар билан шуғулланишимиз керак, қўл остимиздаги тобе одамлар тарбияси масаласида эса партия органларига умид боғлашимиз керак, буни бизга бошқалар қилиб беради, деган фикрга мутлақо қўшилмайман. Ана шу партия органлари ҳам центнерлар-у, кубометрлар билан шуғулланишса нима бўлади?..

Хўжалик ишлари ҳақидаги гаплар тугагач, «Борьба» колхози партия ташкилоти секретари Рижков ҳазил тариқасида честь бериб: «Ўртоқ райком секретари, МТС директорига мурожаат этишга рухсат этинг?» — деди-да, кейин, махсус мактаб болалар бригадалари тузсакмикан ёки уларни колхоз ишлаб чиқариш бригадаларига қўшиб қўйсакмикан? — деб ёзда юқори синф ўқувчилари меҳнатини қандай уюштириш тўғрисида Долгушиндан маслаҳатлар сўради. Борди-ю, баъзи бир ўқувчилар келажакда ўзига маълум бир касб танлаш ниятида далачилик бригадаларида ишлагиси келмай, фермаларда ишламоқчи бўлса, унда нима қилиш керак? Ахир у ерда штатлар доимий ва ортиқча ишлар йўқ, фермаларда ўқувчиларни навбат билан ишлайдиган қилиш мумкин эмасмикан? Ёмғир ёғди-ми бас, далачилик бригадаларида иш тўхтаб, ҳамма дам олади, бундан ташқари умумий дам олиш куни бор, уларнинг қишда ҳам бўш вақти кўп бўлади, чорвачиликда эса ёмғир ёғадими, қор ёғадими, бундан

қатъий назар, йил ўн икки ой тинимсиз ишланади, энди барча чорвачилик ходимлари учун ҳам мунтазам дам олиш кунлари ҳақида ўйлаб кўриш вақти етди. Ёз пайтларида сут соғувчиларни ёки чўчқа боқувчиларни худди ана шу мактаб болалари билан алмаштириб туриш мумкин. Шундай қилинса, штатдаги чорвадорларга анча енгиллик берилади: бу тадбир ёшлар учун ҳам тажриба орттиришдек бир нарса бўлади.

Бу гапни эшитган Нечипуренко, Мартинов учун жуда хижолат бўлди ва Рижковни койиди:

— Райком секретари турган жойда бунақа ишлар билан нега энди ўртоқ Долгушинга мурожаат қилясан? Эсимда бор, Пётр Илларионич, қишдаёқ, касал бўлмасдан олдин чорвадорларнинг дам олиш кунлари ҳақида ўйлаб кўрсанглар, деб маслаҳат берган эди.

Аmmo Мартинов Рижковнинг одобсизлиги ўзини гаррача ранжитмагандек кўрсатиб:

— Ана холос, қандайдир субординация¹ ўйлаб топибсизлар-да. Биз армияда эмасмиз-ку,— деди.

«Рассвет» колхозида Мартинов Долгушиннинг колхоз раиси Филипп Касьянич Артюхинга саноатда иқтисодий ҳисобот масаласининг қўйилиши ҳақида гапириб келиб, колхозларда ҳам энди фойда ва зарарларни ҳисоблашга, маҳсулот таннархини аниқлашга киришилса ёмон бўлмас эди, деб гапирганини зўр қизиқиш билан тинглаган эди.

— Мана «Спартак»даги Золотухинни олайлик,— деган эди Долгушин,— у жуда истеъдодли хўжалик ходимига ўхшайди. Ҳатто жуда ҳам қобилияти зўрмиш. Ана шу одам, чўталчилик қилгани учун партия мажлисида берилган вилговорни тан олмай, ҳозиргача норози бўлиб юрибди. Мана у ҳам шунчалик элчил ва уддабурон бўлишига қарамай, хўжаликни кўр-кўрона олиб бораётган экан; ҳисоб-китоб қилишни ёмон кўради, унга асло тоқати йўқ. Бизнинг инструктор-бухгалтеримиз ўша колхозни икки ҳафта текшириб, жуда кўп чалкашликларни аниқлади. Масалан, Золотухин оғиз кўпиртириб мақтаб юрган наслдор от фермаси бир неча йил бадалида виставканинг мақтов қоғозлари-ю, зарардан бўлак колхозга ҳеч нарса келтирмабди. Афтидан, йилқичилик катта кўламда олиб борилгандагина фойдалига ўхшаб қолди, уларники сингари ишқибозликка боқиладиган кичик фермадан

¹ Хизматда кичик унвоиларнинг катта унвоиларга бўйсуниб қондаси.

Фойда йўқ. Уларга қўйлар ҳам даромад бермайди. Битта қўйни Соқирш ёки бир челақ сут олиш қанчага тушишини ҳисобламай туриб, эски деҳқонча одатлар билан ишлашга барҳам бериш керак! Бу похол, пичанлар ўзимизники, сотиб олаётимизми деб қарашнинг оқибатидан бошқа нарса эмас! Тўғри, булар ҳаммаси ўзингизники, бировники эмас, колхозчилар меҳнати ҳам ўзингизники, лекин ана шу «ўзингизники»ни бошқа нарсага сарф қилсангиз, аҳтимол, колхозга илгаригига қараганда бир неча марта кўп даромад берар?.. Сиз, Филипп Касьянич, колхозга раис бўлганингизга энди икки ой бўлди, хўжаликни бошқаришга яқиндагина киришдингиз. Шундай бўлгач, ҳозирда яқин кустарчиликдан воз кечинг-да, ишни илмий асосга қуриш. Мен сизга бухгалтеримизни юборай. У ҳисобчиларингиз билан бирга маҳсулотнинг турлари бўйича таннархиси аниқлаб чиқсин. Бу, ишни бошлаш ва хўжалик аҳволи тўғрисида тўлиқ маълумот олиш учун бўлади. Кейин нимага зўр бериш, хўжаликнинг қайси қисмларини кўтариш кераклигини ўйлаб кўрамиз. Сақлаб қолиш зўр бўлган, аммо зарар келтирадиган соҳаларни фойда берадиган соҳаларга айлантириш керак. Мен колхоз балансларини кўриб чиқиб, яна бир ажойиб нарсани билиб олдим. Колхоз чорвачилиги қанча катта бўлса, маҳсулот таннархи ҳам шунча арзон тушаркан. Бу, колхозлардаги фермаларни катта қилиш кераклигини яна бир карра исботлайди. Ҳозир ҳар қайси колхозда чорвачиликнинг барча турини, қуёндан тортиб, Орёл йўрғасигача фермалар ташкил қилиб ўтириш шарт эмас. Кучларни бўлиб юбормаслик керак. Агар колхозда товуқлар кўпайтириладиган бўлса, уни ҳақиқий парранда фабрикасига айлантириб юбориш зарур, парранда фермаси ҳисоб-китоб учун ва хўжакўрсинга уч юзта товуқни боқиб юрадиган бўлмаслиги керак. Колхоздаги эллик бош сигир — бу қуруқ савлат, ундан уч пуллик фойда йўқ. Ҳар бир сигир уч минг литрдан берганда ҳам колхозга сут жуда қимматга тушиб кетади. Агар беш юз бош сигир бўлса-чи, бунда казина бўлади!

— Ҳа, рост-да, элликта сигирдан беш юз сигир кўп даромад беради-да, — деди Артюхин қўшилиб.

— Йўқ, Филипп Касьянич, менинг фикримга тўғри тушунинг, — деб гапира бошлади Долгушин. — Бунда даромад оддий пропорция йўли билан ўсмайди. Беш юзта сигир, элликта сигирга қараганда ўн эмас, йигир-

мā марта кўп даромад беради! Йирик чорвачиликда механизация учун ширинт яхши бўлади, демак, молларга одам кучи кам кетади. Бунда, ҳар бош сигир ҳисобига қудуқлар қазиниш, силос траншеялари қавлаш ва молхоналар қуриш анча арзонга тушади. Агар сўз бир сигирга қараганда икки сигирнинг кўп сут бериши ҳақида бораётган бўлса, унда баҳслашиб ўтиришга ҳожат йўқ, бу ўз-ўзидан маълум. Бир сигирга қараганда, икки сигир кўп сут беради, соғиладиган сутнинг таннархи ҳам паст бўлади. Ҳамма гап шунда! Хўжаликка келадиган фойда ҳам худди шундан бошланади.

— Тушундим, Христофор Данилич,— деди Артюхин бош қимирлатиб.— Мен китобда ўқувдим. Америкада моллар сўйиш ва соғиш учун алоҳида-алоҳида қилиб боқиларкан. Агар бир ферманинг уч юз бош сўйиладиган қорамоли бўлса — ичида биронта ҳам соғиладиган сигир бўлмас экан. Ичиши учун магазиндан сотиб оладиган беш литр сути, сигир соғиб овора бўлганига арзимас экан.

-- Ҳа, балли. Яна шуни ҳам билиб қўйингки, ўша сотиб олган сутини магазинга қўшниси олиб келмаган. Атрофдаги барча фермерлар ҳам хўжаликни худди шундай бошқаришади. Уларнинг ҳеч қайсисидан бир стакан ўзи соққан сут тополмайси. Магазиндаги сут қасқандир олис жойдан келтирилади. Қишлоқ хўжалигида ихтисослаштириш деб ана шунга айтилади-да. Биз ўз хўжалигимизни бу даражада ихтисослаштира олмаймиз, тезда бузилиб қоладиган озиқ-овқатларни мамлакатимизнинг у бурчагидан бу бурчагига етказиб бориш осон гап эмас, америкаликлар — йўриғи бўлак, уларнинг йўллари ҳам, транспортлари ҳам бошқача. Аммо биз ҳам ҳар ҳолда: колхозлардаги фермалар оз бўлса-ю, соз, йириклашган бўлса, деган қоидага риоя қилсак яхши бўларди. Бу худди саноатдаги узлуксиз ишлаб чиқаришга ўхшайди. Таннархнинг энг арзон тушишини фақат узлуксиз ишлаб чиқариш беради!

Артюхин чол билан Мартинов бир-бирларини унча яхши танимас эдилар. Мартинов, Долгушин билан Артюхин ўртасида яқин алоқа вужудга келганини гўрди. Артюхин, хўжаликда бошлаган иши ҳақида, бошидан кечирган қийинчиликлари ҳақида, колхоз кишилари тўғрисида унга гапириб бораркан, илгари бу колхозда нима гаплар бўлганини яхши билган одамдек кўпинча Долгушинга мурожаат этарди, тўғриси айт-

ганда, раҳбарлар алмашиши масаласида Артюхиннинг ўзи ҳам айбдор эди. Улар гапга шундай берилиб кетишгандики, ҳатто суҳбатдошларини унутишганди.

Колхоз партия ташкилотининг янги секретари Зеленский келиб иккита оддий колхозчини партиёга қабул қилишган сўнгги партия мажлиси ҳақида гапириб берди — Зеленский ҳам колхоз ҳаёти, одамлар билан ишлашдаги қийин масалаларни ҳал этишда юз берган чалкашликларни Долгушин яхши биладигандек унга гапирар, уни энг эътиборли киши деб биларди.

Улар далада ишлаётган лавлагикор хотинлар олди-га жўнадилар. Ҳар бир звенода ҳам Долгушинни қадрдон одамларидек қарши олишарди. Агроном бизга қўшимча озиқлаштириш учун фалон ўғит ўрнига фалон қоришмани таклиф этиб, тўғри қилдими деб, агротехника бўйича ҳам, маҳсулот етказиб бериш ҳақидаги янги қонунни тушунгириб бериш юзасидан ҳам ва бошқа ҳар хил оилавий заруриятлар тўғрисида ҳам маслаҳатлар сўраб, унга мурожаат қилишарди. Бир колхозчи хотин, уни бир четга олиб чиқиб, уйдаги жанжаллар ҳақида узоқ гапирди, кейин қандай бўлмасин бизникига бир бориб, қизим билан гаплашсангиз, унга насиҳат қилсангиз, деб илтимос қилди; қизи ўзидан ўн беш ёш катта бир пианиста, бузуқ одамни яхши кўриб қолибди, у ҳозир иккита хотинини ҳайдаб, уч болага нафақа тўлармиш! Қизи ана ўшанга тегмоқчи эмиш. Унга тегиб, роҳат кўрармиди? Тентак қиз кўра-била туриб, ўзини ўтга ташлаяпти!

Долгушин далада дуч келган хотинлар билан ярмининг исмини, бир хилларини исми ва отасининг исмини айтиб гапиришди.

— Сизга ҳавасим келади, Христофор Данилич! — деди Мартинов, машина шағал ётқизилган Надеждинка йўлидаги муъолишга келганда, — хотирада тутишнинг роса машқини олибсиз-а! Афтидан, мнемоника¹нинг бирор махсус усулини биласиз, дейман-а?

— Йўқ, ҳеч қанақа мнемоник усулни билмайман, — деб жавоб берди Долгушин. — Цунчаки тракторчиларимиз, звеновойларимиз ва сут соғувчиларнинг номларини дафтарчамга ёзиб қўяман. Бу дафтарча ҳозир ҳам чўнтагимда, — Долгушин пиджагининг кўкрак чўнтаги устига уриб қўйди, — аммо энди унга

¹ Мнемоника — хотирада тутиш, эсда олиб қолиш учун осонлик берадиган усуллар йиғиндиси.

илгаригидака ҳадеб қарайвермайман. Бир одам билан қайси вазиятда, қайси колхозда учрашганини, ташқи кўриниши, қандай ишлаши, нима деб гапирганини хотирласанг — бўлди, кўз олдинда гавдаланади, номи ҳам эсингга келади. Биласизми, колхозчиларни ота-онасининг оти билан атасангиз, бу уларга жуда яхши таъсир этади-да. Иззат қилсанг, ҳурмат кўрасан деганларидек, уларни иззат қилсангиз, ҳурмат кўрасиз.

— Нега, Христофор Данилич, оилангизни Москвадан кўчириб келмайсиз?— деб сўраб қолди Мартинов тўсатдан.— Мана бу одамларга ёмон таъсир эътишти! Плотников билан Сазоновлар ҳам сизга ўхшаб, шу чоққача оилаларини Троицкдан колхозга кўчириб келишмабди. Навбатдаги биринчи бюродаёқ уларнинг масаласини қўямиз! Сизга ҳам тегиб ўтилса керак.

— Нега оилангни Москвадан кўчириб келмайсан, дейсизми?— Долгушин ҳайрон бўлди.— Биласизми, менга ҳозир оиламни, ҳатто Москвада ҳам бир ерга тўплаш жуда қийин, Надеждинкага кўчириб келиш ҳақида гапирмаса ҳам бўлади... Битта ўғлим майор, Эрон чегарасида хизмат қилади. Бири — дипломат, Ҳиндистонда. Қизим Узоқ Шарқда, кема механигига турмушга чиққан. Ҳозир фақат хотиним қолган. Кеча хат олдим, эрта-индин келиб қолса керак.

— Кечирасиз, оилангизнинг қанақалигини билмас эканман,— деди Мартинов гудраниб.— Агар ҳозир болалар мустақил тураётган бўлса, албатта...

Мартинов узоқ сукутдан кейин, Долгушиндан:

— Ҳар ҳолда Надеждинкада уй қурмоқчимисиз ўзи?— деб сўради.

— Бўлмасам-чи, қишлоқ совети жой берди, ёғоч билан гишт ҳам туширттирдим. Яқинда пойдеворига гишт терамиз. Қишга бориб ҳовли тўйи ўтказиш ниятидаман,— деб жавоб берди Долгушин.

— Маслаҳат бермайман,— деди Мартинов.

— Нега?— деб эътироз билдирди Долгушин.— Мен бу ерга яхшироқ жойлашиб олмоқчиман, ахир тоқай-гача квартирада тураман. Хотиним гуллар, кўк-пўклар экиб, парварит қилиб юришни жуда яхши кўради... Гап-сўз бўлади, деб ўйлайсизми? Мен буни аввалдан билганман ва ҳар эҳтимолга қарши турли хил фисқу фасод гапларнинг олдини олиб, қурилиш материалларини ташиш учун ҳам машиналарни МТСдан эмас, автоколоннадан сўраб олганман. Ишчиларни ҳам четдан оламан.

— Масала фисқу фасодда эмас...

— Нимада бўлмаса?

Мартинов бошлаб қўйган гапни давом эттириш қийин бўлаётгандай, тўхталиб-тўхталиб гапирарди.

— Мен Руденкога «Вехи коммунизма»да уй қуриш учун маслаҳат бердим. Бу — ўшанинг жойи. Эҳтимол, ҳақиқатан ҳам у ерда бирор ўн йил ишлар... сизга эса Надеждинкада уй қуриб овёра бўлиб юрманг, дейман. Мавқеингиз у ерда унчалик мустаҳкам эмас.

— Ҳайдаб юборишадими?..

— Ҳайдаб юборишмайди-я, кўтаришади. Бизнинг коммунистлар сизни... Бир ойдан кейин бизда район партия конференцияси бўлади, ўшанда айтди дейсиз,— мени заиф ходим сифатида ишдан озод этиб, райком секретарлигига сизни сайлашади.

— Ҳазиллашяпсиз, дейман-а, Пётр Илларионич,— деб Долгушин Мартиновга қизиқсиниб қаради.

— Ҳазили нимаси!..

Долгушин қўлини олдинги ўриндиқ суянчигига қўйиб, бармоқларини букиб, хотиржам, вазмин деди:

— Биринчидан, бу бўлмаган гап. Сиз қанақасига заиф ходим бўласиз? Қанийди, биздаги райком секретарлари ҳам сиздақа заиф бўлса! Конференцияда учиб кетадиган, албатта, Медведев бўлади. Иккинчидан, мен ўзим учун ҳеч қандай тасодифий ҳолдан қўрқмайман, партия органларимизнинг сайлов тартибларини жуда яхши биламан. Бизда конференцияда бирортанинг «тасодифан» учиб кетиши мумкин, аммо секретарь юқори ташкилот тавсиясиз сайланиши даргумон. Менинг тўғримда эса, областда шундай фикр вужудга келганки, бунақа тавсияни кутмаса ҳам бўлади. Учинчидан, мен бу ерга, мени у жойдан-бу жойга копток сингари отишсин, деб келганим йўқ. МТСда ишлаганимга ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ. Тўртинчидан, мен хўжалик ходимиман ва ҳеч қачон...

— Бешинчидан эса ўлмасак кўраминз!— деб дағаллик билан шарт сўзини бўлди Мартинов.

Долгушин Мартиновнинг негадир асабийлашаётганини кўриб кифтини қисиб, индамай қўя қолди.

Уларнинг колхозларга қилган сафари ва суҳбати Мартинов билан Долгушинни бир-бирига яқинлаштирмади. Улар учрашиб қолганда ҳар сафар қандайдир ўнғайсизликка тушишар, гўё ўзларини бир-бирлари олдида айбдордек ҳис этишар эди. Долгушиннинг навариди, Мартинов яқинда бўладиган партия конферен-

циясида танқиддан ва сайлов пайтида бирор тасодифий ҳол юз бериб қолишидан қўрқаётгандек эди. Мартинов бўлса, унга бунақа гумонларга йўл қўйиб бергани учун жуда афсусланарди. Муносабатларини тўғрилаш учун у бир куни Долгушинга:

— Сизнинг номзодингиз учун ўзим агитация қиламан, Христофор Данилич, — деди.

— Худо ҳаққи, Пётр Илларионич, бу гапни ҳазиллашиб айтяпсизми ёки жиддий? Тушунолмай қолдим, — деди Долгушин ҳайрат билан қўлларини ёзиб. — Агар чиндан айтаётган бўлсангиз, яхши эмас, келишмаган гап. Ёмон райком секретариман деб ўйлаб қолибсиз-да! Худди ёш болага ўхшабсиз!

— Ҳеч-да. Ёш бола эмас, вояга етган киши тафаккурининг натижаси. — Мартиновнинг юзида зўрма-зўраки кулги пайдо бўлди. — Ҳа, узоқ ўйлаш натижаси.

— Кўринишингиз ёмон, Пётр Илларионич, бетоб кўринасиз. Касалхонадан чиқиб, бирдан ишга тушиб кетмай, яна бир оз даволанишингиз керак эди.

— Аксинча, мен ҳозир ўзимни ҳар қачонгидан яхши, тоғни урсам талқон қиладигандек ҳис этяпман!

— Бўлмаса гап нимада ўзи?..

— Сиз, гамбургча синаш нималигини биласизми?

— Эс-эс биламан. Қаердадир ўқиганман.

— Эски замонларда полвонларда бир одат бор экан — бир неча йил мобайнида Гамбургга бир бориб кураш тушиб келишар экан; унда томошабин бўлмас экан, эшикни бекитиб олиб, ўзлари, кўнгил очиш учун, ҳақиқатан қайси бирлари кучли эканлигини синаб кўриш учун кураш тушишар экан.

— Яна нима демоқчисиз? Боринг, мен партия стажни, ҳаёт тажрибаси жиҳатидан сиздан каттаман ҳам дейлик, аммо бунинг нима дахли бор? Мен қанақасига райком секретари бўларканман? Бундоқ анкетани кўздан кечириб кўринг. Ҳеч қачон ҳеч қаерда партия ишида ишламаганман. Ҳатто бошланғич партия ташкилотига ҳам секретарь бўлмаганман.

— Бизнинг партия органларимизга сайланиб қўйиладиган одамнинг партия ишлари бўйича қандайдир махсус патентланган мутахассис бўлиши шартми? Кейин, умуман бизда шундай ихтисоснинг ўзи борми? Партия раҳбарларини коммунистларнинг ўзлари сайлайдилар-ку. Иттифоқо, бу гал ўшанақа «мутахассис»ни сайлашмаса-чи? У одамнинг қўлидан бундан бошқа иш келмаса-чи? Сиз шу ҳақда бирор марта бўлса ҳам

ўйлаб кўрганмисиз, Христофор Данилич? Мен касал-хонада ётганимда бўш вақтим кўп эди, сиз ўйлаб кўриш учун бўш вақт тополмадингизми?..

Мартинов обкомнинг биринчи секретарига, олдингизга бориб муҳим ишлар ҳақида сиз билан бир суҳбатлашсам, кунни белгилаб, қачон боришимни айтсангиз, деб илтимос қилиб, хат ёзиб юборди. Орадан бир неча кун ўтгач, Крилов уни обкомга чақиртирди.

12

Мартинов шу боришида, Алексей Петрович Крилов унга ўзгариб қолгандек кўринди; у ё илгаригисига нисбатан бирмунча семириб, вазминлашган ёки негандир хийла қовоқ-тумшуғи осилиб баджаҳл, расмиятчи бўлиб қолгандай эди. Мартинов Криловни беш ойча кўрмаган эди. Ҳақиқатан у ана шу вақт ичида сезиларли даражада кексайган, қандайдир сўлиб, юзлари салқиган эди. Алексей Петровичнинг қишда тоби қочиб, юраги ёмон бўлиб қолган эди; врачлар уни вақтинча севган иши — овга чиқиш ва балиқ тутишини ман этиб қўйишди. Крилов суҳбат орасида стол олди-дан туриб, кабинетда у ёқдан-бу ёққа юрди, кейин календарь олдида тўхтади-да, унга қараб: «Бўгун шанба экан-ку», — деб гулдураб қўйди, сўнгра оғир хўрсинди. Унинг кўзларида зеркиш ва ҳорғинлик акс этди. Мартинов: «кўллар ва ўрмон чакалакзорларини қўмсаяпти», деб кўнглидан ўтказди.

Булардан ташқари Крилов Мартиновга қандайдир боқибегам, фақат ўзини ўйлайдиган одам кўринди.

— Мана, кута-кута қишлоқ хўжалик бўйича жуда яхши қарорга ҳам етдик, ўртоқ Мартинов, ундаги тадбирларни сен билан биз фақат бир неча йилдан кейингина бўлади деб юрардик, — деди Крилов. — Солиқлар ҳамда колхозчилардан олинадиган маҳсулотларнинг камайтирилиши ҳазил гап эмас! Бизлар бу ҳақда оғиз очишга ҳам қўрқардик, ҳукумат эса бизнинг таклифимизни кутиб ўтирмасданоқ, ҳал қилди қўйди. Кадрлар ҳақидаги, моддий ва техник таъминот ҳақидаги қарорлар-чи! Сен мени, оптимизм касалига мубтало бўлган, деб ўйлашинг мумкин, лекин тўғриси айтганда, ҳозир бизда ҳаётга ҳар қачонгидан кўра завқ-шавқ, умид билан қараш учун бутун асослар бор.

— Мен ҳеч қачон ҳаётдан безган эмасман, — деб гап қистирди Мартинов.

— Мен матбуотимиздан норозиман, — деди Крилов

гапида давом этиб.— Область газеталарини варақла-
саиғ материалларнинг ярмидан кўпи танқиддан ибор-
рат. Бир ерда камчилик, бир ерда тартибсизлик, бир
ерда жиноят. Ахир, ҳаётини бир томонлама ёритиш
ярамайди-ку! Ҳа, очиғини айтганда, сентябрь Плену-
мигача қишлоқда партиявий ишларнинг ҳам, хўжа-
ликка раҳбарлик қилишнинг ҳам яхши намуналарини
топиш қийин эди. Аммо ўшандан бери анча вақт ўтиб
кетди. Ҳозир катта ўзгаришлар бор. Ҳозир нуқул кам-
чиликларни фош этавермасдан, кўпроқ бизда ўсиб
келаётган янги нарсаларни кўрсатиб бериш керак!

— Мен буни ўзимнинг газетачилик тажрибамдан
биламан, Алексей Петрович,— деди Мартинов,— бири-
ни иккинчисидан, камчиликларни фош этишни яхши
нарсаларни кўрсатишдан ажратиш жуда қийин. Бу
бир-бирига боғлиқ нарса. Масалан, мен ёмондан наф-
ратланмасдан туриб, ҳеч қачон яхши нарса тўғрисида
мақола ёзмаганман.

Мартинов атрофга кўз югуртириб, обкомнинг би-
ринчи секретари кабинетига синчиклаб қаради, у бу
ерда Троицкда ишлаганидан бери атиги учинчи марта
бўлиши эди. Ярим туширилиб қўйилган мовий шoҳи
дарпардалар сал товланиб, тўғри деразага урилаётган
қуёш нурларини тўсиб турарди. Каттакон, қарийб
кабинетни тўлдириб турган пати қалин гилам, қуриб
қолган кўҳна торфзорга ўхшаш юмшоқ эди. Бурчакда,
кутижавон ичида катта соатнинг бронза капгири эши-
тилар-эшитилмас тиқ-тиқ этиб, бориб келиб турарди.
Иккита вентилятор оҳиста овоз чиқариб айланмоқда:
бири пўлат сандиқ устига, бири стол устига қўйилган,
аммо булардан бўлак яна бошқа электр асбоблар ҳам
қавони совутиб турган бўлса керак, кабинет Москва
метросининг мрамардан ишланган залларидек салқин
эди... Бирдан Мартинов фронтда бир куни жанг пайти
дивизия штабига чақириб қолишганини эслади, у
вақтда Мартинов ўқчи рота командири эди, уни янги
вазифага тайинлаш учун чақиритилган экан. У ўшанда
апил-тапил соқол-мўйловини олиб, этигини мойлаб,
янги ёқа тутганди, аммо ювилган гимнастёркасини
тополмай, тердан шўралаб кетган, енгларига кеча
дафн этилган замполитнинг қони теккан гимнастёрка-
сида штабга борганди. Замполит ўз қўлида жон бер-
ган эди. Дивизия штаби сойда ўсган ёш эманзор ичи-
да, қияликдан кавланган блиндажларга жойлашган
эди. Бу ерда уруш борар, телефон аппарат зуммер-

лари вибиллаб турар, офицерлар ташвишга тушиб, қўлларида қандайдир пакет ва хариталарни кўтариб, у блиндаждан бу блиндажга югуриб ўтишарди, немис оғир артиллериясидан отилган ўқ аҳён-аҳёнда бу ерга ҳам тушиб ёрилиб турарди, ҳатто кузатувчиларнинг: «Ҳаво!» — деб бир кунда бир неча марта берган огоҳ-лантирувчи командаси ҳам эшитилиб қоларди, аммо шунга қарамай, бу ер ҳар ҳолда сим тўсиқнинг нар-ёғига қараганда анча жим ва олдинги линиялардан келиб турган солдатларнинг тер ҳиди, отилган гильзалар куйиндиси, нажосат ва чириб ётган аллақандай нарсаларнинг қўланса бўйи йўқ эди. Штаб бошлиғи алюмин кружкада ёки консерва банкасида эмас, балки кумуш подстаканикдаги стаканда чой ичиб ўтирарди, Мартинов дивизия алоқа бошлиғи блиндажида каравот остида махсус тунги зарурат учун ишлатиладиган усти газета билан ёпиқлик сирланган идишга кўзи тушиб қолди. Бундан ташқари яна баъзи бир ёш офицерларнинг у ерда нима бўлаётганлиги ҳақида берган саволларидан, у бу олифта, қадди-қоматини рост тутиб юрадиган ҳарбийларнинг айримлари ҳали ҳақиқий жанг, ҳақиқий уруш нималигини билмасликлари-ни билиб олди... Лекин дивизия командири ҳақида бундай деб бўлмас эди. Мартинов генерал олдига келиб тураркан, унинг биринчи сўзиданоқ ўзининг солдатлар билан жуда кўп ҳамтовоқ бўлган ва минг марталаб ажал билан олишган киши билан гаплашаётганини сезиб олди. Бу табиий эди. Генерал хизматни биринчи жаҳон урушидаёқ турк frontiда оддий ўқчи солдатликдан бошлаган эди, кейин ефрейтор, ундан кейин унтер-офицер бўлган, граждaнлар урушида эскадронга, фин урушида полкка командирлик қилган ва ниҳоят, армияда ўттиз йил хизмат қилганидан кейин генераллик даражасигача кўтарилган эди. Аммо у солдатлик ҳаётини унутиб қўймаслик ва ундан ажралиб қолмаслик учун ана шу мансабида ҳам ҳар кун камидан уч-тўрт соат вақтини қисмларда, олдинги сафдаги окоп-ларда ўтказар, яқингинасида пулемётларнинг шиғаб отишини ва у ердан илгари ефрейторлик пайтида эшитган ўқ овозларини эшитар ҳамда узоқ мудофаада ту-риб қолган солдатларнинг исларини ҳидлар эди. Афти-дан, генерал жасур солдат бўлиш билан бирга доно одам ҳам эди. Бундан ташқари олдинги сафдаги жанг-чилар бошидан кечираётган қийинчиликлардан беҳабар қолиб, узоқ вақт ажралиб қолиш, баъзан бошлиқнинг

қўл остидаги одамларнинг кайфиятини бир қарашдаёқ билиб олиш қобилиятини заифлаштириб қўйишини, ўзининг эрк, ҳис-туйғу, мақсад-интилишларини оддий жангчилар ҳис-туйғу, мақсад ва интилишлари билан боғлаб турган кўзга кўринмас кўнгил ипларини узиб юборишини яхши биладиган одамга ўхшарди.

Крилов сўзида давом этди:

— Бизга истаган нарсамизни беришди. Энди гап фақат ишлашда қолди! Гапни камроқ қилиб, кўпроқ ишлашимиз керак! Ҳозир районингиз негадир алаҳлагандек бўлиб турибди. Гоҳ қарасанг, бир беш кунликда далачилик ишлари ва сут топшириш бўйича биринчи ўринга ўтиб кетасизлар, гоҳ қарасанг, бирдан ўнинчи ёки ўн иккинчи ўринга тушиб қоласизлар. Областда биринчи ёки шунга яқин ўринлардан бирини мустақкам эгаллаб олиш учун имкониятларингиз бор. Райком секретари ёш, ғайратли, колхоз раислари яхши кадрлар бўлса — бу вазифанинг сизга нима оғирлиги бор, нима, қўлингиздан келмайдими? Кечирасан, сўнги ойларда ишламаганингни унутиб қўяяпман... Хўш, ҳозир саломатлигинг қалай? Ҳалиям қўлтиқтаёқда юрибсанми?

— Саломатлигим тузук. Яқинда қўлтиқтаёқниям ташлайман... Алексей Петрович, назаримда қишлоқ хўжалик соҳасида ҳали ҳал қилинмаган масалалар жуда кўп бўлса керак, нима дедингиз? Мана, мен «Қишлоқдан хат» дегандай бир нарса ёздим. Касалхонада ётганимда ёза бошлаган эдим, кеча уйда тугатдим. Кўринг.— Мартинов Крилов столи устига хийла қалин папка қўйди.

— Жуда соз, бўш пайтимда ўқиб чиқаман.— Крилов папкани очиб, саҳифаларни варақлаб кўрди.— Ўсийинги вақтда одамлар бизга кўп хат ёзадиган бўлиб қолишди. Сут соғувчилар ҳам, чўчқа боқувчилар ҳам, ўқитувчилар ҳам, темирйўлчилар ҳам, водопроводчилар ҳам ёзишяпти. Ҳар қайсисида давлат аҳамиятига эга бўлган қандайдир таклиф, маслаҳатлар бор.

— Менимча, кўп ёзишгани яхши. Хатда битта бамаъни фикр бўлса ҳам фойдаси тегади.

— Албатта, ёзишгани яхши-я. Аммо амалий иш билан ҳам шуғулланиш керак-да. Мана шу ёзган нарсанг қанча вақтингни олди?

— Мен касалхонада ётган эдим,— деди Мартинов.

— Кечирасан, унутиб қўяяпман... Қирқ саккиз бет экан. Сенинча, шулар ҳал этилмаганми?

Крилов папкани ёпиб, стол четига суриб қўйди:

— Сира тинч юрмадинг юрмадинг-да, ўртоқ Мартинов. Хўш, нимадан порозисан? Нима демоқчисан? Энди ҳар хил хаёлларга камроқ берилиб, ҳозир бизда вужудга келган имкониятлардан тўла фойдаланиб, қишлоқ хўжалигини кескин кўтариш учун курашиш керак. Кимки сут, гўшт, ғаллани кўп етиштиролса, ўша одам файласуф-мутафаккир ва давлатга жон куйдирувчи бўлади. Халқ фаровонлиги учун ҳозир бизга ана шу нарса зарур! Гўзал ҳаёт ҳақидаги беҳуда орзулардан кўра конкрет, амалий иш қилиш маъқулроқ!

Мартинов Криловнинг гапларини бошини хам қилиб тинглаб ўтираркан, юзларига қон қуюлиб, қизариб борарди, аммо бу уялганидан эмасди.

— Мен инсоний масалаларни ғалла ва сут ишлаб чиқаришдан ажратиб қўяётганим йўқ. Бунинг ҳаммаси колхозларни ривожлантириш учун! Ахир райком ўзи ер ҳайдаб, ўзи сигир соғмайди-ку...

— Бу папкадан бўлак яна қандай масала билан келдинг?—деб сўради Крилов дағаллик билан, Мартинов беихтиёр бошини силтаб кўтарди.— Сен райондаги аҳвол ҳақида гаплашмоқчиман деб ёзган эдинг. Нима гап ўзи, қани гапир?

«Бир куни худди мана шу кабинетда ўтириб, Алексей Петрович иккимиз бутунлай бошқача суҳбатлашган эдик!—деб кўнглидан ўтказди Мартинов.— Голубков, мени партактив мажлисини бузди деб маълумот берган пайтда, у мени қандай қувватлаган эди! Оғиз очишим билан фикримга тушуниб, ўз областидаги эзма, қуруқ савлат «гроссмейстерлар» ҳақида газаб билан гапирган эди! Хаёлимда уйғониб келаётган нарсаларнинг такомилланишига ёрдам берган эди... Унга нима бўлдийкин-а? Аммо ҳар ҳолда унинг сўзларини тушуниш мумкин. Бизда ва бошқа областларда ўн йиллардан бери нуқул оғир шароитда обком секретари бўлиб ишлаб келади. У ҳамма ерда тез вақт ичиди тўла тартиб ва фаровонликни кўра қолса. Бугунги ҳаётимизнинг аввалгисидан кўра яхшироқ акс эттирувчи яна бир янги «Олтин юлдуз кавалери»ни ўқиса. Чала ишлар, ғавғо-ташвишлар, тартибсизликлар тўғрисидаги гап унинг жонига ҳам теккан. Бу нарсалар унинг кўнглига зиғир ёғдай урган!.. Оғир ишлар унинг тинка-мадорини қуритиб юборганга ўхшайди...»

— Алексей Петрович,— деб гап бошлади Мартинов,— биринчидан, мен сиздан иккинчи секретаримиз

масаласини тезроқ ҳал этишингизни илтимос қилиб келдим. Бизда райком пленуми қандай ўтганини эшитгандирсиз? — Эшитганман. Ахборот беришганди. Жуда галати пленум бўлган.

— Ҳа. Пленум қарорини эшитиб, мен ҳам худди шундай деган эдим. Уртоқ Медведевни секретарлик вазифасидан озод этмоқ учун райком аъзоларида жасорат етишмаган.

— Сенинг фикрингча — озод этиш керакмиди?

— Албатта. Умуман уни партия ишига кўтаришнинг ҳожати йўқ эди.

— Кўнглингга ёқмайдиган яна бир киши чиқиб қолибди-да?

— Йўғ-а, асло! — Мартинов бошини силкитди.

Крилов стол олдидан туриб кенг кўн диванга бориб ўтираркан, Мартиновни ҳам ёнига таклиф этди:

— Бу ёққа келиб ўтир. Гаплашиш ноқулай бўлайти. Секин гапиряпсан, гапларингни яхши эшитмайтман. Биродар, мен ҳам касал бўлиб қолдим. Врачлар ҳар хил бўлмағур дориларни зўрлаб хўп ичиришди. Ҳозир бўлса худди самолётдан тушгандек, мудом қулогим гувиллаб туради... Хўш, нима гап? Аслида, Медведев нима гуноҳ қилди? Унга пленум нега ёпишди? У қанақа одам? Қандай ишлаяпти?

Мартинов Медведевнинг ўз даврида иккинчи секретарликда қандай ишлаганини, коммунистларнинг айтишича, ундан кейинги ишларни, пленумда қандай доклад қилганини ва колхоз раислари унга қандай қаттиқ зарба берганини бирма-бир гапириб берди.

— Ана шу маълумотли ўқитувчи ва лектор, райком секретари бўлган кундан бошлаб билган сўзларининг барчасини унутиб қўйди, топган гапи шу: «Йўл қўймайман!», «Чидай олмайман!», «Ҳайдаб юбораман!» Бунақа «сўз бойлиги» билан районга раҳбарлик қилиш мумкин эмаслигини ўзингиз ҳам яхши биласиз.

— Хўш... Ҳар ҳолда сен у билан анчагина бирга ишладинг. Нега уни шу чоққача ҳеч бўлмаса яхши иккинчи секретарь қилиб тарбияламадинг?

— Ана шунга доғман-да! — деб эътироз билдирди Мартинов. — Бир лаёқатсиз одамни райком секретари қилиб тарбиялаш учун машаққат чекиб, жон куйлиришнинг нима ҳожати бор, эҳтимол, у одамда бунинг учун ҳеч қандай қобилият йўқдир? Бундай қилсак, биз хатога йўл қўямиз, партия раҳбар кадрлари номенклатурасига бир бедаво одам тасодифан ўтиб

қолишига сабабчи бўламиз, қилгиликни қилиб қўйиб, кейин: қандай қилсак у нусха маълум даражада дурустроқ секретарь бўларкин, деб роса хуноб бўлиб бош қотирамиз. Хўш, бунинг нима даркори бор? Дурустроқ одам қуриб кетибдими?.. Урнига одам топилмайдими?.. Мен унга бирор қатъий чора кўринг, демайман, Алексей Петрович. Мен уни фақат партия раҳбарлик ишидан, аниқроғи — ана шу вазифадан бўшатишни таклиф этаман. Кейин, у қаерда жамиятга бирор фойда келтира оладиган бўлса, ўша ерда ишласин. Ҳа, айтгандай, пленумдан кейин райкомда ўзи ҳам кўринмай қолди. Касал, обком қарорини кутиб уйда ётибди. Бундан бошқа қўлидан нима ҳам келарди?

— Демак, биринчидан, Медведевни иккинчи секретарлик вазифасидан бўшатиш керак, шундайми? Жуда соз. Ун бешинчида бюромиз бўлади. Медведев иккалангиз келиб, ўша пленумларинг ҳақида ахборот берасиз. Муҳокама қиламиз. Қуриб кетсин! Сизларда на пленум, на партактив тинч ўтади, албатта, бирор ишқал чиқиб туради! Иккинчидан-чи?

— Иккинчидан, биринчи секретарликдан менинг ўзимни ҳам озод этишингизни илтимос қиламан.

— Нима-а?!

— Район манфаати учун, Алексей Петрович. Ҳозир у ерда партия ташкилотларига мендан кўра яхшироқ раҳбарлик қила оладиган бир одам бор. Демак, у, хўжаликни ҳам тез ривожлантиради... Бизда яқинда партия конференцияси бўлади. Агарда делегатларга райком секретарини тўғридан-тўғри конференцияда сайлаш ҳуқуқи берилса ва уларга юқоридан ҳеч ким тавсия қилмаса — ташкилот тепасида туришга кимни муносиб деб топсангиз, ўшани сайланг деб айтилса, — дарров унинг номзодини кўрсатишади. Бунга имоним комил.

— У гапираётган одамнинг ким ўзи?

— Надеждинка МТСининг директори Долгушин.

Крилов Мартиновга шубҳаланиб қараб деди:

— Нима, сен ўзингга бошқа бирор яхшироқ жой топдингми? Журналистика соҳасига қайтмоқчимсан? Москвада, газетада ишлайсанми? Марказкомга ёзсанмидинг? Кейин ижобий жавоб олдингми?

— Бошқа ҳеч қанақа жой ахтарганим йўқ ва ахтармайман. Қаерга юборсангиз, ўша ерда ишлайвераман. Грязновка районида десангиз ҳам майли, ҳар қанақа

ишга юборсангиз боравераман. Майли, Троицкда ҳам қолишим мумкин. Долгушин биринчи секретарь бўлса, мен иккинчи секретарь бўларман. Лекин очигини айтганда менинг учун ҳар ҳолда кейингиси унчаллик кўнглили бўлмайди.

— Бўлмаса, гап нимадалигига ақлим етмаяпти.

— Ҳеч қандай гап йўқ, Алексей Петрович.

— Хўш, шундай экан, ўз жойингни Долгушинга бўшатиб бериб нима манфаат топасан?

Мартинов кифтини қисди:

— Бу жойни менга баҳолаб берганлари йўқ, отабобомдан мерос қолмаган. Коммунистлар кимни сайласалар бу жойга ўша одам ўтиради. Ҳозир шу жойга муносиб одам районимизда бор.

— Тавба, партия ишида ҳам романтика бўларканми? Рицарликка бало борми!

Шу пайт эшик очилиб, остонада Маслениковнинг барваста гавдаси кўринди.

— Кир, кир, Дмитрий Николаевич!— деб Крилов уни чақирди.— Бу ерда жуда қизиқ гап бўляпти. Утир. Мартинов ўзини бошқа районга юборилишини илтимос қиляпти.

— Йўғ-э?— Маслеников девор тагидаги стулни олди-да, диван тўғрисиغا қўйиб, ўтирди.— Сабаби нима экан? Шароитни ўзгартиш талаб қилиняптими? Бирор ёмон иш қилиб қўйганинг йўқми? Хотин-қизлар хусусида-я? Пётр Илларионич дейман, Борзова билан ўрталарингда бирон нарса чиққан бўлмасин яна?

Мартинов қизишиб кетди:

— Ҳали районларга сводка билан ғийбат йиққани бориб юраркансиз-да, Дмитрий Николаевич? Жуда ажойиб машғулот топибейс!

Крилов огоҳлангирмоқчидай қўл кўтарди:

— Ана холос! Бунчалик қўрсликнинг нима ҳожати бор?— Маслеников ҳазиллашди.

— Бемаъни ҳазил!

Маслеников нохуш кулиб деди:

— Агар сизни ҳақорат қилган бўлсам, кечирим сўрайман, ўртоқ Мартинов! Бундай ишлар бўлиб туради. Куни кечаги бюрода бир ходимни шундай гуноҳ қилгани учун Малеевқадан бошқа районга ўтказдим.

Крилов норози бўлиб башарасини буриштирди:

— Элбурутдан, гумон қилиб ҳовлиқмасанг-чи кўп. Аввал бу ёғини эшитгин. Мартинов, районда район партия комитетининг биринчи секретарлик вазифасини

мендан кўра яхшироқ уддалайдиган одам бор деяпти. Уларда яқинда партия конференцияси бўлади. У бу масалани бизнинг олдимизга барвақт қўяпти. Кейин, биласанми, у секретарликка кимни тавсия этапти? Сенинг ошнангни, Надеждинка МТСининг директори Долгушинни.

— Нима? Долгушинни? Секретарликка-я?..— Маслеников нажотсизлик билан кўзларини пирпиратди.— Ўзи-чи, ўзи нима қилади? Уқишга бормоқчимми?

— Ҳеч қаерга сўраётгани йўқ. Истаган жойимизга, ҳатто энг қолоқ районга юборсак ишлашга рози.

— Тушунолмаймаман... Ўз ўрнига ўзи бошқа одамни тавсия этаптими?

— Ҳа. Шахсан Долгушинни.

— Долгушин МТС директори-ку. У қанақасига райкомга олинаркан?..

— Қанақасига бўларди, бу ёғи жўн. Коммунистлар сайласа бас—райком секретари бўлади қўяди,— деди Мартинов.

Маслеников бир оз ўйланиб олди-да, қўл силтади:

— Бу бемаъни гап! Ҳеч киши ўзи ишлаб турган яхши райондан олиб, ёмон районга юборишларини илтимос қиладими, ахир, бу бўлмаган гап-ку! Умрим бино бўлиб, бундай ҳодисани кўрган эмасман. Улар бекорга ўзларини донишманд қилиб, фалсафа сотишга ётгани йўқ, Алексей Петрович. Долгушин буларнинг ҳаммасини алдаб, тузоғига илинтириб қўйган... жуда аломат тип-да, ҳеч унақаси топилмайди! Унинг аллақачон таъзирини бериб қўйиш керак эдику-я! Улардай безбет, қўрс, ўз устидан раҳбарлик қиладиган қанақа ташкилот бўлмасин, мутлақо тан олмайди. МТС ходимлари билан бўладиган хусусий суҳбатларда обком ишини танқид қилади! Ҳа, шундай! Менда шу хусусда зонал секретари берган ёзма ахборотлар бор, нақ бир папка келади. Долгушиннинг ҳисоботини обком бюросига қўймоқчи бўлиб, сизга тақдим этмоқ учун материал тўплаган эдим, Алексей Петрович, аммо биласизми, ҳеч айбситадиган ери йўқ! Нуқул аъло кўрсаткичлар денг. Районда энг яхши зона ўшаники, қаранг. Москвалик жуда муғомбирлик билан ишляпти!..— Маслеников стулда чайқалиб, кулиб юборди.— Ха-ха-ха! Жуда одамни топибсан-ку. Райком секретарлигига келиб-келиб, Долгушинни тавсия этасанми! Йўқ, йўқ, сен бу гапни мазах қилиш учун ўйлаб топгансан, ўртоқ

Мартинов! Ахир у партия ходимларини кўргани кўзи йўқ-ку! Умуман у партия органларига қарши киши!

Ниҳоят, Мартинов сабри тугаб шундай деди:

— У асло партия органларининг ўзига қарши эмас, партия органларига тасодифан суқилиб кириб олган Пришибеевга ўхшаганлар ва қовоқ каллаларга қарши.

Мартинов билан Маслеников ўртасида шундай кескин гап бошланиб кетдики, бундай гапни, обком биричи секретари кабинети ҳеч қачон эшитмаган бўлса ҳам ажаб эмас.

— Ўхшатмасдан учратмас! — дерди Мартинов. — Сиз Долгушинни кўра олмайсиз, аммо Медведевни қўллаб-қувватлайсиз, чунки ўзингиз Медведевсиз! Сиз ҳам секретарь эмас, Медведев сингари ҳайбаракаллачи, ҳа, бўлчисиз! Медведевнинг фикрлаш қобилияти сизни тамомила қаноатлантиради. Одамларга бақиришни билдими — бўлди. Райком секретаридан бундан бўлак нима талаб қилишини билмайсиз, чунки ўзингизнинг ташкилотчилик қобилиятингиз ҳам шу билан чегараланган. Холодов ҳам шу ердан сизнинг паёқингизда ўтган-а? Зонал секретарликка кадрлар танлаш билан сиз шуғуланармидингиз? Бу махсус муҳим ишлар терговчисини партия ишига танлаб олган ҳам сизмисиз?.. Сизга соф виждонли, ақлли одамлар эмас, балки қўғирчоқлар керак! Сиз, ўртоқ Маслеников, райкомларга директивалар келиб тушадиган пунктгина деб қарайсиз, холос! Сиз районларда кўзингизга мўлтираб қараб турган ва оғзингиздан чиққан ҳар бир сўзни икки қилмай тўтиқуш сингари такрорлайдиган одамларни яхши кўрасиз. Долгушинни сиз манекен эмас, жонли одам бўлгани учун кўролмайсиз. У таланти раҳбар, бунақа талантларни биз ҳамма ердан ахтариб топишимиз, агар уларни топсак, Ленин талантлар билан қувонгандек қувонишимиз, уларга эркинлик беришимиз керак! Аммо ўзга талантларни қадрлаш сизнинг табиатингизда йўқ, албатта, чунки ўзингиз истеъдодсиз раҳбарсиз!.. Сиз учун жуда бир оғир пайт келди — бунини ўзингиз ҳам сезиб, ҳозир даргазаб бўлиб юрибсиз! Раҳбарлар олдида оғир вазифалар турибди. Энди умумий буйруқлар-у, қуруқ дўқлар билан узоққа бориб бўлмайди. Сиз эса ўзгача раҳбарлик қила олмайсиз. Бўлган турганингиз шу! Қўлингиздан келганича ишладингиз, ортиқчасига кучингиз стмайди! Энди иш услубларингизни қандай ўзгартираркансиз — бу мен учун қоронғи. Бу ўзингиз учун

қам қоронги. Узгартира олмаслигингиз аниқ, қўлингиздан келмайди, имкониятингиз ҳам йўқ! Ишингиз пачава, Дмитрий Николаевич!..

Маслеников, аввалига тамомила эсанкираган, меров бўлиб қолган бир ҳолда Криловга термилиб, у Мартиновни тартибга чақирар, эҳтимол, ҳатто кабинетни бўшатиб қўй, ҳам деб айтар, деб кутди. Аммо Крилов индамади.

— Бу қанақа гап ўзи ахир?— деб ўрнидан ирғиб турди ахири Маслеников.— Шунча гапларни кимдан эшитяпман? Ўз қулоқларимга ишонмай қолдим!..

— Ишонаверинг. Қулоқларингиз алдаётгани йўқ. Айтган гапимнинг ҳаммасини яна қайта бошидан такрорлашим ҳам мумкин.

— «Қўғирчоқлар»! «Райкомлар — директивалар келиб тушадиган пункт»! Бу бизнинг жанговар область партия ташкилотимизга қасддан қилинган туҳмат.

— Мен сизга райкомларга худди шундай кўз билан қарайсиз, деб айтяпман.

— «Пришибеевга ўхшаганлар»! «Талантли кишиларни ёмон кўрасиз»! Бу гапларнинг ҳаммасини ёзиб қўямиз, ўртоқ Мартинов! Хўш, обком секретарлари билан бунақа оҳангда гаплашмоқ учун сизга ким ҳуқуқ берди ўзи, қани?

— Секретарлари билан эмас, секретарь билан. Ҳаммаси шахсан сизнинг адресингизга айтилди. Қалтираманг, ўртоқ Маслеников!

Крилов уларнинг жанжалига аралашмади. Башараси негадир ҳорғин ва хаёлчан кўринарди.

Телефон жиринглаб қолди. Крилов трубкани олди.

— Илгари бундай гаплар учун, биласанми, сени нима қилишарди?..

— Биламан.

— Жим!— деб бақирди Крилов.— Менга халақит беряпсиз, ҳеч нарса эшитолмаяпман. Рубцевдан телефон қилишяпти. Уларнинг телефони қанақа экан? Инкубатордан чиққан жўжалардек чийиллайди-я!..

— Гап бундоқ, Дмитрий Николаевич,— деди Крилов Рубцев райкоми билан гапни тугатиб ва соатига қараб.— Мен уч минутдан кейин Соғлиқни сақлаш министри билан мединститут ҳақида гаплашмоқчи эдим. Кеча бюрода бўлгансан, гап нима тўғрисида боришини биласан. Ҳозир кабинетингга боргин-да, телефонни улаб, министр билан гаплаш. Ҳозир менинг вақтим йўқ. Бу ҳалиги,— у ифода ахтариб бармоғини

ўйнади,— Мартинов билан қилган ширин суҳбатингизни кейин тамомларез.

— Яхши, гаплашаман.— Маслеников ўрнидан турди.— Аммо мен бу ишни ҳали шундайликча қолдирмайман! Узингиз ҳаммасини эшитдингиз, Алексей Петрович, шунинг учун сиздан ҳам хулоса чиқаришингизни сўрайман! У бу қилган ҳақоратлари учун жавоб бериши керак! Мен бюрога арзнома ёзаман!

У кетар экан, зарда қилиб эшикни зарб билан очди ва тарақлатиб ёпмоқчи бўлди-ю, лекин кимнинг кабинетида эканлигини эслаб, ўзини тутди. Криловга гуноҳкорлардек қараб, эшикни оҳиста ёпди.

Маслеников чиқиб кетгач:

— Қизиққонсан, Пётр Илларионич,— деди Крилов.— Агар бирор ерда бир балога йўлиқиб қолгудай бўлсанг, ҳар ҳолда сенга раҳмим келади.

— Алексей Петрович! Партия органлари — бу бизда энг муҳим органдир! Ҳаётимизга барча қўлланма, барча йўл-йўриқлар ана шундан боради. Шундай экан, партия органларида бундай одамлар ишлаб туришига қандай қилиб чидаб бўлади, ахир? Пасткаш ва бефаросат одамларнинг партия органларида ишлаши, бу бошқа идораларда ишлагандагига нисбатан ўн мартача хавфлироқдир. Унга катта ҳуқуқлар берилган, ахир!

— Ҳой, менга қара, ҳар ҳолда бундоқ эҳтиётроқ бўлиб гапирсанг-чи! Маслениковни шундай деяпсанми? Нима бўлса ҳам у, обком секретари, ҳали уни ишдан олганларича йўқ. Кейин шуни ҳам айтиб қўяйки, конференцияда битта сенинг овозинг билан унинг тақдири ҳал қилина қолмайди!..

Криловнинг қаттиқ жаҳли чиқиб кетарди-ю, лекин Мартинов ўзини босиб жимигач, у ҳам индамай қолди, кейин бир оз ҳовридан тушиб, столни бармоқлари билан чертиб, оҳиста гаплаша бошлади:

— Мана сен Маслениковни «ҳа, бўлчи» ва таъқиб қилувчи деб атадинг. Унинг кимлиги менинг ўзимга ҳам маълум, уни осмонга кўтараётганим йўқ. Аммо сен шу нарсани тушуниб олгинки, бунақа одамлар ҳали ҳар ҳолда обкомда ишлаши керак. Сен областни билмайсан, шунинг учун ҳамма ери бизнинг райондагидек бўлса керак, деб ўйлайсан. Ўз андозанг билан ўлчайсан. Узингга қараб бошқа маҳаллий ходимлар ҳақида фикр юритасан. Аммо биласанми, ўртоқ Мартинов, афсуски, ҳали бизнинг областда ҳақиқатан «ҳа, бўл»га муҳтож райком секретарлари оз эмас. Сен, лав-

лагини ўз вақтида ягона қилмасак, ҳосилнинг ярми-дан ажраламиз, йиғим-терим пайтида бир кунни қўлдан бой берсак, кўп минг тонна галлага зарари тегади, шудгор қилиб қўйилган ерни июлда эмас, май ойида ҳайдаш лозим каби ҳаммага маълум ҳақиқатни энди одамларимизга эслатиб ўтирмаса ҳам бўлади, деб ўйлайсан, шундайми? Агар шундай ўйласанг, янглишасан! Қайта-қайта эслатишга тўғри келади! Мана ҳозир олинадиган силос кўки миқдорига қараб кўп траншеялар кавлашимиз керак. Ҳамма ерда ҳам қишлоқ хўжалиги соҳасида анчадан бери ишлайдиган, эсли-хушли райком секретарлари бор, улар силос карам сингари бочкаларда тузланмаслигини яхши биладилар, агар биз шундай деб, траншеяларни силос кўклари йиғим-терими бошланишига тайёрлаб қўймасак, унда бизнинг чорва ем-хашак базаси учун олиб борган курашимиз бекорга кетади. Сен нима деб ўйлайсан, агар бу ишни ўзи бўларчиликка ташлаб қўйилса, сиқиштирилмаса, буйруқ берилмаса, жазолар билан қўрқитилмаса, траншеялар қазий оламизми? Йўқ, траншеялар қаёқда, нуқул қуруқ ваъда-ю, сўз оламиз!.. Сен кадрларимизни билмас экансан! Шундай тепса-тебранмас райком секретарлари ва райижроком раислари борки, огоҳлантириш ёки виговор олмагунларича ишга киришмайдилар. Бизда шундай МТС директорлари борки, нимасини айтасан! Мен аввал куни Зайцев МТСида бўлдим, хўжаликни қандай олиб борилиши билан қизиқдим, шунда десанг, бировни ҳақорат қилишни ёмон кўришимга қарамасдан ўша МТС директори Сучковни аблаҳ ва зараркунанда деб, сўкиб юборсам бўладими. Жуда тутақиб кетдим. Ноинсоф икки қўлини чўнтагига тиқиб, ҳовлида гандираклаб юрибди, эрталабдан ичиб олибди, афт-ангори қип-қизил, шишиб кетган, МТСда нима бўлаётганидан хабари йўқ, на «Заря»да нега тўрт кундан бери трактор бригадаси ишламаётганини-ю, на қанча комбайн ремонтдан чиққанидан хабардор, на ўтган ойлар учун ишчиларга ойлик берилганми-йўқми, уни билади, хуллас, ҳеч нарсани билмайди. МТС асбоб-ускуналарини кўриб, юрагим тарс ёрилиб кетаёзди. Сеялкалар-у, картошка экадиган машиналар, плуглар — ҳаммаси шундоқ тўдаланиб ётибди, на тозаланган, на мойланган, лойлигича турибди. Лавлаги комбайнларида бултурги лавлагилар чириб-ириб ётибди. Уни қўриқлаш қаёқда, шундай вгасиз ётибди, қишлоқ болалари машина гайкаларини

қармоқда бураб олиб кетмоқда, қандайдир гилдирақлардан ўзларига самокатлар ясаб олмоқда. Асосий усадьбадан бўлак яна қаерда асбоб-ускуна бор бўлса, қанақа, қанча, қайси аҳволда, унинг зарарланмаслиги учун ким жавобгар — буни на директор, на бош инженер, на бош бухгалтер билади — ҳеч ким билмайди. Баланс қиймати жиҳатидан МТС мол-мулки ўн беш миллион сўм баҳоланади-я! Буни қараки, давлатнинг шунча миллион сўмлик мулки ана шу овсарга ишониб топшириб қўйилган! Уни намунали суд қиламиз. Прокурор терговчи юборган. У неча миллион сўмлик машинани нобуд қилган, ҳаммасини тийин-тийингача қисоблаб чиқади. Аммо ана шу Сучков МТСда беш йил директор бўлиб ишлаган одам-а. Агарда МТС ҳар ҳолда ерни ҳайдаётган, галлани экиб, уни ўриб-яғчиб олаётган ва давлатга галла топшириш планини бажарётган бўлса, бу фақат кимнингдир шарофати билан қилинган холос, нуқул бир кимса Сучков учун, итнинг кейинги оёғи бўлиб юриб, у хом каллага тракторларни ремонт қилиш керак, ерни шунча чуқурликда ҳайдаш зарур, шудгор қилиб қўйилган ерни ўт босиб кетса уни культивация қилиш лозим деб тушунтириб, қулогига қуйиб юрган, йўқ, оғайни, ҳали бизга «ҳа, бўлчи» ва таъқиб қилувчилар керак! Идеалист бўлма-да!.. Ана шу пайтларда бизга Маслениковларга ўхшаган одамлар жуда-жуда иш беради! Агар иш шунга бориб тақаладиган бўлса, у ҳам ўз йўлига бир талант, ҳа! Уни бирор конкрет топшириқ билан районга юборгудек бўлсанг, жон-жаҳди билан тиришиб, ўша топшириқни албатта бажариб келади! Такасалтангларни қўзғатиб ғайратга келтиришга, районда бирор кампанияни муваффақиятли ўтказишга унинг устихони йўқ. Бу томонини ҳам баҳолаш лозим!..

Мартинов анчадан бери Криловнинг гапларига эътироз билдиришга уринар, аммо у Мартинов оғиз очини билан, ҳар сафар имо-ишора қилиб тўхтатиб қолар эди.

— Ахир обкомда ишлагани сенга тавсия этган өдим-ку. Ўзинг келмадинг. Энди Маслеников учун мейдан ўпкаламасанг ҳам бўлади! Уни бизга Н-скдан юборишган. Мен кимни ишга олаётганимизни билар өдим, бу хусусда Н-ск секретари билан гаплашганимда, у менга Маслениковни аниқ қилиб тасвирлаб берган: ижрочилиқдан бошқа нарса қўлидан келмайди, калласи ишламайди,— деган эди. Агар сен ўшанда ро-

зилик берганинда, ундан воз кечиш мумкин эди. Начора, келмадинг — ахир мен ҳам бу ерда бирор одам билан ишлашим керак-ку. Область катта бўлса.

— Очигини айтганда, шунинг учун келмадимки, Алексей Петрович, худди ана шу нарсадан — сизга махсус топшириқларни бажарувчи бир амалдор сифатида керак бўлишимдан қўрқдим, — деб жавоб берди Мартинов.

— Бўлмаган гап! Мен кимдан нима талаб қилишини биламан. Сен бу ерда мураккаброқ ишлар билан машғул бўла олардинг.

Улар жим қолишди. Обком секрестарининг нақ ярим соат чидам билан баён қилган фикрига қўшилмай, ўзгарлик қилиб тургани Мартиновнинг башарасидан кўриниб турарди.

— Йўқ, — деб бош чайқади Мартинов, — ҳар ҳолда мени ишонтира олмадингиз, Алексей Петрович. Агэр бизда ҳалигача йиғим-терим пайтида ганимат бир соат вақтнIAM қўлдан бой бермаслик зарурлигини ёистовсиз, ўз диди билан фаҳмлаб ололмайдиган ва силос бостириш учун траншеялар кавлаш кераклигини билишга, нолойиқ райком секретарлари бўлса, ундай секретарларни тўғридан-тўғри ўрнидан шартта бўшатиб юбориш керак! Мантиқий жиҳатдан жуда бир талати гап қилдингиз-ку. Бундан чиқди, ҳали районда туриб минут сайин елкасидан итариб юришга тўғри келадиган калтафаҳм ёки ҳеч қачон ўз калласи билан мустақил ишлай олмайдиган ижрочилар — Маслениковлар бор бўлгани учун Маслеников обкомга керак экан-да!.. Юзга айтганинг заҳри йўқ, кечирасиз, назаримда бир оз чарчаб қолган кўринасиз. Кадрлар билан овсрагарчилик зериктириб қўйибди, энди сизга қандайдир барқарорлик бўлса, кўнглингиз шунини истаб қолганга ўхшайди. Нича, райком секретарлари составини яна кўриб чиқиш керакми? Яна область аппаратларидан кимлардир олинадими? Тагин кўндиришлар, жанжаллашишлар, оилавий фожиалар, касаллик ҳақида справка олишлар бошланадими? Ҳа, начора, нима ҳам қилдик, қуйи ташкилотларни кадрлар билан мустаҳкамлаш — энг қийин, мушкул нарса, аммо бу ишни ташлаб қўйиб бўлмайди, ҳали вақти бор, давом эттириш зарур. Лекин бу масалада ҳеч қачон барқарорлик бўлмаса керак, доим гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда тузатиш қилиб туришга тўғри келади... Дарвоқе, Алексей Петрович, менинг фикримча, яхши райком секретар-

ларини фақат обком аппаратларидан ахтармасдик керак. Э. тимол, бир районда райком секретарлигига маҳаллий ўртоқни, яъни бир яхши колхоз раисини ёки МТС директорини сайлаш зарурдир.

— Тескари кўчириш бўларкан-да?— деди Крилов кулиб.— Район активларини колхоз раислигига юборган эдик, раислардан қайси бирини районда ишлашга оларканмиз-а?..

— Бунинг ҳеч қандай ёмонлик томони йўқ! Бири иккинчиси билан жуда мос бўлиб тушади-да!— деб қизгин исботлади Мартинов. Район активларидан ўн-ўн беш кишини раис қилиб юборган эдик, бу ерда эса гап атиги бир киши, бир катта фигура устида кетяпти. Тескари кўчиришга мутлақо ўхшамайди-да бу!

Мен сизга, Алексей Петрович,— давом этди Мартинов,— ҳаммасини охиригача тушунтириб беришим керак. Мана, мен Долгушин масаласини кўтариб қолдим. Мен уни шахсан яхши кўрганлигим учун бундай қилаётганим йўқ. Очиқ айтишим керакки, Долгушин ўз зонасидаги колхозларга мендан кўра анча яхши раҳбарлик қилаётганига ишонч ҳосил қилганимдан, менга унча кўнгилли бўлмади. Иннайкейин, Долгушин Троицкда райком секретари бўлиши керак деган гапни ҳам унга nisбатан алоҳида бир кўнгил майллиги билан айтганим йўқ, асло. Мен унинг учун эмас, принцип учун шундай деб турибман! Партия органлари—сайлаб қўйиладиган органдир. Шундай экан, бу ерда профессионаликнинг ҳам унча ҳожати бўлмаса керак. Ҳа, яқинда мен Троицкда райком секретари эдим. Бугун бўлса коммунистлар партия ташкилотида мендан кўра бирмунча муносиб кандидатура бор, деб қарор қилиб, Долгушинни райком секретарлигига сайлашади. У ҳеч қачон партия ишида ишламаган бўлса нима қилти, бунинг нима зиёни бор? Балки, бу ҳатто яхши бўлар... Алексей Петрович, районда яхши МТС директори ёки колхоз раисини райком секретари қилиб сайлашади, деб бир тасаввур қилиб кўринг-а. Албатта, банка чекига зўрга фамилиясини ёзиб қўядиган раис сайланмайди. Шундай табиатан таланти хўжалик ходимлари борки, мутлақо чаласавод, ҳатто газета ҳам ўқимайдилар. Мен бунақа раис ҳақида эмас, ўқимишли, сиёсий жиҳатдан маълумотли, маданиятли раис ҳақида гапиряпман. Тажрибакор, кўп йиллардан бери ажойиб ҳосилли ва меҳнат кунига яхши ҳақ тўлаши билан ҳаммани қойил қилиб келадиган колхоз қури-

лишнинг обрўли омилкори бўлган шундай раис райком секретари бўлса борми? Мана бундай одам колхозга келган пайтида раисга яхши маслаҳат бера олади! Чунки ўзи раис бўлган, бир вақтлари хўжаликни қўқуруқ жой ҳисобига бойита бошлаган, қайси шароитда нима қилиш мумкин-у, нима қилиш мумкин эмас, билади. Бу партия ишида янги одам, шубҳасиз, партия органи ҳаётига ҳам бирор янгилик киритади. У энди бемаънилик, сафсатабозлик, канцеляриячиликка тоқат қилолмайди. У нуқул ишни кўзлайди. Унинг ўзи баъзан бизнинг мажлисларимизда зерикиб, қийналиб ўтирган, бу районга чақиришлар унинг қанча иш вақтини олганлигидан газабланган. У, собиқ раис сифатида райкомнинг барча ишларига, унинг бўлимларидан тортиб инструкторларигача қўйдан қарайди, бу гилдираклар қуруққа айланмаслиги учун нима қилмоқ керак ва қандай тузатмоқ лозимлигини билади... Йўқ, Алексей Петрович, агар биз райком ишларини чинакамига кўтаришни хоҳласак, ана шунақа одамларни райкомларга кўтаришимиз зарур! Иннайкиин, ҳар ҳолда бизнинг партия органларининг раҳбар ходимларини, секретарни эркинроқ сайлаш керак-да! Албатта, бизда ҳозир ҳамма нарса — махфий сайлаш ҳам, рози бўлмаслик ҳуқуқи ҳам мавжуд. Агарда бирон одам сайлов вақтларида райком аъзоллигига ўтмай қолса, шу кўйи кўтарилмай қолиб кетади. Аммо, конференциядан кейинги дастлабки пленумда гап одатда нуқул обком тавсия этган кандидатуралар ҳақида боради. Сайловлар-ку эркин-а, лекин ҳар ҳолда партия иши бўйича номенклатурада турган «мутахассислар»нинг маълум тор доираси атрофида бўлади. Балки партия ишига мутахассис бўлмаган киши яхши секретарь чиқиб қолар? Бу доирани кенгайтирмоқ зарур! Маҳаллий коммунистларга кўпроқ ишонмоқ керак. Улар ўз партия ташкилотлари бошида муносиб одамлар туришига обкомга нисбатан кўпроқ қизиқадилар. Партия раҳбарлиги яхши бўлса, ҳаётдаги жамики нарса тўғри ташкил қилинади. Шунда корхона директорлари билан ҳам муносабат яхшиланади, мактабларда ҳам аҳвол ўзгаради, магазинларда ҳам харидорларга нонга арақ қўшиб ол, деб таклиф этишмайдиган бўлади. Хўжалик ишларига-ку, бизда одамларни тайинлашади, аммо худди шу ерда чинакамига сайлов бўлиши зарур. Қўлидан иш келадиган одамни сайлаш керак! Партия оммасининг ёрдамисиз, Алексей Петро-

вич, сизнинг ўзингиз ҳам барча районлар учун ҳеч қачон яхши секретарлар топа олмайсиз!..

Мартинов бор гапни бошдан-оёк очиқ-ошкор айтиб бўлиб, жимиди, кескин ҳаракат қилиб, ишчилар каби пиджагининг энги билан пешона терини артди, кейин чўнтагидан папирос олиб чекмоқчи бўлди, аммо кўзи девордаги «Бу ерда чекилмайди» деб ёзилган лавҳага тушиб, қўлидаги папиросини қутисига солди.

— Чек, чекавер, — деди Крилов унга бош қимирлатиб. — Бу ерда яна қанча вақт бўласан?

— Қиладиган ишим қолмади.

— Бугун кетма. Меҳмонхонада тунаб қола қол. Мен сенга ўша ёққа телефон қиламан. Ҳозир бор. — Крилов ўрнидан турди-да, унга стол узра қўл узатди. — Икки соат вақтимни олдинг, тўғри, жуда қизиқ суҳбат бўлди, лекин бошқа ишларни ҳам қилиш керак-да, ахир. Хўп, бўпти бориб дамингни ол, кейин гап-лашамиз.

Мартинов обкомдан чиқиб, шундоқ кўча эшиги олдида Борзов билан юзма-юз келиб қолди; у хийла қариган, қорайган, этиклари чанг, сочи илгаригидек тагидан қирилмай, машинка билан калта қилиб олинган эди. Улар кўришишди.

— Ҳе, биродар, башаранг ҳаммомдан чиққандек кўриняпти-я! — деб гап қотди Борзов. — Анави ерда бўлдингми? — У подьезд устидаги учинчи қават деразасини — биринчи секретарь кабинетини имо қилди.

— Ҳа.

— Роса койишдими?.. Мени ҳам бир неча марта ўша ерда, — у яна юқорига кўз ташлади, — роса сўкишган! Комбайнлар ременти учун койишдими сени?

— Йўқ, мен бюродан чиққаним йўқ. Бюро кеча бўлган экан. Ўзим, кадрлар масаласида келгандим.

Улар обкомга кириб-чиқувчиларга халақит бермаслик учун эшик олдидан сал четга чиқишди.

— Ҳа, мен ҳақимда эшитдингми, — деб сўради Борзов тиржайиб, — менга қандай масъулиятли иш беришди-я? Борисовка районидаги энг йирик колхозга — «Страна Советов»га раис бўлдим. Ҳа! Бу ҳазилакам иш эмас! Бунинг учун сенга ташаккур айтишим керак. Ташаббусинг учун раҳмат!

— Саломат бўл! — деди Мартинов. — Наҳотки, менинг ташаббусимсиз иш шундай бўлмас эди деб ўйласанг, Виктор Семёнич?

— Ҳа, йўқ-э, ҳазиллашяпман. Албатта, шундай

бўларди. Ахир кимдир колхозларни ўпирилишдан чиқариб олиши керак-да... Мана мен ҳозир тўрт ойдан бери колхоздаман. Бунинг номини қара, «Страна Советов» дейилади-я. Қарийб Опёнкиннинг колхози «Власть Советов» дегандек бир гап. Аммо хўжалиги жиҳатидан асло ўхшамайди! Мени юборишаётганда: «Шуни назарда тутгинки, ўртоқ Борзов, у колхознинг келажаги порлоқ! Қанча майдон, қанча ер-сувлари бор!» деб унатишганди. Начора, келажаги-ку бор, ҳозирча бундан бўлак ҳеч нарсаси йўқ. Эски раисдан қабул қилиб олганим ана шу келажагининг ўзи бўлиб турибди, холос. Уйлаб ҳеч ўйимга етолмайман; ишни нимадан бошлашни билмай гарангман. Бундоқ пичоққа илинадиган ери, дурустроқ даромад берадиган бирор соҳаси бўлсаки, бугун ўша ҳисобдан хўжаликни тебратиб турсанг. Сен балиқчи эмасмисан? Анҳордан ҳеч қўлда елим балиқ тутганмисан? Агар елим балиқни бундоқ пайпаслаб топиб ушлаб олмоқчи бўлсанг, қўлингдан сирганиб чиқади кетади, у қурғур ғирт яланғоч, турган-битгани шиллиқ. Нимасидан тортиб оласан?

— Ой қулоғидан деб ўйлайман,— деди Мартинов.

— Ҳа, ой қулоғидан тутиб бўлсан! Боши сув остидаги тўнка тагида туради-ку! Йўқ, сен ҳам менга бирор бамаъни маслаҳат беролмайсан. Мен Демьян Богатийнинг олдига бормоқчиман, ана унинг йўли бошқа, бирор нарсани ўргатса ажаб эмас... Мен колхозни қабул қилиб олишим биланоқ, хўжаликни тамомила ўзгартириб юбораман, деб ўйлаган эдим, Пётр Иллариович. Колхозимиз шундоқ Борисовканинг ёнгинасида, икки километр наридан катта темир йўл ўтади. Автомобиль йўли ҳам Борисовка ичидан ўтади. Маҳсулотни ўтказиш учун ниҳоятда шароит яхши-да, шундай бўлгач, ана шу кетиворган шароит туфайли хўжаликни ҳам бошқача тузмоқ керак. Буни райкомда гапирдим, февраль ойидаёқ шу ерга, қишлоқ хўжалик бўлимига келиб: «Бизга теплицаларни ускуналашга ёрдам қилсанглар, кредит ва материаллар берсанглар, иккита автомашина қўшиб бериб, биздан галла ва техника экинларининг бир қисмини кўтарсанглар—мен колхозни бир йилда уч марта миллионер қилардим! Полиэкинларини бутун район бўйлаб бўлиб ташлагансизлар, узоқ колхозлардаги одамлар ундан бош тортмоқда, ўша майдонни бизга беринг. Бизнинг колхозни айни полизчилик колхозни қилмоқ керак, сабзавот экиш, мева дарахтлари, ёш ниҳоллар ўтқазиб, боғ вужудга кел-

тириш керак. Дастлабки йиллари боғ қатор ораларига қулупнай, картошка экиш мумкин. Бизнинг шароитда полиз, боғ ва чорвачиликка зўр бермоқ керак. Аммо чорвачиликни бирдан кўтариб бўлмайди, яхши маҳсулот олганингча унга кўп маблағ сарфлашинг лозим. Полиз бизга тезроқ даромад беради.

Борзов чўнтагидан бир қути «Казбек» олиб, Мартиновга тутди, ўзи ҳам чекди.

— Нега папиросимга бундай термилиб қолдинг? Мен ёлғиз одамман, раисликка оладиган маошим етади, райкомдалик вақтимда қандай чеккан бўлсам, колхоздаям чекалман. Менинг аҳволимда энг муҳими — руҳан тушмаслик!.. Ҳа, айтгандай, планлаштириш! — деб давом этди Борзов. — Бизга қанот бериб қўйишгану, лекин бюрократизм деган балонинг оёғимизга оғир юк бўлиб ёпишиб олганидан, ҳар қанча қанот қоқсак ҳам, ердан кўтарила олмаймиз!.. Сен мени, Пётр Илларионич, яхши биласан: қуч-қувватим бор, ишламай ўтиришни ёмон кўраман. Мени колхозга юборишди ми — энди ўзимга қўйиб беришсин-да! Агар мен ҳам ўзимдан олдинги раисларга ўхшаб, у ерда шўрим қуриб, чақаю граммлар ҳисобини олиб ўтирсам, ҳар товуқдан йилига ўн беш дона тухум олсам — унда зерикиб ўламан-ку! Йўқ, ўзингни қаёққа урма — мумкин эмас, руҳсат этилмайди, келишиш керак, деган гапларни эшитасан. Мана локомобиль масаласида бу ерга учинчи марта келялман. Бизнинг колхозда ҳов ўша қурилиб битмаган суғориш шохобчаларидан қолиб кетган давлат локомобили бор. Баъзи бир қисмларини олиб кетишган, занг босиб ётибди, аммо уни тузатиб, ишлатса бўлади. Бизга ана шу локомобилни беринглар, торф запасимиз жуда кўп, тегирмон тошимиз бор — тегирмонни ускуналаб юргизиб юборамиз, ўзимизнинг колхозчилар ҳам дон тортади, атрофдан олиб келишса, бир неча минг сўм даромад қилиб олармиз деб илтимос қилдим. Йўқ, менга: «О!» деган бир сўзни айтишга ҳеч ким журъат қилмайди. Бошқа ишда фойдаланишга руҳсат этилгандан кўра, машина бутунлай йўқ бўлиб кетгани маъқул. Бизда таъминот масаласида нималар қилиняпти ахир? Колхозда отаравадан бошқа транспорт мутлақо йўқ. Бизнинг замонда автотранспортсиз қандай яшаб бўлади? Қанд заводидан молларга туруп ташиб келтирамиз, турупнинг ўзи жуда арзон, аммо ташиб бергани учун автоколоннага минг сўмлаб тўлаймиз. Бизга ҳам машина

тегиши керак-да! Потребкооперация сут харид қилгани учун ўтган йилиёқ колхозга машина бериши керак эди, лекин шу чоққача ололмаимиз!.. Мен ўйлайманки, Пётр Илларионич, бу иш мутлақо нотўғри қилин-япти — таъминлаш эмас, садақа бериш бўлиб қоляпти! Уртоқ Крилов колхозга келиб қолган пайтда ундан қаттиқ туриб талаб қилинса, бир неча юз дона шифер ёки битта автомашина беради, ўшандаям худди гадойга садақа қилгандек қилиб беради. Демак, у колхозларга чиққан пайтда, обком партиянинг биринчи секретари колхозда бўлганлиги ҳақида эсдалик қилиб, ўзи билан бирга муҳтожларга улашмоқ учун қандайдир резерв нарсаларни портфелида олиб юрар экан-да. Бу хунук нарса, яхши эмас!

Суҳбат ўтганларни эслашга кўчди.

— Хўш, ҳозир Троицкда нима гаплар бор? Руденко колхозда қандай ишляпти? Глотов, Грибов, Нечипуренколар қалай?

Мартинов гапириб берди. Шунда Борзов қўлини силтаб:

— Эҳ, Пётр Илларионич,— деди,— кўп райком секретарларини кўрганман, уларнинг қўл остида ишлаганман, мана ҳозир колхозда ишляпман — худо ҳаққи, мен ҳам ёмон секретарь эмасдим! Менга мушт билан дағдаға қилишарди, мен ҳам дағдаға қилардим; азоб беришарди, мен ҳам азоб берардим. Планлар масаласида бўлса ўша маҳал ҳаммамиз кўр эдик. Берилдими, бас, қандоқ бўларкин, деб баҳслашиб ўтирмай бажар, тамом!— деб туриб олардик, ана шунақа тарбияланган эдик. Эсимда бор, Лужники районида ишлаган пайтимда ем-хашак баланси тузган эдим, шунда менга бир каттакон вакил дўқ қилиб қолди-ку! «Нима-а? Баланслар билан шуғулланыпсизми ҳали? Бундай қилишга сизга ким рухсат берди? Чўчқаларга ғалла қолдирыпсизми? Ҳали чўчқаларни дон билан боқмоқчи бўляпсизми? Ахир арпаям нон-ку? Сиз кимсиз, аҳмоқмисиз ёки зараркунандамисиз?» Олдинга масалани шундай кўндаланг қилиб қўйиб тургандан кейин, албатта, дарров аҳмоқлигингга рози бўлиб қўя қолсан-да.

— Ҳар ҳолда менга қийин бўлди,— деб давом этди Борзов.— Худди жангда, атака вақтида тойиб кетиб оёғимни синдириб олгандек бўлдим. Уқдан, осколкадан эмас, шахсан ўзимнинг эҳтиётсизлигимдан майиб бўлдим. Агар Мухин билан орамизда ўша аҳмоқо-

на ҳодиса юз бермаганда, ҳозир райком секретари бўлмасмидим? Нима, Гусевдан ёмон ишлармидим?

Аммо Мартиновга бу гапларни эшитишнинг энди қизиғи йўқ эди, шунинг учун у хайрлаша бошлади.

— Қўлтиқтаёқдасан, билиб турибман,— деди Борзов унинг қўлидан ушлаб,— яқинда касалхонадан чиққанга ўхшайсан. Бошингга қандай фалокат тушганини эшитгандим, ҳалок бўлишингга сал қолган. Хўш, ҳозир қалайсан? Касалхонадан кейин қаёққа юборишади? Эски жойинггами?

— Афтидан, бошқа районга юборишса керак,— деди Мартинов, бир оз жим туриб.

— Шундоқми? Бошқа районга? Шунақа мўлжал борми?.. А, Марья Сергеевна қалай?— деб сўради Борзов ҳеч ўринсиз, томдан тараша тушгандек.

— Уни, эҳтимол, Надеждинка МТСига директор қилиб тайинлашар.

— Ростданми? Мен собиқ рафиқамнинг шунақа талантлигини кутмаган эдим-а, удалай олармикин?

— Бу вақт ичида у бир одамдан ишлашни ўрганиб олди. Сен уни билмайсан, Долгушин деган. Бизга сен кетгач, уни МТС директори қилиб юборишганди.

— Унинг ўзини-чи, қаёққа ўтказишаркан?

— Ҳа, уни бир жойга мўлжаллашяпти,— деб жавоб берди Мартинов, ноаниқ қилиб.

— Кел, қўй, Пётр Илларионич, ўтган гапга салавот,— деди Борзов,— мен сенга тўғриси айтиб, эътироф этишим керакки, сен тўғрингдаям, Марья Сергеевна тўғрисидаям илгари ёмон фикрда эдим. Гапнинг очиги, у сени яхши кўриши хусусида мен хато қилмаган эканман. Аммо мен, сен ҳам унга шунақа ёмон кўз билан қарайсан, деб ўйлаб юрардим... Энди билсам, сендан беҳуда шубҳаланиб юрган эканман. Мен билан учрашиб қолишган троцклик ўртоқлар шундай дейишди, сизларнинг ораларингда ҳеч бунақа гап-сўз бўлмаган экан... Сендан илтимос: барака топкур, унга айтиб қўйгин, мен унинг олдига келар ҳафтада бораман. Икки-уч кунга отпускаи оламан. Агар уйда туришимни истамаса, Надеждинкада бирор жойда тура тураман, у ерда танишларим бор. Болаларни жудаям соғиндим, уларни жуда-жуда кўргим келяпти!.. Сен уни кўндирсанг, менга Мишуткани берса, жудаям савоб иш бўларди-да!

— Айтган гапларингнинг ҳаммасини унга етказман, Виктор Семёнич, аммо уни кўндириш кафолати-

ни ололмайман. Ўзинг биласан-ку, бу на таклиф қилиб бўладиган иш, на мажбур.

— Ҳеч бўлмаса мен у билан шундай келишсам; болалар бир неча вақт уникида турса-ю, кейин уларни ўзимникига олиб келсам-а... Лекин бу аҳволни ўзгартирмайди. Уларнинг икки уйи бўлади. Меникида уларга кўз-қулоқ бўлиб қараб турадиган ҳеч ким йўқ. Ҳозир сўққабошман, бир ўзим турибман. Нина ўтган йилдан бери Ленинградда институтда ўқияпти... Элликка яқинлашиб қолдим, рўзгор эса бузилган. Ҳамма нарса қандайдир аҳмоқонасига остин-устун бўлиб кетди. Болалар вояга етса нима бўларкин? Уйлаб юрагинг эзилиб кетади. Наҳотки, бир-биримизга бегона бўлиб қолсак-а? Бу менинг борисовкалик Тамарам тоза бўлмагур чиқди. Уйда шундай гаплар бўладики, жон-жонимдан ўтиб кетади, бунақасини Машадан ҳеч қачон эшитмагандим. «Раён ижроком раиси бўлсангу битта хотинингни собесҳисобидан курортга юборолмасанг, нима қилиб район хўжайини бўлиб юрибсан? Марг сенинг раислигингга», дейди. Ёинки: «Илгариги раис Риндиннинг уйига Биринчи май ва Октябрь байрамлари олдидан ҳар сафар икки саватдан «Гастроном» моллари олиб келиб беришарди, яна текинга. Сен бўлсанг ҳамма нарсани пулга оласан!» дейди.— «Йўқ, азизим, дедим. Борзов, эҳтимол, партия олдида кўп гуноҳлар қилган бўлса бордир, аммо бир нарсада айбдор эмас: у ҳеч қачон давлат чўнтагига қўл солмаган!» деб қувиб юбордим.

...Крилов кеч соат ўн бирда меҳмонхонага, Мартиновга телефон қилиб, уни обкомга чақирди.

— Мана сен, ўртоқ, Мартинов, Маслениковнинг ақлий қобилияти ҳақида яхши фикрда эмасдай эдинг, лекин ундан бугун дуруст гап чиқди,— деб гап бошлади Крилов.— Мен унга секретарь сайлашга икки номзод овозга қўйилса, коммунистлар райком секретарлигига албатта Долгушинни сайлайди, деган ишончингни унга айтган эдим, у бундай қилишни таклиф этди. «Нима бўпти, синаб кўриш тариқасида райком пленумига иккита кандидатура тавсия этиш мумкин. Қайсиниси кўпроқ ёқса, ўшанисини танлаб овоз беришин»,— деди. Қалай? Менингча, оқилона гап.— Крилов шундай деб, Мартиновга синовчан назар ташлади.— Бу сенинг райондан сайловда тушиб қолган секретарь номини олиб жўнаб кетишинг учун айтилган-да.

Мартинов бир нима демоқчи бўлди, аммо ўзининг

хижолат тортганини яширмоқ учун томоғини қириб, стол устига энгашиб олди. Крилов хахолаб кулди.

— Бу гапни, у бугунги гапнинг ўчини олмоқчи бўлиб айтди! Афтидан, ҳар ҳолда Долгушиндан кўра кўпроқ сени ёмон кўрадиганга ўхшайди. Кел, кўп безовта бўлма, албатта, биз бунга йўл қўймаймиз. Ишлар қанақалигини билдингми, қимматли Пётр Илларионич, ана шунақа, ҳа! — деди Крилов истеҳзоли қилиб. — Демак, ҳар ҳолда райком секретарларини сайлашда обком раҳбарлик қилмоғи лозим эканми? Уларни ўзи бўларчиликка ташлаб қўймаслик керак эканми? Сен учун ҳам, биз учун ҳам ана шунақа кўнгилсиз, чигал воқеа юз бериб қолмаслиги учун сайловни қандайдир бир йўлга солиб бориш керакдир? Нима дединг? Акс ҳолда, сенинг, эҳтимол, виждонан истак билдирганинг оқибатида шундай бўлганлигини ҳеч ким билмас? Бу улуғ фазилатларнинг барисини учёт карточкасига ёзиб бўлмайди, унда атиги «сайланмай қолди» деган икки сўз бўлади, холос, бўлган гап шу!..

Шундан кейин суҳбатни дам туриб, дам юриб давом эттиришди. Уззукун ўтиравериш Криловнинг жуда меъдасига теккан эди, — у креслони суриб қўйиб, стол ортидан чиқди. Мартинов ҳам ўрнидан турди.

— Жуда соз. Троицк райкомининг секретари қилиб сайлаш учун Долгушинда бутун сифатлар мавжуд деб фараз ҳам қилайлик...

— Алексей Петрович, у билан шахсан ўзингиз танишиб кўринг. Маслениковнинг гапларига инонманг. У билан ўзингиз гаплашинг. Дастлаб, эҳтимол, у сизга ёқмас. Жуда қўрс, бошлиққа хушомад қилиш деган нарсани билмайди, ҳатто сизга қандайдир пичинг гаплар айтиб юбориши ҳам мумкин, аммо сиз дастлабки таассуротга учманг, эътибор берманг, шунда унинг асл инсон эканлигини билиб оласиз!

— Ҳа, бундай қилишга сен билан суҳбатлашиб ўрганиб қолдим!.. Ҳа, ана, Долгушин райком секретари ям бўлди, унда бошқа кадрларни қандай жой-жойига қўямиз? Уйлаб кўрдингми? Сен қаёққа борасан?

— Уйлаб кўрдим. Унинг ўрнига, МТС директори бўлиб боришим мумкин. Хўжалик ишлари билан танишман, ахир, мен колхоз раиси ҳам бўлиб ишлаганман-ку. Райкомда ишлаб ҳам хўжалик ишларидан ажралиб қолмаганман.

— Агар сени директор қилиб юбормасак-чи? Унда кимни тавсия қиласан?

— Унда у ерда Марья Сергеевна Борзова деган бир яхши коммунист аёл бор. Ҳозир Надеждинка МТСида партия ташкилотининг секретари.

— Эшитганман.

— Уддалайди, Алексей Петрович! Лекин унинг дипломи борми-йўқми, билмайман. У кечки ўрта мактабни тамомлаб, шу кўйи кейин ўқимай кетган, техника маълумоти йўқ. Аммо тажрибаси катта. Узи тракторчидан чиққан. Долгушин ҳам районда қолади-ку, ахир, унга ёрдам бериб туради. У одамларга ёрдам беришни билади — уддалайди — мен ҳалиям бопта сўзни топиб айтганим йўқ. Мен унинг номзодини бошқа одам йўқлиги учун тавсия этаётганим йўқ. Борзовадан яхши МТС директори чиқади, имоним комил.

— Хўш... Қани, ҳар ҳолда айт-чи, ўзингни қаёққа юборайлик? Умунан сен ўзингни партия ишлари бўйича «мутахассисман» деб ҳисоблайсанми ахир?

— Йўқ. Анкеталарда: журналист деб ёзаман... Аммо партия ишини яхши кўриб қолдим.

— Грязновка хусусида ҳазиллашганинг йўқми? Бизда у ерда секретарь масаласи жуда чатоқ-да!

— Ҳазиллашганим йўқ.

— Район ўз ҳолига ташлаб қўйилган, аммо мен сенга айтишим керак, келажаги порлоқ!

Борзов ҳам колхозга борганда, илгариги раисдан «нуқул келажагини» қабул қилиб олганини эслаб, Мартинов кулиб қўйди.

— Нега куляпсан? Бу район областда энг бой район бўлиб қолиши мумкин! Грязновка колхозларидаги-чалик ер ҳеч қаерда йўқ, ахир. На дов-дарахт, на бир тиккайган четан бор, қуруқ чўл, аммо қандай экин майдонлари бор! Сенга табиат манзараси керакмас-ку, галла керак! Ҳозир у ерда ернинг кўплиги, ҳатто колхозларни қандайдир эзиб қўяпти, далага ишлов бермоқ учун уларда куч йўқ. Аммо деҳқончиликни чинакамига механизациялаштира борми!..

— Агар мен Грязновкага бориб қолсам,— деди Мартинов,— биласизми, Алексей Петрович, у ерда ишни нимадан бошлайман?

— Нимадан?

— Олий Советга тавсиянома ёзиб, район маркази билан район номини ўзгартиришни илтимос қилишдан. Район номи бунақа бўла туриб, у ерда яхши ишлаш мумкин эмас. Грязновка, Шелапутино, Облухино — бунақа қишлоқлар номиёқ одамларни камситади!

— Ҳа, район номини ўзгартириш керак... Аммо сендек «партия иши бўйича мутахассис» одамни обкомнинг вакили райком секретарлигига тавсия этгани Грязновкага олиб борса,— Криловнинг кўзларида яна айёрлик учқунлари ялтиради,— унда ўз принципнинг тескариси бўлиб қолмасмикин, дейман, Пётр Илларионич? Нима дединг? Нима, у ерда уларнинг ўз одамлари йўқмикин? Бунда «эркин сайлов» қаёққа кетди? Аҳа! Нега дамнинг чиқмай қолди? Ўз принципларингга ўзинг қарши чиқиб, тутилиб қолдингми?.. Ҳа, қутқаришга мен ёрдамлашаман. Билдингми, ўртоқ Мартинов, партия ташкилоти секретарлигига обком бирон кишини тавсия этишнинг ҳам ҳеч ёмонлик томони йўқ. Тавсия этмоқ керак, шунинг учун ҳам биз раҳбар партия органимиз. Тавсия этишдаям тавсия этиш бор, ҳамма иш тавсия этишда қолган! Зўрлаб тиқиштириш керак эмас, тавсия этмоқ зарур. Мана сизларга обком фалон ўртоқнинг номзодини кўрсатяпти — у ёғини ўзингиз муҳокама қилиб, ўзингиз ҳал қилинг, балки сизда ундан кўра муносиброқ бошқа одам бордир. Ўз мулоҳазаларингизни айтинг, гаплашиб, ҳамма жиҳатларини тарозидан тортиб, ўлчаб кўрамиз. Масалани мана бундоқ қўймоқ керак, баъзан район вакиллари колхозларга райондан янги раис олиб боришганда мажлисда хиралик қилиб, беш юз кишидан эллик киши қолгунча колхозларни ўн марталаб қайта-қайта овоз бердиришга мажбур этмаслик керак... Ана шу эллик киши қўл кўтариб, «бир овоздан» сайлайди. Грязновкага сени ўзим олиб бораман. Мушукни қолга солиб олиб боргандай олиб бормаيمان, коммунистларга сен тўғрингда билганларимнинг ҳаммасини айтаман. Қанақа одамлигингни, Троицкда қандай ишлаганингни, нега иш ўрнингни ўзгартираётганингни, қандай ижобий томонларинг, қандай салбий томонларинг борлигини гапириб бераман. Қистамайман. Ёқсанг, сайлашади. Ёқмасанг, қайтариб олиб келаман. Тўғрими? Мартинов индамай бош ирғади.

— Хўш, у ерда ишни район номини ўзгартиришдан бўлак яна нимадан бошлар эдинг?

— Мен ҳали районни, унинг хусусиятларини билмайман, Алексей Петрович... Одамлардан бошлайман. Колхоз партия ташкилотларидан, активдан бошлайман. Колхоз ишларини ўз ҳаётидек азиз билган ҳақиқий активларни ахтариб топаман. Партияга вайсақиларни эмас, қўллари қадоқ бўлиб кетган жонкуяр

одамларни қабул қиламан. Оддий коммунистларсиз колхоз оммасини отлантира олмаймиз. Шундай бўл- гач, ишни коммунистлардан бошламоқ керак... Кўр ҳассасини бир марта йўқотади. Энди ҳассамни йўқот- майман.

— Ҳамма нарсани ҳал бўлди деб ҳисоблама,— деб огоҳлантирди Мартиновни Крилов, у билан хайрлаша- ётиб.— Мен сен айтган таклифларнинг оқибати нима бўларкин, у қандай натижалар бераркин, деб хўп ўй- лаб кўряпман, аммо ҳали бир қарорга келганимча йўқ. Етти ўлчаб бир кесмоқ даркор. Бу гап ҳозирча иккала- мизнинг ўртамизда қолсин. Зинҳор-базинҳор бировга айтиб қўйма. Ҳали бу ерда бюрода маслаҳатлашиб кўрамиз. Уйингга кетгин-да, ўзингнинг бошқа районга олинишинг ҳақида ҳеч нарсдан хабаринг йўқдек, бе- малол ишлаб юравер, ҳали сен Троицкда анча-мунча кизмат қилишинг керак... Агарда Медведев касал бўл- са ва виговордан кейин уйда ётиб дам олаётган бўлса, майли, дамани олиб ётаверсин. Уни конференциягача безовта қилма. Жуда оз вақт қолди. Сен усиз райком- да унчалик зерикмайсан-ку, шундай эмасми?

— Унчалик эмас... Алексей Петрович, сиз ҳар ҳол- да менинг гўзал турмуш ҳақидаги маниловча орзу- ларимни бир ўқиб кўринг-а.

— Хафа бўлдингми? Бўпти, ўқиб чиқаман.

— Райком секретари мўъжизакор эмас, ҳали у ўзи уддасидан чиқа олмаган ва ҳуқуқи етмаган ишни қи- лолмайди. Биздан талаб ҳам қилинг, шунингдек, ёр- дам ҳам беринг. Ҳали бизнинг олдимизда ўзимиз ҳал қилолмайдиган тоғ-тоғ масалалар турибди.—Мартинов Борзовнинг қанот ва юк ҳақидаги афоризмини эсга олди.— Бир колхоз раиси бугун менга шундай оқило- на гап айтди: «Бизга қанот бериб қўйишди-ю, лекин оёғимизга ёпишиб олган бу бюрократизм деган бало- нинг тоши шу қадар оғирки, ҳар қанча қанот қоққан билан ҳеч парвоз қилолмаймиз».

Мартинов ёз пайтида якшанба кунлари уйда кам- дан-кам қоларди. Бу куни ҳеч қанақа мажлислар бўл- мас, райкомда уни келиб-кетиб турувчилар кутмас, шунинг учун у одатда эрталаб колхозларга чиқиб ке- тарди. Аммо у обкомга бориб келгандан кейинги даст- лабки якшанба куни ҳеч қаерга бормади, Надежда Кирилловнага Троицкнинг четларига чиқиб кечгача сайр қилиб келишни таклиф этди. У энди қўлтиқтаёқ-

ни ташлаб, ҳасса олган ва унга сал суяниб юрарди. Врачлар ўзини чарчатмай, кўпроқ сайр-томоша қилиб дам олишни маслаҳат берган эдилар.

Улар йўлга бутерброд олиб, шаҳар четига, далага, Бутов сойининг бошига чиқиб кетдилар. Бутун ёз бўйи пионер лагерига кетган Димканинг гапларидан Мартинов у ернинг жудаям хуш манзара жой эканлигини биларди, аммо ўзи у ерда ҳеч бўлмаган эди.

Чанг босган грейдер «с» ҳарфига ўхшаб, эгилиб тепаликка чиқиб борарди. Йўлнинг икки томонида паст-баланд бош тортган буғдойзорлар ястаниб ётарди.

Надежда Кирилловна босоножкасига илашиб қолган чўлни олиб ташлаб:

— Бу ернинг нимаси яхши? Қўп-қуруқ чўл-ку. Бошқа ёққа кетиб қолдик. Яйловга, сой бўйига ёки ўрмонзорга бориш керак эди.

— Шошмай тур, ҳали яхшисини ҳам кўрасан. Димка Америкадаги Колорадо дарёси бўйларидаги каби даралар бор деган эди. Гўё ўзи кўргандек гапиради-я!

Мартинов километрни кўрсатиб турувчи «2» рақами ёзилган столба олдида тўхтади:

— Мана, у, шу столба олдидан ўнг томонга қаранглар, деган эди. Қани бир қарайлик-чи, нималар кўринар экан? Қора буғдойзорда, ҳо ана буталар кўриниб турибди. Йўқ, буталар эмас, дарахт учлари шекилли. Анавини қара, Надя! Худди ердан чиққандек, учлари қаққайиб турибди. Ўша ердан сой бошланса керак.

Улар қора буғдойзор ичидаги тўғри йўлдан кетдилар. Ҳайдалган ердан ўтиб, майсазордан ўттиз метрча юрганларидан сўнг, кутилмаганда оёқлари остидан жарлик чиқиб қолди. Надежда Кирилловна ҳатто орқасига тисланди.— Буни қара-я!— деди Мартинов, Надежда Кирилловна жар ёқасига келиб қолмасин учун қўли билан унинг олдини тўсиб.— Ҳақиқатан ҳам Колорадо! Чўлда кетаётиб, шунақа жойдан чиқиб қолиш кимнинг хаёлига келибди дейсан!

Энди Надежда Кирилловна чўлнинг бир тусдаги маънос манзарасидан зерикмас, балки, кўз олдида намоён бўлган манзараларга завқ-шавқ билан қарарди. Ерда тош дарасининг тик қояларини эслатувчи, кўп йиллар давомида қор ва ёмғир сувлари ўйиб кетган чуқур жарлик кўринарди.

— Чиройлиг-у, лекин ваҳимали экан,— деди Надежда Кирилловна.— Қишда, қор чапқинда йўлдан адашиб қолсанг, бу жарга тушиб кетиш ҳеч гап эмас!

Пастга тушадиган йўл ахтариб, жар ёқалаб кетишди. Дўнгликдан йигирма километрларча нарида дала, қишлоқ, ялангликлар живирларди.

— Биласанми, Петя, биз ҳозир Ўрта Рус тепалигининг энг баланд нуқтасида турибмиз.— Надежда Кирилловна Мартиновнинг юзини ушлаб, довондаги вишка томонга бурди:— Ҳо ана, белги. Буни билиб қўйишинг керак. Менга бир топограф айтган эди.

— Ажойиб жой экан-да!— деди Мартинов.— Номини айтмайсанми: «Ўрта Рус тепалиги!..»

Улар келган тарафда, пастда, Сейм дарёси бўйида қўнғироқхонанинг зарҳал крестлари офтобда ярқираб, рус шаҳарчаси Троицк ноёб зангори боғлар ичида кўмилиб ётарди. Улар шаҳарчага турли туйғу билан боқарди. Надежда Кирилловна ҳали ҳеч нарса билмас, фақат чиройли манзарага завқланиб қараб турар, Мартинов бўлса, тўрт йил ичида ўз она юртидек қадрдон бўлиб қолган мана шу жойлар билан хайрлашарди.

— Шаҳримизнинг ўзи эмас, атрофи чиройли,— деди Надежда Кирилловна.— Ҳақиқатан ҳам ажойиб жойлар-а? Ҳар кимга ҳам ёқади. Кимки бедана сайрашини эшитгиси келса, бизга ўхшаб далага чиқсин. Майсазорни кўрмоқчи бўлса — ғарб томонга борсин. Сеймнинг нарёғида ўрмонзор, юз йиллик дублар бор. Баҳорда қорақарғалар кечаю-кундуз тинмай қағиллашади. Баъзи одамлар қорақарғаларнинг қағиллашини ёқтирмай, уйлари ёнидаги дарахтларга қўйган инларини бузиб ташлайдилар, мен эсам, уларнинг овозини жон-дилим билан тинглайман... Нақадар гўзал бизнинг рус табиатимиз! Оддийгина, ёқимли. Ҳақиқий гўзалликнинг фаҳмига етсанг, хоҳласанг — тўйиб-тўйиб завқлан, хоҳламасанг — ўзинг биласан. Эсимда, мен қизлик вақтимда отам билан бирга Қора денгизга борган эдим. У ерда икки ой турган эдик. Дастлаб менга денгиз ҳам, гуллар ҳам, ўрмон ҳам пальмалар ҳам, магнолиялар ҳам, нина барглилар ҳам ҳамма-ҳаммаси ёққан эди. Кейин жуда кўнглимга тегди! Бир кун Адлерда, бозор ёнида сигирнинг пальмага ишқаланаётганини кўрдиму, пальмадан кўнглим қолди! Шунинг учун уйга қайтиб келган кунимизоқ ўрмонга югурдим. Гарчи куз кириб, совуқ тушиб қолган бўлса ҳам, қарағай барглари тўкилиб кетиб, ёмғир ёғиб турган бўлса ҳам, ўрмонга югуриб кирдим-да, дуб тагида ёмғирнинг баргларга тегиб шитирлашига қулоқ солиб ўтирдим...

Улар яна бир оз юқорига юриб, жарга тушадиган қиялик жойни топдилар. У ер совуқ ва зах эди. Даранинг баъзи бир чуқур, тор ёриқларига ҳеч қачон қуёш нури тушмаган, ҳозир ҳам июль ойининг бошлари бўлишига қарамасдан, ҳамма ёқ майса билан қопланган, дуб ва қарағайлар аллақачон барг чиқариб, яшил либосга бурканган бўлса ҳам, ҳали бу ер музхонадек зах эди. Мартинов даранинг ана шундай қоронғи, афсонавий хилват жойларидан бирида тулки уясини кўрди. Улар уяга тутун қамаб тулкиларни чиқармоқчи бўлдилар, лекин тутун кирмади. Улар жарлик тубидан пастга, дарёга қараб юрдилар, майсазор кенгайиб, ёнбағирлар очила борди, атроф ёришди, димоққа дала шамоли урилди. Сўқмоқ яқинидаги ўсиқ бурганлар орасидан бир гала какликлар учиб чиқиб, Надежда Кирилловнани кўрқитиб юборди.

— Ҳа, тулкига ем бўлгурлар, юрагимни чиқариб юборди-я! — деди у, уларга тош отиб.

Сеймда, Стрелецкий слободкасидаги бир балиқчидан қайиқ сўраб олиб, дарёнинг нариги қирғоғига, эманзорга сузиб ўтдилар. Мартинов ялангликда гулхан ёқди, колбаса билан нон қовурдилар. Надежда Кирилловна қўзиқорин билан земляника тергани ўрмонга кетди, Мартинов бўлса шох-шаббалардан дарахт соясига жой қилди.

Надежда Кирилловна қайтиб келиб эрининг ёнига ўтирди, унга бир сиқим мева берди. Мартинов мевани оларкан:

— Ҳа, бу ернинг таърифига сўз йўқ, — деб қўйди керишиб. — Демак, сен, Надя, чўлни яхши кўрмайсан, шундайми?

— Чўлнинг нимаси яхши? Бўм-бўш. Йўқ, бу ернинг табиати чўлникидан минг марта яхши! Урмон ҳам, кўл ҳам, чўл ҳам — ҳаммасидан бор, ҳеч кўнгилга тегмайди. Фақат дам олиш йўлини билмайсан. Қанча вақтлардан бери энди айлангани чиқдик! Қачон қараса, колхозма-колхоз юрганинг юрган. Қайиқ, милтиқ, қармоқ сотиб олсанг бўларди. Шанба куни кечқурун кабинетингни қулфлардингу то душанбагача шикоргами, балиқ овигами борардинг, Димка билан мени ҳам олиб кетардинг. Якшанбада дам олсанг, биров сени уришадими? Қайиққа мотор ўрнаштириб олса ҳам бўлади. Ҳозир «Динамо»да қайиққа ўрнатадиган моторча сотяпти.

— Энди қайиқ олишнинг ҳам ҳожати қолмади!— деб юборди Мартинов.

— Нега?..

— Сен билан Надя, шовиллаган ўрмони ҳам, дарёси ҳам йўқ районга кетадиганга ўхшаб қолдик. Нуқул тақир чўл.

— Янами?..— деди хафа бўлиб хотини.

— Ҳа, яна. Гиламларингни, суратларингни йиғиштир, майда-чуйдаларингни чамадонга жойлайвер...

Мартинов унга бутун гапни айтиб берди. У узоқ гапирди. У касалхонага тушгунга қадар ўзининг Долгушинга бўлган муносабатини, касалхонада ётиб у ҳақда одамлардан эшитганларини, у билан яқинда колхозларга борганини ва қандай қарорга келганини гапириб берди.

— МТС зонасида ўн иккита, районда ўттизта колхоз бор. Менинг ўрним райкомда эмас, балки МТСда, унинг ўрни эса райкомда бўлишини кўра-била туриб, қандай қилиб бу ерда райком секретари бўлиб қолишим мумкин! Надя, тушун, ҳар бир инсон ўз қобилиятига яраша жойни эгаллаши керак, бизнинг ҳаётимизда энг муҳим нарса шу. Ҳа, жуда муҳим!..

У обкомга борганини, Маслеников ва Крилов билан суҳбатлашганини, Борзов билан учрашганлигини батафсил гапириб берди. Надежда Кирилловна яна унинг сўзларини ерга қараб, этагидаги гулларни хиллаб ўтирганча эшитар,— дам май чечакларини, бўтакўз ва чучмомалардан ажратар, дам уларни аралаштириб юборар, дам нуқул чучмомаларни бир жойга ажратиб қўярди.

— Нега индамайсан, Надя?— деб сўради Мартинов.

— Менимча, ҳозир сен қилган ишингни жуда камдан-кам одамларгина қила олади.

— Ахир кимдир шундай иш қилиши керак-ку!.. Ўзинг айт-чи, тўғри қилганманми?— У чўкка тушиб ўтирди.

Надежда Кирилловна уҳ тортди:

— Шу Грязновкадан бошқа район бўлганидаям майли эди-я!..

— Ҳа, оғир район. Район маркази ҳам Троицкниқидан ёмонроқ, шаҳар эмас — қишлоқ. Лекин районни яхшилаш ўз қўлимизда-ку. Нима дединг?

Надежда Кирилловна Мартиновнинг елкасига қўлини қўйиб, унинг юзини ўзига қаратди-да, кейин кўз-

ларига жиддий боқиб, узоқ вақт тикилиб қолди:

— Сен ҳеч қачон чарчамасанг керак. Мутлақо ўзгармайсан. Ҳозир ҳам қалбинг боп-боягисидек, ўша мен дастлабки учратган пайтимдагидек... Аммо буни нега обкомга кетаётганингда айтмадинг? Нега яширдинг?

Кун пешиндан оққан эди. Ғарб томонда булутлар кўринди. Надежда Кирилловна қайиқни Стерлицкий слободкасига ҳайдаб бориб, жойига қўйди, кейин эшакларни эгасига олиб бориб бериб, кўйлагини қўлида кўтарганича дарёдан сузиб ўтди. Мартинов сузишни билмас эди. Улар уйга бошқа йўл билан — Сейм томондаги майсазор ва осма кўприк орқали қайтишга қарор қилдилар.

Улар осма кўприкка етиб келганларида қош қорайиб қолган, қуёш аллақачон булутлар орасига яширинган эди. Худди қуёш ботгандек қоронғилик тушди. Лекин ҳали дарёда сайр қилиб юрганлар кўп эди. Балиқчилар оёқларини сувга узатиб, кўприк олдида балиқ тутмоқдалар. Болалар пляжда чўмилишмоқда. Қайиқ станциясининг навбатчиси карнай билан кўрсатилган чизиқдан ўтиб кетган қайиқдагиларни зўр бериб чақиряпти. Мартинов билан Надежда Кирилловна нақ сув лабидаги тўнтарилиб ётган силлиқ балиқ овлайдиган қайиқ устига ўтиришди.

Қоронғи тез туша борди. Қора булутларни ҳайдаб келаётган шамолдан улар орқасидаги кекса эманзор шовиллай бошлади. Ғарбдан сузиб келаётган қора булут осмоннинг ярмини қоплаб олди. Дарёнинг нариги томонидаги сув булутлар соясида худди қора мойдек бўлиб кўринарди. Электростанциядаги дизелнинг бир меъёрдаги бўғиқ овози эшитилди. Дарёнинг нарёгидаги шаҳарда чироқлар ёнди.

Худди кечасидек қоронғилик тушганда, ғарб томондан, уфқдаги булутлар орасидан дарча очилгандай бўлди-ю, ҳали ботиб улгурмаган баркашдек қизил қуёш кўриниб, унинг ўткир тиғлари шу дарчадан ўтиб ерга қадалди. Олам бир дақиқа ёришиб кетди. Қоронғилик йўқолди. Сувда, дарахт учларида, шаҳардаги томлар устида қуёшнинг оловли шуълалари ўйнади. Қайиқ станциясидаги кема боғлайдиган устуннинг кўланкаси дарёнинг ярмигача чўзилди. Урмонзордаги қушлар қуёш кўринганидан севиниб шўх-шўх сайрай кетди. Қаршида, осмоннинг очиқ томонида бир оқ булут эрталабки шафақдек қизариб кетди.

— Ана қуёш! Вой, жудаям чиройлик-а!— деди Надежда Кирилловна завқланиб ва бирдан йиғлаб юборди... Мартинов жим турарди. У хотинини қандай юпатишни билмас эди.

— Ахир Надя, ҳали қарор чиққани йўқ-ку. Балки мени Грязновкадагилар сайлашмас. Ҳали нима бўлиши маълум эмас,— деди у.

— Маълум эмас?— Надежда Кирилловна унга ўтирилди.— Нима бўлишини билишни хоҳлайсанми? Кел, фол очиб қўяман!— деб у кўзида ёш билан ҳазиллашди. Қуёш ботди, бу сафар ҳаммаёқни қоронғилик босганидан, Мартиновнинг кафтида ҳеч нарса кўринмас, Надежда Кирилловна ҳам унинг қўлига қарамай, илжайганича калласини қимирлатиб, унинг юзига қараб турарди.— Бахтингдан кўрайми, иқболингдан кўрайми, давлатингдан кўрайми? Пулни аямасанг бўлгани. Лўли фолида ёлғон бўлмайди... Эрта тонгда туриб, доривор ўтлар тераман, доривор ўтларни мис қозонда қайнатаман,— деб сўзида давом этди Надежда Кирилловна худди лўли хотинларга ўхшатиб.— Яланг далага чиқиб машриққа юзимни, мағрибга орқамни қилиб тураман. Кел, бир олтин берсанг ҳам майли, атаганингни беравер. Уйингдан, ишингдан, дилингдагидан,— рост айтаман. Туғилганингда яланғоч туғилгансан, ўлганингда ҳам яланғоч кетасан. Ўлгунингда узоқ умр кўрасан. Хотининг, болаларинг, невараларинг яхши кўради. Душманлар юзи қора бўлади. Яқинда дангиллама уйда гап-сўз бўлади, шундан кейин ҳаётингда катта ўзгариш юз беради, узоқ сафарга чиқасан!

— Демак, пешонада бор экан-да,— кулди Мартинов.

— Ҳа, шундай, яхши йигит! Худо сенга ақл бергану фаҳм бермаган. Бой бўлмайсан, профессор бўлмайсан, академик бўлмайсан, умр бўйи йўлда юрасан!..

Дарё тўлқинланиб, қирғоққа урилди. Сеймнинг қуйроғидаги темир йўлдан узун гудок бериб скорний поезд ўтиб кетди. Слободкада қизлар ашула айтишарди. Гармонь ғийтилларди. Ичи ёп-ёруғ автобус каникулда уйларига жўнаган студентларни, командировкага келганларни олиб, станциядан Троицкка ўтиб кетди.

Осма кўприқда бир балиқчи ёмғирга парво қилмай, плашга ўралиб ўтирар ва чўнтак фонарини ёқиб, дамбадам сувда қалқиб турган пўкакка қараб қўяр эди.

1956 й.

Санъаткор халқ учун ижод қилади. Ўз асарларида халқ орзу-умидларини, унинг ўтмиш ва келажагини ҳаққоний ва атрофлича тасвирлайди, халқ манфаатларини ҳимоя қилади. Бундай санъаткор халқ томонидан эъзозланади, унинг меҳру муҳаббатига сазовор бўлади. Ижодкор учун бундан юксакроқ бахт бўлмаса керак. Улкан рус ёзувчиси Валентин Владимирович Овечкин бундай муҳаббатни ўзининг дастлабки асарлари эълон қилиниши биланоқ қозона бошлади. У ҳар сафар асарлари чиққан сари бу муҳаббат тобора жўш уриб, уни янада янги ижодий парвозлар сари илҳомлантира борди.

Валентин Овечкин номи кенг китобхонлар оммасига урушдан аввалоқ «Прасковья Максимовна», «Сўқир машинист», «Стукачидаги меҳмонлар», «Насл-насаби номаълум» каби очерк ва ҳикоялари бирин-кетин эълон қилиниши биланоқ танилиб қолган эди. Ғоявий жиҳатдан пишиқ-пухта, юксак партиявий позицияда туриб битилган бу асарлар ёш адибнинг келажаги порлоқ, ижодий имкониятлари кенг санъаткор бўлиб етишувидан далолат бериб турар эди.

Билим доираси ниҳоятда кенг, тиним билмай ижод қилувчи Валентин Овечкин ўша пайтдаёқ ҳаётни, айнақса, колхоз қишлоғи ҳаётини, меҳнаткаш халқ турмушини яхши билишини ўз асарларида исботлаб берди ва янги совет қишлоқларида партиямиз продаси билан бунёд этилаётган барча янгилик ҳамда ўзгартишларни зўр партиявий эҳтирос билан тасвирлади. Шу туфайли ҳам юқоридаги очерк ва ҳикоялар катта совет адабиётимиздан ўзининг муносиб ўрнини эгалла-

ган ва яхши прозаик асарлар сифатида ҳануз қизиқиб ўқилмоқда.

Улуғ Батан уруши тугалланиши олдидан адиб «Фронтдан мактуб» номли қиссасини эълон қилди. Бу вақтда энди ёзувчи ҳар жиҳатдан етилган, қалами қайралган, ижод сирлари билан яхшигина ошно бўлиб олган эди. Қисса голиб совет жангчиларининг шиддатли ҳужумкорлиги, она-Ватанни фашизм зулмидан қутқариш пафоси билан суғорилган бўлиб, унда дастлабки озод этилган районларда қолхоз қурилиши масалалари бирмунча кескин қўйилган, бу соҳадаги хато ва камчиликлар дангал очиб ташланган ҳамда янги истиқбол йўллари ёрқин тасвирлаб берилган эди. Мазкур қисса прозамизда шу мавзуга бағишланган биринчи йирик насрий асардир.

Шундан кейин адибнинг «Районнинг иш кунлари» туркумидаги очерклари эълон қилина бошланди. «Муболага қилишдан қўрқмай айтиш мумкинки, — деб ёзади Михаил Колосов, — «Районнинг иш кунлари» портлаган бомбалар каби таассурот қолдирди. Мавзуси, муаммоларнинг қўйилиши, жасорат, бадний тўқимаси ёттиборан бу очерklar бизнинг бутун қишлоқ темасидаги адабиётимиз соҳасида бурилиш нуқтаси бўлди. Борзов, борзовчилик — турдош сўзлар бўлиб қолди, ёзувчининг номини жуда тез орада жаҳон бўйлаб маълум ва машҳур қилиб юборди». Бу очерklar совет адабиётида чинакам катта воқеа бўлди. «Фронтдан мактуб» қиссаси каби бу очерklar ҳам бугунги ҳаётимизда юз бериши мумкин бўлган қарама-қаршиликлар, конфликтлар тасвирига партиявий ёндашишнинг ёрқин намунаси, адабиётнинг ҳаётга актив таъсирининг жонли мисолидир.

«Ҳар доим ҳаёт энг қайнаган, катта ижтимоий воқеалар жўш урган жойларда, пешқадам курашчилар орасида яшаган» В. Овечкин ҳаёт ҳақиқатини тасвирларкан, танқид ўтини камчиликларни тузатишга қаратади. Партияга садоқатли жангчи-агитатор сифатида иш кўради. Чунки у жуда яхши биладики, партиянинг халқ манфаатларидан ўзга манфаати йўқ. Шу сабабли ҳаётни заррача хаспўшлаб кўрсатиш беғона унга. «...Бутун ҳаётни, асарларининг ҳар бир сатри халққа фидокорона хизмат қилишнинг, партияга садоқат, ленинизм байроғига содиқликнинг намунасидир».

Моҳир санъаткор Валентин Овечкин 1904 йилнинг 22 июнида Таганрог шаҳрида банк хизматчиси оиласи-

да дунегга келди. Онаси дан етти яшар гўдак қолган Валентин етимлик ва муҳтожликнинг барча азоб-уқубатларини бошдан кечирди. Отаси оиласи қанча катта ва қийин бўлишига қарамай болалари ўқимишли бўлишини жон-дилдан истар ва бу орзусини амалга ошириш учун ҳаракат қиларди. Ниҳоят, ўгли Валентин Таганрогдаги техника билим юртига ўқишга киради. Валентинлар оиласида китобга ҳавас зўр эди. Унинг қўлидан китоб тушмас, ўқигани ўқиган эди. Овечкиннинг болалик ва ўспиринлиги катта тарихий воқеалар содир бўлган оғир йилларга тўғри келди. У чоризм истибдодида яшаган мазлум халқни ўз кўзлари билан кўрди. Ун ёшли бола қариндош-уруғларини урушга жўнатиб, қон қақшаб қолган қари-қартаглар, етим-есирлар, оналарнинг қайғусига шерик бўлди. Уруш мажруҳ қилган одамларни кўриб, ич-ичидан қайғурди. Ва ниҳоят, Октябрь революцияси ғалаба қозониб, граждандар уруши бошланди... Бу воқеалар бўлажак ёзувчининг мурғак қалбида ўчмас из қолдирди. Оиланинг муҳтожлиги ўн тўрт яшар болани этикдўзга шогирд тушишга мажбур этди. У 1921 йилдаги очарчиликда қишлоқда ўқитувчилик қилаётган опаси олдига бориб, ўша ерда этикдўз бўлиб ишлай бошлайди. 1924 йили комсомол сафига киради ва шу қишлоқда қироатхона мудирини вазифасида ишлайди. Орадан кўп ўтмай комсомол ташкилоти секретарлигига сайланади.

Айни ўша йиллари қишлоқларда синфий кураш энг авж олган бўлиб, Октябрь революцияси камбағал ва ўртаҳол деҳқонларга социализм қуриш йўлини очиб берган, меҳнаткаш омма онгида, биринчи навбатда ёшлар онгида янги ҳаётга интилиш иштиёқи кун сайин кучайиб бораётган эди. В. Овечкин ва унинг тенгқур дўстлари онгида ҳам комсомол қишлоқ хўжалик коммунаси тузиш фикри пайдо бўлган, лекин айрим сабаблар билан бу қарорларидан қайтган эдилар. 1925 йил одатдаги қишлоқ хўжалик коммунаси тузилиб, ўн хонадон деҳқон хўжалигини бирлаштирган бу ташкилотга Овечкин раисликка сайланади ва 1931 йилгача шу лавозимда ишлайди. Мазкур коммуна коллективлаштириш пайтида Мичурин номли колхозга айланди.

1929 йили бўлажак ёзувчи Коммунистик партия сафига ўтади. Бу унинг ҳаётида жуда катта воқеа бўлиб, сиёсий активлиги янада ошади. Энди у жиддий

ҳаёт мактабини ўтиб, қулоқлар ва эски замондан мерос бўлиб қолган бошқа иллатларга қарши кескин курашларда обдан тобланади, янги турмуш қуришда актив қатнашиш уни ғоявий жиҳатдан чиниқтиради. 1931 йили Федоровка қишлоғида партком секретари бўлиб ишлаб, кейин маълум курсни тугатгач, Кубанга хизматга юборилади. У ерда партия ва турли маданий-оқартув идораларида 1934 йилгача ишлайди.

Қарийб ўн йил қишлоқда ишлаш, колхоз хўжаликларини ташкил қилишдаги раҳбарлик, турли-туман одамлар билан бевосита мулоқотда бўлиш, ҳаётни, меҳнаткаш халқ психологиясини ўрганишда ёш адиб учун катта мактаб ўрнини ўтади. Бу унинг асарлари ҳаётий, халқчил, ўқимишли бўлишида катта роль ўйнади.

В. Овечкин коммунага раис бўлгунга қадар ҳам ижод билан шуғулланган, 1927 йили «Беднота» газетасида «Савельев» номли ҳикояси эълон қилинган, бу унинг биринчи бадиий асари эди. Шундан кейин орада анча танаффус бўлади. Ёш адибнинг ниҳоятда бандлиги, ташкилий ишларнинг кўплиги уни қалам ушлашига имконият бермайди. Кейинчалик унда Кубандаги колхоз тузилиши, қишлоқ ҳаёти хусусида роман ёзиш нияти тугилади, лекин роман тугалланмай қолади. Уша пайтларда ёш ёзувчини Михаил Шолоховнинг ижоди ва айниқса, унинг «Очилган қўриқ» асари сеҳрлаб қўйган эди. Ёш адиб адабиётда ўз услуби ва ўз овози бўлишини хоҳлар, шунинг учун романини тугалламай, қўлёзмадан воз кечди.

Ёш адиб 1934 йилдан эътиборан ёзувчилик машқини журналистика билан узвий равишда боғлаб олиб борди. Унинг «Молот», «Колхозная правда», «Армавирская коммуна», «Большевик» газеталарида сайёр очеркчи мухбир бўлиб ишлаши кўп нарсаларни ўргатди, қаламини қайраш имконини яратди. Энди В. Овечкин адиб сифатида иш кўрди: дашт станицаларида янги инсон шаклланишини ижодкорга хос ўткир кўз билан кузатиб, ўрганиб борди. Энг муҳими, санъаткор учун битмас-туганмас манба бўлмиш ҳаётдан, ҳаётий материаллардан зарур ва типикларини саралаб ола билиш санъатини ўргана бошлади.

В. Овечкиннинг 1935 йили Ростов нашриёти томонидан chop этилган тўнғич тўплами «Колхоз ҳикоялари»га кирган «Ўғил», «Хато», «Инсон қадри», «Ака-укалар» номли ҳикояларида ўттинччи йилларнинг

бошларида совет қишлоқларида содир бўлган ўткир ижтимоий воқеалар қаламга олинган. Лекин ҳали ёш адибнинг қаҳрамонлар ички дунёсини, руҳиятини, характерларини чуқур очиб бериш учун тажрибаси етишмаслиги сезилар, шундай бўлса-да, ўз овози, ўткир кўзи, санъаткорга хос нишонлар яққол кўриниб турарди. Юқоридаги асарлардан «Хато» номли ҳикояни алоҳида таъкидлаш мумкин. Унда Силантий бобо образи яратилган; «Жонсарак, доим хафа ва қовоғи солиқ» юрадиган бу бобо эски замон жабру жафоларини бошидан кўп кечирган, шу сабабли, янги колхоз ҳаётини қувонч ва самимийлик билан қабул қилади, айрим колхозчилар ва раҳбарларнинг нуқсонларига бефарқ қарай олмайди. Ҳамма ишга аралашади. «Ҳар бир ишни эскиси билан солиштириб», таққослаб кўради. Колхознинг ҳақиқий хўжайини — эгасидек ҳе этади ўзини, шунинг учун жон куйдиради. Аммо уни тушунмовчилик оқибатида колхоздан четлаштирилади, бу хўрликка чидай олмай, чол қаттиқ изтироб чекади, қийналади, аламини ичкиликдан олади. Орадан кўп ўтмай бу хато тузатилади ва Силантий бобо колхозда аввалгисидан ҳам обрўлироқ одам бўлиб қолади. «Хато» ҳикояси ҳар жиҳатдан юқори савияда бўлгани учун ҳамон китобхонлар томонидан севиб ўқилмоқда ва адибнинг тўпламларидан муносиб жой олиб келмоқда.

В. Овечкиннинг иккинчи китоби 1938 йили нашр этилди. Тўпламга аввалги эълон қилинган асарларидан ташқари «Касаллик», «Сув алвастиси», «Ранжиш», «Тартибсизлик», «Қариндошлар», «Чўпон даст-ёри Федька», «Данилич», «Табор оқшоми» каби ҳикоялар киритилади. Муаллиф ўз асарларида янги турмуш формалари ва уларни яратувчи янги кишилар ҳақида мароқ билан ҳикоя қилади, янгилликка гов бўладиган иллатларни аёвсиз фож этади. Шу жиҳатдан «Қариндошлар» ҳикояси жуда характерлидир. Аввалги вақтда ҳатто бир оила аъзолари ака-укалар бир-бирлари билан чиқишолмай, бир-бирларининг пайини қирқишга ҳаракат қилар эдилар. Ҳикояда мана шу иллат фож қилинади, хусусий мулкчиликка ҳирс қўйиш ҳатто ака-ука, бир-бирига яқин одамларни ҳам ашаддий душманга айлантириб юбориши ишонтирарли тасвирланади. Бу ҳикоя ўқувчиларни совет тузуми яратиб берган барча эзгуликларни янада қадрлаш ва эҳтиёт қилишга чақиради.

Адибнинг урушдан аввалги колхоз ҳаёти ишонарли тасвирланган «Прасковья Максимовна», «Сўқир машинист», «Стукачидаги меҳмонлар», «Насл-насаби номаълум» каби ҳикоялари ўз моҳияти ва актуаллигини ҳозирги кунгача йўқотмаган. Асар қаҳрамонлари — оддий, камтарин, меҳнатсевар кишилар; колхозни ташкил қилганлар ҳам, янги ҳаётни борпо этганлар ҳам шулар; уларнинг орзуси юксак: «ҳали ер юзида ҳеч кимга насб этмаган ҳаёт»ни яратиш учун тинмай курашадилар. Муаллиф ҳаёт ҳақиқатини рўй-рост кўрсатади, шунинг учун қишлоқ воқелигини чуқур анализ қилади: унинг қишлоқ аҳлига меҳру муҳаббати беқиёс. Шу сабабли қаҳрамонларини идеаллаштирмайди, оддий инсонга хос фазилат ва нуқсонлар билан беради. Совет кишисига хос бўлган ахлоқий принциплар сингдириб юборилиши натижасида асар қаҳрамонлари кўз ўнгингизда ҳаётдагидек аниқ-равшан гавдаланиб туради. Масалан, «Прасковья Максимовна» ҳикоясининг бош қаҳрамони П. И. Бондаренкони олайлик. Колхозчилар ўртасида ўзининг тез ва жиззакилиги билан машҳур бўлган бу аёлни қанча кўп билиб борганимиз сари, унинг кучли продаси, колхоз ишига фидокорлиги, қишлоқларни социалистик асосда қайта қуриш учун кураш маъносини яхши тушунгани ва бу курашга бутун куч-салоҳиятини сарф қилгани кўз ўнгимизда яна ҳам равшанлашади.

Ёзувчи ҳар бир эзгулик, янгилик ўзидан-ўзи пайдо бўлмаслигини, унинг учун курашмоқ, тер тўкмоқ, қийинчиликларни енғмоқ, янги ҳаёт учун тинмай меҳнат қилмоқ кераклигини яхши билади ва ўз асар қаҳрамонларини ана шундай жўшқин ҳаёт синовидан ўтказди. «Енгилни остидан — оғирни устидан» юришни ўзига одат қилиб олган олифта, танноз, фирибгар одамлар устидан ачитиб кулади. Прасковья Максимовна ана шу тонфадаги кишиларга қарши курашади. Бу аёл ҳар қандай эскилик сарқитлари кўринишига муроасиз равишда ўт очаркан, айна вақтда илғор агротехника учун курашади ва уни пропаганда қилади, колхозларни мустақкамлаш ва ривожлантиришнинг асосий шартларидан бири агротехника деб билади. Аммо у илғари сурган бу ҳақиқатни ҳамма ҳам тушуниб етавермайди. Ҳатто ўз акаси ҳам ифвогарларнинг гапига кириб, танобини тортиб қўймоқчи бўлади. Ҳақиқат енгади. Прасковья Максимовна бу эзгу курашда голиб чиқади. Бу образ Овечкин ижодида ҳар жи-

ҳатдан қиёмига етган илғор совет аёллари образидир. Муаллиф кейинча «Уруш бошланди» ҳикоясида яна бу образга қайтиши бежиз эмас. Энди Прасковья Максимовнани биз колхоз раисаси вазифасида кўрамиз. Азоб-уқубатли уруш йиллари... Бу аёлнинг бутун ҳаёти халққа, ватанга, ҳамқишлоқларига астойдил хизмат қилиш билан ўтади... Катта қалб, кучли ирода эгаси бўлмиш Прасковья Максимовнанинг чуқур лиризм билан суғорилган машаққатли ҳаёт йўли ҳақидаги ҳикояни ҳаяжонланмасдан ўқий олмайсиз.

Тўрт йил давом этган Улуғ Ватан уруши мамлакатимизда ҳамма нарсани ҳарбий изга солишга мажбур этди. Бошқалар қатори севимли адабимиз В. Овечкин ҳам қаламини найза қилиб, Ватан ҳимоясига отланди. У Қрим, Сталинград ва бошқа қатор фронт газеталарида мухбирлик қилди, жанг майдонидан ёзилган кўплаб репортаж ва лавҳалари билан жангчиларимизни қаҳрамонлик намуналарини кўрсатишга илҳомлантирди. Унинг уруш мавзусида ёзган энг катта асари «Фронтдан мактуб» қиссасидир. Бу асар эълон қилинганда (1944 й.) урушда ғалабамиз нишонлари равшан сезилиб қолган эди. Фашизм устидан ғалаба қозонишимизга тўла ишонч ҳосил қилган автор озод этилган ерларда қишлоқ хўжалик ишларини изга солишга қайғурар, энг муҳими, бу соҳада урушдан аввал юз берган хато ва камчиликлар такрорланмаслиги хусусида фикр юритар эди. Қиссада тасвир этилган одамлар, Ватан тақдири, унинг келажаги тўғрисида кўпроқ жон куйдирадидлар.

Асар қаҳрамонлари — армиямиз жангчи ва офицерлари, кечагина бунёдкорлик ишлари билан банд бўлган оддий совет кишилари. Улар тезроқ тинч ва эркин ҳаёт қучоғига қайтиш, она-Ватан тупроғини эъзозлаб, яна гуллаб-яшнатиш ишқи билан яшайдилар. Ҳар бир касб эгаси ўз ишини қўмсайди, деҳқон жонидан азиз бўлган ерини обод этишни ўйлайди. Мана повесть қаҳрамонларидан бири, полк агитатори капитан Спивак. Урушдан аввал у район партия комитетида инструктор бўлиб ишлаган. Жангда жароҳатланиб, бир неча кунга ўзи туғилиб ўсган қишлоғига, районига бориб келади. Спивак фронт орқасида кўрган-кечирганларини дўсти, ҳамшаҳри старший лейтенант Петренкога айтиб беради. Аввал агроном-деҳқон бўлиб ишлаган бу йигит ҳозир батальон командири. Биз Спивак ҳикоясидан кўп нарсаларни билиб оламиз.

Биринчи галда душмандан озод этилган бир район мисолида барча ерларимизда олиб борилаётган тиклаш ва бунёдкорлик ишлари билан танишамиз. Энг муҳими, яратувчилик ишлари билан банд бўлган, уруш азоб-уқубатларини ўз елкаларида кўтариб келган толмас иродали ҳақиқий ватанпарвар кишиларга дуч келамиз, уларнинг улкан режа ва шижоатларидан ич-ичимиздан қувониб, қалбимиз ифтихор ҳислари билан тўлиб-тошади. Шунингдек, Спивак ҳикоясидан биз, хиёнаткор, сотқин, фирибгар ва товламачи типлар билан ҳам «ошно» бўламиз. Қисса қаҳрамонлари Петренко билан Спиваклар бундай олчоқларга нисбатан бепарво қарай олмайдилар. Мана, Петренко дўстига нималар дейишига бир қулоқ берайлик-а: «Урушдан кейин ҳаёт қандай кечишини кўраимизми, кўрмаймизми, бундан қатъий назар, лекин биз у тўғрисида ўз фикримизни айтишимиз керак. Ҳаёт янгитдан бошлан-япти. Оғайнилар, янги уйларга киришдан аввал оёғингизни бўсағада яхшилаб артиб олинг. Эски хатоларни такрорламанг, деймиз».

Бу повестни ўқир эканмиз, биз Овечкин маҳорати-га қойил қоламиз ва унинг ниҳоятда принципиал, ўзига ва бошқаларга нисбатан ўта қаттиққўл, халқ ва Ватанга ғоятда садоқатли оташқалб коммунист ёзувчи эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз ҳамда бунинг исботини Спивак ва Петренко образларида яққол кўраимиз.

Петренко урушгача жуда юмшоққўнгил, паришон-хотир ва бепарво, ҳатто соқол-мўйловини ҳам хотини қистови билан оладиган бир бўшанг йигит сифатида гавдаланса, уни қонли уруш бутунлай ўзгартириб юборади, чўрткесар ва удабурро, метин иродали, талабчан командир даражасигача ўсиб боради. Унинг бу эволюцион ҳаёт йўли бизни заррача шубҳага солмайди. Автор капитан Спивак сиймосида шонли армия сиёсий ходими, ҳақиқий коммунист, жангчи-агитатор образини яратади. Спивак принципиал, софдил, ҳақиқатчи, серташвиш, куйди-пишди одам. У солдатлар билан юракдан гаплашади, ҳар бир сўзни топиб гапирди, шахсий жаҳорати билан жангчиларга намуна кўрсатади. Спивак ва Петренколар ниҳоятда оптимист кишилар, улар юксак коммунистик ғоя ва ахлоқ намоёндаси.

Колхоз қишлоғини, унинг меҳнаткаш аҳлини бир умрга севиб қолган муаллиф мазкур повестида ҳам

асосий мақсадни қишлоқ хўжалигига, колхоз ишларини тубдан яхшилаш ва қайта қуришга қаратади. Энди бу ўринда у қишлоқ хўжалик ишларининг омилкори, донишманд раҳбари, камчиликларга нисбатан муросасиз, эҳтиёткор сиёсий ходим сифатида иш кўради.

Асарнинг ширали тили, халқ мақол ва ҳикматли сўзларидан ўринли фойдаланиш, лирик кайфиятларни чизиш маҳорати, жонли табиат манзаралари қиссага жон киритган ва унинг ҳаяжон билан ўқилишини таъмин этган.

В. Овечкин драматургияга ҳам қўл урган. Унинг колхоз қишлоғи мавзусига бағишланган бир нечта пьесаси («Халқ академиги», «Настя Колосова» ва бошқалар) ҳам мавжуд. У адабиётнинг турли жанрларида ижод этиб, барчасида ҳам маълум муваффақиятларга эришди. Шунга қарамай Валентин Овечкин очерк жанрида катта шуҳрат қозонди.

В. Овечкин учун адабиёт доим ғоявий, бадий кураш қуроли, партиявий бурч, гражданлик виждони бўлиб хизмат қилди. Ёзувчининг худди ана шу позицияси прозасининг барча такрорланмас характерли хусусиятларини олдиндан белгилаб берди. У яратган асарларнинг куч-қудрати уларнинг ҳаққонийлиги ва бениҳоя тўғрилигидадир. Ёзувчи бу муваффақиятга осонликча эришмайди. Унинг учун каттами, кичикми, бир асар ёзиш улкан илмий кашфиёт яратиш билан баробар. Шу боисдан, қишлоқ хўжалиги, колхоз, совхоз ишларини қанчалик яхши ва мукаммал билиши, одамлар билан қанчалик яқиндан ошно бўлишига қарамай, ҳар бир асар ёзишга киришишдан аввал, қаламга олиниши зарур бўлган мавзунини қайта-қайта кўздан кечиради, синчиклаб ўрганади, зарур жойларга бориб, одамлар билан учрашади, кўтариладиган проблемалар юзасидан мутахассислар билан баҳслашади, ёзилган ва ёзилажак нарсаларни обдан ўқиб, текширади. Кейин ҳамма фикрларни жамлаб, ақл тарозисида ўлчаб кўриб, сўнгра ишга киришади.

В. Овечкиннинг «Саркаш хутор», «Тракторчилар куни», «Районнинг иш кунлари» туркумидаги очеркларини 1952 йилдан эътиборан эълон қилина бошланди. «Саркаш хутор»да ғолиб совет жангчиларининг уруш-ни тугатиб, энди колхоз қишлоғига ёрдамга келганликларини мароқ билан ҳикоя қилинади. Бунда совет кишилари она-Ватан ҳимоясига ҳам, уни гуллаб-яшнатишга ҳам қодирдирлар деган тезис ўз бадий ифо-

дасини топган. «Тракторчилар куни» асари ҳам урушда вайрон қилинган колхоз хўжалигини жадал суръатлар билан тиклаш ишига бағишланган. Бунда биз асл колхозни тузган ветеранлар билан учрашамиз. Уларнинг урушни тезроқ тугалланиши учун тер тўкиб меҳнат қилганлари, ҳозир хўжаликни тиклаш учун астойдил ишга киришганликлари бадий бўёқларда усталик билан акс эттирилган. Ёзувчи «Тракторчилар куни»да механизацияга катта эътибор берган. Бу асар ўз актуаллигини ҳозир ҳам йўқотган эмас.

Ёзувчига айниқса «Районнинг иш кунлари», «Борзов ва Мартинов», «Олдинги сафда», «Яна ўша районда», «Ўз қўлимиз билан» ва ниҳоят, «Серташвиш баҳор» очерклари катта шуҳрат келтирди. Уларнинг ҳар қайсиси алоҳида баркамол бадий асар ва айна вақтда, мазмун, йўналиш жиҳатидан бир-бирини тўлдириб, бойитиб борувчи бадий ҳужжатдир. Бу асарлар воқеликка шунчаки тақлид қилиб ёзилган эмас. Улар ҳаёт ҳақиқатидан олинган фактларга асосланиши, бадий умумлаштирилиши ва анализ қилиниб, ҳаёт картинасининг аниқ яратилиши билан эътиборлидир. «Районнинг иш кунлари» туркумидаги очеркларда қишлоқ хўжалигига оид шу қадар актуал ва зарур масалалар кўтарилганки, бу муаммолар фақат биргина ёзувчини эмас, уларни ўқиган ҳамма-ҳаммаи, бараварига ҳаяжонга солади. Шу боисдан мазкур очерклар ўз вақтида жуда кўп область, район газеталарида қайта-қайта босилди, партия активи мажлисларида, партия Комитети пленумларида, колхоз раислари, механизаторлар йиғилишларида, китобхонлар конференцияларида қизгин муҳокама қилинди, уларда кўтарилган муаммоларни қишлоқ хўжалигига амалий татбиқ этиш юзасидан тегишли қарорлар қабул қилинди. Бу асарлар социалистик мамлакатларда ҳам қизгин кутиб олиниб, ёзувчи номи машҳур бўлиб кетди. Ижодкор учун қандай катта бахт бу!

Колхоз қишлоғи ҳаётини ниҳоятда яхши билган В. Овечкин ўзининг очерклар туркумида жуда жиддий масалаларни кўтариб чиқди. Қишлоқ хўжалигида партия раҳбарлиги услуги, раҳбар кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш, одамлар билан ишлаш, расмиятчилик ва тўрачиликнинг ҳар қандай кўринишларига қарши аёвсиз кураш ҳақида баҳс этувчи бу очеркларда адиб колхоз, совхоз, МТС ишларини яхшилашга оид бошқа жуда кўп проблемаларни ўртага ташлайди

ва уни амалга ошириш йўллари партиавий эҳтирос билан кўрсатишга уринади. Адибнинг нияти гоят зўр: у биронта ҳам қолоқ колхоз бўлмаслигини, қишлоқларимиз гуллаб-яшнашини, колхозчиларимиз, барча меҳнат аҳли фаровон ҳаёт кечиршини истади. Шу яхши ният билан у, шу соҳада учрайдиган барча хато ва камчиликларни дангал очиб ташлайди, эскилик ва жаҳолатнинг ҳар қандай кўринишларини кескин танқид қилади. Шуниям айтиб қўйиш лозимки, юқоридаги масалаларни санъаткор энди қаламга олаётгани йўқ, у урушгача ёзган асарларида ҳам мазкур мавзу ҳақида фикр юритган. Лекин бу масалалар ҳеч қачон бунчалик жиддий қўйиб ҳал қилинмаган ва биз ҳозир анализ қилишга киришган «Районнинг иш кунлари»-дагичалик юксак бадий ечимини топмаган. Қишлоқларимизнинг муаммо ва эҳтиёжлари, социалистик қайта қурилишнинг мураккаб жараёнлари, колхоз қишлоғи кишилари, уларнинг ўзаро муносабатлари Валентин Овечкин ҳаёти мазмуни, доимий кузатувлари мавзуси, фикр-хаёли, бадий эҳтиёжи бўлганлиги учун ҳам у чинакам партиавий позицияда туриб бор овоз билан гапиради.

Мана, «Районнинг иш кунлари» туркумига кирган биринчи «Борзов ва Мартинов» очерки. (Мазкур очерклар туркуми 1952-1956 йиллар давомида яратилган.) Асарни ўқир эканмиз, дастлаб муаллифни ҳаяжонга солган асосий муаммо — қишлоқ хўжалигига партия раҳбарлигига дуч келамиз. Икки райком секретари, икки хил иш услуби диққатимизни ўзига тортади. Борзов билан Мартинов ўртасидаги конфликт шунчаки шахсий эмас, балки чуқур ижтимоий характер касб этадиган конфликтдир.

Сиртдан қараганда, райкомнинг биринчи секретари Борзов жуда жонкуяр, халқ ва давлат манфаатларини ҳар нарсадан устун қўядиган тажрибали раҳбар, гўё ўзини бутунлай ижтимоий ишларга тиккан кўринади. Аслида биографиясига назар ташлаганимизда ҳам катта масъул ишларда бўлиб, бир районни бошқариб келётганига заррача шубҳа қилмаймиз. Китобхон дастлаб унинг ишчан, камчиликларга муросасиз эканлигини сезиб, севиб ҳам қолади. Ҳатто у курортда ҳам нуқул ишни, районни ўйлайди, ғалла топшириш плани пастлиги унга тинчлик бермайди. Оқибат-натигада, отпускаи муддати тугамасдан, санаториядан қайтиб келади. Вокзалдан уйига бормаи, тўғри элеваторга

Ўтиб; колхозлар томонидан галла топширилишини текширади. У ердан райкомга келиб, яна ишини бошлаб юборади. Унинг ўрнида қолиб, райком ишларини бошқариб турган иккинчи секретарь Мартиновнинг: «Дам олиш қонунини бузиб, санаториядан барвақт қайтиб келиб қолибсан-да»,— деб айтган сўзларига: «Дам олиб бўларканми! Бундай пайтда аҳмоқлар дам олгани боради! Ҳар куни радиодан йиғим-терим, галла топшириш, кузги шудгор қандай бораётганини эшита-сан нуқул. Областимизни «Правда» бош мақоласида уч марта қолоқлар қаторида эслатиб ўтди»,— деб кескин жавоб қилиши ҳам жонкуяр, тиним билмаслигидан далолат беради. Лекин бу шахсни қанчалик кўп билиб, ички дунёсига чуқурроқ кириб борганимиз сари унинг ҳақиқий эгоист, расмиятчи эканлиги аста-секин билиниб, дастлаб Борзов сиймосидаги биз кўрган фазилатлар пучга чиқади, унинг ҳақиқий башараси очилиб қолади. «Ҳа, давлатга дон керак!»— деб дағдаға қилишлари шунчаки ўз ҳаловати учун айтилган баландпарвоз сўзлар. Борзов учун план бажарилса, рақамлар сони кўпайса бас, шунда у областда яхши райком секретарларидан ҳисобланади. Обрўси ошади, у билан ҳисоблашиб гапирншади. Шу боисдан илғор колхозларни қолоқ колхозлар учун галла топширишга мажбур қилади. Бу иш усули қандай натижаларга олиб келиши билан унинг иши йўқ. У фақат ўзи, мансаби ҳақида бош қотиради. Борзов районда ҳеч кимнинг, ҳатто Мартиновнинг фикрини ҳам назар-писанд қилмайди. У фақат қуруқ расмиятчилик билан иш кўради.

Борзов оилада, шахсий ҳаёт қуришда ҳам шу йўлдан боради. Буни биз Мартинов билан Борзовнинг рафиқаси Марья Сергеевна ўртасидаги самимий суҳбат орқали билиб оламиз.

Марья Сергеевна урушдан аввал донгдор тракторчи бўлган, самимий, меҳрибон она, вафодор, дилбар аёл. У Борзовнинг чангалига фалакнинг гардиши билан тушиб қолган, ҳамма дарди ичида. Энди афсусланишнинг фойдаси йўқлигини яхши билади. Борзов сила, одоб-ахлоқ ҳақида лекциялар ўқийди, «Мустаҳкам онла — давлатимиз асоси», деб оғиз кўпиртиради-ю, амалда ўзи бутунлай тескари йўл тутади. Икки хотинидан уч нафар боласи бўла туриб, яна бир аёлнинг бешини айлантириб қўйган. Эрининг қилмишларини Марья Сергеевна яхши билади, аммо номус-ори кучлилик қилиб, бардўш беради.

Борзов танқидни қўпол равишда бузганлиги сабабли райкомнинг биринчи секретарлиги вазифасидан олиб ташланади. У бундан ўзига тўғри хулоса чиқариб олмайди, отдан тушса ҳам эгардан тушмайди. Шу билан ички дунёси пучлигини ошкор қилиб қўяди.

«Районнинг иш кунлари» туркумидаги очеркларда биз Борзовга мутлақо қарама-қарши бўлган иккинчи бир раҳбар образига дуч келамиз. Бу райкомнинг иккинчи секретари Мартинов образи.

Мартинов ҳақиқий партия ходими. Ишда ҳам, оилада ҳам расмиятчилик, тўрачилик бутунлай бегона унга. У ташқи кўринишда ҳам Борзовдан кескин фарқ қилади. Борзов кўркам, басавлат бўлса, Мартинов кўримсиз, қотма, заиф. Аммо ишга келганда Борзовдан мутлақо ажралиб туради. Дағдаға-пўписалар, баланднарвоз сўзлар характериға, иш услубига асло мос келмайди. Иш учун қайгуради, ўртача кўрсаткичларға асло қаноатланмайди. Ниҳоятда талабчан бу шахс учун ишнинг катта-кичиги йўқ. Борзов Мартиновдан қутулиш чора-тадбирларини кўра бошлайди. У кетса районда Борзовнинг гапини икки қиладиган ҳеч кимса бўлмайди. Лекин Мартиновни райкомдан қўзғатиш осон эмас, уни район активи, меҳнаткаш халқ аҳли яқини билиб қолган, ҳар қадамда қўллаб-қувватлашни мумкин. Буни англаган Борзов уни кетказишнинг очиқча йўлиға ўтиб, дангал таклиф этади: «Чин кўнгилдан маслаҳат бераман, Пётр Илларионич, обкомға боргин-да, менинг тўғримда нима десанг деявер, лекин айтгинки, иккимиз мутлақо бирга ишлай олмаймиз. Сени бошқа районға ўтказишсин. Мен ҳам ўз томонимдан сени биринчи секретарь қилиб жўнатишларини тавсия этаман. Обкомда ҳам одатда шундай қилишадди. Агар бирон жойда иккинчи биринчи секретарь билан келишполмай қолса ва ўзи биринчи бўлишни хоҳлаб қолса — ғайратли бўлса, уни бошқа районға биринчи секретарь қилиб юборишади, қани, бир синаб кўрайлик-чи, оғайни, ўзинг қандай мустақил ишлай оларкинсан? — дейишади... Бор, гапирини, хоҳлагая вақтингда, ҳозир бўлсаям майлиға. Балки сенға биз билан қўшни районни беришар. Мусобақалашамиз! Раҳбарлик қил! Сен деҳқончасига адолат билан, мен эса — про-ле-тар-часига».

Борзовнинг ҳаёсизларча қилган бу ҳужумига ҳам Мартинов бардош беради ва ундан устун келиб, кескин жавоб қилади: — «Бошқа районға боришни ҳам

истамайман. Колхозларниям, одамларниям шу ерда билдим, биринчи секретарь бўлишни даъво ҳам қилмайман. Мени тўғри тушунмадинг, Виктор Семёнич. Иккинчи секретарлик лавозимидаям ишларим ошиб-тошиб ётибди. Аммо мен «ўз фикримниям айтишга журъат эта олмайдиган» индамасвой эмасман».

Автор ўз қаҳрамонлари характерини, ички дунёсини янада равшанроқ очиб бериш ниятида уларни турли-туман синовлардан ўтказди, ўрни билан баҳс қилдиради, ҳар хил адабий приёмларни қўллайди. У Борзов билан Мартиновни худди шу усул билан тасвирлайди, китобхонга уларни ҳар жиҳатдан таништириб боради. Уқувчи Мартиновнинг «Биринчи секретарь бўлишни даъво ҳам қилмайман» деб очиқчасига айтган жавобига мутлақо ишонади. У яхши биладики, Мартинов ҳеч қачон Борзовни «сиқиб чиқариб», ўрнига ўзи биринчи секретарь бўлиб олишни мақсад қилган эмас ва унда мутлақо бундай ниятнинг ўзи йўқ. Мартинов Борзовдаги ярамас одатларни йўқотиш, районга тўғри, партиявий раҳбарлик қилиш, одамларнинг фикрига қулоқ солиш, ташаббускорликни бўғмасликни талаб қилади ва уни амалга ошириш йўлларини ахтаради. Аммо Борзов Мартиновнинг ниятларини мутлақо тушунмайди. Шундай бўлгач, бу райондаги борзовчилик иллатини қандай қилиб қолдириб кетади? Буига Мартиновнинг партиявий виждони, бурчи йўл қўймайди. У тинч, хотиржам ишлаш ва яшашга ўрганмаган. Ҳар қачон ижтимоий манфаатларни устун қўйган.

Мартинов аввалги очеркда райкомнинг иккинчи секретари сифатида Борзов иш услубига қарши кескин курашиб келган бўлса, энди у «Олдинги сафда», «Яна ўша районда», «Ўз қўлимиз билан», «Серташвиш баҳор» очеркларида биринчи секретарь вазифасида тасвирланади. Мартиновнинг иш фаолияти янада кенгайди: энди у бутун район учун жавобгар. Унинг ўз-ўзига айтган қуйидаги сўзлари мағзини чақайлик: «Бугунги кунда бизнинг энг хавфли душманимиз расмиятчилик. Эҳ, огайним, Пётр Илларионич! Бу районда чинакамига ишлашни хоҳласанг қийин бўлади сенга. Бу душман билан бир неча маротаба қаттиқ олишасан ҳали... Расмиятчилик билан раҳбарлик қилиб, колхозларни ҳеч қачон қолоқликдан чиқара олмайсан. Кўрсатилсин», «Юклатилсин», «Таклиф этилсин» деб юздаб резолюциялар ёзсанг ҳам, бари-бир бефойда...»

Бу сўзларда қаҳраонимиз олдида турган мақсад

ва вазифалари, раҳбарлик ва инсоний бурчи, қолаверса, бутун ҳаёт мазмуни ифода этилган. Мартинов районни, колхозларни кўтариш учун аввал бу ерда илдиз отиб кетган борзовчилик иллатини таг-томири билан суғуриб ташлаши керак. У энди биринчи секретарь сифатида кечаю кундуз тиним билмай хўжаликларни кўздан кечиради, колхоз, совхоз раҳбарлари, оддий меҳнаткаш кишилар билан суҳбатлашади, уларнинг фикрига қулоқ солади, билмаганини ўрганади. Район аҳволини яхши билиб олгач, ҳосилдорликни ошириш, колхозларни ривожлантиришнинг асосий омилларидан бири МТС ҳисобланади, деган хулосага келади.

Мартинов тракторчилар ва бошқа механизатор ходимлар билан алоҳида суҳбатлашади, уларнинг фикрига қулоқ солади, ўзига ноаниқ бўлган масалаларни равшанлаштириб олади. Шу тарзда, у МТС ишларини синчиклаб ўрганиб чиқиб, талайгина муҳим камчилик ва хатоларга йўл қўйилаётганини аниқлайди ва уларни бартараф этиш хусусида бош қотира бошлайди. Энди у МТС директорлари билан гаплашади ва машина-трактор станцияларини ишни кўзини биладиган доно раҳбарлар билан таъминлаш чораларини кўради. Бу ўринда унинг МТС директори Глотов ва тракторчи Костя Ершов билан қилган суҳбатини эслаш кифоя.

Мартинов қор бўрони ўкириб турган аёзли кунларнинг бирида далада тракторчи Ершов билан учрашади. Унинг ишлари билан танишиб, фирибгарлик йўлига ўтганини билиб олади. Ершов ерни саёз ҳайдагани маълум бўлиб қолади. Тракторчи, буни ҳеч ким билмайди, ҳадемай қор ёғиб берса, тагида қолиб кетади, деб ўйлаган. Ўткир кўзли раҳбар ҳамма нарсадан огоҳ бўлади. Аниқланишича, тракторчилар юқори ҳосил етиштирилишидан мутлақо моддий манфаатдор эмас экан, тракторчилар билан комбайнчилар учун ҳосили яхши битган ер ғалласини ўришдан кўра, ўртача ҳосилли ғаллани ўриб-йиғиб олиш қулай ва фойдали экан, чунки тракторчилар меҳнати етиштирилган ҳосилга қараб эмас, ҳайдалган ер миқдорига қараб белгиланар экан. Бундан ташқари, МТСларда механизация ременти учун мутлақо шароит йўқ, қимматбаҳо машиналар шундай қор-ёмғирда, очиқда тураркан. Бунинг учун ҳеч ким жавобгарлик сезмас экан. Бугина эмас, МТС директорларининг ташаббусsizлиги, камчиликларга хотиржамликлари Мартиновни янада қаттиқ ташвишга солади. Мана, унинг МТС директори

Глотовга айтган сўзлари: «Биласанми, ўртоқ Глотов, сенинг беғамлигинг шунчаки сиёсий пассивликдан иборат... Бир йил мобайнида сендан МТСлар ишини қандай қилиб яхшилаш ҳақида бирон бир жонли сўз эшитмайман-а».

Мартинов ишга лоқайд қарай олмайди, ҳамиша ташаббус билан ишлашни талаб қилади ва бу принцинга ўзи қатъий амал қилади. Ҳамма нарсани кўпчилик ҳал қиларкан, демак, кўпчиликка раҳбарликни яхшилаш керак, ишни раҳбар кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишдан бошлаш керак, деган чинакам партиявий принципларни илгари суради у. Шу боисдан Мартинов доим халқ ичида, жўшқин ҳаёт қучоғида, одамлар ич-ичида туғён уриб ётган зарур фикр, мулоҳазаларни тезроқ билиб олиш ҳаракатида. Унга турли одамлар мурожаат этади, ижтимоий маъно касб этадиган йирик таклифларни ўртага ташлайди.

Моҳир сўз устаси В. Овечкин Борзов билан Мартинов образларини бир-бирига шундай контраст қилиб чизадик, ҳар иккала образ ҳам китобхон кўз ўнгида жонли кишилардек гавдаланади. Бу образлар тасвирида биронта ошиқча детални ҳам кўрмайсиз. Ҳамма нарса ўз жойида, меъёрида. Борзов одамлардан чўчиса, улардан ўзини олиб қочса, Мартинов бунинг акси, ҳар доим омма билан бирга, улар билан бамаслаҳат, етти ўлчаб — бир кесиб иш тутади. Ҳамма нарсани яратувчи инсон, шундай бўлгач, чинакам инсонни қадрламоқ керак, деган хулосага келади. Шу боисдан Борзов даврида турли баҳоналар билан ишдан четлаштирилган ёки бошқа юмушлар билан машғул бўлиб юрган кадрларни бир-бир топиб, уларни зарур ерларга раҳбарликка кўтара бошлайди. Бу ўринда яна раисликка сайлашган Дорохов ва МТС раҳбарлигига кўтарилган Марья Сергеевна образларини эслаш кифоя.

В. Овечкин моҳир публицист. Биз «Районнинг иш кунлари» очерklarини ўқирканмиз, унинг ўтли публицистикасига дуч келамиз. Адибнинг очерклари бунчалик таъсирчан ва жозибали чиқиншида унинг услубидаги публицистик қувват катта роль ўйнайди. Айниқса, бу «Яна ўша районда» очеркида тўла намоён бўлади. Ёзувчи партия ишидаги расмиятчилик, сафсатабозлик, иккиюзламачиликка қарши бутун вужуди билан курашади ва буни Мартинов образида зўр публицистик эҳтирос билан сингдириб беради. Мана, у икки-

юзламачилик ҳақида нималар дейди: «Инсондаги энг ёмон хислат — иккиюзламачилиқдир...

Аблаҳлик, хиёнаткорлик, сотқинликка мойиллик — ҳамма-ҳаммаси иккиюзламачилиқдан бошланади. Бу инсон қалбининг ҳалокатидир.

Бошлиққа эркин фикр қилувчи терс одамга нисбатан итоатгўй иккиюзламачининг кўпроқ ёқиши — ниҳоятда хавфли хатодир».

Замон ва давр талабларини чуқур билган коммунист санъаткор «Яна ўша районда» очеркида Мартинов характери тагин ҳам равшанроқ очишга ҳаркат қилади. Биз энди унинг шахсини фақат ишда эмас, уйда, оилада ҳам билиб оламиз ва улар оиласини беихтиёр Борзовлар оиласи билан хаёлан солиштирамиз... Адиб Мартинов образини тинмай ишлаб боради. Унинг партия раҳбари сифатидаги янги-янги қирраларини кашф этиб, ўқувчига кўрсатишга уринади. Бу, айниқса, «Ўз қўлимиз билан» ва «Серташвиш баҳор» очеркларида яққол сезилади. Мартинов партия томонидан қўйилган вазифаларни амалга ошириш учун халқни сафарбар қилишга эришади. Натижада райондаги ишлар анча изга тушади. Колхозлар сал қаддини ростлаб, қишлоқларимиз жамолни кўз-кўз қилиб қолади.

В. Овечкин Мартинов образини шундай завқ-шавқ, меҳр-муҳаббат билан тасвирлайдики, у муттасил ўсиб, улғайиб боради. Коммунист, партия раҳбари сифатида ҳам у ўз устида тинмай ишлайди, сиёсий савиясини давр талаби даражасида тутишга ҳаракат қилади. Назария билан амалияни бир-бирига уйғунлаштириб олиб боради. Бу «Серташвиш баҳор» очеркида яна ҳам яхшироқ кўринади. Мартинов машинадан йиқилиб, оёғи жароҳатланиб шифохонада узоқ вақт даволанади. Китоб ўқийди, одамлар суҳбатига қулоқ солади. Эртанги қилинадиган ишлар режасини чизади. У тутган ён дафтаридаги ёзувлар бир донишманд томонидан айтилган ўтти ўғит каби таъсир қилади ўқувчига.

Атоқли жамоат арбоби ва адиб Шароф Рашидов В. Овечкин ижоди ҳақида қуйидагиларни ёзган: «Овечкин ижодида воқеликнинг конкрет фактларига диққат билан эътибор бериш фалсафий ва сиёсий тафаккурнинг кенглиги ва кўлами билан муттасил уйғунлашиб боради. Адиб гоҳида салбий воқеаларга дуч келганда умидсизланмайди. Ҳаётдаги камчилик ва нуқсонлар санъаткорда қаттиқ ғазаб қўзғатади ва шу

камчилик ва нуқсонларни бартараф этиш йўллари топишга мажбур этади. Овечкин асарларидаги пафос ҳам худди ана шу воқеликка муносабатини қарор тоштиришдан, янги жамият қуриш йўлидаги тўсиқларни жўшқин ватанпарварлик ҳисси билан бартараф этишдан, коммунизм принциплари ғалабасига кўмаклашишдан иборатдир»¹. Бу фикр жуда тўғри ва ўрилли айтилган. Адиб мана шу фикр ва туйғулар ечимини Мартинов образида усталик билан умумлаштириб бера олган. Бу образ замонамизнинг ақл-идроки, виждони ва ор-номуси бўлмиш Коммунистик партиямиз ленинча сиёсатини оғишмай амалга ошириб бораётган раҳбар кадрларнинг типик образидир. Ижодкорнинг юксак партиявий бурч билан яратган Мартинов ва бошқа ўнлаб образлар галереяси узоқ йиллар ибрат бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек китобхонлари В. Овечкин асарларини кўп йиллардан бери она тилларида севиб ўқимоқдалар. Мана шу хайрли ишда менинг ҳам маълум даражада ҳиссам борлиги билан ҳақли равишда фахрланаман.

Адиб умрининг сўнгги йилларини жонажон Ўзбекистонимизда ўтказди. У 1968 йилнинг 27 январида Тошкентда вафот этди. Овечкин ўзбек халқини, унинг адабиётини чин юракдан севар ва қадрлар эди. У ўзбек ёзувчиларига, айниқса, ёш ёзувчиларга сахийлик билан ёрдам берди, устозлик қилди. Унинг «турткисини» еган, такрорланмас ижод лабораториясидан баҳраманд бўлган дўстлари, шогирдлари, самимий ва доно суҳбатини олган қалам аҳллари бир умр миннатдор бўлиб ёдда сақлайдилар. Адиб айниқса, Юқори Чирчиқдаги «Политотдел» колхозини билан қалин дўст эди. Бу колхоз ҳақида ёзаётган ҳужжатли қиссаси тугалланмай қолди. Ўзининг сўнгги мактубини дўсти, қадрдони Михаил Колосовга ёзди, лекин жўнатишга улгуролмади.

Бизга талантли ёзувчидан катта адабий мерос қолди. Ҳаётимиз воқеалари ва жараёнлари билан узвий равишда боғлиқ бўлган ўлмас асарлари улкан прозамиз дурдоналари сифатида ҳамиша замонамизга хизмат қилаверади.

*М. Норматов,
филология фанлари кандидати*

¹ Ш. Рашидов. 1969 йил Гафур Ғулом номли бадий адабиёт нашриёти томонидан чоп этилган Валентин Овечкиннинг «Жизнь продолжается» номли ҳикоялар ва очерклар тўпламига ёзилган сўз бошидан.

МУНДАРИЖА

Борзов ва Мартинов*	3
Олдинги сафда*	36
Яна ўша районда	70
Ўз қўлимиз билан	142
Серташвиш баҳор	192
Ҳаёт билан ҳамнафас ижод.* Мели Норматов	430

*© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983 й.
(Таржима)

На узбекском языке

Библиотека дружбы
Проза народов СССР

Овечкин Валентин Владимирович

ТРУДНАЯ ВЕСНА

Очерки

Перевод с издания издательства художественной литературы им. Гафура Гуляма, Ташкент, 1969

Редактор С. Раҳимов. Серия рассоми И. Кириакиди. Рассом В. Плетухин
Расмлар редактори А. Кива. Техн. редактор У. Ким. Корректор Ш. Соатова

ИБ № 1599

Босмахонага берилди 02. 12. 82. Босишга рухсат этилди 04. 07. 83.
Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қозоғи № 3. «Мактаб» гарнитураси. Юқо-
ри босма. Шартли босма л 23,52+0,42 вкл. Уск. кр. отг. 25 93. Нашр. л.
24,57+0,66 вкл. Тиражи 30 000. Заказ № 1540. Баҳоси 1 с. 80 т. Гафур Гу-
лом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент. Навоий кў-
часи. 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Дав-
лат Комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бир-
лашмасининг Бош корхонаси. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.